

Bori Imre

JÓZSEF ATTILA KÖLTÉSZE

Bányai János utószavával

A kötet megjelenését a Magyar Köztársaság Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma, a Nemzeti Évfordulók Titkársága és a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia újvidéki alosztálya támogatta

Bori Imre

JÓZSEF ATTILA
KÖLTÉSZETE

Forum Könyvkiadó

BEVEZETŐ

József Attila központi helye századunk magyar irodalmának fejlődésében immár vitathatatlan. Azok a nézetek, amelyek más költőket (Ady Endre, Babits Mihály, Erdélyi József, Illyés Gyula) helyeztek elébe és fölébe, lassan háttérbe szorulnak, és mind jobban meggyőződéssé lesz, hogy József Attila életműve fejezi ki legtökéletesebben, legnagyobb művészi szinten, egyértelműen századunkat, hogy a múlt fejlődése vele végérvényesen lezárult, és a jövő költészete, ha előre akar jutni, az ő életműve folytatásaként jelentkezhet csupán.¹

Máig sem halványodott el azonban a vélemény Ady Endre megítélését illetően: ha századunk irodalmáról esik szó, az ő neve áll az élen és a figyelem középpontjában. Nem indokolt ugyan, de érthető és magyarázható ez a jelenség. A valóságban Ady Endre költészete, általában irodalmi és publicisztikai tevékenysége a magyar irodalmi fejlődés lezárását jelenti. A nagy összegező ő, akárcsak Móricz Zsigmond is az a próza területén. Ady származásával, nézeteivel, költői magatartásával lezárja azt a kort, amelynek központi problémaköre a feudalizmus és a polgárosodás ellentéteiből és sajátos történelmi-társadalmi keveredéséből eredt Magyarországon. Ady Endre utolsó nagy költője a volt magyar uralkodó osztályoknak, ő még belülről bírálja osztályát, és ezt a „belső” bírálatát terjeszti ki országos méretűvé, és válik kifejezőjévé annak a harcnak, amelyet a polgárosodásért folytattak a magyar nemesség radikális fiai. Szimbolizmusa irodalmi síkon és polgári radikalizmusa, amely a maga gyöngeségét felismerve szövetségesét már a magyar munkásosztályban találja meg, jellemzően példázza azt az irodalmi és társadalmi helyzetet, amelyben a század első évtizedeiben a lezáró, összegező irodalmi és társadalmi folyamat lejátszódott.

A Nyugat Ady mellett felnőtt lírikusai (Babits Mihály, Kosztolányi Dezső, Tóth Árpád, Juhász Gyula, Füst Milán) életműve még jobban hangsúlyozzák Ady lezáró, összegező szerepét, egy táboron belül is alig érznek rokonságot vele, s egyik sem az ő útját járja: Ady Endre és Juhász Gyula, valamint Tóth Árpád között irodalmi síkon, sőt poli-

तिकai állásfoglalásban is kevesebb rokon vonást, összekötő szálat lehet találni, mint Babits és Kosztolányi, Juhász és Tóth között, még ha ezek rokonszenve Adyhoz is húzott. Adyt Petőfivel erősebb szálak kapcsolják össze, mint a kortárs Babitscsal. Mind a ketten ugyanarról a társadalmi talajról nézték korukat, és eszményeik is végső soron ugyanazok voltak. A magyar polgári jellegű líra életlátásban, stilisztikában nem a magyar irodalmi hagyományokban és nem a magyar társadalmi életben gyökerezik, vagy aránylag keveset köszönhet annak. A század végi rövid lélegzetű magyar polgári intermezzo után a század első éveiben jelentkezve, a polgári életforma Nyugaton kialakult klasszikus formáját élve szellemben megteremtették ugyan az irodalmi polgárságot, amely azután az 1919-es forradalmakban porrá zúzódot. Ady halálának jelképes egybeesése a forradalom kezdetével és Babits rövid egyetemi tanársága, Juhász direktóriumai tagsága, Tóth Árpád *Az új Istenje* és Kosztolányi publicisztikája példázza, hogy realizálódási kísérletük, az irodalmi polgárság társadalmivá változtatása eleve reménytelen vállalkozást jelent. A húszas években jelentkező, úgynevezett második Nyugat-nemzedék már csak stilisztikában követhette ezt az irodalmi polgárságot, de emberi magatartásban, politikában már nem, hisz a Babits-tanítványok elitje, köztük Szabó Lőrinc, Sárközi György, Illyés Gyula végül is a Márciusi Frontnál, vagy a belső emigrációnál állapodott meg.

1919-ben tehát mind Ady polgári radikalizmusa, amely a kis- és középnemesség legforradalmibb megnyilatkozását jelentette, mind az „irodalmi polgárság” illúziója mielőtt megvalósulhatott volna, a forradalmak és az ellenforradalom hullámaiba veszett. A természetes fejlődés, amely egymás után bontja ki újabb és újabb formáit, egy társadalmi rendszer, emberi állapot alapjaiból, nem Adyt, hanem Babitsékat feltételezte volna. S hogy nem ők, hanem Ady fejezte ki a század első évtizedeiben az emberi világgépet legteljesebben, hogy az ő lírája lett az átfogó, amazok pedig talajtalanokká váltak, a magyar társadalmi fejlődés zavarait mutatják. Ady a vég kezdete és a fejlődés lezárása volt, Babitsék pedig a kezdet végét jelentették. Mind a két fejlődés 1919-ben találkozott s lezáródott, még ha egyes képviselői majd negyedszázadot is éltek, könyvek sorát alkották meg ennek az eseménynek a lezajlása óta. Ami utána következett, az már nem az előrehaladás, hanem az 1919-ig elért eredmények görcsös védelme volt.²

Móricz Zsigmond egy cikkében József Attilával kapcsolatban írja: „Nos, a mai társadalmi életnek ez a legfőbb karaktervonása, hogy a proletariátus is hozzáfogott nagy költőket szülni. [. . .] Ez eddig nem volt, s nem lehetett. Költőket régen az arisztokrácia adott. A múlt században

már tipikus volt, hogy a törpebirtokos, a kisiparos rend teremtette. Csokonai borbély fia volt, Petőfi mészárosé, Arany öreg vak kispazda tizenharmadik gyereke. Vajda János erdészé, Tompa Mihály csizmadiájé. De a városi proletariátus, azt hiszem, Magyarországon József Attilával küldte be az első költőt az irodalomtörténetbe. [. . .] Ez a tény tektonikus rázkódást jelez a magyar glóbuszon.”³ E megállapítás azonban csak részigazság. A teljes igazság az, hogy József Attila filogenezisként a maga kezdő korszakában végigjárva és megismételve a magyar költészet elmúlt ötven évének fejlődését, megsemmisítette azt, és helyébe egy mérőben új tartalmú és stilisztikájú költészetet hozott létre. Ezzel mintegy utolérte a világ irodalmának a fejlődését társadalmi problematikájával, életérzésével, filozófiai nézeteivel. Ady forradalma a művészet magyarországi fejlődésében ötvenéves lemaradást jelentett, Baudelaire és társai kezdeményezéseire nyúlt vissza, s ezt újnak és idegennek érezték korábban Magyarországon. József Attila gyerekfővel végigcsinálja ezt a fejlődést: Ady Endre, Juhász Gyula, Tóth Árpád hangján játszi könnyedséggel versel, kamaszként a szürrealizmus és dadaizmus iskoláját járva pár év leforgása alatt Kassák Lajos kezdeményezéseit növi ki, szorítja háttérbe, s a harmincas évek kezdetén szétnézve a világban, alig talál pár költőt maga mellett: mind gondolati tartalomban, mind életlátásban és költői eszközeiben a kor adekvát kifejezését jelenti az ő műve.

Révai József európai kortársaként Majakovszkij, Wolker, Aragon, Eluard és Neruda nevét emlegeti⁴, mások hozzá szokták még tenni Becher és Lorca nevét is. A világirodalomnak így nevekre szűkített „kortárs”-képében József Attila költészetének a jelentősége nemhogy elhomályosulna, hanem még inkább megmutatja sajátos helyzetét nemcsak a magyar irodalom, hanem a két háború közötti európai irodalomban is. Kortársai legtöbbször az „erkölcsi szűkséglet” vitte a forradalmi mozgalmakba, érett fővel cserélték fel a polgári életformájukat a forradalmár gondolatvilágával, hosszú utat tettek meg addig, legtöbbször olyan ország gyermeke, olyan költészet művelője, amelyben még lehetséges a polgári életforma, életérzés költői kifejezése, s így maguk is csak továbbfejlesztői a polgári költészetnek: nem gondolkodásukból, hanem témáikból következtethetünk magatartásukra. Szinte valamennyien a szürrealizmus iskoláját járták ki előbb, s onnan indultak el a forradalmi életérzés költői kifejezése irányába. A „tudat alatti” világot hagyták ott, hogy a való világ változtatásán munkálkodjanak. Valamennyien intellektusuk fegyverzetében szólalnak meg, s éppen ezért költészetüknek két jegyét írhatjuk ide: tudatosságukat és formai modernségüket. Ezek a jegyek József Attila költészetének is a sajátosságai közé tartoznak, azonban többlete velük szemben az, hogy ő nem-

csak sorsában élte át a proletársorsot, hanem ezt a sorsot a marxista filozófia segítségével tudatosan fel is mérte, értékelt, ezeknek tapasztalatával állapította meg a maga helyét a világban, és látta meg a fejlődés útját, a jövőt, eszmei síkon a maga jelenének gondolati felméréssel megközelíthette az emberi világ határát.

Életének és költészetének egyik nagy tanulsága éppen az volt, hogy nem lehet polgári módon verselni és gondolkodni, és nem lehet betörni a polgári világba. Ezért fordított József Attila eszmélkedésének útja: a felszíntől és formáktól ezért jut el a mélységekig, és fedezi fel az elidegenülő ember lelkivilágát, és méri fel a marxista filozófia tapasztalataival. Oda jut, ahonnan legtöbb nagy kortársa elindult – az elidegenüléshez. Ő nem az elidegenült polgári érzéseit hagyja ott, hanem az elidegenült proletárvilágot fedezi fel, a maga érzéseiben ismer arra, és a maga érzéseinek kifejezésével fejezi ki azt. Kortársai között ez a tény biztosítja egyedülálló helyét és költészetének külön sajátosságát: ezért hat mindenütt, ahol felfedezik, a meglepetés lenyűgöző erejével.⁵

A magyar irodalom fejlődésében elfoglalt helyét is ez a tény szabja meg.

Költészetének jegyei, költői magatartása minden vele egykorú költői törekvéstől elválasztja. Vele egy időben tört fel a Nyugat második nemzedéke, szólalt meg a népiesség Erdélyi József költészetében, működtek a szocialisztikus lírikusok otthon és az emigrációban, és élt még a polgári líra nagy nemzedékének minden tagja: Babits Mihály, Kosztolányi Dezső, Juhász Gyula, Tóth Árpád, Füst Milán. Ez a szólámban gazdag, törekvéseiben sokszínű költészet egész két háború közötti eredményével is egyoldalúnak tűnik a költő csonka, tragikus végű életművéhez viszonyítva. S nem véletlenül.

A mindent átfogás, az egyetemesség igényével egyik korabeli költő sem lép fel, mindegyik csak egy szűk problémakörben mozog, kifejezésében pedig a részek meglátásánál nem tudott tovább jutni. A szűk kör természetesen relatív fogalom, s elsősorban arra vonatkozik, hogy József Attilán kívül nem tudták megragadni a magyar társadalmi fejlődést, a világ változásait, fejlődését, az ember huszadik századi állapotának alapvető problémáit, érzés- és gondolatvilágát. Ez már csak abból a társadalmi helyzettel párosult eszmei világképből volt lehetséges, amelyet a költő a harmincas években kiépített. Jellemző, hogy Radnóti Miklós, aki hasonló állapotból nézte a világot, tudta a harmincas évek végén és a negyvenes években a háború alapvető emberi kérdéseit megszólaltatni.

„Aki ma filozofál, legyen tudományos és természettudományos” – írta Kosztolányinak Babits Mihály József Attila születése előtt egy

évvel.⁶ Ezt az igényt azonban az egész babitsi életmű sem tudta megvalósítani: a polgárságnak Hegel óta nem volt nagy, rendszert adó filozófiája, s a tudomány, világ, ember harmóniáját összefogni a huszadik században már polgári módon nem lehetett, mint ahogy a polgári közgazdaságtannal sem lehetett megérteni a világ változásait, az élet jelenségeit, törvényszerűségeit. Modern természettudomány és marxista filozófia kapcsolata tudta csak eszmei síkon biztosítani ennek az igénynek a realizálódását. Tipikus példája ennek a polgári költészet, általában a polgári irodalom és a freudizmus kapcsolata: a polgári irodalom a freudizmusban az egész igényével lépett fel, világnézetet kovácsolt belőle, és világmagyarázatot várt tőle. József Attila az elidegenüléssel kapcsolta össze, a marxizmus részévé akarta tenni. Az egész és a részek felfogásának kérdésévé vált a különbség, ami József Attila költészetét a modern magyar polgári költészettől a társadalmi alap különbözősége mellett elválasztja.

A népiesektől politikai magatartása, akcióprogramja, magas fokú intellektualizmusa választja el, és teszi különbözővé. Jellemző a népiesekre, amit Németh László mond Erdélyi Józsefről: „Erdélyi József lírájának egy cselédház volt a kristályképző magja. A cselédház, amelyben született, a tanya, a földek, a gyermekkor . . .”⁷ Az a szög, amit innen látásmódban és gondolkodásban meg lehet teremteni, nem nagy, ismét csak a részek költészetét tudja biztosítani, stílussal, tehát a formával akarja pótolni a világlátás hiányát. A mellékudvar proletárkonyhájából hamar lehet átfogni századunkban a világot, mert hamarabb lehet eljutni a marxizmus filozófiájáig is. Nem véletlenül az „irodalmi polgárság” könnyebben talált érintkezési pontokat Illyés Gyula, Sárközi György költészetével, mint József Attiláéval. Mind a ketten a társadalmi állapotok egyik oldalán álltak. Egyikük sem tudott eljutni a marxizmus megértéséig.

A szocialista, forradalmi költészet, amelynek virágkora a forradalmak ideje, majd az emigráció volt, beérte a külsőségekkel, s bár tematikában, a költő feladatának értelmezésében éppen ellenkezőjét képviselte mindannak, amit a polgári költészet teremtett és vallott, tényköltészetté, külső jegyek tárházává válva, bár a munkások életéről beszélt, az irodalom művészi jegyeit, a formaadás problémáit semmibe véve, csak a „termelőerők” költészetévé válva, csupán az egyetemesség, az egész kor életét átfogó költészet igényét hirdethette meg. Ebben a költészetben az ember, valamint érzés- és gondolatvilága elveszett a jel-szavak, a van–nincs szentimentalizmusa árnyékában. Csupán azok tudtak tartalmasat és átfogóbb jellegű költészetet alkotni, akik a József Attila csapásához hasonló úton akartak járni.⁸

A fenti költői világok mindegyike valamilyen módon állandó kapcsolatban állt a polgári költészettel, még akkor is, amikor tagadta annak létezését. József Attila újút-kezdése tulajdonképpen a modern költészet leválását jelentette a polgári költészettől. Gyökeres szakítással. S mert nem a formák, a stílus, a költői eszközök, hanem a világlátás területén történt a leszakadás, elválás ettől a költészettől, József Attila meg tudta őrizni a polgári költészet minden nagy költői eredményét, alkotóan tudta gyümölcsöztetni a maga költői kifejezésrendszere megalkotásában.

„Ha egy osztály a maga sajátos életérzését nem képes társadalmilag, azaz művészileg kifejezni, akkor erőtlenség ahhoz, hogy az egész emberiség nevében lépjen föl a történelem dobogójára” – jegyezte fel József Attila markáns egy mondatban az új költészet megjelenésének feltételét, és mutatta meg az utat a maga költészete értékelése felé is.⁹ A munkásosztály a harmincas években nem volt olyan erős még, és nem volt még társadalmi és politikai feltétele, hogy kezébe vegye a hatalmat, de elég erős volt ahhoz, hogy a világnézetével gondolkodó költő felismerhesse az egész emberiség nevében beszélés lehetőségét, más szóval a részek helyett az egész megragadását, érzelmi és gondolati átélését. Az elidegenülés és az elidegenültség felismerésének a foka már elegendő volt egy költői világvélemény kialakításához, de nem volt elegendő a politikai hatalom megszerzéséhez. Ezért a költő elsősorban az elidegenülésben találja meg központi költői problematikáját. Ez a nem szocialista társadalmi viszonyok között kialakuló új költészet megjelenésének feltétele. Az elidegenülésben a költő kibonthatja egész érzés- és gondolati rendszerét, hisz ezen a ponton találkozik a polgári társadalmakban elszigetelt ember problematikája a többi ember hasonló helyzetével, az egyén a közösséggel, politikai akció és humánus, érzés és gondolat, közgazdaságtan és lélektan, ebben és az ilyen jelenben él a múlt és dereng a jövő, az eltárgyasult ember találkozik a tőle elidegenült természettel, ösztönök a termelőerőkkel, a költő önmagával, valamint önmaga és a világ viszonylatával, a tudományokkal, a filozófiával, történelemmel és politikával.

A polgári irodalmak huszadik századi fejlődése eljutott az elidegenülés ábrázolásáig, de nem jutott el az okok és okozatok felismeréséig, az elidegenülés mélyén a társadalmi élet szerkezetében gyökerező alapjáig, és nem ismerhette fel az ilyen állapotok megváltoztatásának szükségességét, vagy ha ezt megtette, nem találhatta meg az egyetlen célravezető utat. A szürrealizmus mozgalma, Franz Kafka, Thomas Mann, William Faulkner, Jean-Paul Sartre mind a maguk világában már az elidegenült ember világát mutatják meg. József Attilával a költészet el-

sősorban azzal vált le a polgári fejlődésről, hogy a marxizmus elméletével gazdagodva, megtalálta azt a sajátos területet, ahol megvethette lábát, és így jött létre az a szemléleti alapon gyökerező különbség József Attila és kora polgári és nem polgári költészete között, amelynek a formai, stiláris jegyváltozások csupán természetes következményei.

De e jegyváltások is jellemzően mutatják József Attila költői többletét. Ha ezt a többletet csak néhány pontban is jelezzük, a szembetűnő különbségek megmutatkoznak. József Attila költészetében található politikum, marxista világnézet, tudatosság, konkrétság, sokrétűség, logikai rend, a világ jelenségeinek megértése és a megértésből támadó változtatás, a világ és a költői Én szoros egybefonódása, a magánügy és társadalmi ügy új viszonyulása egymáshoz, egymásba csapása, a gondolati síkon megértett jövő szocialista világába vetett hite, cselekvő humanizmusa, a totális ember igénye, formaadása, a metaforának mint a világ jelenségei összefoglalásának kifejezése, a kapcsolatok tömör megfogalmazása, a rímek és a verselés fontos emberi mondanivalók hordozójává tétele, a pátosz és a filozófiai líra megszólaltatása majd száz év fejlődése után szemben áll a polgári költészet legkülönbözőbb áramlatainak apolitikusságával, eklekticizmusával, intellektualizmusával, elvontságával, egyoldalúságával, logikai hiányaival, a világ jelenségeitől való elzárkózással, az Én elszigeteltségével, távlatnélküliségével, elvont humanizmusával, rész voltával, a formák uralmával, meghökkentéssel, rímjátékkal, resignációval, az egzotikus, misztikus, keleti filozófiák felelevenítésével. S bár az ilyen szembeállítások maguk után vonják az egyoldalúságot, a leegyszerűsítést, a bonyolultabb viszonyulások feltétele mellett is jelzik az új költészet József Attila verseiben megszületett új jegyeit.

A mostoha társadalmi körülmények, rövid élete, betegsége, a vele szemben tanúsított meg nem értés természetesen korlátait is jelentették életműve kiteljesedésének. Amennyire éppen ezek a körülmények tették lehetővé számára, hogy az élet, a társadalmi fejlődés az érzelem területén a magyar költészetben addig ismeretlen tájakat vagy kevésbé kiaknázott lehetőségeket fedezzen fel, énekeljen meg, annyira éppen ezt a kiteljesedést, szintézisre törést gátolták is. A költő életműve csupán ennek a két ellentétes hatásnak egységében érthető, értékelhető és magyarázható meg.

Korának sajátos társadalmi helyzete, irodalmi fejlődése lehetővé tette, hogy József Attila költészetével megelőzze korát és művészi kifejezését adja kora emberi életének a proletariátus szemszögéből, a marxista filozófia segítségével. A kor embertelen körülményeire felelt a maga emberi világával, költészetben hirdetett igényével. Közben

megteremtette egy új stilsztika, költői nyelv, érzés- és gondolatrendszer alapjait is.

Az újabban divatos „bartóki vonal” elnevezést bátran felválthatjuk immár az irodalom területén oly jellemző József Attila-i vonallal, amelyen a jövő költészetébe vezet az út.

Jegyzetek

- ¹ Ezt bizonyítja Radnóti Miklós, Lukács László, valamint Juhász Ferenc és a mai magyar irodalom nem egy fiatal tehetsége.
- ² Az Adyba torkolló és Petőfiből induló fejlődést, nemrég két könyv címében is jelezte már. Ezek: Rónay György: *Petőfi és Ady között*. Bp., Magvető Könyvkiadó, 1958 és Komlós Aladár: *A magyar költészet Petőfitől Adyig*. Bp., Gondolat, 1959
A kezdet vége problémájához a *Századvégi költők I–II.* (Bp., Magvető Könyvkiadó, 1959) utószava (II. 308., 311., 312. o.), valamint a Babits Mihály, Juhász Gyula és Kosztolányi Dezső fiatalkori levelezését tartalmazó kötet (*Babits–Juhász–Kosztolányi levelezése*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1959) nyújt sok jellemző adatot, továbbá Komlós Aladár tanulmánya (= Kiss József, Komjáthy Jenő, Reviczky Gyula: *Válogatott művei*. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1955, 8. és 89. o.), *A magyar költészet Petőfitől Adyig* című, már idézett könyve (495. o.), valamint *Haladó hagyomány-e a „Nyugot”?* című tanulmánya (= *Tegnap és ma*. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1956, 250–251. o.).
- ³ *Várostrom*. = Móricz Zsigmond: *Tanulmányok, cikkek*. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1959, 549. o.
- ⁴ Révai József: *József Attila*. E tanulmány a *József Attila 1905–1937* című dokumentumkötet (Bp., Magyar Helikon, 1958) bevezetőjeként jelent meg. A rossz, amelyre célunk, a könyv 11. oldalán található.
- ⁵ A *Mama* című verse Crocéra, az *Óda* a franciákra gyakorolt hatást. Az adatokat Makay Gusztáv „*Édes hazám, fogadj szívedbe!*” című köteté (Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1959) alapján közöljük.
- ⁶ *Babits–Juhász–Kosztolányi levelezése*. I. m. 31. o. A levél kelte: 1904. augusztus 20.
- ⁷ Németh László: *Erdélyi József (1927)*. = *Készülődés I.* Bp., Magyar Élet, 1941, 90. o.
- ⁸ Lásd Pándi Pál Lukács László összegyűjtött művei elé írt bevezetőjét. Lukács László: *Leejtett furulya*. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1959, 15. o.
- ⁹ József Attila: *Összes művei III.* Bp., Akadémiai Kiadó, 1958, 273. o. A töredék a 6-os számú.

„DE SZERETNÉK . . .”

József Attila korán kezdett verset írni. Nővére emlékezéseiben meghatározó képét rajzolja meg a fiatal, alig tízéves gyereknek, aki verset ír, s aki minden verséért egy korona tiszteletdíjat kap a családtól.¹ Értelmetlen lenne azon tűnődni, miért kezdett el verset írni. Abból a tényből kell kiindulnunk, hogy verset írt.

A nagy költők zsengei törvényszerűen távolról sem mutatják, nem ígérnek a nagy költőt. József Attila esetében ez a törvényszerűség annyiban módosul, hogy a zsengek közelebb állnak, természetesen kapcsolódnak a későbbi nagy költő alkotásaihoz, mint azok, amelyek kezdő korának termékeként megszülettek. Azok még nem irodalom, de sokkal világosabban mutatják a gyerek és kamaszodó fiatal fiú életképet, mint a *Szépség koldusa* idegen mesterek hatása alatt formálódott versei. Az elsők csírák, az utánuk következők minták másolatai.

Az elemzésnek könnyű kimutatni ezekben az első lépésekben a későbbi korszakok gondolat- és érzelemcsíráit a teljes életmű ismerete nyomán. S mégis ez a természetes: keresni kell azokat a gondolatokat, képeket, motívumokat, amelyek ekkor formálódó és tágult szemmel világot leső gyerekekben élményként lerakódtak, hogy azután évtizeddel később ismét felszínre kerülve, a megfogalmazás pontosságával, az élettapasztalatok sokaságával versbe szökkenjenek.

Vágyversek ezek, a hiányérzetek megszólalásai anélkül, hogy írójuk tudná életében gyökerező okait fel-feltámadó hiányérzetének. Éppen ezért a korai zsengek elszólásaik miatt érdekesek, egy-egy sorukban a későbbi költői panaszok ösfogalmazására ismerhetünk. S ha foglalkozunk velük, pusztán ezek miatt az elszólások miatt kell újraolvasni valamennyit.

A versek sorát a már címében a „vágymotívum” jelenlétére utaló *De szeretnék . . .* című nyitja meg. Tökéletes gyerekarckép a gyerek szemével meglátottan, benne van a József család egész nyomorúsága, de kiolvasható belőle a „polgárosodás” vágya is, ami a Mama dédelgett álma lehetett, hisz egymás után indítja iskolába gyerekeit, Jolán pe-

dig tipikus útját járja meg ennek a „proletár szemmel” meglátott és „proli lábbal” megjárható polgári feltörésnek. A fiatal József Attilának is az első szava ez:

De szeretnék gazdag lenni . . .

A vers többi sora a proletárgyerek mennyországának a rajza: az éhes ember és kíváncsi gyerekszáj világa: a libasült, jó ruha, kugler, cukor – ezek a vágyak netovábbjai. S végül kendőzetlen leleplezéseként a „Dicselkednék fünek fának, / Mi jó dolga van Attilának” – zárja be a gondolatoknak ezt a gyermeki, bár feneketlen, soha ki nem meríthető vágykörét, amelyből nagy költőként is egy életet táplált föl.

A mestere és első olvasmányai egyike Petőfi volt. Jellemzően a *De szeretnék . . .* kezdetű népies hangvételű, a második (*A szolnoki hídon*) már a szonett felé tapogatózik, s szókincsében, gondolataiban is az újabb mesterek utánzására mutat. A póz, amivel a Halállal szembenéző „gyáva Ember” félelmét énekli, a lecke modorosságát tükrözi, de amikor a maga élményeihez közeledik, ismét csak Petőfi hangján szólal meg. A *Homály borult az erdőre . . .* című verse Petőfi hangján elmondva a *Külvárosi éj* képeit tartalmazza:

*Denevér száll, szól a kuvik,
lassan a hold előbuvik.*

Idő múlik, felhők jönnek . . .

*Majd legyőzi őket a hold:
tolvaj éjbe fénykévét told.*

Az utolsó versszakban azután teljesen kibontja a képet:

*Tülköl a gyár, szól a madár:
„Talpon legyen mindenki már!”
Hol van az éj? A múlté lett:
újra itt van, él az élet.*

A motívumok, amelyekből a külváros képét kibontja majd, mind itt vannak szinte ebben a versben. A felhők mögül előtörő hold, a „tolvaj éj”, a Hold „fénykévéje” a tülkölő gyár riasztó hangja.

Egy másik verse (*Összetört szívem . . .*) a *Kései sirató* előképe. A botorkáló érzés már az elvesztett anyát hívja vissza.²

*Összetört szívem bús kesergője
csókot kért tőled, néma halott,
szunnyadsz te régen, nem hallsz felőle,
boldogan virulsz, ahol vagy, ott.*

Az utolsó szakban refrénszerűen megismétlődő gondolatát imigyen változtatja meg a két utolsó sorban:

*Nem szeretsz már te, nem hallsz felőlem,
nem kellesz nékem! oh! átkozott!*

A versekben az ilyen nyitányhangok után elszaporodnak a szeretetet, emberi közelséget kereső, magánosságot panaszló hangok. A szerelmes versek sorai álarcként rejtik ezeket az érzéseket, azonban egy-egy sor mutáló felsikoltása a pózok és minták alatt dobogó kamaszszívét mutatnak fel. A minták hatása roppant nagy ezekben a versekben, de nagyon jellemző rájuk, hogy a póz legtöbbször a kifejezésben található, s nem az érzés alaprétégében, amit kifejez. A mestereknél is a magára vonatkoztatható hangokat keresi és választja ki. „A szív érez, a szem kutat / szép lány szerelméhez utat”, mondja *A szív s a szem* című versében, egy másikban arról beszél, hogy a szíve csupa seb, és csak „saját magam árnya vagyok” (*Amióta . . .*), *A halálról*-ban így versel: „s én? – megyek már / siratva életem”. Az életrajzi adatok, nővére emlékezései azt bizonyítják, hogy a költészettel kísérletező kamasz mondanivalójának mélyén az igazságait rejtette el, csak még nem tudja őket kifejezni, s ezért hatnak a felnőttek komolykodó érzései utánzatának csupán. A *Szeretném, ha vadalmafa lennék!* címűben már azt is megmutatja, hogy vége sok illúziójának: árvasága sír fel a versből amellet, hogy továbbra is az éhező kisgyerekek, fázó árvák kielégítése, tehát a maga vágyainak megvalósítása dolgozik benne.

A fordulópont ebben a miniatűr költőies világban a *Jelen, mult, jövő* című szonettje, az első szonett, amely ránkmaradt. A múlttól nincs szava, a jelen tövises, a jövő a szenvedő megdicsőülését ígéri neki:

*A jelen, oh! a jelen mindig bántott
amerre én, mindig arra haladt.
Tövisekkel hinté bé az utamat
s elvett tőlem reményt, boldogságot.*

A banális kép mögött ismét csak őszinte helyzetlátása búvik meg, s „hiányaiba” kapaszkodva hol jóslatként, hol „freudista” komplexusok-

kal küszködve köröz élete felett. Igazán szeretni – ez a vágya, és „egyedül fogok én állni a világon” – ez a megsejtése, amelyben nem lesz soha párja, aki a „szenvedésben csókot csókra adjon”, aki szereti őt szenvedélyesen (*Egyedül*).

Majd csakhamar feltűnik a bűn motívuma is, hiszen mi másért kellene szenvednie ilyen fiatalon, hacsak nem követett el valami vétséget:

s bűnhődnöm kell, mert nagyot mertem.
(Vágymagam a Hold alatt)

Majd megrettenve ettől egy másik versében tagadja ezt:

*De a bűnös én nem vagyok,
de a gyáva – én az vagyok.
Mennyi bűn és mennyi szándék!*
(Útrakészség)

Így próbálja végig alig pár versben is szinte egész problémakörét, a szeretetet mindenekelőtt. A „koldusból szökkent árva lélek”, az Élet „bús proletárja”, kinek „szívében” „zeng a forradalom”, a maga életét, sorsát vizsgálva a költővé érés határán két lehetőséget mutat fel a versekben: az egyik a „zengő forradalom”, amelynek még nem ismeri természetét, csupán környezete és a maga gyerekkori emlékeiben él, a másik az eltűnés a semmiben:

*Folynak a könnyek, folynak a percek,
nem tudni: Hová? Merre? Mivégre?
Harsog a tenger, árad a tenger –
eltűnik egyszer a Semmiségbe.*
(Végtelen óta . . .)

Ezt olvasmányjaiból tanulta meg. S jelképes, de egész életpályájának, költészetének két vezérmotívuma éppen ez a kettő lesz, és végső fokon ebbe is torkollik majd egész életútja: a balatonszárszói állomás sínjei idevitték.

Hamar ért költővé, a zsengek kevés száma, az egymás után következő téma- és formaváltozások, önképzőkori sikerei, a meghódított makói felnőttek érlelik benne a költőt, de érleli sorsa is: öngyilkossági kísérletei sorát hiányérzeteinek panaszai nyitják meg. Olvasmányai is tovább viszik. Petőfi után felfedezi Adyt, majd Juhász Gyulát és a Nyugat költőit. Itt megtanulja a hangokat, hogy immár költőként még

kamaszfejjel hibátlanul végigénekelje azok dallamait, érett koruk minden eredményét; végső fokon, hogy legyőzze a polgári költészetet. A zsengek előremutatnak: tartalmukban egy évtizedre, formában első korszakára.

Jegyzetek

¹ József Jolán: *József Attila élete*. Bp., Cserépfalvi, 1941. Különösen a 120–159. oldalakon.

² Pusztán a vers szövegére támaszkodva állítjuk ezt.

I.

A SZÉPSÉG KOLDUSA

A fiatal József Attila, és ez feltűnő, aránylag későn ébred proletársorsából következő helyzetére és helyzetének költészetre gyakorolt hatására, bár gyermekkorra dúsan megterítette neki a társadalmi élmények, a nyomor, a proletársors okozta szenvedéseinek asztalát. Két döntő okát találjuk ennek: az egyik a proletárforradalom leverése utáni években éppen a proletártömegek körében elterjedt tájékozatlanság, bizonytalanság, a fiatalok anarchiába hajló, betyáros, hetyke sorsvállalása; másfelől pedig a költő életének változásai, amelyek előbb sógorának kispolgári környezetébe, később pedig a makói és szegedi parasztvilág, valamint polgári értelmiség körébe vittek.

Mit sem von le ez abból a tényből, hogy József Attila közben gyámkodás alatt élő, nyomorgó diák volt, aki nővére, Jolán vallomásai szerint: „Szeptember elején utazott le Makóra. Kapott egy pár cipőt és egy hosszú gumikabátot, télikabátra nem telt. A gumikabátot azért vette M., mert szerinte azon nem fúj keresztül a szél, nem fog fázni benne.”¹ És akinek felvételi kérvényébe, az ügyvéd-gyám ilyen életpálya távlatát ígéri: „. . . Mint teljesen árva gyermek gyámomnak intézkedése s Mán Rózsa alapítványi hölgy öméltóságának körbenjárása folytán a makói internátusban helyeztettem el, hogy itt a gimnáziumot végezve majdan hajlamomnak s pártfogóim óhajának megfelelő gazdasági pályára mehessenek.”² El kell számolnia a kapott pénzzel, be kell számolnia napi munkájáról, s nyomorognia kell. Egyik levelében a valóságot elkendőzni akarva humorba oltja nyomorának képét: „Azt mondják, hogy a szükség a legnagyobb úr, ergo, én vagyok a legnagyobb úr, mert szükségem volna ruhára, mert több folt nem fér el a kabátomon.”³ Másik levelében, amit 1922. november 4-én keltezett, arról beszél, hogy „*Most már nyakig vagyok az életben és csak úgy fuldoklom a gyönyörűségtől.*”⁴ Közben kétszer is öngyilkos akar lenni, egyszer hatvan aszpirint eszik meg, máskor a vonat alá akarja magát vetni. Haza dekadens pillanatairól ír, pedig a nyomor kergette a halál felé.⁵ Egy nyarat pedig Kiszomborban tölt kukoricacsószként, ahova kétségtelenül ismét

csak nyomora vitte el. Nemcsak fiatalsága hetyke sorsvállalásának, valamint alaptermészete „tündéri” voltának kell tudnunk azt a tényt, hogy nyomora még így sem tudatosodott benne, hanem csökönyösen életében is, gondolkodásában is a szellemi proletárok nyomorának tartotta, tehát jellemzően polgári vonásnak, életének ilyen alakulását. Németh Andor a költő „tündéri szegénységéről” beszél, s így ír: „Életének legborzasztóbb szakában ismerkedtem meg vele, és sohasem láttam nála tündéribb szegényt. Látni, érzékelni semmi esetre sem lehetett rajta a tüneményes nyomort, melyet költészetével tündérvilággá alakított át . . .”⁶ Nyomora a tanulásért, tehát a felemelkedés polgári módjáért hozott áldozatnak tűnhetett neki, s ebből táplálkoztak illúziói is életét és költészetét illetően is. Akkori életéről hitelesnek látszó képet rajzol Berczeli A. Károly: „József Attila akkoriban eléggé garabonciás külsejű fiatalember volt. Képe kerek, haja dús, szinte a vállát verte. Volt benne valami Rimbaud-ból, s ezt nem is titkolta. Imponált neki a csavargó költő, s valami rokonságot is érezhetett vele, nem egészen jogtalanul. Hozzám gyakran ellátogatott, s verseit olvasta föl, én meg a magaméit. Volt úgy, hogy éjszakára nem tudott hol megszállni, s akkor ágyamat osztottam meg vele. Egy ágyban aludtunk »lábtul« persze, a fél éjszakát átfilozofáltuk. Akkor mondta nekem, amire ma is élénken emlékszem, hogy Petőfi a magyarság teste volt, Ady a magyarság lelke, ő, József Attila, a magyarság lelkiismerete akar lenni. Ezt csak azért jegyzem le, hogy illusztráljam elég korai öntudatát, céltudatosságát és magabiztosságát. Persze, sokszor voltunk kocsmában is, bár úgy emlékszem, hogy ő nemigen rúgott be, talán nem is szeretete a bort. Ott is versekkel szórakoztattuk egymást.”⁷ Közben tanul, elvégzi gimnáziumi tanulmányait, Szegeden egyetemre jár, vallásgyalázás címen bíróság előtt áll, sajtókampány indul meg ellene, Horger Antal eltanácsolja az egyetemről, verseskönyve jelenik meg, és végül is Bécsben köt ki, ahol tovább éli azt az életet, tehát a nyomor és nélkülözések életét, amit Makón és Szegeden kezdett el a szellem kispolgári magatartású proletárjaként. Csak lassan ébred helyzetének tudatára, s ez a helyzetfelismerés is akkor még annyira irodalmi, annyira költői hatások terméke csupán, hogy társadalmiságának valódi felismerését franciaországi tartózkodásának, valamint hazatérése utáni időknek kell tulajdonítanunk.

Az 1922 nyarán Kiszomborban töltött nyár azonban mégsem múlt el nyomtalanul a költő életében. Bár Makó és Szeged parasztvárosok, az ő környezete mégis polgári, míg Kiszombor kukoricaföldjein először pillantja meg a paraszti élet nem irodalmi motívumait is, s ennek hatása költészetében is fellelhető, itt nyílik először rés polgári eszme-

világán. Waldapfel József szerint „József Attila költővé érése szempontjából különösen fontos a kiszombori nyár: 1922 június végétől szeptember elejéig [. . .] Az előző nyáron instruktornak ajánlhatták valamelyik mezőhegyesi előkelőség bukdácsoló csemetéi mellé. Most az internátusban közismert botrány után, úgy látszik, hasonló ajánlásról nem lehetett szó. Ezért kerülhetett ezúttal kiszombori szegény családok körébe, akik előtt nem kellett félni az iskola kompromittálásától.”⁸ A költő eszmélése szempontjából ezek a tárgyi adatok fontosabbak, mint Juhász Gyula barátsága volt. Bár a nagy költő egyengette fiatal barátja útját, az ő levele jelentette az első irodalmi elismerését, költővé avatását, látásmódjára azonban rányomta bélyegét, a maga hangjának megelégedését késleltette, ugyanis Juhász Gyula a maga osztályhelyzetéből fakadó látását, stílusát kényszerítette a fiatal költőre. S ezt levetkőzni, évek munkája volt.

A húszas évek elejének, tehát a költő első korszakának verstermését tanulmányozva, ugyanazokra a megállapításokra jutunk, mint amit az életét vizsgálva már feltűntettünk. A költészet és a valóság kettőségében nyilvánult ez meg.

A költő a magyar polgári líra stílus- és vershagyományait utánozza, így az érzések és meglátások egy aránylag szűk körét verselhetette meg csupán, látásmódja pedig inkább utalta a polgárian felfogott általános felé, mint osztályhelyzetének felismerése irányába. Néhány, József Attilával foglalkozó tanulmány ezzel a kérdéssel kapcsolatban megállapítja ugyan, hogy a fiatal József Attila a magyar polgári költészet hagyományain indult el, de ennek a ténynek nem mérte fel minden következményét. Szabolcsi Miklós például így ír: „Nem rimbaud-i csodálatos indulás ez: a fiatalember még elődei nyomán jár. De már ott csillog benne a későbbi nagy költő ígérete [. . .] József Attila úgy indul, hogy már kezdetben magába fogadja és asszimilálja ezt az új hangot, ezeket az új törekvéseket; modern lesz, korszerű. A korábbi magyar szocialista líra múlt századbeli epigonizmusát s – tegyük hozzá – a kommunista költészet némely kezdeti gyengeségét azért is tudja kikerülni, mert átment ezen a nagy iskolán, ezért nem válik a XIX. századvég epigonjává. Ady hangja érzik a fiatal költőn, néha Babitsé és másoké is. De leginkább azé a költőé, aki ott él Makótól harminc kilométerre a Tiszaparti városban, Szegeden: Juhász Gyuláé [. . .] De ott a fiatal költő verseiben Baudelaire hatása, akinek verseit új fordításban épp ezekben az években teszik közzé – s később Whitmané s másoké . . .”⁹ Radnóti Miklós 1941-ben József Attila zsengeit összegyűjtve és kiadva, jegyzeteiben az 1924–25–26-ban írott versekről beszélve Kassák Lajos hatását emlegeti a szabad versek kapcsán¹⁰, Bóka László pedig *József At-*

tila költői eszközei című tanulmányában¹¹ részletesebben foglalkozik a költő fiatalkori verseinek a polgári lírát tükröző darabjaival. Idézeteivel, párhuzamaival például kimutatja Ady Endre (*Ónd vezér unokája* és az *Ősapám* közötti verskapcsolatot, a szimbólumokat: Szépség, Élet-asszony, Holnap, Vágy, Halál, Nap, Bánat), Juhász Gyula, Tóth Árpád, Kosztolányi Dezső, Babits Mihály (főleg a rímtechnikában tükröződik ez a hatás!), Kassák Lajos, Füst Milán és a magyar Baudelaire-fordítások hatását a költő verseiben. Illés Endre pedig a költő szókincsét elemezve utal a fenti hatásokra.¹² Ő azonban már a hatások kimutatásán túl, rámutat József Attila birkózására is ezekkel a hatásokkal, szemlélteti, hogyan igyekszik a maga egyéniségéhez, eredeti természetéhez hangolni az idegen költői szótárat.

Bóka László fent említett tanulmányában megtaláljuk a következő gondolatot is: „József Attila első kísérleteinek sikere egyben berekesztette előtte az előtte járt költőnemzedék követésének útját: gyerekjáték-ként meg tudta valósítani annak minden – a maga idejében újszerű formai vívmányát. Az ifjú József Attila nyilván nem érezte át ezt ilyen formulázó világosságban, de költői fejlődése arra vall, hogy egészséges ösztönrel elfordult első kísérleteitől, melyek csak a mondanivalók ismétlésére, a formai epigonizmusra vezethettek volna. Jó tanítvány volt: mindent megtanult mestereitől, s aztán valami újba kezdett.”¹³

Hosszabban idéztünk, hogy megmutassuk, a fiatal költő életművének e kezdő, forrongó szakaszához hogyan viszonyul a József Attila-irodalom, a polgári költészet utánczásában szükséges rosszat látva csupán, amit eredeti költői alkata csakhamar legyőzött, és elhagyott. Azonban e megállapításokat tovább kell fejlesztenünk, és össze kell kapcsolnunk egyfelől a költő életével, másfelől arról kell beszélnünk, hogy ez az utánczás mitől óvta meg József Attila további fejlődését.

József Attilával ugyanis együtt indult egy költőnemzedék, amely fejlődése során egészen más utakon járt, mint költőnk. Gondoljunk csak Erdélyi Józsefre és az úgynevezett népiesekre. József Attila soha, egyetlen versében sem volt népies költő olyan értelemben, mint am azok, nemcsak a századvég epigonizmusát nem utánozta, mint ahogy Szabolcsi Miklós helyesen megállapította, hanem Petőfit sem, a népköltészetet sem úgy, ahogy azt a népiesek tették. Nemcsak származása, de irodalmi élményei is tagadni kényszerítették a költésnek azt a fajtáját. Ő a népiességhez is kerülő úton, a szürrealizmuson keresztül jut el. Tehát a polgári költészet ennyire magáévá tévése egyúttal ennek a költészetnek a megsemmisítését is lehetővé tette. József Attila az egyetlen valóban járható és előrevivő utat választotta, és találta meg ezzel.

Jeleztük már, hogy a fiatal költő csökönnyösen nem látja meg élete konkrét valóságát, amikor verset ír. Illúzióinak erős voltát bizonyítja ez a tény. S olvasmányai, a magyar költészet polgári költőinek versei is látszólag ezt erősítették. József Attila évekig, az egy kiszombori nyár kivételével, légüres térben élt. Tehát egy elképzelt és ezért absztrakt világot, érzéseket, valóságelemeket rajzol. A fejlődés éppen azért sokréttű. A polgári költészet stílusjegyeivel együtt tűnik el a hályog is a szeméről, és döbben rá a konkrét társadalomban konkrét életének valóságára. Az élet és a költészet diadala volt ez a pillanat.

Amikor pedig az 1922 és 1926 közötti években írott versek motívumait vizsgáljuk, ismét csak az élettel szemben táplált illúzióit, az ebből következő mesterkéeltséget, költészetében pedig a légüres teret, a felvett és átvett érzéseket találjuk.

A maga emberi környezete polgárivá transzformálódik, a valóság egy hamis életkép szűrőjén jut el csupán a költőig. Az 1955. évi kritikai kiadás¹⁴ első versében máris ezt látjuk:

*A hangok ömlenek a zongorából,
mint illatos teából száll a gőz.
Lassan simítja arcomat a mámor
és bennem most száz élet kergetőz.*

*Mártának hangja jut eszembe mostan,
oly bársonyos volt s ez nem az övé.
Szegény, talizmánt tőle nem is hoztam.
Szemem mered a zongora fölé.*

(Távol, zongora mellett)

*Ökölnyi nagy rubinkövet adok,
akaszd nyakadba s nézd hogyan ragyog
szived fölött, a melled közepén,
csudáld, hogy izzik, mint parázs, a fény.
(Nagy ajándékok tora)*

Ha pedig a következő idézet képei mellé odaképzelnék a csizmás, foltos kabátú költőt, az éles ellentét még világosabb lesz, bár a fenti sorok is szépen példázzák a tipikusan polgári környezetet, valamint a helyzet- és életképet.

*A szívem hoztam el. Csináld vele,
amit akarsz. És nem tudok mást tenni
és nem fáj nekem semmi, semmi, semmi,
csak a karom, mert nem öleltelek.*

*Oly fényes az még, mint új lakkcipő
és lábod biggyedt vonalára szabták,
de ruganyos, mint fürge gumi-labdák
és mint a spongya, mely tengerbe' nő.
(Az én ajándékom)*

Az ilyen környezethez természetesen „stílusos” a fiatal költő magatetszése első kötetének, a *Szépség koldusának* cím nélküli bevezető versében:

*Ó, zordon Szépség, trónusodhoz jöttem,
bús koldusod, ki elfáradt szegény,
Vér-rózsák nyíltak lábom vak helyén,
de trónusodhoz mégis elvetődtem.*

Így lép elénk, a „dús Élet hegyén” ülő szépséget ostromló költő a költészet „ürpalástjában”. A költészet és valóság itt áll legmesszebb egymástól, a fiatal József Attila azonosulása mintáival itt a legteltesebb. Egyúttal azonban szemléletesen mutatja e szonett képsora azt az utat is, amit a költő élete konkrét valóságától eddig, az elképzelt életig megtett. Az első versszakban önmagát „bús koldus”-ként, „elfáradt szegény”-ként emlegeti, akinek kisebzett a lába a Szépséghez vivő hosszú úton. A lelke „összetört” és „ájult”, és halott, mert „örökkön verte mákonyos varázsod”, a Szépségért küszködve halt meg, és most arra kéri: támasztaná fel, hisz vár rá „száz büszke viadal”, és „olyan fiatal” még.

Szemmel látható: ez a szonettekben ostromlott Szépség, költői fikció csupán, illúzió, amely megfesti a valóságot, széppé teszi azt. Egy másik versében, a *Koldus* címűben így énekel:

*Örökre látlak szépség-verte szemmel.
– Ó bús szemem, ki szépeket szeretsz! –
Rád bámul hű szemem vak értelemmel,
mindig Reád és bárhova mehetsz,
mindig találkozol bolond szememmel . . .*

Ilyen elvont és pompázó ornátusban ünnepli a szonettet, a szépség keretét is:

*Szonett, te drágakő, te antik
gyöngysor. Reá akasztlak ím,
hűsen pihenj le vállain,
de fujtsd nyakát, ha dús brigantik*

*orzó szavára hangja hallik
s nagy átkot mondj, ha bántja kín,
örködj okosan álmain
s tüzelj, ha könnyű könnye zajlik.
(Gyöngysor)*

*Mint vércsevágy a röpke vadgalambot,
úgy üzöm a félénk szépséget én.
(Lányszépség dicsérete)*

Az idézetekből azt látjuk, hogy József Attila a költészet birodalmának a polgára, a Szépség alattvalója, és úgy tűnik, mintha ezek a versek nem egy osztályokra bomlott, az ellenforradalom gőzében fuldoló magyar társadalomban keletkeztek volna. De 1923 derekán már leszámol ezzel az illúzióval:

*Nincs itt semmi szép, mert nincs igazság,
kenyér-anyót veri az alkohol.
(A világ megokolt utálata)*

Vagy:

*Hol a tiszta szavak nem dadognak,
el innen, végre, a magasba, föl!
(El innen)*

A kamasz költő egyik nagy illúziója a szerelem volt, a szerelem, amely már itt melléje szegődik, és végigkíséri egész életén. Ekkor a nagy szerelem illúziójában él, amellyel pótolni igyekszik mindazt, amit való élete megvont tőle. Tipikusan polgári életérzéseként énekl meg kamaszvagyakozásait.

A lány még nem konkrét érzés, hanem elképzelt szenvedély alánya. Alkalom csupán, hogy a költő énekelhessen, egészséges szerelmi lán-golásának pedig megközelíthetetlen az úrnője, akiért lehet epekedni, bánkódni, panaszkodni, lehet gyöngyökként szép szavakat verssé fű-zni, végigpróbálni a minták sugallta szerelmi ihlet lehetőségeit. Csak

később válik ez a kamaszszerelm konkrétá, a költő személyes érzésévé is. Ez nem mond ugyanakkor ellent azoknak az életrajzi adatoknak, amelyek szerelmi vonzalmairól beszélnek, például Gebe Márta, a „Caca” (Espersit Jánosnak, atyai barátjának lánya) iránt, aztán „egy festőasszony, majdnem az anyja lehetett volna, csavargatta az ujjja köré”¹⁵, majd még néhány flört és a Hatvany család német nevelőnője iránti lángolása következett. Ezeket a kamaszkori szerelmeket a magyar polgári költészet szerelmes verseinek mintájára élte át. Juhász Gyula Anna-verseinek a hatását pedig külön is ki kell emelnünk a hatások köréből. Az ő Annája az elérhetetlenség, a meg nem valósult szerelmi álmok és álmodozások jelképévé vált. Kispéter András, Juhász Gyula legújabb monográfiája az Anna-versek kapcsán különböző periódusokat különböztet meg, a nagyváradi esztendők termését például így jellemzi: „Első Anna-verseire a tépelődés, önmagával való vívódás jellemző. A költő tudja, hogy Anna nem lehet az övé, mégis hevesen vágyakozik utána . . .”¹⁶ A második periódus Anna-verseiben már egy testetlen Anna a hősnő: „Anna már elveszítette minden testiségét, eszményé, a költő teremtett ideáljává válik [. . .] Nem a valóságban létező Annához szólnak versei, hanem egy saját maga teremtette női ideálhoz . . .”¹⁷ Életének egy másik szakaszában pedig Anna képzeletbeli nővé válik a megszépítő messzeségben. Ez a háromtípusú, de alapjában egy Anna-élmény lesz a fiatal József Attila szerelmes érzéseinek a modellje.

József Attila verseinek kritikai kiadása (1955) szerelmes verssel kezdődik. Címe: *Távol, zongora mellett*. E vers részleteit idéztük már, amikor a költő polgári környezetvilágának rajzát elemeztük. Most a versben levő szerelmi élmény felé fordulunk. A fiatal költő pózol. Zongoramuzsikát hallgat s álmodozik, szerelmi vágyai mámorában fürdik, és Márta hangját véli hallani, képzeletében megjelenik a lány, s testetlen lényéből csupán ajkai válnak láthatóvá, ajkai, a csókosak. „Szemem mered a zongora fölé” – írja a versben. A szonett harmadik versszakában pedig íme a felnőtten játszó szerelmes panasz:

*ó, jaj, hogy tőle messze elvetődtem,
ó jaj, emléke mért olyan erős?*

S már ebből is logikus, hogy bánatára nincs ír:

Hová kell mennem? Nem enyhít a Távol.

Sorrendben harmadik versében (*Keresek valakit*) adys megfogalmazásban a kamasz pózolósa alól előbújik a meztelen valóság, a költő igazi érzéstermészete:

*Tele vágyakkal zokog a lelkem,
szerető szívre sohase leltem,
zokog a lelkem.*

Keresek Valakit s nem tudom, ki az?

Ady „szeretném, ha szeretnének” gondolatát fogalmazza újra a fiatal költő. S ebben a vágyában valódi érzése szólal meg. A szerelem této-vázó megfoghatatlansága panaszkodik a *Csendes estéli zsoltár* alábbi soraiban is:

*Érzem, hogy szeretek, de nem tudom, kinek a száját fogja
megégetni a szám.*

Fenti verse azonban más szempontból is érdekes: azt mutatja meg, hogy a fiatal költő érzésvilága és benne a szerelem is az irodalom légtüres terében mozog, hogy a valóság és a mesterkelt érzések és emberi magatartás éles disszonanciáját érzi és nem tudja feloldani elsősorban aránylag kis élettapasztalata miatt. Ha egymás mellé rakjuk e vers különböző strófáiban leírt vallomásait, elének tárul a költő egész érzérendszerének problematikus volta:

*Tudom, hogy zöldel a fű, de nem értem minek zöldel, meg
kinek zöldel.
Érzem, hogy szeretek, de nem tudom, kinek a száját fogja
megégetni a szám.*

Ó, Uram, ajándékozz meg csekélyke magammal engem.

Továbbfűzve azonban a szerelmes versekben található költői érzésvilág szemeit, ismét csak a szerelem elképzelt voltára kell figyelmünket irányítanunk. Az erőltetett magatartás természetes következménye a stílus mesterkelt, précieux volta is:

*Nagy, mély szemed réámragyog sötéten
s lelkemben halkal fuvoláz a vágy.
Mint ifju pásztor künn a messzi réten*

*subáján fekve méház fényes égen
s kezében búsan sírdogál a nád.*

*Nagy, mély szemed réámrágyog sötéten
s a vér agyamban zúgva dübörög.*

(A szemed)

Hellenisztikus költői emlékek, rokokó kép és *János vitéz*-hatások, emlékek a Nyugat költőinek nyelvén elmondva (figyeljük a jelzőit, kereksétségüket: halkal fuvoláz a vágy, méház fényes égen, fényves szívem zöldje).

Egy másik versében ilyen versszakot találunk:

*Hegyes fogakkal mard az ajkam,
nagy, nyíló rózsát csókolj rajtam,
szörnyű gyönyört a nagy vágyaknak.
Harapj, harapj, vagy én haraplak.*

(Szerelmes vers)

Jellemző a fiatal kamasz szerelmi elképzeléseire, komolykodására és ugyanakkor naivitására is, hogy szerelme tárgyát csupán csókolni akarja mindig, a szerelem és a csók azonosulását, a szerelemnek a csókban való elképzelését éneklie meg, amelyet az irodalmi hatások felfokoznak és megnagyítanak. A lányoknak csupán az ajka kísérti. Első szerelmi portréi egyikében, a *Csókkérés tavasszal* címűben így rajzolja meg a szeretett lányt:

*Márta, hajad,
bronz-ajakad
kéri s lázad a vágyam
illatozó,
vést okozó
csókba lehelni be lágyan.*

A *Névnapi dicséret*ben pedig:

Rózsás ajkaidon mámoros élet él . . .

A testetlen és elképzelt szerelem eme vonásai, mert az ilyen élményeket, az így megjelenő viszonyokat, csakis ennek kell tartanunk, beszédesen utalnak a költő általános helyzetére, amely kettős életre kény-

szeríti: napjait irodalmi álmai és hétköznapjai realitása között kényszerül élni.

A szerelmet Madonna-léleknek nevezi a *Sacrilegium* című versében igen találóan, s nagyon pontosan ábrázol, amikor a vágyak és megvalósulások közötti határt érzékelteti, s mintegy határt von maga is az álmok és a valóság között:

*Mint vad, részeg legény, kit mámorában
templomba visznek ördögös borok
s kurjongatván a Szűzhöz ott galádan,
felé ölelni vágyva kujtorog.*

Ő így kísérti álmai asszonyát az elképzelés hevében:

*Asszonyra várok, aki vágygal telve
most szép, forró kezével
hajamba túrna s nagyon megölelne.*

Asszony. S villogna bőre a homályba,

*Asszony, kinek oly megadó az ajka . . .
(Asszonyvárás asszonyszobor mellett)*

Nem nehéz ezekben a versekben, a költői magatartásban felfedezni az Anna-versek hatását. Az elérhetetlenség, a hiába fakadó vágyak, a meg nem valósult szerelem eme kamaszszenvedélybe oltott bánatát, pózát, irodalmiságát, keresettségét.

A hideg, megközelíthetetlen, márvány asszonyszobor 1924 tavaszán török össze. Ekkor jelenik meg versében a költő oldalán a fiatal, kedves, derűs lányalak. Fentebb ismertetett versei között csupán egyetlenegy találtunk, amely őszinteségével valódi élménykörére utalt, és megszóltatta az álarc nélküli fiatal költőt. Egy pillanatra megunja a költő az álmomalak ostromát, és ilyen vers születik nyomán:

*Kegyetlen bánat marja meg szivét,
mosolygó, mély szemét apassza, törje,
dús bronzhaját a vágy cibálja szét,
lelkét sorvasztó forróság gyötörje,
ajkát a kín harapja össze, még
imás, kulcsolt kezét is ejtse ölbe!*

(Szerelmes kiszólás)

Átkokat szór, s ezekben a későbbi nagy költő hangvételét is megtaláljuk, gondolatfűzésének módját olvashatjuk ki belőle. Az indulat felszabadította mintái alól, és megszületik a szép, József Attilá-snak érzett fordulat is a versben:

. . . még
imás, kulcsolt kezét is ejtse ölbé!

Ez azonban villanás volt csupán akkor. A szoborrombolás után megfigyelhető mind az érzések, mind a stílus új jellege:

*Tavas van, tavasz van, gyönyörű tavasz,
a vén Duna karcsú gőzösökre gondol,*

*Jaj, te, érzed-e? Szerető is kéne,
friss, hővirághúsú, kipirult suhanás.
Őzikém, mondanám, ölelj meg igazán!
Minden gyerek lelkes, jóízű kacagás!*

(Tavas van! Gyönyörű!)

A *Rög a röghöz* című verse, bár előbb keletkezett, és látszólag már az új stílusjegyeket, sőt magatartást is tükrözi, mégsem az újat jelenti a mi szempontunkból. Jó ideig nem volt folytatása a versek sorában, ugyanakkor pedig Juhász Gyula Anna-verseinek kétségtelen hatását is felfedezhetjük benne („És szöke hajad mintha mező volna . . .”), bár tagadhatatlan, hogy József Attila eredeti természete is sokkal szabadabban megnyilatkozik, mint a többi szerelmes versében, amely ezt az egyet megelőzi vagy követi. Bátorralan kísérlet ez, amely majd teljes szépségében egy későbbi versében, a *Csudálokunk az életen*-ben jelenik meg. Itt is még egy véletlen rátalálásnak vagyunk csupán a szemtanúi.

A *Csudálokunk az életen* című verse 1924 júniusában keletkezett, mert az év július elsején jelent meg. Benne a pózoló, modorossá vált szoborostromlásnak már nyoma sincs, itt a fiatal és szerelmes, kamaszosan boldog és dicsekvő fiatalember képe jelenik meg. A gyötrődést felváltja a boldogság, a szenvedélyt a gyöngédség, az előző költemények mesterkélt, városi, szalonkörnyezete helyett ez a vers megtelik természettel, szeretettel, boldogsággal. Ez a szerelem kitágította a világot, és szerény szelídségével hamarabb visz az égbe, mint az irodalmi nagy szenvedély mesterségesen táplált lobogása. Frissesség, báj, könnyedség, tágult tüdő és tágira nyitott szem villog e versből. Égről földre, patakpart, erdők derűjéből az ég tisztaságába száll a költő. Stílusa

is csupa egyszerűség, kedvesség. Kamaszos báj alkotta képek sora az vers. A kamaszboldogság az érzést és a szerelmes lányt hol az égbe emeli, nagyítja, hol kedveskedve „füvek szívévé” varázsolja, és egy álombeli táj szép terein bolyong vele, s csupán kamaszos túlzása ragadja ki egy pillanatra ebből a keretből, amikor így énekel:

*küszöbe elé terítném magam
lábtörlőképpen, de nem engedi.*

Az életrajzi adatok hiányában nehéz lenne megállapítani, hogy az ezekben a versekben megjelenő új szerelmi élmény, költői magatartás csupán a stílus területén játszódtott-e le, tehát az érő költő költői megnyilatkozása-e csupán, vagy szerelmi életének változásai is kényszerítették erre a gyökeres változásra. Valószínűnek kell tartanunk, hogy szerelmi életében a változások sokkal lassúbb üteműek voltak, mint ahogy a versek stílusa, a versekből kicsengő új mutatja. József Jolán könyvének nem egy kitételéből éppen erre következtethetünk. Kétségtelen, hogy a költő alaptermészete szabadult fel előbb, mint a konkrét szerelmi viszonya a példák nyomása alól. Itt is a költői alaptermészet diadalát figyelhetjük meg.

A magatartás- és stílusváltozás most már tartós, és nem véletlen a megjelenése. Ezt bizonyítja az 1924 végén keletkezett *Bibliai* című verse is, amely sok szempontból a *Csudálkozunk az életen* képeinek parafrázisa a szabad vers keretében:

*A te hajad kövérfürtű feketében lecsordul
mint a jóillatú kátrány,*

*a te melled, szerelmesem,
szőke kenyerekkel teli kosarakhoz hasonló.*

*Rokona vagy
a nagy
meleg teheneknek . . .*

S a legszebb vallomása e versben:

*Szerelmesem, mi már egymást úgy kívánjuk, úgy szeretjük,
hogy ruhánkat, szemérmünket, alig vettük már levetjük.
Akkor is, amikor én rám sok szörnyű és nagy kő esnék
és te könnyű fellegeken heverésznél, mint az esték.*

Jellemző a megtalált és magára talált költői magatartás szilárdságára, hogy a whitmanosan megverselt érzés nem vesz el a forma kényszerű idegenségében sem, hanem tiszta rajza megmarad.

Már a *Csudálkozunk az életen*, s még előbb a *Rög a röghöz* című verse jelezte, hogy József Attila szerelmi érzései az idill felé hajlanak. Nem véletlenül csupán azokat a verseket tudjuk természetesnek, őszintének, amelyekben az idilli szerelem érzése, hangulata jelenik meg. A boldogságnak ez az állapota győzedelmeskedik a gyötrő nőostrom felett. Ilyenkor a vers stílusa is egyszerűsödik, és majd mindig a természet képeivel érzékelteti boldogságát. Így kapcsolódik össze már itt a költő verseiben a természet és a boldogság képzelete, és így lesz a természetes emberi állapot kifejezőjévé.

A *Mikor az utcán átment a kedves* című költeménye is ezt bizonyítja. E költői korszak szerelmi ívének méltó záróverse ez, amelyben mintegy összegezi azokat a stíluseredményeket, amelyek a szerelmi érzéssel folytatott küzdelmében születtek. Rendeződő érzések képe bontakozik ki ebből is:

*Mikor az utcán átment a kedves,
galambok ültek a verebekhez.*

*Mikor gyöngéden járdára lépett,
édes bokája derengve fénylett.*

... senki se bánta,
hogy ő a szívem gyökere-ága.

*És ment a kedves, szépen, derűsen,
karcsú szél hajlott utána hűsen!*

A szerelem így válik a költőnél „patakhúrú énekké”, így válik minden igaz érzése idillé a szerelmi élet területén, s így lesz jelzője is annak, hogy a költő kuszált vagy rendeződő, boldogtalan vagy boldog szerelemérzésben él-e. S zsákutcáival a szerelmes versek sora is szépen felrajzolja a magára találó költő útját, amely minden esetben a mintáktól a természetes, maga képére, érzéseihez formált kifejezést jelenti.

A pusztán stílusjegyek alapján is az érzések változásainak egyes állomásait állapíthatjuk meg. A keresettség, a szavak, jelzők, képek az erőltettség, nem természetes érzések felé mutatnak, majd azután, a fejlődés egy későbbi szakaszában, amelyet fentebb ismertettünk, éppen ezeknél és a költő szótárának, valamint fogalomkörének megvál-

tozásánál is szemlélhetünk. A bronz-ajaktól az ív a „haja szuokkal elkevert arany”-ig ível, s *A szemed* című vers idézett képe:

*Mint ifju pásztor künn a messzi réten
subáján fekvé méláz fényes égen*

a *Csudákozunk az életen*-ben ilyen képpé alakul:

*a hajnali égre leheveredünk
s csak csudákozunk az életen.*

Vagy a *Névnapi dicséret*-ben ez a kép:

*Istentől ragadott bronzkoszorú hajad,
arcod lent a pokol dús tüze érlelé,
dombor kebled, ime, fénylik, akár a gyöngy.
Krisztust vesztené el bokád!*

elveszti misztikus, megfoghatatlan, elérhetetlen, csak imádandó Madonna-alakrajzát, s így egyszerűsödik egy fiatal legény elérhető szerelmévé:

*Mikor gyöngéden járdára lépett,
édes bokája derengve fénylett.*
(Mikor az utcán átment a kedves)

Párhuzamainkban a képek azonosak ugyan, de mégis nagyon messze vannak egymástól. A képalkotás, a szókincs alakuló és gazdagodó folyamatát jelzik. S míg a szerelmes versek első áramában a költő idegen szavakból, elsősorban a polgári költészet szókincséből építkeznek, a korszakzáró éveiben már egyénivé váló szókinccse keretében fejezi ki érzéseit. Akkor elsősorban a polgári élet és a vallás fogalomköréből vett szavak és képek uralkodnak, a pályaszakasz elemzett verseiben a természet köréből származnak hasonlatai, képei, szavai.

Költői fejlődése első korszakának sok versén a bánat patinája van. A bánat érzésével hamar megismerkedhetett, s ezt életrajzi adatai bizonyítják, a bánatnak erős és tartós uralma a költő életének talajából táplálkozhatott. S jellemzően, itt sem konkrét érzése jelenik meg a versben, hanem mielőtt eljutna konkrét helyzetéből eredő problémájának felismeréséhez, előbb végigjárja mintáinak, a polgári költészettől tanult útját is, hogy végül is kiábrándultan levetkőzze ezt a magára erő-

tetett érzését is. A bánat illúziójából indul el, bánata ekkor még polgári bánat, amit mesterei (Tóth Árpád és Juhász Gyula) verseiből szívott magába. S van-e bánatosabb költője a magyar irodalomnak éppen e kettőnél?

Így intonálja ezt az érzést:

*Remegni kell a vérsötét,
gyökérző Bánat köntösét
s tisztelni kell, ki hordja Ember
és ebfoggal nem tépi szét.*

*Ki fölvette, azon marad
és benne jár és nem szabad.
Elhordja egész életén át,
míg teljesen szét nem szakad.*
(Köntösök)

A bánatos ember absztrakt képét rajzolja meg benne. Sem e bánat gyökerére, sem társadalmi meghatározottságára nem mutat rá, sem saját életére nem vonatkoztatja. Az Ember (így, nagybetűsen) pompáz ebben az érzésben. Ismét rendkívüli, keresett szavak hordják a jellemző gondolatot. A Bánat (ez is nagybetűsen, szimbolikusan) vérsötét, gyökérző és köntösként takarja be, veszi körül az embert. A többi szakaszból megtudjuk, hogy „Csalán s tövisből jólszövött”, hogy „tapad, szorul, ölel, fujt és mar, / az emberrel szint’ összenőtt”, hogy különböző a színe (poros, rózsás-piros – mellékesen ezek két rímelő sor rímei is – szemszínű, barna), aztán ilyen jelzők idézik: pókhálós, avas, súlyos, mint a vas, aranszegélyű, csillog, mint messzi kék havas. Semmi élet e „köntös” alatt. A jelzők nyitotta úton járva ugyan az általános emberi helyzetek felé rés nyílik, de a látvány így sem kap semmit az élet realitásából. A költő felvett, tanult pózával állunk szemben.

Egy másik versében, *A betűk sivatagában* címűben felvillan az életnek valamelyes színe. A diákélet keretéből egy nyomorgó élet képe is kivehető a vers halvány rajzából:

*Oly szürke vagyok multban és a mában
s szeretnék élni én is keveset!*

Ez a vers gondolatának a magva. A fiatal költő továbbfűzve ezt, így vall:

*Tavasza van, rajtam bágyadt barnaság van,
az utakon vidám szerelmesek
s amíg viaskodom a Bánat-ölyvvel,
az út, a fák, a rét – és minden zöldel.*

A további sorokból pedig egy bánatos szerelmes képe bontakozik ki. Mintha e súlyos és pompázó szavak csupán egy kamaszos élet szerelmi csalódását akarná rögzíteni. A szerelmi probléma eltakarja a költő szeme elől bánatának igazi okát, azt, hogy „szeretnék élni én is keveset!”, természetesen úgy, hogy az élest nem pusztán a szerelmi álmok megvalósulásában látjuk, mint azt a fiatal József Attila teszi.

Áttekintve a bánatot éneklő, e korszakában írt verseit, érdekes módon csupán a szerelemmel való kapcsolatát látjuk „barna” érzésének. Éppen az ilyen fogantatása utal mintáinak vonatkozásaira is. Közös az eredete a gyöttrődő, pózoló szerelmes versekével, és az Anna-versek mind légiesebbé váló bánatával rokon. Az elérhetetlenség, a meg nem valósulás felett érzett bánat ez.

A *Szeged alatt* című, Juhász Gyula melódiáját szépen megismétlő versében együtt találjuk a bánat forrását a fiatal József Attila fiatalos borongásával.

*Reám borul s arcom simítja lágyan
hűs lombja, rajta nem terem virág,
de béborítja csöndbe síri ágyam,
ha majd lefekszem én is – bús diák.*

*Öreg, borús vers kel borongva bennem,
rokon hang zendül vissza rá szivemben.
– Mért is kell búmat rímbe önteni?*

E versében egyenesen meg is mondja, hogy a halállal kacérkodó, nincstelen, árva költő (hűs lombja, rajta nem terem virág, amely a költő „síri” agyára pereg) szívében „rokon hang zendül vissza rá”: a Juhász Gyuláé. Az ilyen fogantatású verseit „öreg és borús” verseknek nevezi a költő. Bánata lány hangulattá mosódik, mire „rímbe önti” őket, anélkül persze, hogy eredetileg is bánatai éles körvonalakat kaptak volna. Juhász Gyula hatására nosztalgikus bánat jegyeit veszik fel a költő érzései, és a vers egy helyen a messzeség, az elvágyódás ilyen jelző vibrálásában jelenik meg:

*A Nap búcsúzik, tört öröme festvén
a messzít . . .*

Tört öröm és betöltetlen szomorúság – íme a határai ennek a megfoghatatlan bánathangulatnak. Mert a bánat csupán hangulat itt, és bizonyos fokig költői rekvizitum csupán, alkalom a versírásra, bár tagadhatatlan, hogy a fiatal költőben éltek egy konkrétabb fogantatású bánat lehetőségei is, amelyek be-betörnek az e tájt keletkezett versekbe. De hogy nála nemcsak stílus kérdése ez az elmosódó bánathangulat, hanem egyúttal reális valóság is, kétségtelen. Arra gondolok, hogy a természetes állapotot tükrözik ezek a versek átvételeikkel egyetemben is. A költőben magában sem tudatosodnak még ebben a korban problémái, él benne a meg nem elégedés érzése, de nem tudja még nevén nevezni őket, hanem a polgári költészet meg nem elégedés motívumait utánözva a maga hangulatainak a kifejezéseit keresi. Paradoxonként azt is mondhatnánk, hogy minden ilyen átvétellel, utánzó mozdulattal bizonyos mértékig saját magát adja, éppen azzal eredeti, amit átvesz mestereitől. Nem véletlen ugyanis az a szinte teljes azonosulás, a „második ének” olyan tökéletesen sikerült volta nála. S éppen ez tükrözi életéről e korban táplált illúzióit, amely nem más, mint a polgár illúziótlansága, a húszas évek távlatnélkülisége. S ezért öltözik nála is, mint mintáinál, a bánat, a szerelmi csalódás, a meg nem értés ruhájába. József Attilánál is ezt láttuk, és ezt figyelhetjük meg a következő versekben is:

*Be messze vagy még! Bús az alkonyat,
lány hópihébe hull a bánatom.*
(Őszi alkonyat)

*Ma újfent üdvözöl szívem
a szomorúság enyhiben.*

S oly bús szívem, hogy még megöllek.
(Üdvözlés)

*Ajkad nekem csak úgy piroslik,
mint messzi vágy fájó szíven.
Tört színe nem vakít, nem oszlik,
csak ring a bánat mélyiben.*
(Távoli ének)

Mind a három szerelmes vers.

A bánat című verse Petőfire emlékeztető hangvétele, a *Felhők* ciklus hasonló című darabjával való melodikus azonossága a bánat hangulat voltát, jellegét idézi:

*A bánat szürke, néma postás,
sovány az arca, szeme kék,
keskeny válláról táska lóg le,
köntöse ócska meg setét.*

S ezzel a képpel lényegében a bánatmotívum e korszaki fejlődésének határára is értünk. S ha összehasonlítjuk az intonálás gazdagságát idéző bánatképet, felmérhetjük azt az utat is, amit a költő gondolati tisztázódásában megtett aránylag rövid idő alatt is. A *Köntösök* című versében „vérsötét” és „gyökérző Bánat köntöséről” beszél, *A bánatban* ez a „köntös”, amelyben a költő trónol, már „ócska meg setét”. Az illúziók, ha nincs mély talajuk, hamar semmivé válnak. A póz eltűnik, s elővillan a valóság egy postás szomorkás, kopott, életunott képében.

Közben megírja a *Szépség koldusa* című kötete záróversét is, a *Verssek végére* címűt, amelyben kísérletét láthatjuk éppen a bánatmotívummal való leszámolásának. Tanulságos ebből a szempontból e vers gondolatmenetének a vizsgálata.

Az első versszakban az e korra jellemző versek gazdag hangszerezésében, még mesterei szavaival már lezárt folyamatról beszél a bánatok kapcsán:

Ó jajgató, bús hangok, a könyvetek megírtam.

*nem is tudom elhinni, hogy annyit összesírtam,
hogy bennem annyi édes, részeg bú erjedett.*

De íme, bánatom már rímekbe van megölve . . .

Arról beszél, hogy mintái, mesterei stílusa, hangulatai eltakarták előle saját igazi emberi mivoltát. Utánozva azokat pózolt, és borongott, amikor volt öröme is például. („Egy csúfos hang belülről üzött, hogy így megírjam / s higgyem, a víg Öröm hogy egész elfeledett”.) De a pózolásra ébredést tükrözi alábbi sora is: „En gyöngye legény verset vérről nem áztatok.”

S ezek után egy kamaszos fordulattal visszasírja őket („ó gyertek vissza, régi, enyhítő bánatok!”), mert a valóság fájóbb, mint az elképzelt fájdalom, szomorúságok, bánatok hangulata. Az egyik csak a költészet kedvéért volt, a másik húsba vág („De kotorász mellemben Ma-

gányom éles körme . . .”), és a szerelem fájó öröme tép („s már sírok, mert egy szőke fejet nem láthatok.”). Elképzelt szerelem elképzelt bánata így válik egy kamasz meghatározott jellegű szerelmi epekedésévé, és így ér véget a költő „irodalmi” kalandja a bánattal.

*

József Attila 1922-ben már kacérkodik a halállal. Kétszer is öngyilkos akar lenni, és ez év októberében vagy novemberében megírja első, halál témájú versét is, a *Falak* címűt, amit aztán az önképzőkörben be is mutat. Erre a versre volt aranyfedezete.

S érdekes, hogy a *Falakban* a képek reálisak, a költő valóságos életének rajza bontakozik ki első versszakában:

*Kopár szobám – kopárabb négy fala
csupaszon, fázón mered az égnek.*

S ezek a falak elvagyódnak a „kékes magasba”, „hol nem fű szél . . .”

*Őriznek engem, óvnak, szeretnek –
kétoldalt egy-egy, hátul egy s elől.
– Ha meghalok, gondolom magamban,
e négy fal akkor rögtön összedől.*

A versből ki-kiszökkenő vágyak az élet igazibb élése felé sem tudják olyan mértékben elkendőzni a költő valóságát, mint ahogy azt a szerelem és a bánat hangulatainál láttuk. Feltartóztathatatlanul szemünk elé tárul a kép: a fiatal költő egy szegényes szobában fekszik és a halálra gondol, a falak kopárságából a maga nincsetelenségére ugrik a szeme.

S mintha a *Tiszta szívvel* című versének előképe lenne, kezdő korának túlzásra hajlamos módján fűzi tovább a vers gondolatait:

– Ha meghalok . . .

akkor, összedőlnek ezek a költő tartotta falak, és

*Föltámad akkor anyjok a Szélvész,
föltámad akkor apjok a Vihar
s tetemem lassan betakargatják
a leomló falak poraival.*

Garabonciásként képzelődik, de már tudatában van értékének is, annak, amit olyan szépen fogalmazott meg a *Tiszta szívvel* című versének zárószakaiban. S ha az egy időben keletkezett s már idézett *A bánat* című versével kapcsoljuk össze úgy, hogy a bánatot a halállal foglalkozó ember hangulataként fogjuk fel, akkor már összetettebben látjuk a költő érzésvilágának szaporodó motívumait. Nem véletlen, hogy az első halál-vers egy időben keletkezett a bánatmotívum tisztázódását, irodalmi hatásoktól mentesülését jelző *A bánat* című költeménnyel. A halál gondolata mintegy felváltja az irodalmias bánatokat a költő érdeklődésében.

Ugyanakkor azonban az is bizonyos, hogy költőnk mohón szívta olvasmányélményeiből is a hasonló hangulatokat. S ezek hatásával is számolnunk kell, annál is inkább, mert olvasmányhatásokat is léptenyomon felfedezünk a halálgondolatát éneklő versekben is. Elsősorban képalkotására, szókincsére, jelzőire vonatkozik ez, míg az érzés tartalma, ellentétben a szerelemmotívummal, vagy a bánat-versek egyes darabjaival, a költő egyéni sajátja.

Az *Ének magamhoz* című szonettjében is ez az állapot figyelhető meg. Csalfa köd-égről, csillagok enyhe képéről, örök békéről, élet-mart sebről, lányszem tiszta képéről, vén Földünkről, halotti torban folyó drága borról beszél, szinte egyik sem a sajátja. De a versben kifejezett gondolat, hogy szeretni kell az életet és vele a halált, mert az is az élet része, már közelebb állhatott költőnkhez is. Főleg, ha azt a sorát is aláhúzzuk, amelyben arról beszél, hogy „dalolni kell a bánatok felett”. Szeretni, csókolni, élni és halni kell. A szonett sok vonatkozásában ama híres és sokat idézett sorainak ösképe lenne, amelyet élete végén írt le: „Éltem – és ebbe más is belehalt már.” Csak itt még egy egész szonett kellett érzése így is pontatlan, körülményes kifejezéséhez.

Egy másik versében (*Spleen*) a bánat köntöse helyett a halál köntösét teríti magára, mert „Szeretne köpenyedbe burkolózni / már úgyse tudna vígan lobogózni, / szegény, a lelke fázik s az élettől riad”. S egy másik sorában így énekel: „. . . nézd, Halál, hí mostoha fiad”. Mintha a kabáttalan költő (gondoljunk csak életrajzi adataira!) a bánat és halál gondolatával, hangulataival melegítené fázós testét („Halál, terítsd rám köntösöd, hisz fázom . . .”). Az első intim találkozást azután már a hangulati találkozások sora követi. Ilyen kívülről nézett halálkép a *Spleen* is. S ezzel veszít közvetlenségéből is a vers. Ady szimbólumtechnikájának utánezata, utánnomata a *Pap a templomban* című verse, amelyben ismét csak ez a kívülről, idegen hangulatként kezelt volta tűnik ki, szintén ilyen:

*Fejem forró, de büszke templom,
nagy orgonája bűgva zeng . . .*

A vár fehér asszonya sorai zsongnak a képben és a hangszerelésben. S a vers végén:

Előtte ott áll a Halál.

Az élmény izolálódik, a vers idegen hatások alatt születik, az igazi élmény homályos már. Ezt a homályt tükrözi a *Tovább én nem birom* című verse is erőltetett szimbolizmusával és elvonatkoztatott társadalom-szemléletével. Az *Éjjel* is, de a szimbólumok és keresett képek sorai-ból már tisztábban kihangzik a versek során felejtett eredeti halálélménye. Még így kezdi:

*Halkan hörög végsőt a lámpa
s a nagy halál apáca-lánya,
sötét királylány jó szobámba.*

A vers talaja alig változott. De a felsorolás, ami ezután következik, már a költő emberi világához közelebb visz:

*Nem kérdi, szürke-é a vágyam,
nem nézi, mily kopott az ágyam . . .*

Rokkant gyereklelkem ringatja.

E három sorban felfeslik az illúziók világa, s megvillan a költő élete.

A bátrak egyszerű vonalvezetése, a gyérebben megjelenő pompázó jelzők szintén a tisztázódás folyamatát jelzik. Az érzések még kaotikusak, még nem tisztázódtak, de a ritmusok, a vers vonalvezetése már a *Tiszta szívvel* egyszerűsödött és tisztázott szemléletét vetíti fel. Ebben a versben még a halál is és a halni akaró ember is absztrakt, ködlovag. Bátrak, akik meg mernek halni. De az utolsó versszak két sorában

*Minden liliom illata
hűlő, meleg szíven libeg . . .*

feldereng a „halált hozó fű terem / gyönyörűszép szívemen” sejtelve is. Mert a halálmotívum e korszak végső pontja éppen a *Tiszta szívvel* című verse. Az már egy nyitott szemű, a maga helyzetét felismerő em-

ber írta, aki előtt megvilágosodtak az élet társadalmi rugói, és felmérte saját életét is. Ekkor a halálnak már nemcsak hangulati indokait látja a költő, hanem társadalmi meghatározottságát is. Ekkor már nem az egy ember haláláról, halálvágyáról van szó, mint a halált éneklő versek fenti soraiban.

*

Az ember fogalma is a húszas évek első éveiben patetikus, expreszszív fogalom volt, s csak keveseknél konkretizálódott Ady sora, az *Ember az embertelenségben*. Whitman nagybetűs emberünneplése is ebben a korban vált divattá Magyarországon, a nemrégien lezajlott forradalmak irodalma is hasonlóképpen értelmezte az ember fogalmát. De az egész Nyugat-nemzedék gondolkörében is élt az embernek ez az absztrakt fogalma. Itt elsősorban Juhász Gyulára, tudatosan is vállalt mesterére kell gondolnunk elsősorban. 1919 és 1922 között írott verseiben gyakran bukkanunk az ember idézésére. Az ember mindenütt elszigetelt, izolált, konkrétságától megfosztott jelkép. Polgári volta éppen ebben van, bár a szocialista költészet is abban az időben ilyen értelemben használta. Juhász Gyula a jelzett időben például így énekl meg ezt az elvonatkoztatott, látszólag az egész emberiséget magába foglaló, és éppen ezért testetlen és társadalmiatlan ember fogalmát:

*Fogadd üdvözetünket,
Kit téged ünnepelvén
Az Embert ünnepeljük,
Az Embert, aki alkot
Az élet és az igazság
Békés, szent műhelyében . . .*
(Forel Ágostonnak)

*Jó volna egyszer kipróbálni még
Az Ember jussát, az Ember hitét!*

*Legyen májális minden napodon
Ó, Ember, hittel én ezt dalolom.*

*Hittel, reménnyel május ünnepén,
Ó, Ember, Testvér, be szeretlek én!*
(Májusi óda)

*Ki itt belépsz, jövőbe lépsz be,
Mely millióknak ad jogot
Vérért, veritékéért cserébe,
Hogy legyenek mind boldogok!
Hogy a gyalázott Ember képe
Ragyogjon, mint a nap lobog!
(A Munkásotthon homlokára)*

*Hazugság és gonoszság el ne tépje
A Szent-szövetség drága levelét,
Mit Ember köt Emberrel, frigyre lépve,
Hogy bilincs hulljon, s tűnjön a Setét!
(Prológus)*

Az Embert én sajnálva szeretem . . .

Mert jó az Ember, csak a sors gonosz . . .

*Mert szent az Ember, nagyra született . . .
(Ó, Ember!)*

De ugyanígy idézhetnénk még Kassák Lajos emberélményét is, vagy akár Szabó Dezsőét, akit a fiatal költő nagyon tisztelt és olvasott, és akitől valószínűleg ilyen igét is hallhatott: a művésznek egyetlen világnézete van: az Ember.¹⁸ S valószínűleg ismerte *Az egész emberért* című cikket is a Nyugat 1919-es évfolyamából. De fel kell figyelünk József Jolán könyvének egyik adatára is: a költő közölt levelében azt olvashatjuk, hogy „Többek között félig már elolvastam Nietzsche [így! – B. I.] Zarathusztráját és mondom, mindenben ellentmondok neki, csak a felsőbbrendű ember jövetelében értek vele egyet . . .”¹⁹ 1924-ben írta ezt a levelet nővérének. Két dolog figyelemre méltó ebben a levélben: az egyik az, hogy Nietzschét olvas, és éppen a Zarathustrát, és hogy ellent tud mondani ekkor már neki, és csak abban ért egyet, hogy a felsőbbrendű ember el fog jönni egyszer. Az ember kérdése tehát élénken foglalkoztatta ekkor, és társadalmi eszmélkedésének éppen ez a tény volt első állomása. Polgári módon közeledik a társadalom kérdéseire, nem lát világosan a forradalmak és ellenforradalom utáni idők zűrzavaros, kaotikus társadalmi viszonyai között, amit még tetézhettek, hogy maga is kikerült a pesti külvárosok egyértelműbb viszonyai közül. Ezért áll közel hozzá az ember polgárian értelmezett absztrakciója.

Első emberélményének nyomát a *Keserű nekifohászkodás* című versében találjuk:

Vagy mért faragtál énbőlőlem Embert . . .

Így még teljesen megfoghatatlan, csupán biológiailag felfogott emberképről lehet beszélni.

A következőben (*Nézem a lámpát*) az ember hatalmát ünnepli, aki feltalálta a villamosság hasznosítási módját:

*Nézzétek, milyen megfoghatatlan,
csupa titok, csupa hatalom
s mégis fényével akkor pompázhat csak,
mikor én, az Ember, akarom!*

A *Csend* címűben a gyáva ember képét rajzolja:

*Riasztó, mint a fölmorajló tenger
és mint a végtelen hó, épp olyan.
Álarca mélyén bús Halál rohan –
jaj, üstökömbe kap s én gyáva Ember

remegve ejtem lelkemet elébe.*

Emberfogalmának már ezekben tágnak ugyan határai, de jellemzően még most sem kapnak társadalmi távlatot. A *Csend* című versében például a „Halál” előtt álló „Ember” gyávasága kap hangot, míg az *Erőénekek*ben ennek a polgári embereszménynek képét rajzolja meg.

A kalapácsos ember plakátképét mintázza benne.²⁰ Feje felett a „végtelen Nap ideszédült lelke” van, roppant válllaival az „Időtlenység igáját” húzza, talpa alatt „gúllák világa porladozik szét”, és „összeszorított” ökléről a „sebek lecsöpögnek”. Hatalmasra méretezett absztrakció ez az Ember-kép, egy önmagába néző ember nagyra nőtt illúziójának a kifejezője.

1924. január elején azonban már leszámolt ezzel az illúziójával is. A kezdeti lelkesedést hosszú hallgatás váltja fel, évekig nem ír Ember-verset, s amikor a *Kövek* költeményét írja, már egy foszló lelkesedés törmelékeit kapjuk, amelyből kicseng a csalódás, kiábrándulás hangja is. A nagy és egetek ostromló ember összezsugorodott az élet taposómalmának rabszolgájává. Nem nagy az ember, ezt látja meg. S egy találó sorában felvázolja eszmélkedésének irányát is:

*Széthullt az ember millió darabra,
mint esőben a vályogkalyiba.*

Ez az igazság. S joggal teszi fel a kérdést, most már illúziótlanul:

*És hol van az erős terméskeő-ember,
kit nem tapos fájóra semmi láb?*

A hang még patetikus, a képhasználata még erőltetetten polgári, de meglátása már az övé. Rádöbbsent az izolált ember reménytelen kiszolgáltatottságára, és feldereng az együvé tartozás vágya is:

*mert most minden s egyetlen értelmünk
az úton heverő kövek fájdalma,
mely porban és piszokban taposódva
templomtorony kupolájába vágják!*

igaz, még misztikus, elvont köntösben.

Ez a verse azonban, idézett sorai pedig elsősorban, előre is mutatnak. A költő gyerekkora nagy részét a pesti külváros népének ösztönös együvé tartozása melegében élte le, amit csak az öcsödi évek paraszt-individualizmusa és a diákevek polgári egyéniségkultusza homályosított el, tett zavarossá. Az emberversek egyes darabjai azután nagyon érdekes módon tükrözik a költő tudatában keletkezett ellentmondást. Az *Erőnekben* a munkásság erejét szimbolizáló plakátkép lesz a kifejezője a polgárian felfogott embernek, míg évekkel később a *Kövek* címűben a misztikus keret (a templom-allúzió) *A város peremén* nem egy gondolatát sejteti.²¹

Gondolati fejlődése ezen a téren is éppen a fenti irányba mutat: mindinkább leveti polgári sallangjait ez a szemléletmód, a költő saját világa felé tart mind bizonyosabb léptékkal. A *Jónál jobb* című versében az ember már nem Ember, hanem „jó ember” és rossz ember. „Kevesen vannak jó emberek” a világon – állapítja meg egyszerű szavakkal a második sor kijelentő mondatában. Azután helyzetképet fest. A jó emberek csak „jajgatni vannak”, „narancshéjnak is útjába vannak” – mondja. Magánál a gondolatnál, amely még igen kezdetlegesen jó és rossz emberek táborára osztja a világot, érdekesebb képalkotása, ahogy ezek a gondolatok megjelennek. A fogalomkörök mutatják, hogy a jó és rossz emberek lassan osztályjelletet kapnak majd. A második versszakban azt mondja, hogy a jó emberek a „narancshéjnak is útjába vannak”. A narancs akkor még jellegzetesen polgári hangulatot jelölő szó

volt, delikatesz, kevesek számára elérhető, megvásárolható gyümölcs. A harmadik szak gondolatai (a gyöngébbet legyőzi az erős, a rosszak az erősek még, és így hiábavalónak látszik a küzdelem) már ilyen fordulatokat tartalmaznak: gyöngé harmat, folyómedret mosni? Ki hallott olyat? Az ötödik versszak paraszti kép: hű komondor, bő karikás, megszaladt nyáj, míg a hatodik strófa a munkáséletet idézi, a vasat, amelynél több az olvasztókohó. S maga a gondolat, amely e képekkel párhuzamosan fut is, utalásaival érdekes. A harmadik szak természeti képével azonosul, az erősebb látszólag mindig legyőzi a gyöngébbet, hiábavaló hát a küzdelem, vannak rossz emberek, akik a jóság álarcába öltöznek, és szégyent hoznak rá. Nem sírni kell a jóság pusztulásán, hanem cselekedni – ezt idézi a parasztélet képe:

*Van hű komondora, van bő karikása –
melyik juhász bőg, ha elszalad a nyája?*

A munkásélet képe pedig ezt formulázza: „jónál több, jobb a jót-akaró”. A zárósort pedig optimizmust sugároz:

rossz ember ügyiscsak mutatóba lesz még.

Íme a csírája az állóképszerű jóságfestékekkel csillogó embereszmény helyét felváltó új, harcos, osztályjellegű humanizmusának. Stílusjegyei is az új felé mutatnak (leegyszerűsödés, lineáris képek, a fogalomkörök újsága).

S ez fejlődésének általános útja is. *Ki verné föl lelkünkben a lelket?* című Kassák-utánzatában előbb az ember nagyságáról beszél, aztán így folytatja a verset:

*de emberek, emberek!
ki venné újból észre,
hogy le kell sikálni asztalainkat,
ki mondaná meg az asszonyoknak,
hogy kisöpörhetik a szomorúságot.
Ki ültetne kerteket szemünkbe,
ki verné föl lelkünkben a lelket?*

A szavak alatt már egy osztályokra osztott társadalom koordinátaiban meghatározott ember felismerése található. Egy másik versében, a *Szólt az ember* címűben, még tovább megy e gondolati síkon. Az ember műveli a földet, dolgozik bányákban, gépek mellett, de még nem

ember. S ez a felismerés csúcsa a költő e fejlődési szakaszának. Az ember fogalmától el kellett jutnia, és el is jutott a nem-ember fogalmának megalkotásáig. Az emberek többsége nem él emberi életet, tehát nem is ember.

*

József Attilát az 1922-es kiszombori nyár vitte el újra az emberek közé. Fülledt gondolati világába (nem szabad elfelednünk, hogy az eszmélkedés, a magára ébredés kamaszkorát éli a költő, tizenhét éves ekkor) új témák, új meglátások is bejutnak. Nyitott szemmel, költői képek után kutatva szemlélődik. És mesterei mintájára ő is fest. Állóképeket fest, Juhász Gyula modorában, a mester ecsetjével. Nincs is tudatában, hogy a való életben jár, amikor zsánerképeiben falusi alakokat, hangulatokat örökít meg állóképszerűen, zárt világot rajzolva, kezdetben pusztán csak azért, hogy gazdagítsa költői palettáját, hogy ő is megcsinálja mestere műfaját. Mintha műteremben dolgozna modellje előtt, és elzárna minden olyan körülményt, amely megzavarná az állókép statikusságát. S gondolatilag sem lát modelljeiben modelleknél többet. Az élet, az emberi alakok problémamentes képét rajzolja a *Parasztanyóka*, *A jámbor tehén*, a *Tanulmányfej* című verseiben, s csupán az úgynevezett szegényember-versekben oldódik fel, mozdul meg, válik többértelművé az idilli rajz.

Az első zsánerképe az *Aratásban* című. Szonett. A kép giccses, s a lakk rajta a pompázó szókincse, a jelzők. Idilli aratás:

*A búzát vágja sok szilaj legény
– marokszedő leány halad nyomukba –
a síma réz-orcájok kipirulva.
És villog a nap kaszájok hegyén.*

Keresett képek, keresett szavak és jelzők. A költő a kiránduló városi érdeklődésével és érthetlenségével nézi az aratást. *A jámbor tehén* című versében a téma már pompás, közlőről szemlélt rajzát látjuk, de ez a kép is még ünneplős, desztillált: egy falusi alkonyat közönségessége, profán egyszerűsége a szavak ékessége, a szonett művészies hangulata mögé búvik. Csak ábrázol, de az ábrázolással nem akar mondani is valamit, ami több, mint az ábrázolt kép, az ábrázolt idill. Ilyen a *Perc* is, amelynek érdekessége a stílusa, verselése: egy szonett népdalritmusban. Minden ilyen zsánerképében elszigetelt életdarabokat villant fel, a szemlencse meg csupán egy keskeny sáv színeit észleli, és nem

lát, és nem keres összefüggéseket jelenség, képek, tények között. Mint-ha az élet meghódítása helyett a szonett legyőzése lenne fontosabb a költőnek. Erénye ezeknek a verseknek a pontos rajz, a megfigyelés élessége. A költő ugyan még idegen szemmel nézi témáit, de ellentétben e korban keletkezett verseivel, mesterei nyomán nem hangulatosítja el a képet, a vers a részletrajzok összességéből áll, s a költő megelégszik ezzel az eredménnyel. A valóságtszetelet egy magas fokát feltételezi ez, amit nem mestereitől tanult el, hanem ez a sajátja, többlete már itt, ezen a kezdő fokon. Hogy meglássuk a különbséget, elég, ha valamelyik Juhász Gyula-zsánerképet olvassuk el összehasonlításként. Ott lágy, elmosódó színeket találunk, omló, fájós, beteges szomorkás hangulatokat. József Attilánál éles vonalakat, éles árnyékokat. Mint nagy festők, szobrászok részletrajzai, egy-egy izom feszülésének, egy-egy mozdulat ívének tanulmányai, ilyenek ezek a korai József Attila-versek. Ilyen az *Éhség* második és harmadik szakasza:

*. . . Fal, fal egyre mind.
Kenyér s uborka az ebédjük mára
s mind úgy eszik, ne vesszen csöpp se kárba
s hogy jót harap s hozzáharap megint.*

*Már nem törődnek semmit az idővel.
A harapások majdnem összeesnek,
de jól megrágnak minden falatot.*

s csak esznek, esznek, nem beszélnek, esznek.

A fiatal költő Anteusként, amikor a valósághoz ér, erőre kap. Bár a valósággal való, a zsánerképekkel megkezdett érintkezése, nem mindig zavartalan. Tompítóan, fékezően hat mintáinak példája. Olyan versek tükrözik ezt, amelyekben a költő megkísérli a továbbjutást, az emberek életének külsőségei leírása helyett a lélekrajz kísérleteire inkább rányomják bélyegüket Juhász Gyula hangulatai. Ezt példázza *A gép elkapta . . .* című verse. Itt ilyen sorokat találunk:

S letették kinn az udvar hűs kövére.

*Örök lett munkás két kezének éje.
Irigyen nézte sok bús halvány arc . . .*

elszáll egy ember könnyes sóhaja . . .

Legjobban azonban a *Parasztanyóka* című versében figyelhetjük meg Juhász Gyula modorának hatását a fiatal költő lélekrajzkísérleteire. A költő rajza itt pontos, éles, azonban az egészet pasztelles hangulatok uralják. A költő szeme előtt egy szegény, árva öregasszony képe lebegett, akinek élete dologban telt, munkában öregedett meg, s most egy kietlen öregség rideg magányában tengődik, és a vallás mámorában keres vigaszt. S mégsem ez a hangulata a versnek, hanem a mélabús megrengése:

*Vén, ráncos arca majdnem fekete,
kiszította régen már a nap heve,
fogatlan szája bús sóhajüreg . . .*

*öregkorát dús bánat ülte meg.
Sokszor kibámul a kis ablakon.
Elrévedez egy álomalakon.
Gyér ősz haj szárad csontos csöpp fején,
öreg királynő bú-trón tetején.*

Lakán is ott borong ez a ború . . .

Ilyen a *Tanulmányfej* kocsmázó, egész éjjel ivó férfialakjának a rajza is a Juhász Gyulá-s, Tóth Árpád-os jelzős szerkezetek opálfényében: szürkeségbe szédült reggel, sápadt, búskomor kocsmaterem, sűrű alkohol, földszín bajusz, drága bor, tört, száraz tófenék az arc, csúf ér, elfáradt bor, ködlepte, síkos szemsikátor, bárgyú lomhaság.

Azután majd két évig nem ír életképet. 1924-ből való a *Rokkantak* című, amely e kezdő év szonettformában írott képeinek feloldását jelenti, a költő részletező kedve nagyobb, s bár még használja régi szókincsének jelzőit, képeit (parasztlábaikról leamputálták az ásót, színek meleg esője, gerincük acélobeliszkje, sátános tankok, vedlett harangok, áttört tüdejük, tajtékos borzalmak, emberebb gödrök vámja, mindenfajta dadogó Krisztusok, a hörgés bacchanáliája, kenyeres tenyér), de ezeket már szabadabb asszociációk, kötetlenebb képzelet szülte, s ami még ennél is fontosabb, nem uralják a verset olyan mértékben, mint az 1922-ben keletkezetteket. Fölszabadultságának azonban nem ez a vers a bizonyítéka, hanem a vele egyszerre megjelenő szegényember-vers, amelyet majd még néhány követ.

A szegényember-versek a zsánerképek sorának a csúcsát s egyben a költőnek a valóság meghódítása terén elért eredményeinek egy formáját jelentik. Még megtartják és őrzik az életképek állóképességüket.

gét, „objektivitását”, személytelenségét, sőt a népköltészetre jellemző „kollektivitást” is, ugyanakkor témájukkal már osztálytartalmat kaptak, mondanivalójuk egyértelműen világos és célzatos, a szonettek és a mesterek még távoli emlékként sem derengenek fel, a versek ritmikája, nyelvének népiessége, képalkotásának természetes bája már egy új fejlődési szakasz felé mutatnak, s mint ilyenek, egy rövid ideig tartó megállót is jelentenek a költői fejlődés útján.

1924 elején írja az első szegényember-verset, a *Lopók között szegényember* címűt, s még abban az évben hatra egészül ki ilyen költeményeinek száma. Ezek: *Lopók között szegényember*, *Koldusok*, *Szegényember balladája*, *Szegényember szeretője*, *Aki szegény*, *az a legszegényebb* és a *Szélkiáltó madár*.

Ezekben már célzatos a költő, nemcsak ábrázol, hanem mondani akar a képpel valamit, és a rajz is, amely annyira jellemző volt a kezdeti zsánerképekre, itt nem részletrajz már, hanem elem, amely az egészre irányítja a figyelmet, sőt csupán az egésznek van értelme, a részletek elvesztették önálló jellegüket. A költői építkezés egy új formája megteremtésének kísérlete ez már. Csupán a parasztélet elszigetelt rajza emlékeztet a múltra.

Tudatos néphez fordulása itt már világos és kétségtelen. A parasztélet totálképeit kapjuk egy-egy versében. Elemezve a keletkezésük sorrendjében írt első szegényember-verset, a *Lopók között szegényembert*, a költő ábrázolásmódjának lényegére is rámutathatunk. A három versszakos költemény kezdősorai: „Lopók között szegényember –” a korpét sűrűsíti egyetlen sorba, refrénszerűen ismételve pedig a költő mondanivalójának lényegére irányítja figyelmünket. Mit csinál és hogyan él a szegény ember az őt rabló, erejét, munkája gyümölcsét elrabló úri világban? Az első versszakban azt mondja a költő, hogy „szegény ember sose fél”, hisz „. . . Szive-lelke / erősebb a többinél.” A második versszak szatirikus második sora után – „a Jóisten megsegél!” – nyomorúsága rajzát adja a „Nincs tehene a szegénynek, / de ha van is, elvetél” ellentétével. A harmadik strófa a legerőteljesebb, felér a vers egészével. A szegénység nagy munkáját, az örökös munkát metaforikusan kifejező „szegényember kapanyél” és „A világot megkapálni, / szegényember annak él” gondolata az egyetemes szegénysors képévé szélesül. Ezt a mondanivalót fokozza, hangulati értékét emeli a vers nyelve, a díszeitől, jelzőitől megfosztott, sőt ismétlődő szavak monotonája, a versen végig vitt rímelés egyhangú zenéje, a sorokat az egész versen egybekapcsoló, bilincsként átfogó módja (sose fél-többinél; megsegél-elvetél; kapanyél-annak él), a képalkotás egyszerűsége, tömörsége.

Tematikailag a *Koldusok* című, háromrészes vers is idetartozik, azonban a környezetrajz városi, a verselés módja, a mondanivaló aránylag kiegyensúlyozatlan volta:

*Öreg, én eztán lopni fogok!
Fiam, mindenki ezt teszi. Ne tedd!*

*De a nők, a szagosak, a gazdagok!
Ládd, én csak úgy tapogatom az eget.*

még azt bizonyítja, hogy a költő e területen csak botorkál, adekvát kifejezőmódját keresi az ilyen témáknak.

A szegényember-versek csúcса, legtökéletesebb darabja a *Szegényember balladája*. A sok száz éves parasztsors tizenkét verssorba tömörített tragikuma ez a vers, annyira sűrített benne a mondanivaló, hogy magától kicsap a versből, fajsúlya nagyságával pedig nyomja az olvasót. A mindenétől megfosztott szegénység balladája ez, amely stílusában, képalkotásában sem hat a népballadák utánzásának, hanem inkább a népi balladás ihlet újjáteremtésének: a népballadákat szülő forrás ere pattan fel újra benne. Ebben a versében még inkább, mint a *Lopók között szegényember* címűben, mondattömbökkel dolgozik. Ezek saját alkotásai, de tömörségük, párhuzamos futásuk, ismétlődéseik a népi szellem megértett, magából kibányászott termékeként hatnak a versben.

A *Szegényember szeretője* és az *Aki szegény, az a legszegényebb* című versei a *Lopók között szegényember* témájának variációja, dalszerűbb változatai. Részletezőbbek is, mint amazok, s gondolatilag sem jut tovább az elsőknél. Variációk ezek ugyanarra a témára, s jellemző, hogy e ciklus utolsó darabja, a *Szélkiáltó madár* a már modorra vált fordulatokat akarja levetkőzni, s az „örök parasztsors” témáját kísérelni aktualizálni. Mondottuk már, hogy ezek a versek is állóképek. Ebben a költeményében ez is feloldódik szoborszerűségéből, mozgalmassabbá, korhozköthetőbb lesz. Magát a témát csupán az élete utolsó éveiben írt *Hazámban* énekl meg újra.²² S a lázadás (a *Szegényember balladája*-ban még passzív volt!) fénye is feldereng már az utolsó sorában:

fennen danol már a szélkiáltó madár.

Érdekes azonban megfigyelnünk a hat vers keletkezésének idejét, helyét a többi e korban írt versek között. A társadalmi élet kérdéseivel való közeledésének egyik állomása ez a hat vers, szépen mutatják, mennyit értett meg a fiatal költő környezete paraszti életéből, a konk-

rét valóságot milyen értékűen fogta fel. Itt még a paraszti étellel közvetlenül érintkeznek, mindennapjai a parasztlak közötti forgolódások. Így is mondhatnánk: ekkor már a parasztlak egészét történelmi folytonosságában felfogta, sőt néhány törvényszerűségére is felfigyelt („S míg lesz szegény, mindig több szegény lesz”, vagy az, hogy „Világ van a szegényember vállán”), de osztályproblémaként még nem látja azt. Egy azonban bizonyos: ekkor már nagy lépést tett a maga lábán állás felé, tehát közvetve az ilyen versek is elősegítik, hogy saját helyzetére ébredjen. Stílusukban pedig ezek a versek fontos lépést jelentenek a *Tiszta szívvel* felé. S az e verseket körülvevő szabad versek, szürrealista kísérletek arra is figyelmeztetnek, hogy azokkal kapcsolatban is vizsgálunk kell őket.

*

A munkás képe először az *Éhség* és *A gép elkapta . . .* című zsánerképeiben jelenik meg. Az elsőben az evők képe s benne a szegénységükre, éhbérmunkájukra utaló sor („Kenyér s uborka az ebédjük mára”), a másodikban egy munkás tragikus halálának leírását kapjuk. Ebben a versében van a sokaktól idézett sor is („Örök lett munkás két kezének éje”).

Érdekes megfigyelni, hogy a fiatal költő a gép áldozatainak leírásával közeledik a munkásproblémák felé. Szemléletére gyakorolt hatását a szonett szenttelen formai köntösében nehezen lehet megtalálni, s nem is valószínű, hogy fejlődése abban a szakaszában a polgári humánumnak nevezhető emberi részvéten túl is közeledett volna e témához. Jellemző azonban az is, hogy a munkáshalál képe rögtön kiszélesedik a fiatal munkás halálának képévé a *Holttest az utcán* című költeményében, amelyet verseinek 1955. évi kritikái kiadása amazoké mellé helyez időrendben is. Az első öt versszak a halottat mutatja be, az építőállványról az utca kövezetére hullott embert és az utca népét. A hatodik versszakban azonban fordulat áll be. A költő ezt mondja:

*Leszédült vagy leugrott – jaj szegény,
erős, vidám és most halott legény
és senki sem sikolt: Fiam, enyém!*

*És majd a hullát fel is boncolják.
Nem ide való! Részeg volt? – Nohát.
S ha huga van, azt eltoloncolják.*

Ami érdekes ebben a fordulatban a polgári humánus szentimentalizmusán túl, kísérlete, hogy éppen a munkástémákban mondjon először társadalmi bírálatot (gondoljunk az utolsó sorára), azon túl pedig a fiatalok halála motívumának feltűnése (ez a témája a *Részeg a síneken* című versének is: „Jobb ökle, mint a talpfa, olyan kemény, / úgy alszik mint rég anyja meleg ölen. / Ruhája rongyos. Még fiatal; legény.”), amely majd a *Tiszta szívvel* című versében kap egyéni jegyet és szélesebb síkú távlatot.

Egyelőre nincs tartalma az élet eme képeinek sem. Ahogy idegen szemmel nézte a paraszti világot, ugyanígy mérte a gyárkémények magasát is (*A füst*), és szimbólumokat olvasott ki belőlük. Látását elhomályosítja szemlélete, képeit a lágyság, a Juhász Gyulá-s sóhaj:

*Keményderekű gyárbörtön dús füstje
nagy kedvvel száll a piszkos égre föl.
Szemében százzsám szikra tündököl
s haját borítja sóhajok ezüstje.*

Alább:

*Ráomlik a gyár szürke gyászfalára,
fátyolt terít az izzadt munkásvállra,
s amíg a sok gép zúgva zakatol . . .*

jellemzően eszmeisége akkori állapotára, a füst

*sötétén, büszkén, lázadó imával
jó bátorsággal egyre följebb szárnyal
az Istenhez; valahol.*

S csupán lehetőségként, ötletként él benne még egy másik lehetőség is, amit a második szak ellentéte sejtet:

*Szelíden símul barna bús ököltre
s a szívből ellop könnyet, bánatot . . .*

de ha akarná, csípne, marna, ölne.

A stílus és a szemléletmód, látásmód eme kezdetleges egysége mutatja meg azt a pontot, ahonnan a költő elindult a proletársors igazi tartalmának felfedésére és megéneklésére. Még elképzelések, harmadkézből

kapott ismeretek alapján beszél a gyárak világáról. Kassákat olvasva például így énekel a *Proletárok!* című versében:

*Ma nektek tornyozó akaratból ekhózok öblös meg forró
szívemmel.*

Miért? Polgári szemléletének ékes bizonyságául, nézetei zűrzavarossága példájaként idézzük:

*Mert valaki belém kovácsolta végtelen
szeretet el nem csüggedés zengő acélját
és a nekifohászkodások és a nekikeserülések
tajtos csöppjeit is belém injekciózta.*

S a vers végére írt testvéreim! megszólítás nem mond semmit ebből a szemszögből.

Ilyen szellemi és költői kísérleti előzmények után írja meg 1923 áprilisában *A legutolsó harcos* című költeményét. A vers gondolatai, bár egyértelműek, és komoly lépést jelentenek a költő tudatosodásának az útján, mégsem foghatók fel világnézete kinyilatkoztatásának teljes érvényűen. Láttuk már az előzőkből, hogy igen zavaros, szinte kaotikus eszmevilágban élt és énekel, és kibontakozásához évek kellettek, a versek egymásutánja elmozdulásokat mutatott, míg végül 1924 körül megfogalmazottabban jelennek meg a versekben a költő mondanivalói. Itt is irodalmi hatásokra kell gondolnunk, olvasmányemlékekre, amelyek hatottak e vers megírásakor. Annál is inkább gyanakodnunk kell, mert az ez idő tájt írott költeményeiben nyomát sem leljük az itt megénekelte felismerésnek. Polgári messianizmus, proletáremlékek, a gyerekként átélt forradalmak megőrzött jelszavai, olvasmányai (Kassák „proletárversei”) és a marxizmus első felszínes érintése összességéből lehet csak kibontani ezt a verset. Mindez persze alig vonhat le valamit a költő versbe foglalt gondolatából, abból a sorból, hogy az „utca és a föld fia vagyok”. Deklaratív módon beszél az új világot teremtő proletárságról és benne saját magáról, aki egyesíti magában a parasztság és a munkásság törekvéseit. De nem nehéz felfedezni e versben a „kalapácsos ember” már idézett alakját sem, a húszas évek szocialisztikus mozgalmainak jelképét, s annak zűrzavarát is tükrözik a részletek („Minden jövőendő tűz is bennem él, / hogy az utolsó harcos én legyek. / A símogatás az én lobogóm / s minden megindul, hogyha én megyek!”). A még meg nem értett forradalmi elmélet visszfénye ez a vers.

Sokkal jelentősebb az osztályhelyzetére ébredés szempontjából az *Ad sidera* . . . Ez a vers figyelmeztet először, hogy a költő fejlődési útja nem külsőségeken mérhető fel, hanem azon, hogy mennyire jutott el a maga élete, sorsa, osztályhelyzete koordinátáinak felrajzolásában. A fejlődés fő útja a belső történet vonalán halad, s nem a külsőn. Ezért állomás az *Ad sidera* . . . is, éppen úgy, ahogy a *Tiszta szívvel*, vagy a harmadik korszakának nagy versei azok.

Az *Ad sidera* . . . az első anya-verse. A maga és családja sorsában döbben rá először osztályhelyzetére. Az első versszak a gyerekkort idézi, mikor nem volt mit enniük, a második középpontjában a költő áll, akit nincstelensége gyötör. S itt a kifakadás:

Anyám, falat kenyért sem ér az élet!

De harcol, fejtegeti tovább gondolatainak menetét, harcol, hogy „Ne ordítson pénzért gyerektorok”, s a legjellemzőbb vallomása:

*S ne rúgjon még az Ember szenvedésén
a Pénz.*

Két utolsó sora, a misztifikált kizsákmányoltság képe, a legbeszéde-sebb bizonyítéka a költő eszmei fejlődése állapotának. A polgári szemléletből való kinövés első lépése ez a vers.

Ezt az állapotot, eszmeiségét tükrözi a *Harc a békességért* is, amelynek értéke csupán abban van, hogy a következő két versszaka megőrizte ezt a szellemi állapotot:

*Jóság légyen e föld, lassu eső ha reng
új istent kereső bujdokolás egén!
Jusson végre igazság
bő kenyéréhez a munka s eszme!*

*Lelkem, gépvezető, hajdan időn kapás,
fől ne hányd sorodat: nagy proletári sor!
Gyűlölség-zuzatóban
áldd a vető s arató munkáját.*

1924-ben figyelhető meg a változás gyökeresebb módja. Nemcsak pontosabban fogalmazza meg mondanivalóját, hanem költői eszközeinek, jelzőinek, hasonlatainak fogalomköre is változik. Nem elvontak most már, hanem legtöbbször a munkáséletből ered.

Most már például így fogalmazza meg a fentebbi idézett gondolatát:

*kiáltunk emberibb világot,
szeretetet, szabadságot . . .
(És keressük az igazságot)*

Ide újra a szeretet jön című versében pedig ezt mondja:

*Fejünkre tapodták a multat,
hanem a jövő csak megérik,
dudvából föl a magas égig,
mely ízes gyümölcsű embert hirdet.*

Már izmainkká lett a szándék . . .

Ide újra a szeretet jön . . .

Ugyanakkor patetikus is, a kassági szabad vers így bonyolítja a költő egyszerű igazságait:

*Íme, már megvan az egysejtű ember,
él és mozog . . .*

Holnap már ügyesek leszünk . . .

hogy akkor már nem törődvén mással . . .

*kívánt álmunk szűz teste legyen,
teste ének s igazság legyen,
alakja istenhez hasonlóbb legyen,
az eljövendő többsejtű embernek,
aki belőlünk vetül majd elő . . .*

(Most a teremtés kezdetén vagyunk)

A tüntetés a hasonló című versben így jelenik meg:

*Kiszaladt a vér ereinkből
s most az utcákon nyargal végig,
íme, eljöttek a gyárkémenyek
szikrát lehelő arkangyalai,
hogy visszavívják a pokoltól*

*Micsoda fölséges égháború
a külön lábak együttes dobbanása!
(Tüntetés)*

Ezeket a verseket szövik át a szegényember-versek, és ebben az időben írja a *Szegényember szeretője* és a *Nem én kiáltok* című közismert költeményét is. Ez utóbbi is logikusan kapcsolódik bele a fent idézett sorba. Aforizmaszerűen megfogalmazott első során („Nem én kiáltok, a föld dübörög”) kívül a vers egésze ugyanazt a meglátott, de még a meg nem értett társadalmiságot tükrözi, mint a többi e korban keletkezett, idegen mintákat követő költeményei. Ide illenek *A lovak* című versének sorai is:

*de ezt a világot kinőttük mi már,
nagyobb kell, jobb kell . . .*

Közben a messianizmussal való gondolati leszámolója is lejátszódik az úgynevezett isten-versekben (*Isten, Istenem*) úgy, hogy embere-síti, s hétköznapi életbe helyezi, a szegény emberek rajzává szélesíti azt. Ilyen előzmények után születik meg a *Tiszta szívvel* 1925 márciusában, hosszan melengedett élményként szinte egyszerre, készen kiszakadva a költőből.

Egyike ez legtöbbit ismertetett, vitatott verseinek. Ignostustól Fejtő Ferencig és Horváth Mártonig hányan beszéltek róla!²³ S mindezekén túl felmerül a kérdés: mi ennek a versének a jelentősége? Röviden és tömören így felelhetnénk rá: megtalálta önmagát, eljutott önmagához. A vers mondandójának középpontjába jutott a maga egyénisége, a kívülről látott világ belső vetítésben jelenik itt meg, eszmei téren pedig ennek következménye amaz, világosan rádöbben, hogy kicsoda és micsoda tulajdonképpen, illúziótlánul ekkor méri fel először a maga életét és a maga helyzetét, leszámol mind a polgári élet álmaival, mind az az átitással, amit a kassákos „forradalmi” verseiben, pátoszában életéről gondolt. Évek sok-sok kerülője, tétovázása, eszmei zűrzavara, stílusváltásai után előttünk áll diadalmasan a maga sorsát végre felmérten a költő húszévesen, hogy megrajzolja a maga helyzetét egyszerűen és tárgyilagosan, de a húszévesek érzékenységgel. A vers csupán akkor válik érthetővé, ha szó szerint értelmezzük. Ez az élete és mindennapja ekkor.

Régen foglalkoztatja ez a téma, nemegyszer kísérli megfogalmazni. Így például az *Igaz, őszinte búcsúban* is:

*Bús fejetekbe űzve jöttem.
Mennykövek címódtak fölöttem.*

*Láttam két nagy szemet, bogárázót;
a szép leánynak szóltam pár szót.*

Én soha semmit meg nem bántam.

*Nincs tartozásom: Mind adó volt,
mellyel a világ szűken hódolt.*

*Abból se maradt semmi másnap.
S panasz se kell, azt adja másnak!*

*Hogy panaszkodtam néha mégis?
Hát szennyes néha még az ég is!*

*Átéltém már tizennyolc évet
s láttam, mit ér az emberélet.*

*Nem tarthat mások akaratja,
én elmegyek, ha kedvem tartja.*

Nemcsak a hetykének érzett, kiábrándult emberi magatartás, a tizennyolc év élettapasztalataival való kérkedésszerű kiállítás azonosságára kell gondolnunk, hanem az olyan formai elemekre is, amelyek mind a kettőben nagy szerepet játszanak. Nemcsak a már most feltűnő nincs szó, amely a *Tiszta szívvel*-t bevezeti, hanem az *s*-hangok sokasága, a sziszegős zenei érzékeltetés (például a vers ötödik és hatodik szakaszában így alakult a hangarány: az első sor huszonnégy hangjából három az *s*, a sor öt szava közül háromban van *s* hang, a második sor huszonöt hangjából négy az *s*, illetve *sz*, a sor hét szava közül négyben van *s*, illetve *sz* hang, a harmadik sor huszónhárom hangjából kettő az *s*, a sor négy szava közül kettőben van *s* hang, a negyedik sor huszonegy hangjából három az *s*, illetve *sz*, a sor hét szava közül háromban van *s*, illetve *sz* hang), amely a *Tiszta szívvel*-t is annyira uralja.

Ugyanígy őrzi a *Tiszta szívvel* egyes gondolatait az *És keressük az igazságot* című verse is:

*Nincsen batyunk, csak az agyunk,
betyárkodó Ábel vagyunk,
nem kérdik, hogy szívünk dög-é,
gondolatunk az ördögé,
lelkünket meg Isten fogja
sziklaszántó ostorokba.*

*ínség, asszony nem bír velünk,
északnak meg délnek megyünk,
koldusokkal parolázunk,
ott a tanyánk, ahol ázunk,
összenőtt már a két kezünk
s nem könyörgünk, nem vétkezünk,
nagy éhünk van s nem éheziünk . . .*

A két vers gondolati magva nagyon hasonló. Míg fenti idézetünk egy hetykébb magatartást idéz, a *Tiszta szívvel* gondolatai illúziótlanabbak, már reális életet tükrözök.

De ide kell az előzmények közé sorolnunk néhány vers melodikus megoldását is. Például a *Kertész leszek* versdallamát:

*Kertész leszek, fát nevelek,
kelő nappal én is kelek,
nem törődök semmi mással,
csak a beojtott virággal.*

A *Tiszta szívvel* dallamát csupán a tagadószavak kalapácsütései nehezítik el, míg a szárnyalás ugyanaz. De fel kell itt figyelni az utolsó strófa két utolsó sorára is:

*ha már elpusztul a világ,
legyen a sírjára virág.*

A síron növény virág képe már a *Tiszta szívvel*-re utal. De hasonló a két vers szerkezeti felépítése is. Négy-négy szakból állnak. Melódiaívек hasonlóképpen kötik a sorokat. Idézzük példaként a harmadik strófát:

*Tejet iszok és pipázok,
jóhíremre jól vigyázok,
nem ér engem veszedelem,
magamat is elültetem.*

A *Tiszta szívvel*-ben:

*Hogyha nem kell senkinek,
hát az ördög veszi meg.
Tiszta szívvel betörök,
ha kell, embert is ölök.*

Annyi a változás, hogy a *Kertész leszek*-nek az ütemképlete szimmetrikus (minden sor kétütemű és négy-négy szótagos), addig a *Tiszta szívvel*-é már nem (a kétütemű sorok szótagképlete négy-hármas végig), ami vonatkozásban áll a *Kertész leszek* derűsebb mondanivalójával is, emennek pedig tragikus hangjával.

A *Tiszta szívvel* első versszaka tökéletes helyzetkép: az egyedül maradt ember rajza. Szó szerint igaz minden szava. Igazságát a versszak hét *se* szócskájának a tagadása, nyomatékos hangsúlya húzza alá és uralja. A versszak egyetlen igéje, a nincsen is tagadást fejez ki, nyolc főneve pedig olyan fogalmak nevei, amelyek minden teljesnek tartott emberi élet szükséges, szinte nélkülözhetetlen kellékei. Árva. Istennel és a vallással régen leszámolt már, a haza iránt táplált illúziói (nem szabad elfelednünk, hogy kezdetben, valószínűleg Juhász Gyula hasonló verseinek hatására, egyenesen irredenta verseket is írt) szertefoszlottak már, ennek egyik illúziófoszlányát az *Egyszerű ez* című versében tépi szét²⁴, hogy hosszú évekig, egészen élete utolsó évéig, ne írja le ezt a nevet, hisz milyen az a haza, amely mostoha fiaihoz? Családjá is szétrebbent a Mama halála után, és akkori helyzetét a gyámjával való összeütközések, hontalansága jellemzi, amely semmiképp nem idézheti a szülőház képét, és annyi szerelmét akkor is, azután is nem a boldogtalanság keserítette?

A második versszakban tovább folytatja negatív előjelű leltárát, a van helyett a nincseneket sorakoztatja fel. Az éhezése sem költői fantázia, azt tudjuk. S most fordul a vers iránya. A nincs helyett az egyetlen van-t írja le, hűsz esztendejét, egész fiatalságát, amelynek szép szándékaival világokat lehetne megváltani. S természetes, sőt logikus, hogy ezt az egyetlen van-t akarja eladásra felkínálni. Ez a vers első része. S még egy kontrasztra, disszonanciából épített összhangzásra kell felhívni a figyelmet, amelyre itt ösztönösen rátalált. A nincsen-t kifejező főnevek végén a birtokos személyragozás *m*-jei élesen feleselnek a tagadószavakkal. A két versszakban tízszer halljuk a szavak végén az *m*-et, amit még megtold a hatalom főnév végén a szóvégi *m* és az ige egyes szám első személyének ragja, a szintén *m*. Így a verssorok élesen elválnak, úgyhogy a *se*-k az *m*-ek lágysága miatt föltornyosulnak,

uralják az ütemet, és a két hang közti távolság, mert az ütem magasan kezdődik a *se* miatt, ugyanakkor lágyan, elhalóan zárul a birtokos ragozás *m*-jében, ennek következtében megnő, egy-egy ütem kiválik a sorból, és önmaga súlyával jelentéstartalmával hat. A zenei elemek kontrasztjai megsemmisítik egymást, és a tartalom, a főnevek tartalmi, érzelmi súlya minden korlátozás nélkül érvényesülhet. A második versszak két utolsó sorának a *h* hangjai pedig (húsz, hatalom, húsz) már átvisznek bennünket zeneileg is a következő rész lágyabb, puhább, révedezőbb hangulatába. Az első rész hangfekvése ugyanis mély, borongósabb, szomorúbb, komorabb. Főleg az első versszak sok mély hangja, az *a* és *o* uralkodik, festi komorrá hangzóságával a sorokat.

A vers harmadik szakasza kérdéssel: „Hogyha nem kell senkinek”, és rá a felelettel: „hát az ördög veszi meg” kezdődik. A nincstelenség gondolata dacot csíhol a költőben. Már a „Húsz esztendőm hatalom, / húsz esztendőm eladom” sorainak ez a dac a hangulata. A felöltött kérdésre tovább fokozódik ez, innen a keresetlenséget, egy húszéves fiatalember rusztikumát, zsargonját is jelző „hát az ördög veszi meg” szóhasználat. Ha nem fordíthatom jóra, nem lehetek hasznos tagja az országnak, leszek rossz, leszek bűnös, gyilkos is ha kell, be is török, akkor is nyugodt a lelkiismeretem. Ekkor írja le az első jelzős szót a költő: „Tiszta szívvel betörök . . .”

Ezt a versszakot a magas hangok uralják. Az első két sorában kétszer is felemelkedik a hangsor a nincstelenség bánatos mélyeiből a dacos nekiszegülésbe. A dallam *e*- és *i*-k keményebb, pattogóbb hangjain ível felfelé. Az első sorban lassabban szakad el a mély hangoktól, a másodikban már a „hát az” kezdő szavainak daraboltsága viszi fel. Két gondolat nekifutása ez, s a hangsor a költő elé meredő kérdést is érzékelteti, a láthatatlanul föléje magasodó kérdőjeleket. A harmadik sor teljesen magas hangú, az *a* kivételével a második szótagban egyenletessé teszi a gondolatot is: „Tiszta szívvel betörök . . .” Megoldódott a kérdés, tudom, mit teszek, ezt a hangulatot tükrözi a sor dallama is kemény *i*-jeivel és a sor végén a megállapodást, belenyugvást idéző *ő* hangokkal, amelyek a kijelentés határáig elviszik e gondolatot. De az utolsó sor szaporább szövétele (az előző sor három szava helyett itt már ötöt találunk) a kételkedés, a bizonytalanság, tétovázás rokkánását is jelzik, míg a sorvégi *ő* hangok itt is lezárják, de már sokkal bizonytalanabban a sort és az egész versszak gondolatát. E kétféle hangrend a versszakban (az első kettő emelkedést, a második kettő lejtést mutat) ellentétet és ugyanakkor az ellentétek kiegyensúlyozott egységét is jelzik. A gondolat félve szökött fel az elkeseredett s tiszta szívű gyilkolás gondolatáig, és ott megállt, minthogy innen már nincs tovább út.

Az utolsó versszak gondolatai a harmadik versszakban kimondott súlyos és tragikus gondolatok következményeit latolgatják. Az első sor ténymegállapításai még a magabiztos embert mutatják: „Elfognak és felkötnek” – énekli a költő, mi más történhet vele. Mi is? És e gondolatra ellágyul a költő, a nagy dac semmivé vált, a nagy elkeseredés meg-hökkent csodálattal nézi a halálban meglátott emberi gazdagságot, emberséget. S milyen keresettek, válogatottak a jelzők, amelyek most eluralkodnak a sorokon, milyen hosszú tünődések gyümölcsei! Egy nagyon szegény ember nagyon nagy gazdagsága villan fel bennük. Hol vannak már az első versszakban kifejezett nagy nincstelenség komor, ünnepélyes harangkondulásai, amelyek egy élet nagy árverésén akarják a semmi többet harmadszor-t leütni vésszesen, halálosan? „Áldott föld”, „halált hozó fű” és „gyönyörűszép” szív. S ez az utóbbi különösen igaz.

A sorok szavainak muzsikája itt is híven ível a gondolattal. Az első sor beletörődését, bizonyosságát a végig magas hangok is jelzik. A második és a harmadik sor magasba indulása mélyről törő és lelke legmélyéből szakadó sóhajok dallamát mutatják, míg a negyedik sor magas hangjai (két *ö*, egy *ü*, három *e*, illetve *é* és az egyetlen *i*) mélyhegedű hangján beszélnek a költő legnagyobb gazdagságát. De érdekes a más-salhangzók zenéje is ebben a versszakban. A nyelv szinte valamennyi zenei eleme felsorakozik, hogy teljes mértékben kifejezze a költő mondanivalóját. Az utolsó szak első három sorában például a lágy *l* hang az uralkodó, itt az egymás után következő hat szóban van egy. A költő ellágyulásának, elérzékenyülésének zenei megjelenése ez. Az ugyanilyen arányban szereplő *f*-ek pedig az említett sorokban az indulat fojtását, lágyulását jelzi. S nem a rekedtté, fátyolossá vált hang képe a harmadik sor *h*-val kezdődő alliterációja is? De a vers hangulati ívét mutatják a költő rímei is. Az első részként felfogott első két versszakban előbb mély hangok (*a*-k, amelyek hangulatilag a *jaj*-t idézik, a kiáltást és a komorságot²⁵; azaz: anyám – hazám) azután a két-két sor magas hangú rímei (szemfödöm – szeretőm, eszek – keveset), majd az ismét mély hangú asszonáncok (hatalom – eladom) zárják a részt. A második rész lágyabb, merengőbb hangulatát szépen csengetik, majd visszhangozzák elhalóan a magas hangú asszonáncok.

Nem véletlenül a *Tiszta szívvel* az első tökéletes verse a költőnek, amelynek mind formai, mind gondolati elemzése a költészet szép összhangját mutathatják ki. Okait fentebb már kifejtettük. Az élet és a költészet első nagy, termékeny találkozása volt ez a vers a költői élet eddigi folyásában, amikor is e kettő külön utakon járt, egy gyors ütemű fejlődés, tisztázódás nyomán, amely nemcsak a kifejezési eszközök, technikai fogások elsajátításából állt, hanem elsősorban gondolati, fo-

galmi kérdések tisztázásából. Eszmei érés, magáraébredés, sajátos helyzetének felmérése volt mindennek a feltétele.²⁶ S amit itt felmutatott mindebből a költő, az elsősorban az, hogy élete, sorsa, helyzete felmérése nyomán meglátta magát először illúziótlanul, kendőzetlenül, pátosz és misztifikáció nélkül. Ennek dala a *Tiszta szívvel*. Ide torkollt eszmei fejlődése, ide hozták el stíluskalandjai, utánzásai, tanulóévei. S ebből indul tovább majd.

*

József Attilát e korszakában foglalkoztatják még kisebb-nagyobb jelentőségű témák ideig-óráig. A már ekkor halálosan komolyan vett költőség, a lázas olvasás, a mohó tanulás, baráti körének hatására, az ország elfojtott, lappangó parazsú élete egyszerre állította emberi válságok és költői témák elé is.

Ilyen témája volt az Isten-élménye, amelyről már szóltunk. Ez is jellegzetesen polgári örökségként került hozzája, de jellemző rá, hogy Istent nem teológiai, hanem emberi, elnépiesített formában taglalja, ilyenként foglalkozik vele. Krisztusban mesterei, elsősorban Juhász Gyula nyomán, a megváltó és a megváltás problémáját akarja megoldani. (A *Lázadó Krisztus* egyes gondolatai például.) Közben-közben hasonlatként fordulnak elő verseiben „istenes” motívumok, amelyek természetére már rámutattunk, azaz, hogy egy misztikába fulladó, misztika szemüvegen nézett valóság tükröződik így.

A mindenség, a kozmosz fiatalkori költészetének sokszor felbukkanó motívuma. A *Lázadó Krisztus* című verse Kozmosz-palotájától a *Csudálkozunk az életen* hajnalpírba futó egéig, az eget ostromló indulattól, amely például az *Erőéneket* fűti, *A kozmosz éneke* szonettkoszorújáig sok változatban felmerül e kori költészetében a mindenség képe.

Első verseiben már ilyen szavakat találunk: „Nem enyhít a Távól” (*Távól, zongora mellett*), a *Keresek valakit* című költeményét ilyen versszakkal zárja:

*Lelkem elröppen a Végtelenbe,
tovább nem vágyom arra az egyre,
a Végtelenbe.*

A *Várlak* szintén a végtelenbe olvadás vágyának rezignáltságával zárul:

*és beleolvadnánk lassan, pirosan,
illatos oltáron égve
a végtelenségbe.*

Mentsvár neki a végtelen. Ezt mondja az *Ének magamhoz* első versszakában is: „Szeretni kell a csalfa köd-egyet, / szeretni kell száz csillag enyhe képet, / fölneézvén a szív könnyebben feled / és föltalálja tán az örök békét.”

Egy másik versében, *A szemed* címűben, a lány pillantásától „Forró csöppekben gurulnak az égen / s arcomba hullnak a csillagkörök”. Az *Ad sidera . . .* képében pedig egyenesen a *Mama* hatalmas zárósorai jelennek meg még tétován: „Anyám, ki már a messzi végtelen vagy . . .” Azután ilyen hasonlatként, vagy időt határozva bukkan fel az ég élménye: „Mint holt leánynak örült szeretője, / ki este, hogyha gyúlnak csillagok / s fényük búsan, szomorún lobog, / mint gyertyák . . .” (*Hűség*), a *Pünkösöd előtt* című versében pedig imígyen azonosul a „magyar bánat” a Végtelenséggel:

*Hiszen tudod már, mi a Végtelenség:
a Végtelenség az a magyar bánat . . .*

Így jut el *A kozmosz éneke* szonettkoszorújának megalkotásáig, amely első korszaka mindenségélményeinek művészi kifejezése. Az egész koszorú summájaként csupán a mesterszonett elemzését kell szükségesnek tartanunk, hiszen amazok, a tizennégy szonett az itt tömörített gondolatoknak részletes kidolgozásai csupán. A fiatal költő polgári szemléletének szonettje ez. Benne van minden olyan gondolat, amelyet le kellett győznie, amelytől meg kellett szabadulnia, hogy tovább juthasson. Ugyanakkor szépen kifejezi azt az eklekticizmust is, amelyből ez a fiatalos, költői világkép összeállt. Az első versszak négy sora például heterogénéiségében, egymásnak ellentmondó képeivel ezt bizonyítja:

*Külön világot alkotok magam.
Kerengő bolygó friss humusza lelkem,
s szépségfák állnak illatokkal telten,
dübörgő gépváros zúgó agyam.*

Babits Mihály, Juhász Gyula, Tóth Árpád, Kassák Lajos világképtörmelékeiből állt össze ez a „kis kozmosz”. S a gondolat, amely lezárja a szonettet, sem nem új, sem nem a költő sajátja. A pózolás ünnepe-

lyes hangvétele meghamisítja, komolykodóvá teszi a tizennyolc éves költő arcélét, komolyabbá teszi, mint eredete és élményei engednék. S ezzel a versével abba is hagyta a kozmosz ilyen jellegű ostromát, amelyet majd az *Ódában* például olyan nagyon emberien megvalósított, úgy, hogy egységbe foglalta egy pillanat fókuszába életét, szerelmét, az éjszaka csillagos végtelenségét. József Attila korai költészetében, amit az idézetek is bizonyítanak, a kozmosz nem természettudományos értelemben felfogott világmindenség, nem törvényeit megértett szemlélet, vallomása róla, hanem a megfoghatatlanság, az elérhetetlenség, a messziség elmosódó képe, szimbólum, és nem valóság, nem a tárgyi világ.

A fiatal József Attila hamar felfedezi költői témaként saját magát. Legelső verseiben máris feltűnik kamaszos diákalakja, egyszer a vergődő diáké, akit az „Élet-asszony” és a csókok hívják, máskor „a gót és latin betűk sivatagában” virágot kereső diákként bukkan fel szerelmesen, majd (*Kukoricaföld*) a kiszombori kukoricacsőz-diák képe jelenik meg:

*A kukoricaföldön ülök, várok,
tán arra, hogy a varjú mikor károg
és mikor kell zengő cínnel tovaűzni.*

Néhány versében a mulató, alkoholba menekülő diák képe tűnik fel (*Boros keserűség, Ugye pajtás*), a *Fiatal életek indulója* címűben pedig a harcossal alakját ölti magára, a „küzdelemre fölkent daliák” mezében sorsát akarja felcserélni, s ilyenkor, csak ilyenkor az „Élet fiá”-nak érzi magát, persze csak deklarátívan, kinyilatkoztatásszerűen, mert ilyen jellegű érzésének nem találhatjuk nyomát többi versében, a stílusváltás, amely ilyen témáiban feltűnik, így is figyelemre méltó, dallamosabb, egyszerűbb lesz a vers. A *Csend* címűben spleenes lemondás, csüggedés pózában is megjelenik („Fejem lehajtva megadom magam”), az *Erőénekben* tizenhét éves izmaiban gyönyörködik, s halma tudatában növeszti meg alakját óriásra.

Első önarcképét 1923-ban írja meg *Önarckép* címen:

*Dacos, vad erdő sűrű nagy hajam.
Már meggyötörte asszonyujj viharja,
forró száj baglya néha megzavarja.
Alatta zúg a gondolatfolyam.*

Ennek ellentétéként kamaszosan, és itt az új látásmód fontos, hetykesége szólal meg:

*Bús fejetekbe űzve jöttem.
Mennykövek civódtak fölöttem.*

*Átéltam már tizennyolc évet
s láttam, mit ér az emberélet.*

(Igaz, őszinte búcsú)

Ilyennek látja majd magát évekig, és az ilyen képek nyomán látják majd kortársai és sokan ma is, csibészes, vigéces, Kakuk Marci-s csavargónak, „srácnak”. Lehet, hogy ő maga is táplálta ezt a hitet, mert ez alkalmas mód volt feltűnni a polgári körökben, amelyekben azokban az években mozgott. De ez a póza sem állandó, állandóan cseréli magatartását, a felsorolt helyzeteket szinte ismét és évről évre újratermeti. Rokon a „Mennykövek civódtak fejem felett” tartásával a *Megfáradt ember* című versében megénekelt emberi helyzete:

*Egymás mellett fekszünk: a folyó meg én,
gyenge füvek alusznak a szívem alatt.*

„Új és paraszti füttyként indulok” – éneklí az *Elköszönő szelíd szavakban*, és így a magáról alkotott képét kiegészíti a költőjével, aki szőke szeretőjével, a Lírával ölelkezik. Ezt a megfigyelését fejleszti tovább a *Tanítások* című ciklusában. Így énekel a 14. versben:

*. . . én, aki a füvek beszédjét
s a kométák dübörgését delelőtökre terelem . . .*

és vele önmagát ég és föld távlatába, gyöngédség és a „hideg űr” borzongása ellentétébe helyezi. Költői önmagát rajzolja a *Villámok szeretőjé*-ben is: „Ördög röhög és isten sír belőle”, mondja saját magáról, és azután mint egy új, kamasz-Manfredként, romantikus hősként

*. . . fergetegben hegyormokon állva
villámszívét az éjszakába vágja.*

*S míg ember, barom, fa szeliddé retten,
boldogan sír a megtárult egékben.*

Figyelemre méltó azonban, hogy mind szűkebb és szűkebb körökön járja körül vizsgálódva önmagát. Mind emberibb, hétköznapiabb magatartásban énekli meg, állítja be magát. Így 1924 termésének első versében, az *És keressük az igazságot* már a *Tiszta szívvel* gondolatainak egyikét rajzolja meg, *A világ megteremtése* című versét pedig ilyen sorokkal zárja:

*ő volt még egyedül, mint én: magába,
társat akart és csak szeretet volt.*

S ismét csak a *Tiszta szívvel* gondolatait készíti elő. Verset ír Kakuk Marciról, s így kezdi szemmel láthatóan önmagát mintázva:

Kakukkos isten rakott idegen világ pihéibe

aki, nem hordja zsebben a gerincét, és a „kelő nap mennyire illik hoz-zánk” – fejezi be a verset. Az itt megtalált életrészést most már variálja is, mint aki saját magáról lényegest tudott meg benne. Így a *Szomorúfüzben* ilyen versszakot találunk:

*Bokrok előtt alázkodok,
csillagokhoz fohászokodok:
Hé csillagok, jó csillagok,
patakra már hol akadok?*

A *Hét napja* címűben így nagyít, hogy éhségének arányait felmérhessük:

*Tintába mártom tollamat
és tiszta kék égbe magamat.*

A vers utolsó sorában pedig a vallomása:

Ó, barátaim, hét napja nem ettem.

Megrajzolja saját magát, amint a „mesekályha” mellett melegszik a jövő ígéretének melegen, forróságában. És a XXV. századot álmodja:

*Érzitek-e a XXV. századot?
Hacsak rágondolunk,
mintha meleg halak surrannának gerincünkön . . .
(Érzitek-e?)*

Aztán leáll az istennel golyózni . . .

Ilyen utat tett meg önmaga jellemzésében, helyzete ábrázolásában a *Tiszta szívvel* megalkotásáig, amely, mint lencse, fókuszába gyűjti a húszéves költő élettélményeinek legjavát, helyzetfelmérésének eredményeit, megmutatva saját magának is meztelen emberi helyzetét, reális képét életének.²⁷ Szemmel látható, hogy sok illúziótól kellett megfosztania magát, sok, személye kapcsán táplált előítéletet kellett levetkéznie, hogy a *Tiszta szívvel*-ben őszintén megnézhesse magát. Önarcképe vonásai állandóan változtak, bár alapélménye, amelyből ezek a vonások kinőttek, évekig nem változott: a polgári élet illúzióinak talaján élt, ahhoz formálta saját költői arcélét, a költő személyéről támadt képzeteket. Ezt szinte a *Tiszta szívvel* küszöbéig megtaláljuk a költőnél, bár szemmel láthatóan ennek is két rétege van: az egyik az első, parnaszista, a *Szépség koldusa* póza, amelyhez hozzáhangolja érzelmeit, stílusát, képzeletét is, míg a másik, bár látszólag ellentéte amannak, csupán egyik változata, amelynek klasszikus képviselője Rimbaud, akit már idéztük Berczeli A. Károly szavait, igyekezett követni, utánozni. Mindez azonban időleges valami volt a költő életében. Idegenek voltak neki ezek a felvett pózok. A szépség köpenye alól ki-kivillant csizmás lába, folt hátán folt kabátja, amikor pedig hetyke csavargóként kérkedik rongyaival, és ki akarja hívni a világot maga ellen nyomorúságával, harciasságával, hatalmasságával, a rongyok alól egy meleg, szeretetre, melegségre, barátságra váró szív ártatlan fiatalsága, árvasága, „tündéri szegénysége” villan fel. S ezek után már nem lehetett játszani. Saját magát kellett adnia, és azt annál is inkább tehetette, mert rájött arra, hogy lehetséges a saját útját, saját embersége parancsát is követni. Kiszakadva pesti, makói és szegedi kispolgári köreiből, elhagyja, levetkőzi felvett emberi magatartását, és új emberként áll előttünk. Annál könnyebben megtehetette ezt, mert alaptermészetét a felvett pózok alig érintették. Máz, mez volta egy pillanatil sem volt kétséges még akkor sem, amikor a költő legjobb meggyőződése szerint az ellenkezőjét vallotta.

Vannak e korszakában gyéren, csírában levő motívumai is, amelyek majd élete későbbi időszakában terebélyesednek életérzéssé. Ilyen motívuma az anya-versek ősképe, ilyen a hasonlatokként felbukkanó gyerekkori emlékek világa, amelyek börtönként veszik majd körül évekkel később.

Az első anya-verse az *Ad sidera* . . . , amely 1923 februárjában keletkezett. Első sora, mint már utaltunk rá, a *Mama* zárólátomását idézi:

Anyám, ki már a messzi végtelen vagy . . .

a második versszakban megismétli:

Anyám, ki már a néma végtelen vagy . . .

Majd a proletárásszonyok képét idézi, s benne az éhes gyereket is („s nem gyötrődöl, hogy nincs kenyér megint, / nem sáppadsz el, ha szükös este int, / hogy kis rikkancs fiad vérébe jajgat . . .”), s a záró versszak egyik sora: „S tudjon zokogni anyja temetésén” is későbbi látomások gyökere.

Ide kell sorolnunk a gyerekkor képeit is, kapcsolatban az anyamotívummal. *Éjjel* című versében ilyen sorokat találunk:

Rokkant gyereklelkem ringatja.

várlak, fiacskám, régen, régen.

hol rég csüggök titok-kilincsen.

A multkor, szerda este . . . című versében hasonlóként ezt olvashatjuk:

*És meghalt akkor szegény ángyikám
s örege magam láttam ott heverni
és sírtam, igen, most másodikán,
mint kisgyerek, kit nagyon szoktak verni.*

Egy másik versében a szerelem kifejezésére ötlik fel benne a kép:

*Nem akartalak megcsókolni se,
csak hogy kicsit itt érezzelek mellettem,
mint kisgyerek az édesanyját.*
(Kedvesem)

Április 11 című versében ilyen önéletrajzszerű vallomást találunk, amely stílus szempontjából is érdekes:

*Reménységnek és tulipánnak
kicsikis deszka-alkotmányba
1905-ben ígyen
iktattak be az alkotmányba.*

*A kártyás munkásnak fiúként,
s a szép, ifjú mosóasszonynak
ligetnek, sárnak, vágynak, célnak
fejkendőbe kötözött gondnak.*

*A szegényasszony rég halott már,
de fiát a szél el nem hagyja,
együtt nyögünk az erdön éjjel
s együtt alszunk el virradatra.*

Már itt, ezekben a részekben feltűnik egy későbbi sajátossága, az, hogy életadatairól, életpályájáról mindig ironikusan beszél. Különösen az idézett első versszakra vonatkozik ez, míg a második szak fordulatai már szelíd utalás a későbbi anya-versek hangjára.

A másik, teljes terjedelmében anyjával foglalkozó versét 1925 nyarán vagy őszén írta, az *Anyám meghalt . . .* címen:

*Anyám meghalt, most nem tudom, hogy
viselkedjem vele szemben,
megfoltozná kabátomat, megnézné milyen szép
vagyok meztelenül . . .*

az ezután következő sorokban nincstelenségképek sorakoznak fel, a proletárnyomorúság képei villannak elő, s a záró sorok megdőbbentően előre mutatnak, az örült költő bomló látomásaira:

*itt az olló, ott pedig a szövendő szövet –
mire várunk?*

S érdekessége, hogy az anyakomplexussal egyszerre merül fel e kép is.

Így változik a költő fiatal éveiben, friss emlékként még az anya és az ebbe kapaszkodó gyermekkori képek motívuma a személyes vallo-más és egy általánosabb képzet között ingadozva. A kettő kapcsolata még nem merül fel benne láthatóan, még nem szemléli hiányérzetként ebben a komplexusban egy osztály sorsát. De már ezekből a versekből, hasonlatokból is a magánosság gondolata, hangulata árad, az, amelyet egy másik versében, szintén egy későbbi eszmemenet ősképeként így fogalmaz meg:

Magad vagy és magad maradsz magadnak rabul! . . .
(Minden rendű emberi dolgokhoz)

Ezek bűvópatakként évekre eltűnnek költészetéből, aztán áradva elsodrással fenyegetik nemcsak a költőt, hanem az embert is.

*

A költő 1922 és 1926 között írt verseinek legnagyobb része nem tartozik maradandó alkotásai közé, az olvasó keveset őriz meg közülük emlékezetében. Ez a tény azonban semmit sem von le e fiatal, első korszakának általános jelentőségéből. Tizenhét éves korában írja első megőrzött verseit, és húszéves, amikor a *Tiszta szívvel* költeményében megalkotja első remekművét. S ez alatt a négy év alatt nagy utat tett meg. Nagyot, szerteágazót, kanyargósat, zsákutcákba futó mellékösvényeket kellett elhagynia. Tizenhét éves korában polgári környezetbe kerülve a polgári költészet nagy eredményein felnöve, épülve indult el megkeresni a maga útját, világnézetét, valóságsszemléletét, stílusát, kifejezési módját. Ez a négy év a költő keresésének, kutatásainak az esztendeje: kereste önmagát – az embert és a költőt egyaránt. Gondolkodott és kísérletezett.

Szinte mindegyik, József Attiláról szóló írásban azt olvashatjuk, hogy Juhász Gyula költészete nyomta rá leginkább bélyegét kezdő kora verseire. Ilyenkor elsősorban stiláris hatásokra gondolnak, az állandóan idézett vers-párhuzamok ezt akarják bizonyítani.²⁸ A stiláris hatásokon túl az eszmeiek sokkal fontosabbak, és a fiatal költő nem stílusa miatt volt rajongója a mélabús költőnek, hanem eszméivel rokonszenvezett. Babits Mihály is hatott rá például, mint ahogy azt Bóka László kimutatta a József Attila költői eszközeiről írott tanulmányában, és mégsem hagyott rajta nagyobb nyomot a Babits-versekkel való társalgás. A fiatal költő eszmeisége, a verseiből kiáramló szemlélet, a világhoz való viszonyulás hasonlósága tette, hogy szorosabb kapcsolat fejlődhetett ki köztük. A magános Juhász Gyula a fiatal költő verseiben a maga eszméire ismert, a fiatal az idősebb költőben a maga szellemi állapotára. Itt kell keresnünk a hatások titkát.

Juhász Gyula polgári költő volt. Költészetének, egyéniségének jellege azonban nem egyértelmű. Polgárnak proletár volt, proletárnak túlságosan „úr”, tanár, aki széles műveltségével messze kimagaslott kispolgári környezetéből, és csupán eszmei rokonszenv vezethette a munkásság közé. A fiatal költő proletársorsból akart feltörni és meghódítani azt a társadalmi szintet, amin Juhász Gyula is állt, mert ez látszott

legkönnyebben meghódíthatónak életmódban is dúsabb anyagi alapok nélkül is, s végső fokon a szellemi proletár, mint amilyen Juhász Gyula is volt, a forradalmak után már-már a proletárosztály felső rétegeivel egyenlíthető ki. A József család ilyen irányú feltörésének nyomaira például nem egy helyen bukkanhatunk József Jolán könyvében.²⁹ A század első évtizedeinek polgársága is hasonló jegyeket mutat. Gazdagabb, vagyonosabb rétegei a magyar uralkodó osztály, a dzsentrifelé tájékozódnak, a szegényebb rétegek a munkásság felé eszmékben, ideológiában is. A proletárság nagy rétegei pedig polgári álmokat dédelgettek magukban, csak kis részük, az osztályukból kiemelkedő szellemi foglalkozásúak akartak osztályukon belül maradni, és a szocializmus eszméivel ott kiépíteni új világukat. S érdekes, hogy a polgárságnál is hasonló jelenségeket figyelhetünk meg: egy, Magyarországon nem létező klasszikus polgári életmódot és szellemiséget akart képviselni és megteremteni például Babits, s éppen ezért nem kell csodálkoznunk, hogy a tudatos, osztályában maradó József Attila és az osztálya páncéljába öltözött Babits soha nem értik meg egymást, míg más polgári értelmiségiek a fiatal költő baráti körét alkotják, támogatják, megérteni igyekeznek, és sokszor még egyetlen közönségét is alkotják a költőnek. Az ilyen magatartás pedig éppen Juhász Gyulában testesült meg.

Juhász Gyula és József Attila kapcsolatai még felderítetlenek, sőt a sokat emlegetett stíláris hatásokat sem vizsgálta meg senki még alaposan, és nem mérte fel azokat teljes mértékben. Néhány eszmei hatását azonban így is felfedezhetünk, mert nem kétséges, hogy az ideológiai hatások voltak a döntőbbek.³⁰ Mind a parasztságot, mind a munkásság életét Juhász Gyula eszméivel nézte. Rokonszenvet érzett irántuk, de életük mély megértéséig ebben a korban még nem ért el, akárcsak Juhász Gyula sem. A polgári humanizmus altruizmusa volt ez, az ember tisztelete és megbecsülése, és szánakozás a szenvedő ember sorsa felett, de amely a társadalmi problémák mélyebb szemlélését és megértését már nem tette lehetővé, s végső fokon osztályok helyett az embert látta csupán. Ennek következménye, hogy a fiatal József Attilánál is egy zárt képet mutató világot találunk, amelyben az emberek élete zsánerképekként tükröződik, s elsősorban a pusztá tematika mutat előre. Jellemző, hogy a kizsákmányoltság és a kizsákmányolás módja is ilyen szemléletként jelenik meg a pénz jelképében.³¹ A fiatal költő valóságos élménye is Juhász Gyula hatása alatt formálódott.³² Profán vallásossága, amely már-már a vallástalansággal egyenlő, hívta ki maga ellen az „igazságszolgáltatást” is. De a hatások felmérhetők az irredentizmus, a napimádat, a szerelmi vágyakozás, a végtelen fogalmainak

kezelése kapcsán is. De az is feltűnő, hogy a fiatal költőnél osztálybírálatot alig találunk, s ha van, az is csak szólamyszerűen, deklaratívén szólal meg. Egész fiatalkori periódusában nem ébred osztályhelyzete tudatára, nem kap osztálytartalmat mondanivalója (*Az utolsó harcok* és a *Fiatal életek indulója* című versei elszigeteltségük, általános jellegük, nem konkretizált voltak miatt nem bírnak általános érvénnyel ebből a szempontból). 1925 kezdetén még csupán saját helyzete, emberi mivolta felismeréséig jut, ez is csak egyéni élete felmérését jelenti, és csak ekkor érkezik el a szociális nihilizmus magatartásáig. Jóval később néz csak szét, nézi meg, hova tartozik, hol is van, mi a jövője, honnan jött, és mi a feladata. Lényegében fiatal kora általános jellemzője, hogy költészete az izolált én megnyilvánulása, aki a polgári humanizmus talaján állt. Stilisztikus átvételeiben, képeinek természetében, mindenhol statikusságot, elszigeteltséget, illuzórikus jelleget fedezhetünk fel, nyelvében pedig a polgári költészet hatása végig tart, ezt beszéli. Úgynevezett szegényember-verseinek keletkezésében pedig a szegedi Tömörkény István hatására is gyanakodnunk kell.

Ha témáit vizsgáljuk, ugyanerre a megállapításra jutunk. Témái általánosak, még szerelmes verseiben is csupán a vágyódást, bánatot, álmodozást, epekedést éneklí, és nem irányul a költő figyelme a társadalmi lét mélyébe. Az élettől távolabb, az élettől elszigetelten élő ember megnyilvánulásai ezek, aki nem látja az összefüggéseket a jelenségek között. S ezt a tényt nemcsak a költő élményhiányával kell magyaráznunk, társadalmi élményeket gyermekkorából bőven hozott magával, a nyomorgó diák élete is bőven szolgáltatja az élet jelenségeinek legkülönbözőbb változatait, és mégsem énekelte meg őket. Eszmeileg más körben járt, az élethez való viszonyulást kapta hatásként idősebb mestertől. Témái egymás mellett, egymástól függetlenül fejlődnek, változnak. Első kísérlete, hogy csokorba gyűjtse, egymáshoz kapcsolja őket, a *Tiszta szívvel*-ben figyelhető meg. Világképpé pedig csak a marxizmussal való megismerkedésével válnak.

Stílusjegyei ennek az állapotnak természetes velejárójaként tükrözi a polgári költészet hatását, formai, nyelvi, verselésbeli eredményeit, műfaji vívmányait, egyes műfajok iránti rokonszenvét.³³ Ezeknél azonban sokkal fontosabb az a gondolati és stílusfejlődés, amit látásmódjának polgári meghatározottságán belül tett meg a maga egyénisége, költői természetete felismerésének irányába. Forgácsai, villanásnyi töredékei ezek annak a belső fejlődésnek, amelyen a költő átment a *Tiszta szívvel* című verséig és azon túl is, élete és költészete újabb szakaszaiban. A kérdés tehát, miben nyilvánult meg a felvett szemléletmód alatt egyénisége.

Mondatok, képek, szerkesztési módok csiráit idézhetjük, s megállapíthatjuk, hogy olyan jegyek ezek, amelyek tartósan tovább éltek a költőben szinte élete végéig.

A költő műveinek kritikai kiadása (1955) első kötetének sorrendben ötödik versében (*Nagy ajándékok tora*) ilyen sorokat találunk:

Ha szomjazol, hát asszubort adok . . .

Ha tested fázik, lelkem Rád adom . . .

S ha fáradt tested megpihenni vágy . . .

Egyszerre utal a *Csudálkozunk az életen* című versére és az *Óda* mellékdalára. De ugyanebben a költeményében ilyen sor is van:

azért hozzám kegyetlen nem lehetsz.

Napszonett című parnasszista versében ilyen sor sikolt fel:

s ó jaj, nem gyűjthatom föl önmagam!

Az *Aratás előtt*-ben így zárja a szonettet:

. . . Szellő fuvall, a tábla megremeg.

Útrahívás című szerelmes versében így fakad ki:

*Eh, mit is vársz – jössz-e, vagy elragadlak –
akarásom nem töröm össze lányos
ostobaságon!*

Közhelyszerű a *Megfáradt ember* már idézett gyöngéd sorai:

gyenge füvek alusznak a szívem alatt.

*A békességet szétosztja az este,
meleg kenyereből egy karaj vagyok . . .*

A *Gyémánt* pár sora, amelyben érzékeny rajzát kapjuk egy szubtilis pillanatnak:

*Még a nagyon öregek is
kiülnek a dolgok előtti egyszerű lócára
s türelmet prédikálnak messze,
a mulandóság halainak.*

Egy másik versében az *Altató* sora bukkan fel:

Aludtak már a rétek és a ház . . .
(A multkor, szerda este)

Ó, barátaim, hét napja nem ettem.

zárja le a *Hét napja* című versét, felkiáltásával.

És ha idesoroljuk még az anya-verseit, valamint a gyerekkori emlékeinek felbukkanó töredékeit, előttünk állnak azok a csírák, amelyből a költő későbbi költészete folyamán táplálkozik majd. A versek nagy tömegéhez képest aránylag csekélyek ezek a töredékek, azonban tartalmukat vizsgálva azt kell látnunk, hogy mind társadalmi élményt rejt sorraiban és a világ szemléletének egy új lehetőségét tartalmazzák. S éppen ezek bizonyítják, hogy a költő valódi élményei elől elzárták az utat eltanult hatásai a polgári költészetnek. E kori költészetének továbbvivő elemeit éppen ezekben a töredékekben kell látnunk, ez jelenik meg a *Tiszta szívvel*-ben egy pillanatra, s ez tör utat, miután a költő szétrombolta évekig épített költői világát, és miután világnézetét a marxizmus tanulmányozásának talapzatára állította, és megtisztította sallangjaitól.

*

Tagadhatatlan azonban az, hogy a fiatal József Attila mind tudatosabban fordul el mestereitől, és mind kitartóbban keresi önmagát. Világnézeti korlátai miatt azonban ilyen irányú törekvései csupán ön maga egyéni helyzetének felismeréséhez vezettek, s a szegényember-versek intermezzója után illuzórikussá vált a népiességgel a parasztság felé való tájékozódása is, amibe belejátszott az is, hogy a Horger Antallal történt ismeretes összeütközése után előbb Pestre, majd Bécsbe, onnan pedig Párizsba került. A népiességtől ösztönösen idegenkedett, hiszen egy-két ritka kivétellel meg sem kísérli, a formák ügyes kezelője, hogy például az akkor oly divatos Erdélyi József és azon túl Petőfi hangját megüsse. A népiesség felé is Juhász Gyula szonettjeiből tájékozódik (gondoljunk olyan esetekre, amikor a Juhász-szonett ütemei-be népit kever), hanem a szabad verssel kísérletezik már 1923-ban,

majd a szürrealizmussal ismerkedve utolsó kísérletként még polgármódra megpróbálja felszabadítani saját magát és költészetét a mindinkább feszessé váló hatások alól, már csak azért is, mert a szürrealizmus emberi és költői önmaga megtalálását ígerte neki. Szabad vers és szürrealizmus nem azonos kifejezések. Közöttük igen sok lényeges különbség van: a szabad vers sokkal korábban keletkezett, mint a szürrealizmus. Ez szinte egyidős a költő eszmélkedő korával, pályaindulásával. A szabad versnek elsősorban Kassák művészetében már Magyarországon is voltak kezdeményei, amelyeket a fiatal költő ismert és olvasott is. Whitman csak később került a kezébe, a Nyugat nagy nemzedékének hatásai alatt már. S hogy mennyire a polgárság felé tájékozódott kezdetben, bizonyosság rá, hogy nem Kassákot követi, és nem az a mestere, bár a két forradalom alatt éppen a Kassák-féle versnek, patetikának volt a divatja, s amelynek még olyan nagy költő is, mint Tóth Árpád, hatása alá került, amikor számára új témát, a forradalmat akarta megénekelni az *Új Isten* című versében. József Attila viszont a szabad verset 1923-ban kezdi tanulmányozni, amikor a Nyugat-nemzedék impresszionizmusa után a „forradalmibb” expresszionizmus felé is tájékozódni akar. Bár Kassák képviselte az akkor divatos irányok szinte valamennyiét, József Attila fiatal, kezdő, forrongó korszakában, ennek kezdetén sem mutat feltűnőbb érdeklődést irányába.³⁴

A szabad vers előjeleiben éppen ellentéte volt a szonettnek és azoknak a hagyományos formáknak, így a népdalutánszatoknak is, amilyen a Nyugat-nemzedék, majd Erdélyi próbálta ki tudását, művészetét. A képalkotás egy új módját jelentette ez. A kisméretű, apró képei helyett itt a nagy vonalak és a nagy szavak uralkodnak, a pasztell színei helyett a plakát feltűnést, kihívást provokálása „stílusosnak” tűnt akkor, és látványosan a képzelet szabadabb munkáját is lehetővé tette. Fölmerül a kérdés: formái, vagy pedig tartalmi vonatkozások miatt kísérletezett a fiatal József Attila a szabad verssel? Az 1922-ben írt négy szabad vers közül három társadalmi problematikával foglalkozik, míg egy szerelmes vers. (A társadalmi problematikát tartalmazó versek a *Csöndes, estéli zsoldár, Erőének, Proletárok!*, szerelmes verse a *Szerelem ez?* című.) Az év termésében elenyésző ez a négy vers. Az arány hatvanegy a négyhez. A patetika hangjait próbálja bennük, míg a következő évek szabadvers-termése, bár számban nagyobb (1923-ban négy, 1925-ben tíz, mert a többi már lényegében szürrealista kísérlet), megfigyelhető a patetika elfojtásának a tendenciája, stilisztikai eszközökkel kísérletezik itt is, az 1923-ban megismert Whitman-kötet³⁵ hat majd rá Juhász Gyula ember-versei mellett az ember kérdéseit felvető, az ember szimbólumát éneklő verseiben. Mélyebb nyomokat azonban ezek a versek

és maga a szabad vers sem jelentett költészetében. Mondanivalójának fő sodra továbbra is a polgári költészet klaszikus formanyelvén szólal meg, és világnézetének álláspontja is ezt tükrözi, amely még mindig polgári. Futó kísérlet volt a szabad vers költői fejlődésében, mint ahogy a szegényember-versek, vagy az Erdélyi-féle népiesség is az volt. Ezek, bár hatottak rá, döntő módon nem befolyásolták eszmei és költői fejlődését.³⁶ A döntő befolyást a szürrealizmus és a forradalmi munkásmozgalommal való megismerkedése gyakorolja majd. Előbb a szürrealista költészet hatott rá, majd második költői szakaszában a munkásmozgalom tükrözi nyomait a költő életművén. Problémája egyelőre még stilisztikai és lélektani.

A szabad vers elsősorban stilisztikai problémát jelentett neki s csak másodsorban tartalmat, bár kétségtelen, hogy – Bóka László szavai szerint³⁷ – a „szabadvers-írás negatív gesztus volt”. Élete és költészete azonban annyi ellentmondást tartalmazott, hogy azt egyszerű fejlődéssel, növéssel meg lehetne oldani. Az öngyilkossági kísérletek nem segítettek, egyetemi tanulmányai zsákutcába jutottak, testvérei válságban éltek, különösképpen Jolán, akihez nagyon ragaszkodott, nincstelen volt, és rádöbrent, hogy az élete így nem ér semmit. S mit tehetett ilyen étellel és élményekkel, amikor eddigi költésmódját akarta folytatni? Élete és költészete nagy hazugságától kellett megszabadulnia. S ekkor ismerkedett meg a szürrealizmussal.

Egyelőre még kiderítetlen a költő kapcsolata a francia irodalommal³⁸, mindenesetre innen már fiatalkorában, talán Juhász Gyula ösztönzésére is, hatásokat vesz át a magyar nyelvű Baudelaire-köteten kívül. Akik hatottak rá, azok közé elsősorban Rimbaud és Apollinaire számítható. Különösen Apollinaire hatását lenne érdemes vizsgálni, akinek költészete átvezet a szürrealizmusba. A *Szép nyári este van* hasonlóságokat mutat fel Apollinaire *Égőv* című versével.³⁹ Asszociációs felszabadultsága tűnik itt ki. S mielőtt még a költő szürrealista verseit vizsgálnánk, még egy kitérőt kell tennünk. A fiatal József Attila Apollinaire-ben testvérére ismerhetett: lelkialkatuk volt azonos természetű. Ugyanakkor pedig azt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy lényegében a szürrealizmus nem lehetett teljesen ismeretlen a költő előtt. Egyénisége mélyén őrizte – jeleztük már, hogy töredékekben felszínre is jutott – a szürrealistákra emlékeztető képzeletmódját, tehát ez bizonyos mértékben lehetőségként adva volt József Attilánál. A francia szürrealizmus nemcsak minták gyűjteménye volt számára, verselési példatár, hanem saját költői egyéniségének kibontakoztatója is. Húsz év alatt immár kétszer lehetünk szemtanúi ennek a folyamatnak (először Adynál tapasztalhattuk, s éppen ez bizonyítja a megtett út

nagyságát is. Innen mérhető fel többek között az a nagy út is, amit a magyar költészet megtett Adyval és külön József Attilával).

A költőt a szürrealizmushoz lázadást ígérő magatartása és az új, Apollinaire-nél megsejtett képalkotási lehetőség vonzotta. Ne feledjük el, nemrég írta meg a *Tiszta szívvel*-t, s éppen ezt kellett emberileg és költőként is túlhaladni. Maga a vers ugyan remekmű, de a benne megörökített emberi helyzet annál kevésbé volt biztató. Verselésében, ritmikájában is annyi volt még ebben a versben a Juhász Gyulás-sal vegyített népiesség, hogy megnőtt igényeit, amelyeket egyetemi tanulmányai, bécsi útja során kifejlesztett magában, és olvasmányaiból mérített, már nem elégítette ki, úgyhogy új lehetőségek után kellett néznie.

Pár versében még folytatja megkezdett útját, de ott is már ilyen versszakokat találunk:

*A fűszálak elszomorodtak,
kis homlokukat eltakarták,
a bogarak szívére köd jött
s a fűszálakat összemarták.
(A paradicsom életté lesz)*

Aztán a képalkotás új módját tanulmányozva újraírja a *Tiszta szívvel* gondolatait, de most már teljesen új hangszerelésben, új képalkotási technikával. Ez a verse a *Szomorú* című.

*Az asztal alól fölnyúlnak emlékeim
Szél és gondolat a halottak lélekezete, ki fejt meg?
Kedvesemben a lányok, asszonyok összebúznak és
dideregnek,
fuldokló kapkod valahol utánam,
tenyerembe dobom a fejem.
Ó az a muzsika, a füveké, láttátok-e, szép volt.
A föld meleg arcával simogatott, behúnyt szemmel
fekszem a szemében, vele látok, egy kisgyerek
lehelete ringat,
s akkor valaki elszéled szivemből, rossz ő nagyon.
Tegnap délután könnyezett a föld.
Mi lesz fölösleges virágaimmal?*

A megkezdett kaland azonban nem hosszú életű. Problémája előbb az, amit *József Attila* című versében így fogalmaz meg:

*Jó volna jegyet szerezni és elutazni Önmagunkhoz,
hogy bennetek lakik, az bizonyos . . .*

azután még variálja a nincstelenség témáját, majd ekkori központi problémája témájában a munkásosztály felé közeledik, de ez már második korszakának a jellemzője.

Látszólag tehát nem sok újat hozott a szürrealista kaland. Szegény-sége és szeretetre vágyása kérdéseit nem tudta megoldani. S mégis, ezek az önmagukban nem nagy értékkel bíró versek sok új lehetőséget csillantattak meg előtte. Jelentős a munka, amelyet e versek írására fordított, mert míg írta őket, sok felfedezést tett a valóságban és a kifejezési lehetőségek terén. Az alábbiakban néhány pontban összefoglaljuk azokat az új vonásokat, amelyek ekkor jelennek meg költészetében, vagy amelyek a szürrealizmus műhelyében kovácsolódtak.

Első jegyként a legszembeütőbbet emeljük ki: a dinamikát, a mozgalmasságot. Eddig versei statikusak voltak, képei állók. Most minden képe részeire hullott szét, minden verse feltorlódott mozgás, lendület. Képbontásával a valóság új meglátása vált lehetővé, s az asszociációk merészségével (ne feledjük el, később ez lesz a költő egy nagyon jellemző sajátossága!) az élet egy izgatottabb, mozgalmasabb, nyugtalanabb képe, a statikus világ megváltoztatásának lehetősége fejezhető ki. Ezek nyomán a városi élet jelenségei és a hétköznapi élet szavai kapnak immár végleges helyet költészetében (s ha később csodálkozunk azon a merészségén, hogy a közgazdaságtan marxista terminológiáját is a versbe viszi, gyökereit e merészségnek itt, ebben a korszakában kell keresnünk), a vers levetette ünnepi köntösét, és a hétköznapi élet jelenségeinek vált kifejezőjévé. A költő közelebb jutott a mindennapi élethez. A hétköznapi élet síkján közelíti meg én-problémáit is, mert a szürrealizmus az ember tudatát, sőt tudatalatti világát akarja kifejezni, az én és a világ közötti űrt áthidalhatta és egybekapcsolhatta, kiegyenlíthette a belső és a külső világot átélésben és kifejezésben egyaránt. S ha ehhez még hozzátesszük a verselés szabadabb lehetőségeinek felszillanását (vajon a későbbi nagy versek formai megoldásai elképzelhetők-e a szürrealizmus iskolája nélkül?) és a szürrealizmus hajlamát a népi témák iránt (ismeretlen terület például az, hogy milyen úton jutott el a költő a népinek ahhoz a felfogásához a szürrealisták iskolája nélkül, amit újabban benne bartókinak éreznek – hogy gyökerét a szürrealizmusban kell keresnünk, az kétségtelen⁴⁰), valamint az intellektus nagy szerepét a szürrealizmusban, akkor feltűnhet előttünk az a tudatos költői arcél, amely itt, a szürrealista vers kovácsműhelyében kezdett kovácsolódni, és amelynek végső formája majd a marxista filozó-

fia tanulmányozásakor alakul ki. Ekkor kerül a költő a tudatosság és ösztönösség ellentétében egységes problémája közelébe, amit majd legnagyobb verseiben olyan mesterien old fel új és meglepő költői minőségbe. S itt a szürrealizmusban tanulta meg az ösztönök tiszteletét, s innen táplálkozik majd az a törekvése, hogy az ösztönöket is bevonja az objektív világba, ami majd Marx és Freud összekapcsolásának kísérletében nyilvánul meg (itt persze a maga ösztönéletének problémáit is figyelembe kell venni, amelyre ismét csak ekkor, a szürrealizmus iskolájában irányulhatott a figyelme először). De a szürrealista iskola⁴¹ figyelmeztette arra is, hogy a polgári ember deformált, hogy elvesztette emberi mivoltát, s ezzel egyfelől segítette levetkezni polgári ideológiáját, másfelől meghatározta, talán döntő módon, marxista tanulmányait is (összefüggés látszik például Marx fiatalkori műveinek kitartó tanulmányozása és az elidegenüléssel való foglalkozás, különös érdeklődés között). Tehát önmagára ismert, és lehetővé tette számára a lázadást is, nemcsak a szellem, hanem a társadalmi élet síkján is.

Innen már egyenes út visz a pártmunka és párttagság felé. S ezzel a költő életében és költészetében is új korszak kezdődik.

Jegyzetek

¹ József Jolán: *József Attila élete*. Bp., Cserépfalvi, 1941, 189. o.

² Uo. 189. o.

³ Uo. 194. o.

⁴ Uo. 209. o.

⁵ Uo. 203. és 216. o.

⁶ Uo. 213. o.

⁷ Berczeli A. Károly: *Kék ég alatt*. Bp., Táncsics, 1958, 68–69. o.

⁸ Waldapfel József: *József Attila Kiszomboron*. = *Irodalmi tanulmányok*. Bp., 1957, 534. o.

⁹ Szabolcsi Miklós: *József Attila – Egy válogatás elé*. = *Költészet és korszerűség*. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1959, 14–15. o.

¹⁰ Radnóti Miklós: *Jegyzet József Attila hátrahagyott verseihez (1941)*. = *Tanulmányok, cikkek*. Bp., Magvető Könyvkiadó, 1956, 258–259. o.

¹¹ Bóka László: *József Attila költői eszközei*. = *Tegnaptól máig*. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1958, 306–307. o.

¹² Illés Endre: *József Attila szókincse*. = *Krétarajzok*. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1957, 353–356. o.

¹³ Bóka László, i. m., 309. o.

¹⁴ József Attila verseit az MTA kritikai kiadása (József Attila: *Összes művei I–II*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1955) alapján idézzük. Ez a kiadás szoros időrendben közli a költő verseit.

- ¹⁵ József Jolán, i. m. 244. o.
- ¹⁶ Kispéter András: *Juhász Gyula*. Bp., 1956, 91. o.
- ¹⁷ Uo. 113. o.
- ¹⁸ Nagy Péter: *Szabó Dezső indulása*. Bp., Akadémiai Kiadó (Irodalomtörténeti füzetek 22.), 1958. Idézi Szabó Dezső *Az egész emberért* című cikkét a *Nyugat* 1919-es számából.
- ¹⁹ József Jolán, i. m. 226. o.
- ²⁰ Polgári művészek absztrakciójának kell látnunk azokat a plakátokat, amelyek ebben az időben, a proletárdiktatúra idejében elárasztották a falakat. Robosztus, izmos, emberfeletti emberek alakjával akarták jelképezni a munkás nagyságát.
- ²¹ Így különösen a 31–42. sorokban.
- ²² Különösen a *Hazám* 4. versében.
- ²³ Önéletrajzában is említi, szerinte hét cikket írtak róla, külön kiemeli Ignatus és Hatvany Lajos cikkét. Horváth Márton írását József Attila *Összes művei I.* 1955, 425. oldalán található jegyzet alapján említjük.
- ²⁴ Ezekre a sorokra utalunk:

*Rongyos mindegyik zsebünk,
rossz a magyar zsebe rég,
egyszerű ez,
elveszett az ezerév.*

*Nem vagyunk mi bölcs urak
s nem is vagyunk szamarak.
Új ezerév
új magyaroknak marad!*

- ²⁵ A költői nyelv hangtani vizsgálatához sok termékeny szempontot találni Fónagy Iván *A költői nyelv hangtanából* című könyvében (Bp., Akadémiai Kiadó [Irodalomtörténeti füzetek 23.], 1959). Az *a* hang jaj kiáltású hangulata kapcsán Fónagy Kosztolányi versére, az *Ilona* címűre utal, „boldog l”-je értelemben. 74. o.
- ²⁶ Horváth Márton már ebben a korban tudatos anarchikus felfogást tételez fel a fiatal József Attilánál. A szocialista mozgalmak eszmeiségétől még annyira távol állt ekkor, hogy nem tételezhető fel tájékozottsága a különböző frakciók eszméi között. Az egyéni lázadás csak verse után következhet.
- ²⁷ A *Lázadó Krisztus* című verse miatt akarják elítélni. Futó pillantás e versbe is meggyőzhet mindenkit, hogy pöre indítóokai elsősorban néhány társadalmi kitételében keresendők, de az is, hogy a vers alkalom volt átvett költői magatartás kifejezésére.
- ²⁸ Elsősorban Bóka László, Illés Endre, Szabolcsi Miklós, Kispéter András idézett könyveiben.
- ²⁹ Főleg a könyv első oldalain, ahol a család életét írja le (amerikai örökség várása, a gyerekek iskoláztatása, Jolán feltörése stb.). De erről beszél Németh Andor is a *József Attila és kora* című *Csillag*-beli cikkeiben.

- ³⁰ Elhanyagolt területe ez a kutatásnak, vagy legalábbis én nem láttam ilyen jellegű tanulmányokat. Mindenesetre nem szabad elfelednünk, hogy a formai hatások egyúttal elsősorban tartalmiak és világnézetiak is. A stilisztikai hatások legtöbbször világnézeti vonzalom révén érvényesülnek.
- ³¹ Érdeemes összehasonlítani hogyan vált a misztikus pénz Adynál arannyá, disznófejű Nagyúrrá, Juhásznál az elérhetetlen pénz motívumává, a tudatos és már nem polgári gondolkodású József Attilánál előbb haszonná, azután munkabérré, a munkaerő áráva. Ekkor még ő is Pénzt emleget csupán. A tudatos gondolkodás, a gondolati elemek hiányát láthatjuk itt is.
- ³² Kispéter András, i. m. 210. o.
- ³³ Elsősorban Juhász Gyula szonettjei és impresszionista kétsorosai, Walt Whitman és Kassák Lajos pátosza a szabad versekben, Kosztolányi Dezső rímei stb. Sőt Juhász versképleteit hangolja át népies üteműre is, innen kiindulva kísérletezik a népies vers megteremtésével. Erdélyi József verselési módjának alig lelni nyomát költészetében. Ilyen például a *Perc*, a *Gyász és patyolat* című versek ütemei, vagy a *Szomorúfűz* című verse.
- ³⁴ Kassák Lajos és József Attila sajátos viszonyban állhattak egymással. Sajnos, ezt az érdekes kérdést sem vizsgálta ki senki. Kassák hatása csakis futó volt, és annak is kellett lennie, mert előbb tematikájuk volt távol egymástól, azután meg József Attilának nem volt szüksége a Kassák-féle szabad versre, és külön Kassák példájára sem. Mikor József Attila érdeklődésének középpontjába a munkásság kerül, akkorra Kassák szocialista költészete idegen volt a pártmunkások előtt, szocdem költőnek tartották, azután meg József Attila már saját formanyelvében és témavilágában él. Jellemző mindenesetre a Kassák-értékelésekre Gyergyai Albert írása a Kassák Lajos *Válogatott versei* című kötetben (Bp., Magvető Könyvkiadó, 1956). Ott így ír, ignorálva József Attilát: „... az első világháború végén éppúgy, mint a húszas és harmincas évek ütközőjén ő képviselte teljes joggal az új magyar irodalom legmerészebb, leghaladóbb, legforradalmibb szárnyát, magát a szociális költészetet”. (5. o.)
- ³⁵ Pásztor Árpád: *Walt Whitman*. Bp., 1923
- ³⁶ A szabad vers is polgári szülemény volt, amely az expresszionizmus révén jutott be a forradalmi költészetbe, és egy időben úgy látszott, hogy csakis az ilyen vers a „forradalmi”.
- ³⁷ Bóka László, i. m. 318. o.
- ³⁸ Elsősorban Rimbaud-ra és Apollinaire-re kell gondolnunk. Ennél a kérdésnél is filológiai aprómunka kellene. Hasznos utalások, adatok találhatóak ezzel kapcsolatban Apollinaire *Válogatott versei* (Bp., 1940) elé írt Vas István-tanulmányban.
- ³⁹ Mind a kettő „sétáló” vers, de a versek vonalvezetése, melódiája is hasonló, képzettársításuk pedig rokon.
- ⁴⁰ Érdekes, hogy egyik szürrealista versében, a *Most fehér a tűzben* végre kísérletezik a mellékdal megteremtésével, a mellékdal pedig tudvalevőleg az ő sajátos, bartóki népiségének egyik legkristályosabb kifejezője. Ez az első mellékdala így hangzik:

*Énekelj, tiszta, szomorúság,
lefekszem itt, a hold a fejemalja,
énekelj, tiszta szomorúság,
lefekszem itt, a hold a fejemalja.*

⁴¹ A szürrealizmussal kapcsolatos kérdéskörben Marcel Raymond *Baudelaire-től a szürrealizmusig* című, szerb nyelven kiadott könyvére támaszkodtunk (Sarajevo, Veselin Masleša, 1958).

II.

HEJH BURZSOÁ! HEJH PROLETÁR! –
ÉN, JÓZSEF ATTILA, ITT VAGYOK!

József Attila pályaképe a húszas évek végén és a harmincas évek elején új vonásokkal gazdagodott, amelyek olyan erősen marták bele a maguk hatását az életműbe, hogy az éppen emberré, a kamaszkorból kilábolt, felnőtté váló költő arcéle egészen elhomályosul az új jegyek hatása alatt. A költő hét éve (1926–1932)¹ a Magyarországi Kommunisták Pártjával való szoros együttműködés, munka hét esztendeje, melynek szellemi, emberi hatása végigkísérte további életét is. A „megfáradt ember” polgári póza helyett az osztályharcos és osztályöntudatos férfi lép elénk, aki nem találva meg a polgárság absztrakt emberét és emberiségét, a maga osztálya, a proletariátus harcához csatlakozott, ebben a harcban találva meg élete értelmét, célját, működésének területét, költészetének anyagát. Szeme előtt megnyílt a valóság, az ország népe éles osztályharcban differenciálódott, és itt már az ő egyéni élete is helyet és talajt talált: megtudta, hova tartozik. Polgári illúziói végérvényesen semmivé váltak.

Az emlékezésekből előbb a külföldre induló diák képe villan elő. 1926-ban Bécsben van, a nyarat a hatvani kastélyban tölti, aztán egy évre Párizsba megy. Gyomorbad, neuraszténia, újabb öngyilkossági kísérlet.² Hazatérve ismét egyetemre iratkozik, de nem fejezi be tanulmányait. Bécsben találkozik az emigrációval, Párizsban az aktív pártélettel, itthon maga is a párthoz csatlakozik, és esztendei a pártmunka mindennapjaiban telnek el.³ Közben fellángol első nagy szerelme is, az érett férfié, aki már nem kamaszos álmokon ring, hanem házasodni akar, s ekkor éri első nagy csalódása is. Ő, aki az osztályhatárokat olyan könnyen lépte át makói és szegedi éveiben, akinek támogatói polgárok voltak, most a polgári osztály másik arcával találja magát szemben. A szeretett lány nem lehet az övé éppen azért, mert az egy másik osztály, másik világ szülötte.⁴ Ezt az 1928–1930 körüli eseményt csakhamar követi egy másik, még fájóbb is: a költő és a párt vezetői között mind gyakoribbak az összeütközések, ellentétek, és ezek végül is szakításhoz fejlesztik ezt a viszonyt. A költőt 1932-ben kizár-

ják a pártból.⁵ Ekkor már együtt él Judittal, és ismét a bíróság előtt áll, de már nemcsak szemérem elleni vétség (Villon-fordítása) miatt, hanem társadalmi izgatás címen, sőt verskötetét (*Dönts a tőkét . . .*) is elko-bozzák.⁶ A nyomornak, a nincstelenségnek, a pénztelenségnek, munka-nélküliségnek esztendei ezek. A költő szinte egyetlen pillanatban sem tud megszabadulni élete folyamán ezektől a gondoktól. De míg eddig a gyermek tudatlansága, majd a makói években a polgári élet illúziói úgy-ahogy el tudták takarni előle a maga valóságát, a tudatára ébredt férfi már nem hazudhat önmagának. Annál inkább sem teheti ezt, mert az osztályharc iskolájában, a mindennapi pártmunkában megtanulta a nyomornak okát is, sőt tudja a belőle kivezető utat is. Ekkor teszi köl-tészete számára a legnagyobb felfedezései egyikét, azt, hogy a maga nyomora nem egyedülálló, milliók élete hasonlít az övéhez, s amikor a maga életét, kérdéseit énekli meg, milliók nevében beszél. A munkás-mozgalom újbóli erősödése pedig bizakodással tölti el. A húszas évek végén, a nagy gazdasági válságok idején, a nyomor növekedésével úgy látszott, hogy a kapitalista világ végórát éli, nincs messze a forradalom órája. 1932-ben ez is összeomlott benne. Németország, amelyben a munkásmozgalom a legerősebb volt, ahonnan a magyar kommunisták is annyit vártak, feltartóztathatatlanul a fasizmus felé haladt. A világot, benne Magyarországot, még szörnyűbb nyomorúság várta. Nem kell tehát csodálkoznunk, hogy a pártból való kizáratás, a csalódás, amely ennek és a munkásharc általános alakulásának következtében nőtt meg, rászakadt a költőre. A gyöngye test a neuraszténia gravis örvényébe került. Az ember és a költő, aki hét évig a minden ígérétében élt, egyszerre ismét a nincstelenség kietlen partjain találta magát.⁷

*

1926. október 15-én Párizsból keltezett levelében József Attila nő-véreinek a szürrealizmus elméletét fejtegeti. Pontosan, szabatosan fogalmaz, definiál. Sokat foglalkozhatott ő is a szürrealizmus elméletével akkor, amikor már a gyakorlatban a szürrealista versek sorát írta meg. Fejlődése e fokán természetes módon tér át a költői gyakorlatról a költői elmélet területére is. A szürrealizmus már nem természetes módon épült bele életművébe, mint a kezdeti kor polgári költészete. Itt már tudatos kísérletről van szó, s mint ilyen, az elmélettel való foglal-kozást is feltételezi. Hosszú leveléből ezen a helyen csak egy mondatot idézek⁸, amely jellemzően mutatja érdeklődését és kritikai észrevé-telét is a szürrealizmus kapcsán: „Azonban a művészetek egyre jobban felszabadítják az új asszociációs lehetőségek érzékelhetőségét, s ezért

van az, hogy ma már az irodalom tele van dilettánsokkal, kontárokkal.” Mondata világosan felfedi tendenciáit. A szürrealizmust elfogadja, mert az új költői és emberi tartalmakat jeleníthet meg, kifejezhetővé tesz az „új asszociációs lehetőségek érzékelhetőségével”, ugyanakkor felismerve a veszélyt, rögtön korlátot is szab magának a szürrealizmussal szemben. Nem lesz soha fenntartás nélküli híve, de egészséges, új lehetőségeit nemcsak elfogadja, hanem tovább is fejleszti, költői anyanyelvévé alakítja. Egy másik levelében újabb vonásait véljük felfedezni a szürrealizmus iránti vonzalmának. 1926 decemberében bírálatot mond addigi költészete felett, és újabb okot hoz fel szürrealista versei jogosultsága mellett.⁹ Ezt írja: „Figyelmeztetek, hogy parnaszista szonettet nem nehéz írni, ahhoz nem lírai hév kell, hanem ízlés és gondosság [. . .] És semmi szimbolizmus! Mindent teljesen racionálisan; és analitikusan meg kell vizsgálni minden szót és minden sort külön-külön.” Tehát új asszociációs lehetőségek és analitikus, racionális módszer kettőssége, együttműködése a versben – ezek a költő törekvései, amelyek rányomták az e korban írott verseire pecsétjüket. József Attila tehát nem az irányzat szélsőséges stilisztikáját követi, hanem megkeresi racionális magvát, amelynek segítségével új költői értékeket lehet teremteni. Ismertetői (legutóbb Szabolcsi Miklós) ezért beszélhetnek lehiggadt szürrealizmusáról. Nemcsak lehiggadás volt ez a folyamat, hanem továbbvívés, termékenyítő találkozás is. Például innen érthető meg „népiessége” is, a „bartóki vonal” költészetében, innen magyarázható az a szubtilitás, amely képeiben olyan jellemző költőjére. Nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt a fontos ténytet sem, hogy József Attila nem volt polgár, s lázadása, amely a szürrealisták lázadásával találkozott, más előjelű volt. Élete bizonyítja, hogy kétszer is be akart törni a polgárságba, egyszer sem sikerült neki. Polgári illúzióit hamar kinőtte, s ha nem is tudatosan, de ott motozott benne osztályának tudata, amely idegenné tette meg a polgári radikálisok között is. Mind a ketten lázadtak a polgári társadalom ellen, a szürrealisták is, a költő is. Míg azok a polgári osztályon belül lázadtak, addig József Attila kívülről ostromolta azt. Bár valószínű, hogy költőnk és a szürrealizmus viszonya másképp alakul, ha a szürrealizmussal együtt nem ismerkedik meg a munkásmozgalom gyakorlati életével és a marxizmus elméletével. Csakis ezzel magyarázható az a gyors folyamat, amely József Attila költői fejlődésében és annak irányában végbement: alighogy megismerkedett a szürrealizmussal, máris túljutott rajta, tovább tudott menni mind világnézete, mind költői eszközei terén is.¹⁰ Felhasználta, tanult tőle, de úgy, hogy legjobb eredményeit megőrizve, meg is semmisítette azt.

Formailag nem szakad meg fejlődésének útja, a szürrealista versek sora bécsi, párizsi élete alatt sem, logikusan illeszkedik az 1925-ben írott versek közé. Azonban az 1926-ban írott költeményeinek már címe is újat jelez. Míg első korszaka határmezsgyéjén, mint megállapítottuk, a *Tiszta szívvel* témáját és egyes részleteit variálja az új stílus köntösében, addig itt ilyen verscímekeket találunk: *Ifjúmunkás, A csapat, Munkás, Kovács*, később: *A mennyei páncélvonat, Szocialisták*. Ezek a címek, bár csupán igényként, új tartalmak meghódításának szándékát mutatják. *A csapatban* 1926 elejéről ilyen sorokat találunk:

*Erősek is a férfiak, vállukon jólcsinált csákány,
hegye úgy mozog, mint az inga, lépésre mozdul, figyelik
jól az aggastyánok
s közben-közben leülnek a nagy, fehér kövekre, azok meg
csöndben fölemelkednek,
szállnak lassan előre, míg ezüst fejük is ráhajtják,
aztán jönnek a friss halottak, átlátszók ők még, mint az ablak,
alvó fehér hal lebeg a törzsük közepén – . . .*

Fiatalkor munkáscsapat rajza ez, de a képzetársítások, a jelzők megfoghatatlanná teszik őket térben, időben egyaránt. Tárgy és forma éles ellentétét a költő nem tudta feloldani itt. Sokkal sikerültebbek tengerparti emlékeinek feldolgozásai, általában pedig olyan témái, amelyek az asszociációk lazaságát jobban elbíráják: *Az oroszlán idézése*, valamint az *Egy átlátszó oroszlán* című versei, amelyeknek már címe is bizarr ötlet szülöttének látszik. Az *Egy átlátszó oroszlán* című versében az elbűjt, szunnyadó szerelem ébredését, szerelmét éneklő meg ilyen asszociációs képek segítségével:

*Egy átlátszó oroszlán él fekete falak között,
szívemben kivasalt ruhát hordok, amikor megszólítlak,
nem szabad hogy rád gondoljak, munkám kell elvégeznem,
te táncolsz,
nincs betévő kenyérem és még sokáig fogok élni,
öt hete, hogy nem tudom, mi van veled,
az idő elrohant vérvörös falábakon,
az utak összebújnak a hó alatt,
nem tudom, hogy szerethet-e téged az ember,
néma négerek sakkoznak régen elcsendesült szavaidért.*

A költő fejlődési útja azonban nem ez. Már idéztük egyik szürrealista versét, amelynek végén kísérletet tesz az úgynevezett mellékdal megteremtésére (*Most fehér a tűz*). Az egyszerű sorismétlésből a dalszerűségnek még csak csíráit hallhattuk ki, míg a szürrealista versek szomszédságában keletkezett *Ülni, állni, ölni, halni*-ban már hibátlanul ível a dallam:

*ó köttető, oldoztató,
most e verset megírató,
nevettető, zokogtató,
életem, te választató!*

Szürrealista fogantatása e négy sornak kétségtelen. A felszabadult nyelvi lelemény, az ellentétet, melyet a költő élete olyan sok variációban teremt meg, itt az igenév halmozása, igei és melléknévi jelentése, az erőltetettnek tűnő szóképzés felhasználása az asszociációk iskolájának gyümölcse. De az „együgyűnek” hangzó dallam és ritmika is innen, ebből a forrásból való. Ravasz, primitív dallamvezetés ez. Ez a sajátosság, amit éppen szürrealista versben vagy szürrealista korszakában sejtett meg, a dalnak ez a szürrealista fogalmazása igen termékenynek bizonyult. A dal új megteremtését tette lehetővé.

A következő lépés a fejlődés e területén a mellékdal elszakadása az anyaszövegtől. Erre példa a *Dalocska* című verse:

*Mikor a szeretők veszekednek,
akkor hajlongva magasodnak,
mikor a szeretők ölelőznek,
akkor a földdel elsímulnak.
Énekeljünk –
haja ha!
Bömbölődjünk –
böm-böm-böm!
Susogjuk, hogy
sususu –
üss egyet a
hátamba!*

A szürrealista fogantatás itt is kétségtelen. Az első rész még mellékdal, míg a másodikon a szürrealizmus „gyerekvers”-szeretete, ötletjellege uralkodik. De kihallani belőle a „népi” hangot is, a népi szellemet, amit ismét csak a szürrealisták kíséreltek meghallani. Ritmikai kísérlet, fu-

tamgyakorlat ez a kis vers a szürrealista képalkotás megfőkezésére, az a folyamat, amit ismertetett leveléből is idéztünk. A *Medáliák* átmeneti szakasza után ez fejlődik tökéletes dallá a *Klárísokban*, a *Tedd a kezéd*-ben, azután pedig a költő többi dalszerű versévé.

A mellékdal érdekes sajátosságát sem hagyta a költő kiaknázatlanul, továbbfejleszti, még tovább önállósítja, sűríti. Ebből nő majd ki az *Óda* remek mellékdala. Az egyszerűsödés sajátos, kanyargós, de termékeny útja volt ez. Ebben a korban ilyen mellékdala van a *Táncba fognak* című versnek is:

*annyira szerette
kedvesét eme,
hogy hajóra szállt s az
elsülyedt vele.*

A szürrealista dal egyszerre intellektuális és „népi” is. Egyszerű, amely azonban igen összetett érzés- és gondolatvilág szülte. Megvizsgálva az említett három dalt, a *Tedd a kezéd*-et, a *Ringatót* és a *Klárísokat*, előbbi állításunk kap hitelt, és pedig az, hogy a József Attila-i dalműfaj és szürrealizmus nem egymástól elválaszthatatlan valami, hanem egyik a másikból következik. A szürrealizmus kohójában keletkeztek a dal e gyémántjai.

E dalokig a fejlődés természetesen nem volt egyenes vonalú. Számba kell venni például a verstechnika fejlődését, a költő mind nagyobb uralmát a nyelven, más jellegű versei ilyen tapasztalatát is. 1928 első hónapjaiban keletkezett az első, a *Tedd a kezéd* című. Ebben az időben a költő termésében igen elszaporodtak a dalszerű versek, bizonyítékként annak, hogy a költőt ebben az időben foglalkoztatták a dalírás technikai kérdései is. Sorrendben első a *Tedd a kezéd* című.¹¹ Szerelmes vers három rövid versszakban. Részletezés, leírás helyett három hasonlat, három hasonlító mellékmondat vázán szólal meg a szerelem-érzés. Ritmusa lassú, megnyújtott, az ütemek rései mintha a homlokhoz emelkedő kéz mozdulatidejét akarná érzékeltetni. A mozdulat egyszerűsége az érzés egyszerűségére utal, az egyszerű prozódia, a hasonlatul hívott képek jelentős fogalmai pedig a szerelem sorsdöntő jellegét idézik: a teljes azonosulás vágyát. Az első versszak mondatrendje természetes: „Tedd a kezéd / homlokomra, / mintha kezéd / kezem volna.” A második versszakban a szeretés módja nyomul előtérbe. Erre utal a hasonlítóból módhatározóivá vált mellékmondat is: „Úgy őrizz, mint / ki gyilkolna, / mintha éltem / élted volna.” A harmadik ugyanígy ismétli a szerkezeti felépítést: „Úgy szeress, mint / ha jó volna, /

mintha szívem / szíved volna.” A szerelem mélysége, nagysága emelkedik ki a közlés mód egyszerűségéből. A szavakra tördelt mondatok kígyóznak a versszakokban, s az így kapott ritmikai hangulat mély, bánatos melódiát muzsikál. Sejtelmeket fejez ki anélkül, hogy tudatosodna bennünk ennek az oka. Egy megérezett csalódás borongása ez? Vagy a szerelemért sikoltás kiabál a versből a második szak második sorából: „Úgy őrizz, mint / ki gyilkolna . . .” A hangrend a gyilkolni szóval emelkedik ki egyenletes melódiájából. A vers képei nagyvonalú, merész s merészségükben egyszerű asszociációk. Csak az tud így asszociálni, csak az tud úgy fogalmakat összekapcsolni, hogy azok természetesen, egyszerűen legyenek, aki megjárta a szélsőségek iskoláját is, akinek képzelete természetes módon lát meg kapcsolatokat távoli dolgok között is. Az első hasonlat még nem lép meg merészségével, de a második már igen:

*Úgy őrizz, mint
ki gyilkolna . . .*

vagy:

*Úgy szeress, mint
ha jó volna . . .*

Azzal hat természetes módon, amiben nem természetes, amiben a költői rezonálás különbözik a nem szürrealistától. Egy-egy ilyen asszociációs hasonlat a trapézmutatványos halálugrása, miután kecses könnyedséggel ugrik talpra.

A dalok közül érdemes megállni a *Ringatónál* és a *Klárisonknál*, bár mindegyik tartalmaz (így különösen a *Két dal*, majd a forradalmi témák dalai) rendkívül érdekes sajátosságot. A *Ringató* muzikalitásával emelkedik ki. Első csíráját e kis dalnak a *Tószunnyadó*ban találjuk meg:

*Tószunnyadó békességgel,
elülő végtelenséggel
ővja szerelmem ki adta
s tenyerével megnyugtatta.*

A *Ringató* muzikája mellett ez az idézet darabosnak és nehézkesnek tűnik:

*Holott náddal ringat,
holott csobogással,
kékellő derűvel,
tavi csókolással.*

*Lehet, hogy szerelme
földerül majd mással,
de az is ringhassa
ilyen ringatással.*

A vers csupa zene, andalító muzsika. Érzékletes képei mind a ringó hullámok fogalomköréből való, s a sok *l* hang benne lágy, puha, kedves, meleg szeretetet áraszt. Szerelmes ringás ez, mélázó tünődés. Az első versszak rejtett hasonlat. Úgy ringatom szerelmem, mint ahogy a tó ring: önfeledten. S ha már nem engem szeret, hanem mást, az is szeresse így. S ki lehet-e ennél egyszerűbben fejezni a nagy-nagy szerelmet? E verset olvasva önkéntelenül vetődik fel ez a kérdés. Az első versszak az őscsóra első sorából bomlott ki:

Tószunnyadó békességgel . . .

ezt járják körül, variálják az asszociációk:

*Holott náddal ringat,
holott csobogással,

tavi csókolással.*

Ez a sor pedig:

elülő végtelenséggel

így szelídül és illeszkedik a vers hangulatába:

kékellő derűvel.

A szürrealizmus termékenyítő hatása ismét csak merészen figyelhető meg, nemcsak az asszociációk természetén, hanem a prozodiáján is. Ismét szürrealista vívmánnyal állunk szemben. A szürrealizmus igyekezett a vers mondattanát a természetes felé terelni, de nem a szabad vers erőltettségnek látszó pátoszával, hanem az ösztönös beszéd- és képal-

kötés segítségével. A mondatépítés egyszerűsége József Attilánál a mondatok merész fűzése, mert ez van az egyszerűség háttérében, teszi verssé, dallá, az érzés kristálytisza kifejezésévé a verset. Azon a kényes határon járunk, amely elválasztja a prózai, hétköznapi beszédet a költői mondattól. A *Ringató* második strófája jó példája ennek:

*Lehet, hogy szerelme
földerül majd mással,
de az is ringhassa
ilyen ringatással.*

A *Klárisok* című verse, bár az említetteknel előbb keletkezett, a szürrealizmus sokkal több, könnyen felismerhető nyomát hordozza. Nemcsak a mondatszerkesztésben, a gondolatok megállapító jellegében tükröződik ez, hanem az asszociációs képzetben is, a költő asszociatív merészségében is. A négyszakaszos vers két gondolatot variál, két meglátás mellé sorolja az asszociációs képeket:

Klárisok a nyakadon . . .

és

Szoknyás lábad mozgása . . .

Mindegyikről két versszakban beszél. Az első sor az indítókép, a kő, amely vízbe loccsant, és most gyűrűk soka veszi körül, és fut távoli partok felé:

*Klárisok a nyakadon,
békafejek a tavon.
Báránygané,
bárányganéj a havon.*

*Rózsa a holdudvaron,
aranyöv derekadon.
Kenderkötél,
kenderkötél nyakamon.*

A képzetek, amelyek a gyöngsorról ékített lánynyakat körüljárják, az érzelmek megindulása „profán” ellentétet állít szembe a lányszépséggel, melynek a klárisok a keretei. Mind durvábbak a képzetek az el-

ső versszakban: békafej, majd bárányganéj képeit idézi a nyak. De ezek a „durva” képek milyen merészen emelik ki a lányszépséget, a tó kékellő derűjét, tavi csokolását, a hó „szúzi” fehérségét, érintetlen és hideg szépségét! A nyers valóság képeiből építi fel a szépséget dicsérő verset. Szürrealista öröksége a költőnek ez a merészsége, amellyel a szépséget a rúttal, a profánnal fejezi ki. Az a mód ez, amely majd az *Ódában* diadalmaskodik, amikor is a valóság „nem költői elemei” (mert itt kétségtelenül arról van szó: a valóság olyan elemeinek a költészetbe emelése, amely eddig nem szolgált az érzések kifejezésére, a valóság új területeinek költői meghódítása ez) a legmagasabb, leglégiesebb érzéseket hordozzák és ragadják magukkal.

A második versszak tovább mélyíti az ellentétekkel az érzéskifejezést, és a személyes elem is megszólal már. A lány szépségének dicsérő képei, amelyek az első versszakban nyers vonásokba öltöztek, most légiiesen finomak: „Rózsa a holdudvaron, / aranyöv derekadon” – mondja a költő. Ahogy ez a két sor egyensúlyban tartja az első versszak képeit, ugyanúgy áll ellentétben és egyensúlyi helyzetben a következő, a szépség láttára torokra forrt, lélegzetelállító megrendülést kifejező személyes motívum:

*Kenderkötél,
kenderkötél nyakamon.*

Rózsa a holdudvaron és az akasztott ember képét felidéző kenderkötél hasonlata, képzelete mutatja azt az ívet, amelyet a költő szemléletileg át tudott ívelni, amellyel naggyá tudta tenni, dallá tudta varázsolni az elcsépelet, sokszor megénekelte témát.

A vers második részében az első rész vaskossága helyett a megfoghatatlanság, az elérhetetlenség képeit idézi. Előbb csak a szoknyás láb mozgásáról, harangnyelv kongásáról beszél, de a harmadik versszak harmadik-negyedik sorában már így:

*folyóvízben
két jegenye hajlása.*

A hangulathordozó igék: mozgása, ingása, hajlása a lányléptek kecses-ségét idézi, a lépteket, amelyek megfoghatatlanok, elérhetetlenek. Az utolsó szó megismétli az előző versszak hangulatát, csupán az utolsó sort változtatva meg. Jegenyék hajlása helyett „néma lombok hullásá”-ról beszél a költő. S rögtön halljuk is a hangját: meghalok ebben a szerelemben.

A költő ebben az időben már biztosan dolgozott azokkal az új elemekkel, amelyeket a szürrealizmus hatására fedezett fel és termelt ki magából. Eljutott a képekig, tehát nagyobb egységekkel dolgozik mint eddig, felfedezi, hogy a képek a valóság mikroszkopikus szeletei, amelyek magukban hordozzák, elbírák, sőt megkövetelik, hogy ez a valóság-elem az objektív valóság törvényeinek megfelelő ellentétek egységéből álljon, hogy a valóság, mint olyan is szép, nincs olyan jelenség, amely nem állhatna a versben anélkül, hogy rontaná a vers harmóniáját, és így ez a harmónia is már új harmónia lesz, az, amit a Bartókról készített tanulmányvázlatában sejtett meg¹², hogy az így versbe került valóság „dalolni” is képes. Egyszerűvé vált ezeknek a hatására a vers, de ez az egyszerűség a valóságtól eltanult egyszerűség, tehát összetett, bonyolult, szövevényes, ellentétekből álló, amelyeknek egysége adja nemcsak a vers harmóniáját, hanem „egyszerűségét” is. A merész asszociációk pedig, amelyek a szürrealizmusban meghökkentenek, mert nem vesztették el öncélúságukat, József Attilánál felszabadították eredeti természetüket, és az asszociatív merészség így a valóság megismerésének, felfedezésének a szolgálatába állt. A költő gondolkodásának, látásmódjának belső törvényszerűségeit fedezte fel általuk. Nem véletlen, hogy éppen a dalokban találjuk meg ezeket a legvilágosabban, a dal a daloló valóság kerete, amikor mintegy önmaga szólal meg, úgy, hogy a költő személye is az objektív valóság egy része lesz, már-már nem is a költő beszél bennük. Ezek a tulajdonságok e korban még természetesen elsősorban technikai eredmények voltak, megsejtettek inkább, mint tudatosak, költői gyakorlatának tudatos elemeivé csupán a harmincas években válnak.

A versképzésnek fentebb említett módját, kialakulásának folyamatát más módozatok is átszövik. A József Attila-i vers keletkezését szépen megfigyelhetjük az 1928 kezdetén írott *Pöttyös* című versében. Míg a mellékdal-dalvonal egy megsejtett magból bontotta ki a költő egyéni versképzésének, látásmódjának, gondolatközlésének új formáját, megszülve a modern dalt, egy másik út régi stíluseszményein belül játszódtott le. Az új dörömbölését a régi köntösben figyelhetjük meg a *Pöttyös*ben. A vers még részletező, magyarázó, de már megkísérli a képek kifejező és hangulatteremtő erejére bízni a verset. A polgári költészet verstechnikája a szavakat szerette, műgonddal válogatott szavak izolált képekké álltak össze, elnyomták a képet, zengésükkel uralkodtak egyfelől a versen, másfelől a vers megtartotta sejtyszerű felépítését, atomizált voltát. József Attila „molekulákkal” dolgozik, a kép valóság-elemeit helyezi előtérbe. Megfigyelhető, hogy a hasonlítás ebben is, mint a polgári költészet legtöbb versében, nagy szerepet játszik,

ugyanakkor kezdi elveszíteni hasonlat voltát, és egy új jellegű metafora, metaforikus kifejezés ígérétét hozza.

A *Pöttyösben* az új, szürrealista fogantatású képalkotás feszegeti a hagyományos verskeretet. Az első két versszak nagyobbik fele feledhetetlen kép, az ártatlanság nagyszerű költői kifejezése:

*Imhol őzike-lépésekben
kis rüggyel szájában a lány.*

Majd a második versszak zárósorai:

*Emlékeznek: mikor is láttak
szellőcske járású szüzet.*

A vers többi sora azonban még a régi:

*Hopsza! fű leszek én ma este,
görnyesztnek bíbor harmatok,
ropogós, tűrő fű, amelyben
új kedved is topoghatod!*

Mert e két merőben más természetű módszer dolgozik, a vers kiegyensúlyozatlan, a képek egymás hatását rontják, ahelyett, hogy legalább fenntartanák azt a feszültséget, amelyet az ámulat, az elragadtatás naiv ártatlansága az első képben meglátott és kifejezett, közölt. A leíró versben feszeng még részlet és látomás, mert ezt az új képalkotási módot talán legtalálóbban látomásnak nevezhetjük: kötött és határtalan egyszerre, a költészet és a valóság egysége. A költő belső világa feszeng a számára már idegenné, elnyűtté váló forma alatt.

A hagyományos leíró, részletező formát a *Tudtam én* című versében az asszociatív képtágítás már-már megszünteti. Az első versszak még a hagyományos modorban fejezi ki a gondolatot:

*Tudtam én, hogy itt leszel közel,
erre fordította kőfejét
minden napraforgó és a lég
salátánkat úgy borzolta fel.*

Az erre következő három versszakban azonban a képzettársítások új és merész formái emelik fel a verset. Mindinkább absztrakt, a valóság lényegét meglátott költő beszél. Szelíden kezdi:

Mormolgattam: szoknyád széle ez!

Majd az első kép már a szürrealizmus iskolájának merészségét tükrözi:

*csermely: pipacsbúborral habos,
aranyhalak raja benn a rozsz,
illanásuk mosolyodnyi nesz.*

A költő asszociatív gazdagsága kifogyhatatlannak látszik. A közönséges költői hasonlat ez lenne: szoknyád széle, mint a csermely . . . József Attila már nem hasonlít, hanem megállapít. Csupán ennyit mond: „szoknyád széle ez!” Az asszociációkat is tényekként közli már, a valóság meglátott jegyeiként felfogva: „csermely: pipacsbúborral habos . . .”, ebből következik a második asszociatív kör: „aranyhalak raja benn a rozsz,” a harmadik pedig még szélesebben fogja be a valóságot:

illanásuk mosolyodnyi nesz.

Három versszak sorain át asszociálja a „. . . szoknyád széle ez! / csermely . . .” kapcsán megindult képképződést, mindig új és friss vonatkozásokat, akkor felfedezett kapcsolatokat találva. Nagy bravúrral pedig, állandóan a folyás, áramlás fogalomkörében maradvá, így fejezi be a verset:

*óriási korsó sör a nyár,
habok rajta pufók fellegek.*

Ez is komplex kép, nem atom, hanem molekula, amely a vers egészének a tulajdonságait is magában őrzi.¹³

E korszakbeli versei nagy részében megtalálhatjuk az újnak ezt a készülését. Mindenhol az asszociatív munka nyomán támad az új kifejezési mód, az új, egyéni természetet és a valóság elemeit kifejező versrészlet, kép. A húszas évek végén nem költői anyanyelve teljes mértékben, de szinte nincs verse, amelyben ne találánánk nyomát ez errefelé törésnek, haladásnak. Íme néhány példa:

*Lábadhoz leülvén, simitsd meg,
hulló hajamat, erősítsd meg,
szülőcském, fillérem aranyja,
mennyezetemnek édesanyja.*

(Az Édesanyjának)

*Szerelmem atyja! el ne dűlj!
Bár reszketésre született,
böködik nagycsontú szelek,
hópelyhek zümmögik körül.
(Derengő rózsa)*

*Csak aki főzte, énvelem enne,
csak egy csipetnyit nyelvire venne,
fájdalom volna kóstoló nyála,
nálam is lakna sok vacsorára.*

*Fátyolból varrná törülgetőjét,
csontjából venné kevergetőjét,
elmosó tálja gyermeke lenne,
piros fedőnek ülne szívemre.
(Ördög farába . . .)*

*Óh szív! nyugodj! Vad boróka hegyén
szerelem szólal, incseleg felém,
pirkadó madár, karcsu, koronás,
de áttetsző, mint minden látomás.
(Óh szív! Nyugodj!)*

A sorok, versrészletek lassan bővülnek, néha egész verssé is összeállnak, egész versek is készülnek ebben a technikában. Példa erre a *Piros hold körül*, *Simon Jolán* és a költő Sturm und Drang korszakának, Petőfi *Felhők* című versciklusához hasonló termékei, a *Medáliák*. Évek látszólagos válsága után pedig 1932-ben hibátlanul szólal meg a költő.

Nem szabad azonban azt gondolnunk, hogy a fentebb elemzett fejlődési folyamat csupán a verselés, a kifejezés technikájában ment végbe. Elválaszthatatlan egységet látunk emberi, költői természet és stilisztikai, képalkotási vonatkozások között. A képalkotás új formájával együtt hatol be a költő a versbe, és mindinkább központi helyet kap benne. A szürrealizmus a költő természetét felszabadította, képzeletét megnyitotta, asszociatív képességeit finomította. Ezekkel nemcsak a világ jelenségei között látott meg új kapcsolatokat (ezt minden szürrealista költő meglátta), hanem felfedezte azt is, hogy ezekben saját egyénisége, természete is affirmálódik, képzelete nem szakad el tőle (mint a szürrealistáknál általában, akiknél a vers elvesztve kapcsolatát a valósággal, valóban paranoikus álomnak tűnik), hanem még inkább magához köti a verset, elannyira, hogy végül is a költő, érzései, hangu-

latai és a vers ugyanannak a valóságnak részeivé válnak. Így szűnik meg, oldódik fel költő és valóság ellentéte, a vers részeinek és az egésznek ellentéte, így hordozhatja a vers a valóságot, és így szólal meg a valóság a költő képeiben. A költő egyszerre látja önmagát és a valóságot is, nem beszélhet egyikről, hogy a másikról is ne szólna. Nem véletlenül ezeknek a jegyeknek a feltűnésével kezdődik verseiben a motívumok, érzések összekapcsolása is, amely végül is a nagy költemények motívumegységét teremti meg.

A *Medáliák* ezeknek a jegyeknek a forrongásából születtek. A költő itt számol le a szürrealizmus szélsőségeivel, miután már meglátta azokat a hasznos tapasztalatokat, amelyeket a szürrealizmusból át lehet és át érdemes menteni. Termékenyítő és megkötő motívumait bontja itt fel részleteire, elveti ami benne modor, és megtartja, ami előre mutat. De ennél többek is a *Medáliák*. Nemcsak stílus, hanem gondolati forrongás termékei is. Polgári énje világnézeti hatásának utolsó maradványait is felszámolja itt, ugyanakkor leszámol magával a polgári költészettel is, amelynek hatása alatt állt fiatalkorában, s melynek hatása egészen eddig elkísérte. Csupán Petőfinél látunk ilyen formájú leszámolást és új pályaszakaszkezdést, tematikai váltást a *Felhők* vízvázlatában.¹⁴ József Attila is vízvázlaton állt ezekben az esztendőökben. Jellemzően mutatja ezt tematikája, stílusa is. Ami előtte volt, az a polgári költészettől való fokozatos szabadulás folyamata, amit a *Tiszta szívvel* gondolatköre követett, majd a szürrealizmus forrongása érlelt. 1927-ben és 1928-ban, amikor a *Medáliák* egyes darabjai is készültek, már munkása volt a pártnak, amelynek éppen ebben az időben kezdi minden idejét szentelni. Az ezután meggyérülő verstermés is ezt bizonyítja.¹⁵

Az első medáliát akár költészete önéletrajzának is olvashatjuk. Szürrealistákra emlékeztető képből az ártatlan, a maga helyzetét nem ismerő, boldog önfeladás bontakozik ki.

*Elefánt voltam, jámbor és szegény,
hűvös és bölcs vizeket ittam én,
s dombon álltam s ormányommal ott
megsímogattam a holdat, a napot . . .*

de

*most lelkem: ember – mennyem odavan,
szörnyű fülekkel legyezem magam – –*

Ez a jelene, amelyből már eltűnt az ártatlanság boldogsága. Ember vagyok – énekli, s kell ennél fájdalmasabb felismerés? Ezt a gondolatot variálja a *Medáliák* nagy részében, egy-egy részletet önállósítva, megnagyítva. Óriásira megnagyított emberi arckép szeletei ezek a rövid, kétszamos versek. Testközelből készített fölvételek, amelyek sötét és pesszimizmusba hajló képekkel ecsetelik az ember ember voltának természetét.

A második a prózai valóságról szól. A nagyítás arányai itt is megmaradtak: a porszem hernyónyira nőtt, ronda pondróként szennyezi a tisztaságot („Porszem mászik gyenge harmaton . . .”), a nyomor és a szegénység kézzelfogható tény, nem lehet hinni tovább az álmoknak, a meséknek („nem lógozok a mesék tején . . .” – mondja majd az *Ars poetica*-ban), hiába énekelsz, közönyös, néma, hideg világnak szól csak dalod, s ez a meredt világ is milyen szárnalmas életű („elvált levélen lebeg a világ –”). S milyen ez a válságos életű világ? Szegény és nyomorult, kietlen és sivár. A szegénység képei sorakoznak a harmadik versben:

*Totyog, totyog a piócahalász,
bámul, bámul a sovány kanász*

s a szegénység e képeit így sokszorozza meg a közönyt kifejező sor:

lebeg, lebeg a tó fölött a gém,

majd a rideg valóság:

gőzöl, gőzöl a friss tehénlepény –

Azután a „fáradt alma”, amely kukacos, a hernyó pedig a szívéig rágott szemet, s onnan les kifelé a világra, a versre, amely „almavirág”, s íme, termése férges. A negyedik az emberi élet törékenységéről, az ember gyöngeségéről énekel; fuss, ha tudsz innen, még nem késő, bár már „füstölgő szemek világítanak”. Az élet fából faragott isten, mondja az ötödik medáliában, s az ember, ha meghal, „hemzsegnek majd az apró zsirosok, / a csillagok, kis fehér kukacok”. S a költő mégis egy a világgal, ott zajlik körülötte az élet sok-sok gondja – ez a hatodik vers mondandója – a természet, a szomorú, bánatos ember, a háborúban megtépett lélek, az egész mindenség. A hetedik medália a szegények szerelmét énekli, és azt, hogy a költő is megmártózik ebben a szerelemben, amely dolgos emberekben kel, s amelyből új, tiszta hitek születnek meg. Nem lehet megállítani a világ folyását, énekli a nyolcadik, amely így kezdődik: „Borostyánkőbe fagy be az ügyész” – nem lehet meg-

állítani, a hivatalos rend hiába harcol ellene, s a költő ennek a tudatát akarja az emberekbe elvetni. A költő, a nyomorgó József Attila, aki csupán az életbe vetett hitével áll szemben a gyilkolókkal – vallja a kilencedik medália. A tizedik egy szebb, dolgosabb, szelídebb jövőendő ígérletét zengi, amely a boldog fiataloké lesz, abban bízunk, mikor a tizenegyedik medália szürrealista képsorát megírja. A tizenkettedik, tizedikben maradt medália az emberiséget idézi, a sokszínű fajokat, amelyek az átkos jelenben élnek: eltaposott orrú néger, kék egü kínait, rézbőrűt, „kin megfagyott a vér”, tehát mind-mind az elnyomottakat, s végül a „lidércként rugódzó fehér”-t. Az egyéni nyomortól, a „lukas nadrágtól” az elnyomatás alatt élő milliókig, mindenkiről és mindenkihez van szava. A képek nem egyértelműek, pesszimizmus és optimizmus váltogatják egymást, ha a maga életét nézi, sötét felhő takarja el a napot, ha az emberiség méreteiben gondolja át a világ folyását, egy szebb élet hite cseng ki a sorokból.

Kortársai nem értették meg a *Medáliákat*¹⁶, a polgárság fanyalognak elfordult tőle, és „rossz, érthetetlen” verseknek nevezte őket, elvbarátai fejüket csóválták, mások csupán szürrealizmust láttak benne. A *Medáliák* azonban sokkal többek ennél. Szürrealizmus még, de már a szürrealizmus tagadása, régi énje énekel, de már új meglátások izzanak bennük, egy nagy egyéniség forrja ki bennük magát, ujjgyakorlatainak későbbi témái szólalnak meg. Így lesznek ezek a rövid versek motívumainak gyűjteménye is, csokor, a nagy költészet méltó előhangja. Ahány vers, annyi nekifutás, annyi téma, annyi megoldási mód. Egyéni bánata, reménytelensége nagy verseit idézi a második, harmadik és negyedik medália, a halált beszéli az ötödik, „sírók sóhaját” a hatodik, szegények szerelmét a hetedik, az úri világ ellen szól a nyolcadik, örületének árnyékát vetíti elénk a kilencedikben, az új világba vetett hitét tükrözi a tizedik, „népiességének” megszólalása a tizenegyedik, és világpolitikai széttekintésnek készült a tizenkettedik. Ugyanígy váltogatják magukat a megoldási módok is, személyes vallomás, leírás, a világ belülről nézve és objektív képként jelenik meg, hasonlatok, költői világ kicövekezése ez a tizenkét vers. Megszüntetnek és elindítanak. Egy azonban szinte valamennyiben közös: a költő világlátásának stiláris megfogalmazottsága, későbbi „képmolekulái” ezekben a versekben már biztosan felderengnek és megjelennek: a költői képzelet már megtalálta a maga útját és öntörvényeit.

S mégis 1932-ig kellett várunk, hogy a sokáig készülő költő megjelenjék teljes fegyverzetében, nagy költőként.

*

József Attilát Bécsben érintette meg a munkásmozgalom szele és eszmevilága. Azelőtt sem idegenkedhetett tőle, hiszen foglalkozott, bár tisztán elméleti síkon vele (*Az utolsó harcok, Nem én kiáltok*), Juhász Gyula baráti körében, a haladó polgárság soraiban élt még a Tanácsköztársaság és az azt megelőző októberi forradalom emléke, a tanulóéveit élő költő lázas olvasásai falták a szocialisztikus irodalom addigi termékeit, olvasta és bámulta Ady Endrét, ismerte Kassák Lajost és Csizmadia Sándort. Bécsben Lukács Györgyéék, mint ahogy boldogan jelenti nővéreinek, már „az első világirodalmi – nem kozmopolita! – kvalitásokkal rendelkező proletár-lirikus”-nak tartják.¹⁷ Párizsban az emigrációs bénaság jele helyett élénk pártéletet, munkásmozgalmi forrongást talál. Haza már a párt híveként érkezik, majd minden idejét és erejét a pártmunkának szenteli. Marxista olvasmányai azonban csakhamar a gondolkodás ösvényeire is elviszik, az első nézeteltéréseket mind nagyobb összeütközések követik, míg végül is 1932-ben József Attilának megszakad kapcsolata a párttal. Magános, elszigetelt, céltalan jövőjű fiatal volt, s a párt a mindent jelentette neki, s ő teljes odaadással szolgálni is akarta. Szertelenségében buzgóbb volt, mint kellett volna, nem elégedett meg a pártmunkás szerepével, a marxista filozófia felé tört.

Ma még nem tisztázott kérdése ez a kor életének viszonylatában sem. Ezen a téren bátran „József Attila-titokról” beszélhetünk. Azok a magyarázatok, amiket eddig olvashattunk a költő munkásmozgalmi szerepléséről, nem kielégítőek.¹⁸ Csupán első éveinek története világos, a harmincas években már elhomályosodott a pártmunkásköltő képe. Így eszmei fejlődésének rajzában rekonstrukciókra vagyunk utalva csupán, bizonyosság helyett találgatásokra.

Pedig a költő legérdekesebb életszakaszához, eszmei és költői fejlődési pontjához érkeztünk. A polgári eszmevilágban tett kalandja után levetkőzte a polgári költészet verstanával és látásmódjával annak érzésvilágát is, a szürrealizmus kohójában megformálta a maga új stilisztikáját, marxista tanulmányai során világnézete edződött meg, és vált marxistává. És mégis: szép összhang helyett disszonanciával, merész előretörés helyett késlekedéssel állunk szemben a költői életmű tükrét vizsgálva. Az életrajz és a pártmunka tényeit nem hívhatjuk segítségül, amikor a miérteket próbáljuk feszegetni. Egy példásnak vágyott életmű káoszba fulladt, egy egyenes költő-természet zűrzavarát találjuk. Ennek okait többek között a párt politikájában, irodalompolitikájában, a költő életében, marxista tanulmányaiban is keresnünk kell. Míg a párt politikájának képét homály fedi, irodalompolitikai célkitűzéseit már könnyebb rekonstruálni. Ugyanígy egyértelmű út vezet a múlt

szocialisztikus költészetétől a húszas évek végének proletárköltészetéig is, amit éppen ebben az időben kezd a fiatal és lelkes költő művelni.

A munkásköltészet kezdeteit a kutatás¹⁹ a múlt század hetvenes éveiben jelöli meg. „A fiatalok érdeklődését az 1871-es kommün ébreszti fel a szocializmus ügye iránt. Darmay Viktor: *A commune-ről*, Ábrányi Emil: *Az internacionale kantateja* című versei a párizsi forradalom hatása alatt keletkeztek. E költők, mint esztétikai ideáljaikban, úgy politikai felfogásukban is elszakadtak a népnemzeti iskola társadalmi bázisát alkotó nemességtől: erkölcsi érzékük a »szegények« mellé állítja őket s homályos utópiáékért lelkesülnek.”²⁰ Komlós Aladár ugyanakkor nagyon helyesen jellemzi ennek a költészetnek a hibáit, amikor azt mondja, hogy „elképzelésükben azonban a szocializmus aligha más, mint a polgári forradalom céljainak beteljesülése . . .”²¹ Ezt a megállapítását azonban ki lehet szélesíteni, sőt Ady költészetére és politikai nézeteire is alkalmazni. A már ismertetett költői magatartás mellett Komlós vizsgálódásai nyomán még másik kettőt is talál: „Mélyebb élményi és érzelmi alapja van a szocializmust és idealizmust egyszerre hirdető irányzatnak, Rudnyánszky és főképp Komjáthy szocialista verseinek. Egy harmadik irányzatnak – amelyet Szentessy Gyula képviseli – főképp a proletariátus sorsa fölötti részvét a tartalma.”²² De már ekkor kialakulóban van az a stílus és kifejezési mód, amely József Attila nagy verseinek megjelenéséig uralkodik a magyar szocialisztikus és szocialista proletárköltészetben. Komlós Aladár például már ilyen megállapításokat tesz Csizmadia Sándor költészete kapcsán: „Verseit mint száraz, agitációs versélményeket” emlegetik²³, majd idézi Ignotus szavait: „*készen adódnak szólásokban* [a mondanivalói és versmértékei – B. I.], *melyek kipróbált közhelyei az agitációnak, hagyományos dallamokban*”.²⁴ Majd így jellemzi: „Eszmei mondanivalója is szimpla: a felismerés keretei között mozog, hogy a herék jólétben élnek, míg a dolgozók el vannak nyomva, de övük a jobb jövő, a munka győzni fog. Szereti szembeállítani a munkátlanok jólétét és a dolgozók nyomorát, öntudatosodást és összefogást hirdet, amely el fogja törölni a rabszolgaságot.”²⁵ Farkas Antal szocialisztikus líráját pedig így mutatja be: „Farkas Antal könyveiben az agitáció már többnyire lírává olvad, s népiesen magyaros, erőteljes nyelve művészi veret ad verseinek. Ha mégsem ragad jobban magával, azért van, mert a »kipróbált formák« mellett harci magatartásának egyformasága, verseiben a személyesség hiánya és témáinak ezzel összefüggő szűkössege, valamint a szociáldemokrata tanítások megszabta korlátok nem engedték jobban megnőni költészetét.”²⁶

Érdeemes idézni a századvég szocialisztikus költőinek verseiből, hogy megfigyelhessük: a magyar politikai költészet, amelynek Arany László oly biztató jövőt jósolt²⁷, évtizedekig, egészen József Attila harmadik korszaka nagy verseinek megjelenéséig egy helyben topogott mind a tartalom, mind a stílus területén. S már ekkor kialakul a szocialisztikus líra ama sajátossága, amely az irodalompolitikai köztudatban Magyarországon még mindig tartja magát, bizonyos módosulásokkal, hogy „verseiket általában a *Népszava* részére, pártcélokra írják, s így céljuk mindig az agitáció”.²⁸

Így énekel a századvég költője:

*Fajok, színek közt nincs többé különbség,
Egy szeretetben eggyé olvadunk,
A nemzetek közt megszűnt a különbség,
Világ munkásai: egy nemzet vagyunk.*
(Palágyi Lajos: Május elsején)

*Habár gyerek, többé nem fiatal már,
Meg van mérgezve ártatlan szive,
Kis öntudatlan-lelkü forradalmár,
Csak vesz és romlást hordoz lelkibe,
Vigyázzatok, ha felnő az a gyermek.*
(Palágyi Lajos: Nélkülöző gyermek)²⁹

*Kivándorol sok szegény ember innen
S lám pénzét mégis haza küldi mind.
De jaj, hány úr nem vándorol ki innen
És csak a pénzét költi odakint.*
(Palágyi Lajos: Kivándorlás)³⁰

*Tovább, tovább – nincs még itt kikelet,
A tél fagya ül a vidék felett;
Nem csattog még a csalogány dala,
Nem virrad még a népek hajnala . . .*
(Csizmadia Sándor: Álmodás)

*Most senki . . .
Gyűjtőkamrája egy tömeg izomnak,
Melyet nehéz, kinos igára fognak.
Némán mozgó, hideg holt gépezet,
Mit más keze irányít és vezet –
hogyan ember is, csak sóhaja
Jelenti.*

*Az élet
Benne fogamzik meg, belőle árad,
A gyönyörnek forrása nála támad;
Boldogságát, javát mindeneknek:
Szorgalommal, lám, ő teremti meg,
S neki a nyomor esküszik
Hűséget.*

(Csizmadia Sándor: A munkás)³¹

De találunk ilyen versszakokat is költeményeiben:

*Félelmes börtön volt eddig a gyár;
Mozgó tetem, kit a keblére zár;
Mérget szórt széjjel vastag levegője,
A halál terjengett széjjel belőle . . .
S a sok szennyből, mint egy aranypatak,
Mindig vidám, csacsogó, olvatag,
Leszűrődött az édes, tiszta élet.³²*

Farkas Antalnál ilyen versrészletek vannak:

*Legyen a bilincs meg a gúzs szorosabb,
Nagyobb a kincs, mit a gaz elrabol,
Mérjen ránk a sors százszor annyi rosszat,
Legyen merészebb az uri lator:
Majd léssen ekkor földnek indulása,
Szakadó guzs, omló rend legalább,
És vérbe lép a kósza fecske szárnya
És vérbe lép a vadász gólyaláb.*

(A vörös tavasz)³³

Szentessy Gyula pedig így ünnepli a munkát:

*Eszméket látok teljesülni benned,
Miről álmodni sem volt még szabad,
Ujjá teremted az avult világot,
Mert küzdelem és munka jelszavad!
S ha rövid élted lázas éjje-napja
Örök dicső munkában eltelek,
Áldani fog egy munkában-megedzett
És boldoggá tett késő nemzedék.*

(Himnusz a munkához)³⁴

Szabolcsi Miklós a proletárirodalomnak ezt a szakaszát előkészítésnek tartja, amelyben „előbb lehajló-filantropikus módon, majd »szocialisztikus« igénnyel” szólal meg egy új osztály az irodalomban.³⁵ Ebbe az irodalomba robban bele Ady 1908-ban a maga proletárverseivel. Ady versei külön fejezetet képeznek a munkásság irodalmi szereplésének történetében, nemcsak Ady sajátos politikai helyzeténél fogva, hanem a költés módját illetően is. Révai József *Ady*-könyvében a költő mitologizálásáról beszél, amely szerinte sokszor erőltetett is.³⁶ Itt találunk egy igen elgondolkoztató és szempontnyitó megállapítást, amelynek fényében az egész József Attila előtti proletárköltészet belső természetét meglátszik. Így ír: „Hogy Ady a proletárságot is mitologizálja, azt mutatja, hogy nem érti igazi természetét.” Nos, ez a mitologizáló hajlam, szimbólumteremtés figyelhető meg az Ady előtt keletkezett munkásköltészetben, de ez lesz jellemzője a háború vége és a húszas-harmincas, sőt a felszabadulás utáni évek költészetének is. Az expresszionizmus, amely a tízes és a húszas években jelentkezett, szintén szimbolikus jellegű alkotómódszerrel dolgozik, s mint ilyen, a jelenségeknek, az életnek csupán felszíni jegyeit ragadhatja meg. Johannes Becher kapcsán Lukács György is ezt állapítja meg: „... olyan költészetet hoz létre, amely a proletár életnek, az osztályharcnak közvetlenül látható felületéhez tapad, amely éppen ezért amazit is túlon túl leegyszerűsíti, és az absztraháló, egyoldalú leegyszerűsítés révén torzán tükrözi vissza. Gondoljunk a Munkás ábrázolására. Elnyomói és kizsákmányolói ríktó, valódi pamfletszerű vonásokkal vannak ábrázolva . . .”³⁷ Ebből és az ilyen irányzatokból nő ki aztán a proletárirodalom két, elválaszthatatlan kísérője: a patetika és a szentimentalizmus. Ezt hozza például Kassák is két folyóiratában, a *Tettben* és a *Mában* a háború alatt. De ezt mutatja Tóth Árpád verse, az *Új isten* is.³⁸ Megfoghatatlan és megfoghatatlanságában hatalmassá nőtt emberek és szimbólumokba öltözött jelek versei ezek. Prófétikus költészetet teremt a két forradalom. Kassák így ír:

*a holnapot
vakok éjszakáján
süketek megüledett csöndjén
sánták vaslábas kopogásán túl
ami lesz
s mert szép is ez így
ezerkilencszáztizenhétben
Pest letérdelt emeletei között lenni
hirdetőoszloppal
lámpás!*

(Hirdetőoszloppal)³⁹

Komját Aladár pedig így énekel:

A kommunista párt!

*Ő háborog a keserű kenyérben,
ő hány tűzsikrát a garasos bérben,
ő kiált bosszút a fakadó vérben.*

*Ő tudja mink fáj, mink hibázik,
hűséggel ő van hozzánk mindhalálig,
fene sötétségben az ő fénye látszik.*

*Elvitársak! Munkások! Parasztok!
A második magyar proletár forradalom élcsapata
hív titeket!*

*Markoljátok meg az egymás kezét keményen
s álljatok be a sorba!*

*Kommunista sejtet
minden gyárba, minden uradalomba!
Aki dolgozik, azé legyen a gyár,
Aki dolgozik, azé legyen a föld,
Aki dolgozik, azé legyen a hatalom.*

(Proletár-Magyarország)⁴⁰

Különben Komját így fogalmazza meg költői magatartásának lényegét:

*Tömegek torka torkollik az enyémbe.
Tömegek ina rándul a moccanásomban.
Az ő bőrük pórusa tátog a bőrömön . . .*

József Farkas idézve ezt a verset ezt mondja: „Az ő költészete nem akar más lenni, mint ennek az erőnek a kitárulkozása, hogy tette serkentse vele a milliókat . . .”⁴¹

Ekkor alakul ki a proletáriródalom irodalompolitikája is. Még a tízes évek végén Révai József így ír: „. . . ez az egyetlen mód: politikába olvasztása az irodalomnak, amivel meg lehet menteni az életnek a mai angolkórossá satnyult exkluzív irodalmat”⁴² Majd egy másik írásából azt ragadhatjuk ki: „Mi nem akarunk »költők« lenni, mi dolgozó emberek akarunk lenni, nem herék a társadalomban. Mi működni akarunk elsősorban, nem handabandázni és stilizálni az érzéseinket, komoly, szociális munkát akarunk élni és a munkánkából következik a költészetünk.”⁴³ Egy másik helyen: „az irodalmat »a maga lényegében akarjuk szocializálni, szociális tartalommal megtölteni, tárgyában és formáiban esztétikailag is forradalmasítani. *Ne az emberek szociális narkotikuma, hanem szociális forradalomra ébresztője* legyen az új irodalom”⁴⁴ Ekkor kovácsolódik ki a pártos irodalom eszméje, és ekkor kerül be a köztudatba – mint József Farkas megállapítja.⁴⁵ Ezt a már kialakult gondolatot erősíti meg elsősorban a moszkvai emigrációra támaszkodó irodalompolitika, ezt vallják a párt Magyarországon élő munkásai is.⁴⁶ S ennek az irodalomnak a művelését várják el József Attilától is. S mikor a költő túljut elméletében és gyakorlatában is ezen a fokon, lényegében már szakítása is megtörtént a párttal, amellyel más, gyakorlati feladatokban sem tudott akkor már, s ez több mint valószínű, egyezni.

József Attila költészetében 1926-ban már szaporodnak a munkás-témák, s ezek csupán címükben utalnak még a munkáséletre és a költő szándékára, tartalmukban és lényegükben még szürrealista kísérletek (*Ifjúmunkás, A csapat, Munkás, Kovács, Szocialisták*). 1926 októberében jelenteti meg *Az utolsó harcoshoz*, valamint a *Fiatal életek indulójához* hasonló versét, a *Végül* címűt. Az önéletrajz jellegű versben áttekinti eddigi életét, mintegy önmagának is magyarázva, önmaga előtt is igazolva választását: a pártmunkát. Élete nyomorát idézi, majd a polgársággal való találkozásait írja meg, köztük az egyik legfájdalmasabbat:

*Egy jómódu leányt szerettem,
osztálya elragadta tőlem.*

Hát nem logikus ez a „pártot állni” magatartás ezek után, veti fel a kérdést. Majd felel rá:

*De emlékez mi közöm nékem?
Rongy ceruzámat inkább leteszem
s köszörülöm a kasza élit,
mert földünkön az idő érik,
zajtalanul és félelmesen.*

Költészetében azonban egyelőre még nehezen tud tért hódítani ez az oly öntudatosan vallott és megfogalmazott magatartása. Verssorok és strófák árulkodnak csupán arról, hogy érdeklődési körében mind nagyobb helyet foglal el az osztályharc és a munkásélet kérdésköre. Az *Esik* című versében például a lendületes sorokban a „meghülyült korunk kínját” rezdíti meg a népek testvérisége szólamában, majd így fejezi be a verset:

*Szabad közösség, jöjj, feléd megyek,
néném könnyei feléd hullanak,
mind szenvedünk s nagyon kiérdemeltük,
hogy megérjük már néhány napodat!*

Egy másik versében még öntudatosabban, még nagyobb hévvel szólal meg a párthoz mind közelebb jutó költő:

*Jut most elég virág majd a szabadoknak,
tetszik is akkori finnyás szabadoknak.
Tetszhet is: ma harc az igazoknak rendje
s igazok harcának győzelem a rendje.*
(Jut most elég virág)

Már ebben a kezdeti, kísérleti szakaszában is a hangot tanuló költő észrevehette, hogy éles ellentét van az úgynevezett pártköltészet és a maga kialakuló költői gyakorlata között. Keresi még hangját, és valószínűleg érdeklődéssel figyelni elvtársain ennek hatását. Az *Engem temetnek* című versében például, ahol megkísérli nem szólamszerűen a maga életéhez kapcsolni a mondanivalót, rögtön hangot vált, és a maga módján formálja a verset:

*S harmatos füvek gyenge ízzel.
A fákon hajnali pirosság.
Lombok zizegnek, szöcske ugrik,
a pókok hálójuk foltozzák.*

*Emlékem egyre merevebb lesz.
Egy spicli rábök homlokára,
síromig setteng s jó kutyámat
nem uszíthatom többé rája.*

Nem kinyilatkoztat, nem deklarál, hanem ábrázol a maga módján. De már 1927-ben írott első verse, a *Bevezető* egy szélsőségesebb, fenti módszerével ellentétes hangot üt meg:

*hejh burzsoá! hejh proletár! –
én, József Attila, itt vagyok!*

Majd rögtön e hangvétel után megírja a *Proletárdalt* és a *Szabados dal*. Tétovázásának, bizonytalanságának jellemző termékeit. Bizonytalanul mozog a neki ismeretlen környezetben, a versekkel szemben támasztott követelmények között, ezért járja a szélsőségeket, ezért olyan kiegyensúlyozatlan. A versek mélyén azonban még mindig olyan ember van, aki a pártmunka, a kommunista elmélet, agitáció eszméiből csupán külső jegyeket sajátított el, hiszen például a dalszerű *Proletárdal*ban végig a van és a nincs kérdéseit taglalja, s mindezt a legelemibb életszükségletek távlatából. Hogy bensőségesebbé kezd válni tudatában a pártmunka, egyedül a dalszerű forma és a harmadik versszak egyéni verete bizonyítja:

*Mért görbül, kicsikém, a szád?
új inget gondolok reád . . .*

Így fejezi be a verset:

*Minden halál és semmi gyász,
akire csak a Párt vigyáz . . .*

Szélső határa a forradalmi munka egyoldalú, primitív szemléletének azonban a *Szabados dal*. A versnek ilyen kitételei vannak:

*Ahol nincsen villanylámpa,
gyűjtsd a burzsujt gyertyalángra,
ahol nincsen hús a babban,
füstölt burzsuj főjjön abban . . .*

vagy:

*Rossz cipőd nem ér egy füttyöt?
Burzsujszemmel kend a bütyköd . . .*

gitteld be a burzsuj orrát . . .

Egy másik helyen, és ez nagyon jellemző a költő akkori világnézeti tisztázatlanságára, így énekel:

*Hol titkolni kell a harcot,
burzsujbőrbe kösd be Marxot;
ha nem Marxot, akkor inkább
Bakunint és Kropotkinkát . . .*

Majd e vers koronájaként így fejezi be:

*Egyre többen, egyre jobban,
irtsd a burzsujt megfontoltan; –
aki gyöngé anyámasszony,
az csak százhuszat akasszon,
úgy biz édes cimborám!*

Marxizmus és anarchikus szemléletmód keveredik az öntudatosodó költőben, s közben buzgó, harcias és tanulékony.⁴⁷ Ugyanakkor túlzó és ügybuzgó. Lelkesedik, hisz valami nagyot, szépet és emberit sejtett meg a forradalmi munkában. Itt oldódik fel a *Tiszta szívvel* problémaköre, és az élet céljának keresése itt ölt először határozottabb alakot. A *Szabados dal* ebből a szempontból túlírása csupán az akkor divatos politikai költészetnek, s mint ilyent is kell olvasnunk. Annál inkább, mert a vele egy időben fogant *Ó, Európa . . .* című verse már a másik végletet jelenti. A burzsoá osztály elleni kihívás után szürrealista vers, amelynek csupán két sora tartalmaz konkrétabb politikai utalást, míg a többiben már rejtettebb formában bujkál a politikai mondanivaló (érdemes talán megjegyezni és kiemelni két sorát: „szabad medvék komája én / szabadságtalan sorvadok . . .”). Kereső, tétovázó, tapogatózó magatartására, és ugyanakkor fejlődő költészetére és öntudatára is jellemző, hogy munkástémájú (a politikus nála ekkor már csupán ebben a témában jelenik meg) versei sorban jelzik a hangkeresés útját. A *Szabados dal* hangvételeitől és anarchiájától a K. S.-t sirató verséig látszólag nincs összekötő kapocs. Mintha nem egy kéz formálta volna

őket. Ebben fojtott pátosz van, harcos elvtárs siratása. Az *Öreg minden* címűben pedig ismét csak merész képek sorából, sőt bizarr ötletként ható képek keretében kísérel meg egyéni mondanivalóját összekötni azzal az általános osztályszemlélettel, amelyet ebben az időben tanul. *Öreg minden* – dalolja – új világ kell ennek a helyébe. S a gondolatot megtoldja inkább pesszimiztikus, mint az akkori divat szerint optimista hangjával:

*Öreg minden. A forradalom
dobálni való hegyes köveken
köhögve guggol s csontos kezében
fillér fénylik: legszebbik dalom.*

Ezt a merész, négy versszakos helyzetképet még annyi követi majd. Szemmel látható: új elemmel találkozunk itt költészetében. A fények mellé a költő odarakja az árnyakat is. Mintha már most, forradalmi inaséveiben, az objektív ábrázolás létjogosultságát vallaná nemcsak az uralkodó osztály életét bemutatva, hanem a munkásosztályét is. A forradalom szubjektív gyöngeségét éppúgy ábrázolni akarja (mert későbbi nagy verseiben ábrázolja is), mint jövődjé optimizmusát. A kép egyszerű, pár vonással megrajzolt s mégis nagyon erőteljes. De vall önmagáról is. Azt mondja: én ehhez a forradalomhoz kötöttem életem. S ifjúságát, „oltáros korát” emlegeti. Tudatosan vállalom – s ez a gondolatmenete – a nehezebb részt az életből. S ez után ismét hangot és érzelmi hőfokot változtat a költemény. A *Förgetegben* emelkedett pátozzsal a maga egyéni látásmódját kifejező versrészletekkel fest, kor-képet a húszas évek végének esztendeiről. Világosan megfigyelhető a költőnek az a tendenciája, hogy a politikai mondanivalót egyéni mondanivalóvá tegye, hogy az ne a verstől független, külső életet éljen, hanem mintegy belülről, a vers képeiből áradjon, érzelmi hulláma borítsa el az embert, ragadja magával, hódítsa meg a maga számára. A proletárirodalomnak általános jellegzetessége éppen az volt már akkor is, és azelőtt is, hogy „inkább érvelt, mint dalolt” – ahogy Komlós Aladár találóan megjegyezte.⁴⁸ József Attila ekkor még, igaz, ösztönösen bár, ennek feloldását akarta. Hogy nem elégítette ki a *Proletárdal* és főleg a *Szabados dal* hangneme és ábrázolási módja, az is bizonyítja, hogy a fent idézett versek és sorok a költő kísérleteit mutatják, hogyan lehetne a politikai mondanivalónak új versköntöst adni, és összekötni az egyéninek azzal a magas fokával, amit például a szürrealizmus is a polgári költészet klasszikus ágával egyetemben megteremtett. Ezért eleve-níti fel például az évekkel ezelőtt megírt szegényember-versek hangját

és stílusát a *Hosszú az Úristen* című versében, s ezért még mindig csak részletek, egy-egy strófa, egy-egy hasonlat erejéig villan fel a munkásosztály élete, témája.

A *Förgeteg*ben is, mint minden ebben az időben keletkezett versében felemás megoldását találjuk e problémának. A proletáriródalomban szokásos módon allegorizál, de a vers részletei ezentúl már a költő egyéniségét, friss, merész képteremtő természetét mutatják. Nem szabad elfelednünk: a költői fejlődésnek abban a szakaszában keletkezett ez a vers, amelyben a *Tedd a kezed* és a *Klárisok* keletkeztek, tehát a dal megteremtése idején, egy új képteremtő munka derekán. S akkor nem csodálkozunk, hogy politikai témáinak megfogalmazása elégedetlenséggel s ebből kifolyólag kísérletezéssel jár. A *Förgeteg* a forradalom allegóriája. De a részletek már túlmutatnak az allegória egyszerű és kezdetleges ábrázolási módján. Így kezdi a verset: „A fürgeteg fekete vadezüst, / csattogó szivek árnyal!” Az allegória többsíkúvá vált, egyénivé s ugyanakkor átfogóvá és általánossá is. „Munkaruhám ő”, mondja a harmadik sorban. Azt a gondolatot pedig, hogy a forradalom a parasztság és a munkásság forradalma, így fejezi ki érzékletes és szemléletes képből:

*Ő mennykőves, virágos kalapot
nem is csap más fejébe,
csak annak, aki húzódik fagyott
akác kemény tövébe,*

*mint én s bár érez vasszuronyokat,
melyek húsába vágnak,
behúnyva szemét réjtjén szántogat
egy jobb szikű világnak.*

*Jó fürgeteg, szerelmek dörmögő
nagyatyja, csattos angyal!
Bosszúinas, rajt piszkos kék kötő,
mennyet letörlő ronggyal.*

A mondanivalóhoz alkalmazott képek, amelyek a bokrétás kalapú legényt, fázós, tűzrevaló nélküli téli szegénységet, sovány földjét szántogató szegényparasztot idézik, egyszerre fejezik ki a forradalmi mondanivalót az élet rajzával. S a munkásélet képe az inas óriásivá nőtt alakjával (a *Mama* utolsó sorai jutnak eszünkbe!) bár szuggesztíven, de mégsem annyira meggyőzően mutatják ugyanazt. A költő képzelete akkor még inkább a parasztélet és a természet képeihez volt köze-

lebb. S azon sem kell csodálkoznunk, hogy a vers vége anarchikus látomásba fullad: a költő még nem látta tisztán a maga helyzetét a pártban és feladatát a pártmunkában:

*Te förgeteg, fekete vadezüst,
parasztharag bográcsa,
rotyogó mérget, engem főzz, nagy üst,
és fordíts a világra!*

További lépést jelent ezen a téren a *Reggeli* című versének nem egy részlete. A költő az intim felé fejleszti a politikai mondanivalót. A munkásélet rajza ilyen belső, családi melegségből feslik ki:

*Álmomban kazalról gurultunk,
rózsámmal bukfencet vetettem,
tótágast állnék most is én,
de már munkába kell sietnem.
Fürgén, vígan viszem magam,
most úgyis én vagyok a legszebb
és szépet, tisztát kell már egyszer
fölmutatni az embereknek.*

Majd egy kép erőteljességében villan fel:

*És senki ember nem érzi ma még,
csak munkásszemben a hajnali ég
e hűvös varázst, amely szeliden
szakállamon majd egykor megpihen.
(Borostyánkőbe én be nem fagyok)*

Az idézett munkás témájú verseknél sokkal fontosabb egy elvi megállapítása éppen ebből az időből. Nagyon jellemzően a költőre, nem versben és nem a költői gyakorlatban még, hanem prózai megfogalmazásban öltött alakot, bár kétségtelen, hogy a kísérletezés fent említett műhelyében alakult és kapott végleges formát. Eddig minden munkás témájú versen nyoma van a költő töprengésének is: milyennek kell lennie a valóban szocialista költészetnek? Példái, bár utánozta ő maga is őket, nem voltak meggyőzőek számára. Újra és másra volt szükség. A maga kísérletei, mert hiszen sok esetben, sok részletben elütöttek a proletárversek stílusától, valószínűleg nem arattak nagy sikert elsősorban a párt írástudóinál. Hogy milyen lehetett a párt fémjelzett költésze-

te, azt Komját Aladár versei mutatják legjobban.⁴⁹ De korlátot szabott a költő fenntartás nélküli azonosulásának a párt irodalompolitikájával az akkor még forrásban levő világnézete is. Még mindig a *Tiszta szívvel* című versének hangulatköréből kell szabadulnia. Pártfegyelem és anarchia között ingadozik. A versek igen szemléletesen mutatják ezt aényt. Nemcsak a *Szabados dal* szélsősége, hanem mondanivalójuk hiányosságai is. Nincs politikai tartalmuk, nincsenek körvonalaik, ködös pára lebeg a mondanivalón: a költő azt akarja megénekelni, ami még a maga tudatában sem tisztázott és átélt. De elégedetlenséggel tölthette el a proletárversek egysíkú ábrázolásmódja is, szólamszerűsége, világképének mesterkéltsége rózsaszíne. Költői gyakorlata ekkor már megteremtette a maga sajátos kifejezési formáit, ábrázolási módját, képszerűségét: a komplex képeket. S most mintái egy már túlhaladott, az egyénit megtagadó fokra mutattak vissza. Gyakorlatban még nem, de elméletben már igen, meg tudta fogalmazni a szocialista költészettel szembeni állásfoglalását és a maga céljait benne. Egy verseskönyv bírálatában ezt írja: „A formai szempontoktól eltekintve, minden szocialista pretenzióval fellépő költővel kapcsolatban – éppen a szocializmus érdekében – elsősorban azt kell megvizsgálni, hogy mennyiben élte át a szocializmust mint költészetet, vagy pontosabban szólván, eszmei tartalmát mennyiben sikerült lelkivé váltania. Ez fontos szocialista szempontból, mert anélkül még a munkásság osztályharca is válhat szocializmus ellenessé, és fontos nem-szocialista szempontból mert egy tömegmozgalom emberi mélységét méri.

Mindezt előre kellett bocsátanom, mert szocialista voltukkal hivalgó költőtársaim munkáiban ezzel szemben csak a századvégi március 15-i hazafias ódák absztrakt lelkesedését találok, sokszor a háború után konstruált, tehát még absztraktabb formanyelvvel, néha pedig hangulatos szentimentalizmussal, de nem egyszerű és komoly átfogó érzéssel, amely (tulajdonképpen a költészetben mindig) lelki világrendet jelent.”⁵⁰

József Attila kritikát mond nemcsak az elődök, hanem a maga addigi politikai költészetéről is itt. Tudatosodásának igen magas fokát jelenti már, hogy ennyire világosan, egyszerűen és tömören meg tudta fogalmazni a maga költői eszményképét, a célt, amely felé törni akar. Arról az új igényről beszél, amely akkor már dolgozott benne, bár 1932-ig megvalósítani nagyon nehezen tudta, elsősorban a párt hivatalos irodalompolitikája miatt, amely akkor már a szovjet irodalom szélsőséges proletkultos eszméit írta elő költőinek. Ennek pedig egyetlen feltétele volt: a marxizmusnak, mint filozófiának a megismerése és magáévá tévése, azaz az objektív valóság (ebben az esetben társadalmi

kérdések) és a költő szubjektív énjének kiegyenlítése volt a feladat. S itt adva volt már a költő és a párt összeütközésének lehetősége is. A költő túlnőtte már a párt irodalompolitikájának a kicsinyes mértékét.

Közben a húszas és harmincas évek határán felélénkülő munkásmozgalmi esztendők következnek. Úgy látszott, hogy ismét ütött a cselekvés órája⁵¹, s a költő is ezt szolgálta, bár megfogalmazott igényéről nem mondott le. A kapitalista társadalmak súlyos gazdasági válsága például közrejátszott abban, hogy a munkásmozgalomban optimista hangulat alakuljon ki. Ennek nyomait kétségtelenül megtaláljuk a költő verseiben is.

A teljes versek igénye jelzi további útját. Helyzetképet akar rajzolni („Zsandár sandít, bősülsz-e? [. . .] Forg a világ!” – éneklí a *Laci bá'* című versében), majd megírja az *Esik* című versét, amelyben megkísérli megteremteni az új költészet maga elé tűzött kifejezési formáját. Ha még nem sikerült neki, az ehhez vezető utat már világosan látja: a motívumok összefonódásában válhat ez valóra. Eddig munkástémái csak munkástémák voltak, mondanivalójának, érzésvilágának többi szála nem kapcsolódott hozzája. Az egyéni érzés és általános, társadalmi mondanivaló éles határát akarja elmosni verseiben.

Az *Esik*ben a nézőpont már egyéni, a táj konkrét körvonalakat kap:

*Lassudad országos eső
hulló hajamat panaszolja.*

A részletek rajzában az országos eső képe országos problémává nőtt szegénység rajzává szélesíti ki a tájrajzot. „[C]sak egy hűvösen heverő / répa, egy jámbor meszelő”, egy „bevont farokkal” előbúvó kutya, távolabb az esőben ázó domb az esőfelhőkkel terhes ég alatt („Kövér az ég, az üdv a gondja, / pislog, dagad a püspök dombja . . .”). S a költő ebben a kietlenségben

*hát megfontoltan, mint a dudva,
gőzölgök szépen, komolykodva,
révedek én is, révedő.*

*Dörmögő vagyok, dörmögő.
Meg ballagó . . .*

*És dűnnyög, motyog a cipő,
hogy csizmának is elég volna.*

S mintegy a révedezés, a dörmögés, a megfontoltan révedés eredményeként kibontakozik az ország állapota:

*Feszeng a tők, busong a boglya,
esik a mezitlábásokra,
a munkátalan munkásokra,
esik a remegő toronyra,
a lány talajra, tulajdonra,
gödörlakó kubikosokra,
párnás, polgári lakásokra,
esik, esik, hisz az a dolga.*

*Lassudad, országos eső,
nehézkedve és panaszkodva.*

Ez nem retorika, hanem tények, megállapítások felsorakoztatása, szavak ércnél súlyosabb igazságok megszólaltatása. Kietlen ország, kietlen élet, rideg, magukba húzódó életek. A sorokban egymást váltják az ellentétes képek, az egymással felelő, az egymás ellen szegülő indulatok (meztelen munkások – remegő torony, tulajdon – kubikosok – párnás polgári lakások), és a mindent átjáró, befedő eső „nehézkedve és panaszkodva” esik, hangulat, érzés, amely átjárja az egész ország népét, és benne a költőt. Az egyéni–általános és az általános–egyéni útját járja a költő ebben a versében már. Ezért szuggesztív a költemény, ezért hangulatos, s politikai helyzetképnek érzelmi alapjai is vannak a költő élményében. Megismétli ezt a módszert az ebben a korban keletkezett tájverseiben, a *Harmatocskában*, a *Tiszaszugban*, a *Betlehemben*. A mondanivaló allegorikus formáját művelve két, ezt a formát túlhaladó verset ír. Az *Ákácokhoz* címűben Petőfi *Feltámadott a tenger* című költeményének gondolatait veti fel új köntösben, a munkásság és az uralkodó osztály viszonylatában: „a homok elfut, a föld megmarad”. Ugyanakkor kibővíti az összetartozás gondolatával ezt az elsőt, majd a mondanivaló egyénivé és átfogóvá szélesül a költő egyéni élettapasztalataival: „Nem sors az egyes ember sorsa!” – mondja. Innen pedig a pártmunkás problémájához jutunk: „Zizegni minden bizalomra / keserülő e marxi munka . . .” (a bíráló hangja ez!), s végén az optimista hang; ismét az allegória képében:

*Recseg az ég odvas falunkba’,
csikorogva hordja halomba*

*tört águnkat, csörög a lombja, –
de meleg földet fogunk föld alatt.*

A vers hangja higgadt, leegyszerűsödött: a költő a legegyszerűbb eszközökkel fejezi ki gondolatát.

A *Favágó* már nagyobb igény szülte. A magja a tőke szó kétértelműségéből bontakozik ki:

*– Ejh, dönts a tőkét, ne siránkozz,
ne szisszenj minden kis szilánkhhoz!*

Ez a kép szélesebb körképpé alakul át. Az első szak konkrét kép: a költő fát vág. Utána a téli táj egésze egy kis, mikroszkopikus képpé zsugorodik, de amely magában rejti amazt is:

*zuzmara hull szárnyas hajamra,
csiklandani benyúl nyakamba –
bársonyon futnak perceim.*

A vers képe ismét szélesebb, kozmikus arányt kap, és a fát vágó balta az egész világ fölé fenyegetően mered egy metafora merész, tömörítő képében:

*Fönn, fönn a fagy baltája villog,
szikrázik föld, ég, szem, a homlok,
hajnal suhint, forgács-fény röppen –*

A költő nemrég felfedezett képalkotási módja dolgozik itt. A kép már nem egy-, hanem háromsíkú. Plasztikusság jellemzi, amelyben elfér háttér és konkrét jelenség egyaránt, s ezek egymással összefüggve jelennek meg. A harmadik versszak azonban már csak egyértelművé teszi a második versszak nagy képét: harcolni kell a burzsoázia ellen, mert az fél, s a harcoló munkásság pedig harci kedvtől duzzadt izmokkal áll, hiszen tudja, miért harcol, milyen az élete (a „tövit töröm s a gallya jut.”).

A költőt gyakorlati problémák foglalkoztatják. A pártélet felszíne ez. A tömegek meg csak most kezdenek ocsúdni a forradalom leverésének következményeiből, és az utána következő konszolidáció aránylag tűrhető helyzete a gazdasági világválsággal semmivé vált. A tömegek nyomora ismét ébredésre bírta őket. A költő ezekhez szól, ezeket biztatja összefogásra, harcra. Hol a falu népét idézi, hol a nagyvárosok

munkásainak beszél. Egyiknek népi képzeletre utaló formákban (*Regös ének, Áradat*), másoknak a munkásélet nyomorúságának a rajzával szól (*Tömeg, Beszél a tej, Farsangi lakodalom, Párbeszéd, Szocialisták, Lebukott, Munkások*), valamint ezeknek a gondolatoknak egy magasabb egyénibb, tehát általánosabb összefoglalásában (*Mondd mit érlel . . ., Külvárosi éj*). Közben a tájversek nagyobb igényével ábrázolja mondanivalóját, amely természeténél fogva nem fért bele a jelszavas versek keretébe.

A *Regös ének* népi regösdalokra emlékeztető formájában, a refrénként ismétlődő „rege, róka, rejtem” sorok között a szegénység meg-hökkentő képekben kifejezett elnyomása szólal meg:

*Nép rozsa ring a rózsában,
kasznár szíve káposztában,
Keni urát oly kenőccsel,
fizeti a népet löccsel . . .*

Majd a népi költészet átkozódásaival, amelyek szürrealizmusukban egyszerre merészek és kifejezők, konkrétak (ezt folytatja majd az *Áradat*ban is) megfordítja a vers gondolatainak irányát, és harcra buzdít:

*Váljon szénájuk szalmává,
tányér tészta piócává,
Láng legyen kecskéjük szarva,
bőködjön a paplanukba!*

Az *Áradat* a szegény ember életének képe, a költő ott van közöttük:

*– Hé emberek, hova, hova?
– Ahol munkát, dolgot kapnánk . . .*

mert sanyarú, nyomorult az élet, éhség, munkátlanság veszi körül őket, mert sztrájkolni mertek. Ekkora igazságtalanság láttán

*Az égen ha felhő volna,
égő kendőként lobogna.
A síkon ha dinnye volna,
sisteregne és ugorna.*

S bárhova mennek, mindenütt a magántulajdon rideg falaiba ütköznek. A vers nagyobbik része a *Kalevalára* emlékeztető, de szürrealista fo-

gantatású sorokban mutatja be ezt a már-már regébe illő, hősi harcát a szegényeknek. S a vers végén józan hangvétellel mondja:

*. . . sodorja el! –
a szegények áradatja! . . .*

ezt az igazságtalan világot. Majd a harcra buzdítás következik:

*Vérrel habzik, vassal zuhog,
osztott földünket elönti
s az osztatlan pillanatot
dördül ahogy felköszönti.*

Hangban, stílusban átmenetet képez az osztályharcos és a proletár-versek hagyományát leginkább folytató agitációs versek felé a *Farsangi lakodalom*:

*„– Mert a tőkés uraság
nem az ördögök menyé;
ég a főköttője!
Ezért áll a napvilág
helybe, mint a jegenye
viharos időbe.” – Lám, lám.*

A tőkés gazdagságát, hatalmát és az éhbérért dolgozók nyomorát ecseteli benne a költő.

A *Tömeg*, *Szocialisták* és a *Lebukott* című versei sok tekintetben együvé tartoznak. Ezekben a költő talán legmesszebbre jutott el attól a programtól, amit maga elé tűzött 1928-ban. Az agitáció háttérbe szorítja a költőt, s az ügyes verskezelésen, néhány versfordulaton kívül alig árulja el költői fogantatásukat. A *Tömeg*ben az ütem a menetelést, a nagy tömegek egy ütemre lépését idézi, és nincs híján a sokakból áradó lendületnek sem, azonban kevés versszaka ér fel ezzel a résszel, amelyben a költő már más irányú képzetkapcsolatainak elemei is fel tűnnek:

*Világ, bekap a tömeg!
Felleget fű orralika,
odvas foga
bérkaszárnnyák görbe sora.
Kapkod, nyúl, ahova ér;*

*csűrért, gyárért, boglyáért,
hétórai munkáért,
a Göncölért, Fiastyúkért,
bővizű alföldi kútért –*

A *Párbeszéd*ben Fazekas Mihály *Lúdas Matyijának* népi hexameterével kísérletezik, hogy legalább formában megoldja az olyan jelszavak megverselését, mint az ebben található is.

*. . . csak az öntudatos proletárok diktatúrája
vethet véget a burzszikizsákmányolásnak örökre.*

Egy kis munkáseposz csíráját figyelhetjük meg benne, különösen a vers utolsó, elbeszélő részében, ahol az időmérték lejtése szépen támogatja a költő prózai beszédét, és a jelszavas, munkáséletből eredő szavak érdekes ellentétei bár lefojtják a hexameterhez fűződő patetikus hangulatunkat, ugyanakkor zengzetességükkel szépen megőrzik az előadott történet „hősi” voltát, nagyszerűségét.⁵² A *Szocialistákban* nagyobb gondolatok munkálnak, mint amennyit ebben a versében el tudott mondani. A munkásélet filozófiai általánosítását kísérli meg ábrázolni. Már *A város peremén* gondolatai is ott motoznak benne (például „Nem sietünk, erősek vagyunk, rengeteg az elevenünk, a halottunk . . .”, vagy: „Viszi a ködöt az idő s az időt mi hoztuk magunkkal . . .”), és azt akarja kifejezni már, de a jelszavak még elnyomják a filozófiai tartalmat, a gyakorlati jelszó elhomályosítja az elméleti megfogalmazást. A költő itt is gyakorlati, napi politikai feladatokat old meg, jelszavakat dolgoz bele a versbe, ám a vers dereka csupán a gondolatnak, annak, hogy a kapitalizmus hozta létre a munkásosztályt ellentétéként, amely hivatva van már most megszüntetni úgy, hogy megdönti a kapitalizmus uralmát. A részletek rajzában a munkássors általános képe bontakozik ki. Figyelemre méltó tényként jelenik meg ebben a költeményében a „Vers, eredj, légy osztályharcos!” gondolata, amely önmagában bekapcsolja a versbe magának a költőnek a személyét is, mégis mélyebb okai lehetnek, hogy ilyen egyértelműen határozza meg a költészete feladatát. Látszólag feladta benne a Brichta Cézár versei kapcsán megfogalmazott gondolatait a szocialista líra természetéről. Ügybuzgó megnyilatkozása ez is a fokozódó összeütközésnek, amely már ott izzik e versek keletkezése idején is a költő és a párt viszonyában. Még megírja a *Lebukott* című versét, utolsó szalmaszálként, hogy kikerülje a nyílt szakítás lehetőségét. A *Lebukott* teljesen a párt irodalompolitikájának modorában, szókincsével, állandó szólamaival dolgozik, s mint ilyen

ma már inkább megható emberi dokumentumnak tűnik, mint jó versnek. A költő ekkor már az „osztályharcos vers” új felfogását vallotta, hisz a *Munkások*, amely egy időben keletkezett a *Lebukott*-tal, egészen más felfogású, és a *Hetedik* című verse, amely egy új költészet megfogalmazását hirdeti szinte kihívóan szürrealista modorban, is ezt mutatja. Ekkor már megjelent a moszkvai *Sarló és Kalapács*ban a hírhedt platformtervezet is, amelyben a költőt „fasisztának” nevezik, s a következő évben megjelent *Külvárosi éj* című kötete (amelyben azokat a verseket gyűjtötte össze, melyek már a saját elképzeléseit jobban tükrözik, mint a *Dönts a tőkét . . .* kötetének versei) kapcsán írt hivatalos „pártkritika” sejtetni engedti a versek háttérében lezajlott elvi és irodalomelméleti vita természetét, amelynek csak egyik megnyilatkozása volt a nyílt szakítás. Az említett kritika⁵³ kijelenti: „József Attila nem proletárköltő.” Innen érthető meg nagy igyekezete, hogy „vonalas” verseket írjon még önmaga megtagadása árán is. Nem a meggyőződését kellett megtagadnia, hanem ars poeticáját, de ezt is csak ideig-óráig tudta megtenni. A *Munkások* és a *Mondd, mit érlel . . .* című versei már túlmutatnak ezeken, és egy új formátumú, nagy költői egyéniség képét villantják fel, akinek költészetében elveszti határát szerelem és politikum, élet és látomás. Motívumai összefonódnak, és egyik a másikba szövődve fejezik ki az élet összetettségét, ellentmondásait, az egyén és a társadalom bajait, amelyek végső összegezésben ugyanazok. A munkástémák ilyen feldolgozásai, mint amilyenek a harmincas évek első éveiben keletkeztek, csupán epizódok voltak életében, fejlődésében. Még akkor is a felszín valóságát, tényeinek, jelszavainak megverselését követelték tőle, mikor ő már a munkásélet lényegébe hatolt, az okok és okozatok közgazdasági formuláin túl filozófiai általánosításukat is megértette, és magáévá tette annyira, hogy azok meg tudtak szólalni a költészetben is. De a „programversekkel” párhuzamosan keletkezett tájversek is ellenszegülését fejezték ki a hivatalos pártirodalompolitikával szemben. Illúziók helyett (mert a szólamirodalom illuzionista is) a költő objektív szemmel nézi a munkáséletet, nemcsak biztató jövőjét, hanem kétségbeesítő jelenét is. Ebből a szempontból a *Munkások* és a *Mondd, mit érlel . . .* lezárja fejlődésének e szakaszát, egyúttal összegezi itt szerzett tapasztalatát is: az általánosan emberi, társadalmi, tehát munkásproblémák is csupán az egyénivel fejezhetők ki, a költészet legnagyobb eredményeinek, így a polgári költészetnek, szürrealizmusnak termékeny felhasználásával.

E két verse félúton áll ebben a fejlődésben. Módszerében sok elem még előző korszakára mutat (egyes részletezései), ugyanakkor problémafelvetése, meglátásai, komplex képei már ismét azt a költői törek-

vést mutatják, amelyet a húszas évek végén, ha időlegesen is, de fel kellett adnia.

A *Munkások* című versét 1931 végén írta. Kor- és kórkép, egy biztos politikai és közgazdasági szemlélet érett gyümölcse. Biztosan látja a részleteket, a részletek egymás közötti és az egészszel való összefüggéseit elemzések eredményeként. A munkásélet rajza érzékletes, és mint ilyen, konkrét, pontos, szabatos. Olyan ember írta, aki nem illúziókat táplálva jár a külvárosokban, hanem könyörtelen éleslátásával figyel, őriz, énekel meg mindent. Nem azt mondja és látja, amit mondanía és tudnia kell, hanem azt, amit valóban lát, amit valóban tud. Ez már a megértett valóság szava költészetében. Ehhez járult még az is, hogy a forradalmi illuzionizmus és lendület, amely két év előtt olyan magasra csapott, most már megcsappant: a valóság könyörtelenül fú a szemekbe. A fasiszmus győzelme Németországban két évvel később már csak utolsó döfést ad ennek az illúzió táplálta bizalomnak. A párt tagjai és a munkásság egésze is ekkor tudta meg végérvényesen, hogy még hosszú, véres harcot kell vívnia a kapitalizmussal.

Az első versszak a gazdasági válságban élő világ rajzával kezdődik. A tőkés birodalmaknak „csattog világot szaggató foguk” a versben. Kegyetlen világ ez: világrészek és kis faluk remegnek lépéseitől, megferőtözi a világot („Egy nyál a tenger! Termelő zabálás . . .” – ki lehet-e érzékletesebb képpel fejezni a termelés túltengése folytán beálló válságot?) a belső ellentmondásaiból származó rothadtsága. S a munkásság, amely ellentéte mindannak a romlottságnak, tagadása a kapitalizmusnak s egyúttal gyermeke is, életében fegyverkezik már, de még gyöngye, hogy megállítsa ezt a „termelő zabálást”, valamint a kizsákmányolást.

A második versszak a költői leírás remekműve. Mondanivalója éles ellentétben áll az első versszakéval. Az első szak dinamikája, mozgalmassága romboló (termelő zabálás), míg a másodikban a mozzanatos igék, a munka ritmusát, hangjait idéző, remekül megválogatott hangutánzó szavak az alkotó, termelő munka képeibe öltöztetik a munkásság életét. A „város érdes része” lakóinak élete, termelőmunkája ellenére is, a nyomor élete, éppen azért, mert amott a „termelő zabálás” elfogyaszt mindent. „Itt élünk mi!” – éneklí a költő, és megrajzolja ennek az életnek külső keretét is: „. . . És sorsunk összefogják / a nők, gyermekek, agitátorok.”

A munka érzékletes képei után (a mozgalmasságot, lendületet kifejező szavak: fuvallat ing, gép rugdal, lánc zúg, lécsajong, a szíj csatint és nyalint, valamint a nagyon merész és egyben tökéletes megszemélyesítés: „hol a fémkeblű dinamókat szopják / a sivalkodó transzformátorok . . .”) a harmadik versszakban már az „Így élünk mi” kérdései-

vé szélesedik a vers. József Attila új munkásszemlélete itt már bontakozik. Nem idealizálja a munkáséletet, hanem tárgyilagos képet akar festeni róla. Nem az öntudatos munkás szocialista realista módon megrajzolt alakját találjuk versében, hanem a munkást, aki a tárggyá, géppé, embertelenné válás mind mélyebb poklába jut a kapitalizmus válsága következtében, de amelynek nincs mindig pontos képe a valóságról, és az öntudatnak egy primitívebb fokán áll, és az életszükségletek legelemibb problémáit látja csupán.

„. . . Idegünk rángó háló, / vergődik benn’ a mult síkos hala.” – mondja a harmadik versszak kezdetén a költő. Érdekes megfigyelni a hangvételt itt és a szavak új tartalmát. Itt már meghatároz, marxista tanulmányai szókészletét használja. Az ember tudatát az elembertelenedés formálta, s így benne valóban még a múlt rabbá tevő erői dolgoznak. A metaforikus jelleg azonban a munkás bére meghatározásából már szabatos meghatározássá válik: „A munkabér, a munkaerő ára cincog” a bérét vivő munkás zsebében. A költő szakkifejezése jelzi, hogy nem mindenki előtt oly világosak az összefüggések a munkás élete és a kapitalizmus kizsákmányolása között. A munkás a „burzsoá szabadság”-ban él, közben éhezik („Újságpapír az asztalon kenyérrel . . .”, „poloskát üzünk lámpával . . .”), és öntudatára jellemző, hogy életigénye nem terjed messzire: „. . . kéjjel / s két deci fröccsel becsljük magunk’.”

A környezetrajz nem mutat mást ennél. A penészes, nedves lakásban, a túlzásúfolt szobákban s az utcák járókelőiben megelevenedik a munkásélet mélypontja. Agitátor és besúgó, részeg emberek, bordélyházba surranó legény és utcalányok járják az utcákat. Az ember tudata, élete, életmódja egyaránt sötét, és nem biztató képet mutat. Mindez szoros összefüggésben van azzal a „termelő zabálással”, hisz éppen ennek a termékei a munkás rossz életkörülményei is. S mert ez így van, „de” – mondja a költő, mégis ez a munkásosztály, és ezzel és ennek az érdekében kell harcolni és győzni. Mert „A történelem futószallagára / szerelve ígyen készül a világ . . .”, az új, amely el fog jönni egyszer. Hogy a költő marxista műveltsége itt már meggyőződéssé vált, tudatának mélyére hatolt, bizonyítja, hogy meg merte, és meg tudta látni az élete mélypontjára jutott munkásság képét, és e sötét kép ellenére is hinni tudott a történelem vaslogikájában, amit a történelmi materializmus tanított és láttatott meg vele.⁵⁴

A „külső élet s a belső temetés” rászakadt a költőre, és ennek a terméke a *Mondd, mit érlel . . .* című verse.⁵⁵ Mi érik az emberek életében, minek kell érnie, ha a kizsákmányolás mélypontján él az ember? A költő nem felel rá a versben, de világos, hogy mi lehet a felelet: vagy kétségbeesés, vagy harc. Elsősorban és mindenekelőtt harc. Lázító képek

sora ez a költemény. Felvonul szinte az egész magyar társadalom, keresztmetszetében mindenki, aki kizsákmányolt, képe biztos kézzel és a legjellemzőbb vonásaival tükrözi az emberi életről szerzett tapasztalatokat. A költő már nemcsak a külvárosok népét látja kiraboltnak, hanem a parasztság szélesebb tömegeit is, az „öt holdasokat is” a szegényparasztság mellett. De a munkásosztályon belül is rétegeket különböztet meg: az egyedül kereső, családját fenntartó munkás, a magános, csak egyedül élő férfi, a munkanélküli, a gyárakban dolgozó gyerekek és nők egymás ellen tornyosuló indulatait is megrajzolja, de a kis szatócsot is ide sorolja, a kizsákmányoltak közé. S végül itt van maga a költő is.

Igen, a költő, aki már ebben az időben a költést tartotta társadalmi feladatának. Fél és dalol – így foglalja össze a maga életét, utalva betegségére ki-kiütököző tünetére. Nincs munkája, hisz „másolás után lohol”, felesége pedig a lakást tartja rendben. A következő sorokban azonban már a párt irodalompolitikája miatt ért sérelmére utal: „neve, ha van, csak áruvédjegy”, de ugyanakkor utal a kapitalizmusban élő költőre is, akinek terméke a vers, s neve sem jelent sokat, mélyebbet a vers felett. Azzal, hogy igazibb életét, nem áruvédjegy voltát egy később megteremtődő „proletár utókor”-ba helyezi, egyszerre mondja azt is, hogy a jövőben majd megértének, ember leszek a szemükben, és azt is, hogy eljön, biztosan eljön az a proletár utókor. Ugyanakkor felel a párt kritikusaiknak, akik azt állították róla, hogy nem proletárköltő.

S most látszik alkalmasnak, hogy megvizsgáljuk József Attila és a párt viszonyát, s ezzel együtt a költő eszmei fejlődésének a kérdéseit. A költő 1926-ban kezdett közeledni a Magyarországi Kommunisták Pártjához. Előbb már találkozott ugyan vele, munkáját valószínűleg figyelemmel is kísérte, de csak Párizsból való hazatérte után fejt ki mind aktívabb munkát. Feladata a pártmunkában nem a költés volt, hanem előadások tartása, agitáció, felvilágosító munka. Ennek becsülettel igyekezett eleget tenni. József Jolán a költő életrajzában számtalan esetet sorol fel, és megható képet fest a költő munkájáról. Költészetével szemben azonban mindvégig bizalmatlan volt a párt, még akkor is, amikor „legvonalasabb” verseit írta. A költészetét és irodalmi munkásságát a haladó polgárság és a baloldali szociáldemokraták értékelték, ezen a téren a párt részéről csupán visszautasításban, bizalmatlanságban volt része. Szabolcsi Miklós így jellemzi ezt a problémát: „A párt egyre nehezebb munkáját akkoriban Magyarországon baloldali hibák, türelmetlenség gátolja; a halált megvető hősiesség mellett ott kísért a szektarianizmus, az emberekért folytatott harcban a bizalmatlanság is. Az illegalitás elképzelhetetlenül nehéz – s mindig torzító – körülményei is okozzák, a párt kultúrvonala egyes irányítóinak szektás elfo-

gultsága is; a költő ingerlékenysége s – néha – beteges vitatkozó kedve is, sokasodnak a félreértések és tisztázatlanságok; összezőrdülések és féltékenykedések is zavarják a viszonyt [. . .] az összeütközések fokozódnak bizonyos ultra baloldali, szektáns elemekkel [. . .] Jelentős költőnek tartották, igaz, de – a nemzetközi kommunista mozgalomban akkor elterjedt nézeteknek megfelelően, s főleg a weimari német költészet hatására – a magyar kommunista párt kulturális irányítóiban is erősen éltek a RAPP – akkor már történelmileg lejárt – eszméi és elképzelései, egy hangos és lelkes, de formailag primitívebb s szemléletében szűkebb proletár költészetről. Ebből a szemszögből viszont a József Attila-i költészet nehezen volt érthető, s helyesen értékelhető.”⁵⁶ Révai József hasonlóan vélekedik.⁵⁷ Lukács György a pártköltészet jogosultságát bizonyítja, és állandóan József Attilára hivatkozik a *Pártköltészet* című tanulmányában.⁵⁸ Megnehezítette a tisztánlátást a felszabadulás utáni magyar irodalomtudomány átállása a szocialista realizmus elméletére és Lenin pártirodalomról szóló tanulmányának, szovjet mintára, szó szerinti, betű szerinti értelmezésére. A köztudatban ekkor formálódott József Attiláról a pártköltő fogalma. Ebből a szempontból a költő semmiben sem különbözött az agitátortól, feladatát ugyanabban jelölték meg. Ugyanis József Attila a harmincas évek első éveiben már több volt, mint a pártköltő ismert típusa, ebből következtek az ellentmondások közte és a párt között az irodalompolitika területén. Fejtő Ferenc a müncheni *Látóhatárban* írott cikkében ezt a gyakorlati politika területére is kiterjeszti. Szerinte József Attila „népfrontpolitikát” követelt a közvetlen akciók helyett, amelyekre még nem érett meg az idő, s így megelőzte a Komintern határozatát a népfrontpolitikáról.⁵⁹

Kielemezhető azonban József Attila verseiből, nyilatkozataiból a költőnek egy új típusú felfogása, amely azonban csupán a harmadik költői korszakában bontakozik ki teljes egészében. Ebben kell keresnünk annak a rejtélynek a magyarázatát is, hogy nem vesztette el kommunista meggyőződését abban a szociáldemokrata és liberális polgári környezetben sem, amelyben élete utolsó éveiben mozgott. Ennek eszmemenetét így foglalhatnánk össze:⁶⁰ A pártköltő fogalma a munkásosztály öntudatosodásának azon a fokán, amikor az már szervezeten, a marxizmus ideológiájával száll szembe a tőkés uralommal, tehát amikor az osztályharc egy magasabb fokot ér el, amikor a munkásosztály emberi tartalmában a polgárság ideológiája fölé tud kerekedni, amikor így meg tudja semmisíteni pusztá létezésével is a polgári ideológia, művészet, irodalom haladó voltát (ez a magyar irodalomban a társadalmi fejlődés zavarai miatt igen bonyolult állapotot eredménye-

zett!), a pártköltő ismert típusa elvesztette létjogosultságát. Ekkor a munkásosztály egésze már az egész nép érdekeit képviseli, túlnő a maga osztályérdekein is, hiszen a tőkés osztály megszüntetésével önmagát készül megszüntetni. A pártköltő ennek a harcnak, munkának apró, gyakorlati töredékeit éneklie meg, a forradalmi gyakorlat napi feladatait, jelszavait, míg az új típusú, ma már bátran mondhatjuk: József Attila-i típusú költő, állandóan a konkrét jelen és a konkrétá válható jövő (nem irreális, megfoghatatlan formában, ködös elképzelésként) között mozog. Így a költő tudata szélesebb, mint a párt mindennapi harcáé és követelményeie. Ott, ahol az új típusú költő a „tudatos jövőbe lát”, a pártköltő napi feladatot old meg. A pártköltő szemében a jövő irreális, az életnek részleteit látja, és megelégszik a pártprogram megvalósításának napi követelményeivel, tehát kívülről ábrázol, a részletektől, a jelszavaktól nem látja az egésszel való összefüggéseket, képeinek kötőanyaga a jelszavak, így maga a költő nincs benne a versben. Az új típusú költő optimista az általános kérdésekben, a jövőt illetően, függetlenül attól, hogy esetleg a napi élet egyes jelenségei kapcsán, a maga egyéni életének relációjában pesszimista is. Az egészet látja, s ez magasabb tudatot követel meg, filozófiai műveltséget, a marxizmus filozófiájának vallását, „lelki világrenddé” válását, tehát belülről történő ábrázolást, és képeinek ez a magasabb fokú tudatosság a kötőanyaga. Ezen a fokon tud elmosódni a magánügy és közügy a polgári társadalomban olyannyira éles határa. Végző fokon az a kérdés, hogy dialektikus mozgásban ellentmondásokat vagy fetiszizált, mitizált valóságot lát és énekel-e meg a költő. Az új típusú költő tehát az élet, társadalom és egyén totalitását ábrázolja, míg a pártköltő az absztrakt ember képét rajzolja, de legtöbb esetben absztrakt tömeget lát konkrét emberi helyzetek helyett. Az új típusú költő ezért tör a filozófia és a magas fokú intellektualizmus, a gondolati líra felé.

Szépen megfigyelhető az ez irányba való költői fejlődés József Attila életművében. Az eszmélkedés útja többfázisú volt. A *Tiszta szívvel*-ben megjelenő magános és nincstelen ember felismerése a polgári ideológiával elérhető gondolkodási folyamat eredménye volt. Innen kezdődik annak felismerése, hogy nem sors az egyes ember sorsa. Az anarchikus elméletektől a marxizmusig sok politikai, társadalmi elmélettel megismerkedett. Ekkor tér vissza osztályába, és ekkor kapcsolódik a munkásmozgalomba. De számára a munkásmozgalmi tevékenység nemcsak gyakorlati jellegű volt, hanem elméleti is. Munkás témájú politikai verseiben szinte végig ennek a gyakorlati munkának a problémaköre tükröződik, míg elméleti tanulmányainak világosabb nyomaira a *Szocialisták* című versében bukkanunk. A valóság feltárá-

sának, megismerésének gondolati útja kezdődik ekkor a költészet területén is. A *Szocialistákban* még csak kísérletet tesz a társadalmi fejlődési folyamatok elemzésére, de már a konkrét társadalmi helyzet elemzése kapcsán veti fel a társadalmi fejlődés kérdését a címében is jellemző *Mondd, mit érlel . . .* című versében, ez mélyül el a *Külvárosi éj* hatalmas körképében, majd a későbbi nagy versek problematikájában. A gyakorlati pártmunka rányitotta szemét a valóságra, de már itt az elméleti tanulmányok során mindinkább a maga útján járt. Az eltávolodás oka valószínűleg a pártelmélet és gyakorlat mindinkább dogmatikussá való merevedésének és a költő elméleti tanulmányai jellegének következménye. A magyar párt vezetősége már ekkor Sztálin elemzéseit követte, míg József Attila a fiatal Marx és Engels, Hegel és Feuerbach művei felé tájékozódik. Ebből következik, hogy nála az osztályharc és a proletariátus győzelme már nem cél, hanem eszköz az ember emberi világának megteremtésére. Az elidegenülés marxi elmélete foglalkoztatta, s tudvalevően Sztálin működésében éppen ez sikkadt el.⁶¹ Fejlődésének ezt az irányát tanulmányaiban világosan végigkísérhetjük.

A versekben megkövetelt „van és nincs” problémaköre mindinkább háttérbe szorul érdeklődésében. Az osztályok keletkezésének mechanizmusa érdekli, a munkásosztályt állandóan a tőkés osztállyal kapcsolatban szemléli (világos képét látjuk ennek már a *Szocialistákban*), a munkások nyomorát nem elszigetelten látja, nem könnyeket és meghatódást akar, ha ábrázolja őket, kiváltani, hanem megérteni a nyomor okait, melyek a polgári társadalom természetében gyökereznek, és a következményeket, amelyek magukban a munkásokban, a munkásosztály egészében rejlenek: az egész emberi világ megteremtését akarta megérteni. Ezen a fokon nővi ki a párt szűk és az akkori körülményekhez képest is izolált és dogmatikus politikai és társadalmi koncepcióit, és lesz elszigetelt harcosa a kommunista mozgalomnak. Nem marad meg a nyomor tényeinek leltározásánál, konstatálásánál, hogy ezzel látítson. Az osztályfejlődés mechanizmusának tanulmányozása meglátatta vele azt, hogy a nyomor megjelenése csak egy szükségszerű állomása a fejlődésnek, amelyből új fejlődési fok, a harc új és végső szakasza bontakozik ki. S itt sem a nyomor külsőségei érdeklik már (komplex képei mindig többet, mélyebbet mutatnak, összefüggéseket villantanak fel, az emberre vonatkoznak), hanem az emberi tudatra tett hatásuk. Ez az új is, ezek a felismerések teszik naggyá József Attilát, és különbözővé világnézetének jellegét, ebben különbözik a pártban dolgozó többi költőtől. Őt nagyon kevés ideig elégítette ki a pártköltő szűkre szabott feladatköre, ő többre tört. A párt tagja volt, és kizárták a pártból. De a munkásosztály költőjévé vált, és az is maradt. Éppen ez

okból nem lehet „József Attilát par excellence »párt-költő«-nek feltüntetni”.⁶² A pártköltő típusát inkább lehet Komját Aladárban látnunk, mint József Attilában.⁶³

*

József Attila Szegedről és Makóról távozva, évekre elszakadt a tájtól is. Élményköre a nagyvárosi élet, Budapest, Bécs, Párizs, majd ismét Budapest képeiből táplálkozik, szürrealista kísérleti korszaka pedig a külvilág képei helyett a képzelet kalandjaiba vitték. Pártmunkájának első időszaka a külvárosi élet adataival kötötte le figyelmét. Egyetlen ilyen verse van pályája második szakaszának első három évéből, az 1928 vége felé írt *Magyar Alföld*. Távolból látott, tehát nagy vonalaiban megrajzolt kép ez, eltérően a későbbi versek mikroszkópiájától. Ugyanakkor nagyon jellemzően megfigyelhető itt is az az állandó törekvése, amit még Ady és Juhász Gyula költészetén lelkesülve eltanult, hogy a táj ábrázolása, a táj rajza egy szélesebb körű mondánivaló hordozója is lehet, ha a kép festészeti elemein túl az ember élete keretének, színpadának fogjuk fel, és az ember társadalmi élete szövegéből nézzük. Az első korszakának sorokba, versszakokba sűrűsödött kezdeményei itt már egy szélesebb, egész verset kitöltő keretet kapnak, hogy aztán végig uralják a költő leíró verseinek zömét.

A *Magyar Alföld* a téma jellegén kívül harmonikusan illeszkedik a korszak többi verse közé. A *Medáliák* megírásának idejében vagyunk, amikor a szürrealista kísérleti korszaka meghiggadt költői kifejezési eszközeivé szelődött. A képalkotás módja ezt bizonyítja, míg a vers társadalmisága, a költő egyre élenkülő politikai, társadalmi érdeklődését tükrözi. De a verset elemezve az is kitűnik, hogy a költő társadalmi szemlélete még nem ért el a társadalmi mechanizmus mélyére, a problémákat szólamosan, felszíni tükröződésében látja és látatja csupán. Nemcsak a táj, mint táj volt távol tőle, hanem még mindig köd borította azt a társadalmi problematikát, amiről itt szólni akar. Az elmosódott körvonalú problematika:

*Magyar Alföld – gond a dombja;
temploma cövek;
talaja mély aludtej, de benne
hánykolódnak szögletes kövek,*

*Magyar ember – rongya zászló,
étele a tál;*

*dudvaszedő nemzet vagyunk, értünk
mezítláb jön foltozott halál!*

a tisztánlátás hiánya miatt jelentkezik így a versben. Nem idilli a tájképe, de még nem konkrét, és a későbbi korszakára és verseire jellemző mikroszkópia, a részletek szerves összefüggése az egészszel, a komplex képek alkotása, még csak körvonalaiiban sejlik fel. Az első két sora szürrealista merészségű képek csoportosítása, és merészségében is szemléletes megjelenítő ereje a távolból látott alföldi tájat rajzolja meg. Síkság, távol falu, a faluban a szegénység sok megoldatlan életkérdése, s a templom tornya, amely földhöz szögezné ezt a sok, faluvá nőtt gondot. Szimbólumok ezek még: a gond jelképes itt éppen úgy, mint a talajé, mely aludttej, vagy a „szögletes kövek” horzsolásai. A második versszakban a nem konkrét, csak nagy vonalaiban meghatározott mondanivaló a költő ideológiai problémafejlődésére vet fényt. Itt még nemzetről beszél, nem osztályokról, s éppen ezért veszít az első versszak kifejezőereje is hatásából. Ady, Juhász népélményének hatása párosul a képzettársítások merészségével:

*dudvaszedő nemzet vagyunk, értünk
mezítláb jön foltozott halál!*

Amilyen a táj, olyan a költője, mondja a harmadik strófában. Meg lehet állni az „aludtej”-talajon úgy, hogy a nagy, „szögletes kövek” malma meg ne örölné a költői nagyot akarást: „csettintésed égő város, tollad / füstölög s egy szál gyufát nem ér!” – ez a kérdése. A negyedik versszakban felel rá: el innen! Káromkodással kezdődik és legyintéssel (lemondással, belenyugvással?) végződik az utolsó két sor szép képben:

*nézzétek, im, országúton, némán
vándorolnak ki a jegenyék!*

Ez a pesszimista, sötét és komor tájkép, szemléletmód részleteződik későbbi tájversében, az *Esik*ben. A részletek megjelenése kíséri a tájversek további fejlődését. Elég, ha csak az *Esik* első személyben valló költőalakját összehasonlítjuk a *Magyar Alföld* költőalakjával. A részletrajz tükröződik az *Ákácokhoz* allegóriájában is. Jellemző a költő eszmei fejlődésére, hogy második korszakának eszmélkedésében a parasztlelet kérdésein át halad a munkásosztály felé. Fontos tény ez, amely a költő ideológiai fejlődésére fényt vetve, a költő nem egy sajátosságára derít világhosságot. Gyökereit még szegedi és makói éveiben

kell keresnünk, ahol a parasztság ábrázolásának, a parasztélet problematikája vizsgálatának már Tömörkénybe gyökerező hagyományai voltak, majd Juhász és Móra parasztszemlélete, de az egyetemi ifjúság között élő hangulat is (a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma falujárásai, gyűjtőútjai!), valamint a még felderítetlen Szabó Dezső-hatások és Ady parasztképének jellege latens módon ott élt a költőben is.⁶⁴ Falusi, tehát paraszttéményei, ha periodikusan is, de mindig megjelennek, hogy később harmonikusan oldódjanak fel a munkástéma képeiben. S nem véletlenül: a magyar társadalom szerkezete és fejlődése abban a korban még a parasztsághoz való viszonyulást helyezte előtérbe, s még az oly tipikusan proletár származású egyéniség, mint József Attila, sem vonhatta ki magát alóla. A magyar proletariátus soha nem szakadt el a parasztságtól, kétarcúsága kétségtelen, hisz a magyar gyár- és iparfejletlensége, a városok legnagyobb részének polgári-paraszti jellege, a proletariátusba húzódó, a folyamatosan szivárgó paraszti elemek állandóan befolyásolták a magyar proletariátus arcélét. A húszas években a parasztság kérdései nyomultak előtérbe a társadalmi élet síkján és a fajiság köntösében az értelmiségiek között is (Ady „magyarságát” és fajiságát is ekkor fedezik fel, és szorul háttérbe a „frigiditás”, vörös csillagos Ady emléke). Az éberén fürkésző, eszmélkedő költő szeme is megnyílt ezekre a problémákra, első pályaszakaszában is foglalkoztatta ez a kérdés (gondoljunk csak a szegényember-versek megjelenésére) a mostani, második szakaszában is ott él. Mélyen gyökerező problémája volt ez a költőnek is. Mély hatását akkor mérhetjük fel legjobban, ha számba vesszük, hogy érdeklődését éppen akkor kötik le intenzíven, amikor városi emberré lesz, Bécsset és Párizst megjárva Pesten él, és a párt feladatait végzi. S az sem véletlen, hogy a paraszti problematikát előbb meglehetősen ködösen, faji és misztikus vonásokkal ábrázolja (*Magyar Alföld*), s majd csak azután látja meg a falu népének rétegeződését (gondoljunk röpiratára, a *Ki a faluba* címűre!), megelőzve így a falukutatókat (akárcsak Nagy Lajos is az évekkel később megjelent, de már valószínűleg akkor készül *Kiskunhalom* című szociográfiájában⁶⁵). József Attila azonban hamar levetkőzte „népiességének” ideológiai ködösségét⁶⁶, osztályproblémává fejleszti a parasztság társadalmi kérdéseit, majd nemsokára a munkássággal való viszonyában szemléli. De hogy a harmincas évekig tájverseinek fő motívumai a paraszti életből származnak, kétségtelen. A *Külvárosi éj* című versében látszólag szakít vele, hogy azután összefonódva a munkás-témákkal jelenjen meg elsősorban, de nagy, falut ábrázoló verseit (*Falu*) is még ezután írja meg. A marxizmus tudományával fegyverező költő ekkor hódítja meg magának egész életre szólóan a paraszti vi-

lágot. Úgynevezett népies verseinek itt kell gyökerét keresnünk, azonban már itt előrebocsátjuk, hogy az ő népiessége más előjelű és természetű, mint az e néven ismert irodalmi mozgalomé.

A *Magyar Alföld*, az *Esik*, az *Akácokhoz* című versei után a két navi népi életkép, a *Betlehem* és a *Betlehemi királyok* keletkeztek. Mindkettő a középkori mesterek technikájával megalkotott mű, a falusi életnek ilyen rajzát a hlebini parasztfestők ecsetje őrzi, akik éppen ebben az időben kezdtek dolgozni.⁶⁷ Népi idill, mondanánk, ha a részletek nem mutatnák a rideg paraszti valóságot: a vert falú szobát, a ganét hányó öreg kapást, a zimankós időben síró, lompos tyúkokat az udvaron, a „borostás állal” komoruló zsuppot, nem éreznénk a „fodor leveske” illatát, a szobában a karácsony jelvényét, a papírbetlehemet, s nem riadna fel a költő is az egész kép idilljét látva: „De ez nem igaz.” Nem idill ez. „Részes-szalma”, „úri szél” – süvölti a költő:

*s a két pásztor fonott kalácsot majszol
s a három király pálinkát nyakal.*

A *Betlehemi királyok* című verse groteszk kép, s mint ilyen szerves folytatása a *Betlehemnek* úgy, hogy a táj és a környezet rajzát felváltja a szellemiség rajza, a népi szemléletmód, látásmód megelevenítése, s verssé válása ismét csak idilli jellegétől fosztja meg a képet, az idilli vonások groteszkké fejlesztésével. De ezt a szemléletmódot találjuk az *Egeresben* is (dalszerű áttételben), amely már nyíltabban mutat a parasztság megoldatlan osztályproblémáira is utolsó versszakában:

*Szegény paraszt reményét
megeszi a kórság,
tántorodó kéményét
megüti a grófság.*

Táj- és népszemléletének ezeket a vonásait hordozza a már ismertett *Áradat* című verse is, amely egyfelől a célzatosságot hangosabban énekli, ugyanakkor a mozdulatlan tájat megeleveníti, a hét vándorló szegény alakjával, valamint az átkok képeivel. Az ezekben az években keletkezett leíró jellegű verseinek nagy része ezt a félig táj-, félig politikumvers jellegét mutatják. A táj képelemeinek a költői mondanivaló szolgálatába állításával egyszerre zajlik le a költő gondolkodási, eszmélkedési fejlődésében a nép fogalmának, a parasztsághoz való viszonyának tisztázása is. Itt, ezekben a versekben vetkőzi le népszemléletének faji, absztrakt, elvont vonásait, és szeme előtt a nép megfogha-

atlanságában általános jellege osztályarcot ölt (*Egeres, Áradat, Esik*). Ezt látjuk a kissé Juhász Gyula *Magyar nyár 1918* című versére emlékeztető *Nyár* című költeményében is. Aránylag sokan foglalkoztak e kis verssel, egyesek dicsérték harcos voltát, mások kifogásolták ugyanazt. Befejező sorának két változatában a költői természetet, a vers belső törvényeire hallgatását és a buzgólkodó osztályköltő dilemmáját is kiolvashatjuk, a variánsok létezése nemcsak a költő ama szándékát mutatják, hogy lehetővé tegye a vers megjelenését azzal, hogy a politikai élet tompítja.⁶⁸ A költő eszközei, amelyek a későbbi nagy versekben remekelnek, ebben már mind együtt vannak. Érzéke a mikroszkópiához, a nyugalmas, csendes derűhöz az első versszakban remekel (jelzős szerkezeteiben: aranyos lapály, áramló könnyűségű rét, ezüst derű; a látszólag logikai disszonancia mögött a meglátás eredetisége és meghökkentő, lenyűgöző ereje: ezüst derűvel ráz a nyír egy szellőcskét; ígéinek nagyszerű kifejezőereje: leng az ég), míg a többi versszakban ismét csak a mind izgatottabbá váló tájat és érzéseket festő ígéket emelhetjük ki, valamint egy nagyszerű képet a második versszakból („vörös, de karcsú még a nyár”). A vers megoldása azonban már egyenetlen. Feladja az első versszakban megfigyelhető közvetlen ábrázolás lehetőségét, és a képet jelképpé fejleszti. A vers szimbólum-jellege különösen a *Döntsd a tőkét . . .* kötet változatában szembetűnő, míg a *Medvetánc*-beli szövege visszatérést mutat a költemény első versszakának technikai, hangulati körébe (megvillan kék, tünde fénnel fenn az ég). S éppen az ilyen lényegében felemás megoldás mutatja a költő kétségeit, birkózását költői hajlama és a pártszolgálat irodalompolitikai követelményeinek teljesítése között. Szemmel látható ez a vers mondanivalójának hármasságon alapuló vonatkozásai miatt is. Eredeti elképzelésében a maga nemzedékének felőrlődését akarta kifejezni, a második változat forradalmi hangulat ébredését mutatja be, a harmadikban a tájképpel kap erősebb hangsúlyt.

1931-ben a *Tűnődő* négysorosaisban találkozunk újból a tájrajzi elemek nagyobb szerepével. A *Medáliák* nyolcsorosai óta most tűnnek fel újból az epigrammatikus rövid versek, s a költő tartós érdeklődését irántuk bizonyítja a késői *Eszmélet* sorozat ilyen jellegű versfüzére is. A *Medáliák* személyes és szeszélyes szürrealista jellege után, a *Tűnődő* darabjai már egy lehiggadtabb szemléletmód forgácsai, s a versek időrendjében megelőzve a nagyobb terjedelmű, egymás után írott irányzatos verseket, mintegy előkészítik azokat. A *Medáliákkal* a *Vihar* című tart legközvetlenebbül is rokonságot: az ellentétek játékára épített ötlet négysoros megfogalmazása ez. Az *Eperfa* címűn is a kép szülte ötlet van, de már politikai célzatossággal: a paraszti eperfa a sze-

génynek lágy dajka, termő gyümölcsseit kínálja, az úrvezetőnek azonban kemény törzsét mutatja, amelynek nekiütközve, összetöri magát. A *Keresztény* és a *Szél* címűben a politikai mondanivalóba személyes vonások is keverednek, míg az *Írásjel*, amely különben e sorozat leg-sikerültebb darabja, politikai verseinek tömör jellemzése, szándékai-nak megfogalmazása, de egyéni életének nyomora láttán támadt keserűsége is kivillan belőle:

*Ez mind csak játék. Ceruzával írom,
uraktól kapott pénzen vett papíron.
Még nem gépfegyver-züm-züm e betű.
Váj, mint a nyomor, csíp, mint a tetű.*

E korszak első, nagy tájverse a *Holt vidék*, amely egyesíti magában a költő eddig elért majd minden költői tapasztalatát. Kijelentő mondati, rövidegűkben és erős, disszonáns, tiszta akkordjaiban a mondanivaló, az egy mondat – egy képvonás rendszere, az utolsó sor megtört egy szavai az élet kieltelenségébe veszett táj és ember rajzává szélesül. Harmóniátlan élet képei vergődnek egy harmóniátlan, hideg, fagyos telelő csontos hálójában. S mennyi az olyan kép e versben, amely a költő új valóságglátásának meghökkenítő igazságait hozza. Szatirikus, kesernyés vonások ezek, az ember életének, a szegénység nyomorának megjelenítése. Egy pillanatig sem a tájról van szó: a téli tájban szegény emberek világát mutatja be, mindenütt az emberre és problémáira való utalást találjuk meg. (Az első versszakban például a „Dunnába bútt fönn a magas”). A költő előbb átfogó képben mutatja be a tájat, felfedezi az egyetlen életet, a halászó embert, azután a fagy erejét ecseteli (harmadik), majd először utal nyíltan is az emberre a szőlőkarók asszociációjával. A következő versszak az emberlakta helyet, a tanyát ábrázolja egyetlen vonásával: a kopott falakkal, pergő meszeléssel. A hatodik szak a nincstelenség képét mutatja, itt ismét az asszociációs játék húzza alá a mondanivaló kesernyés, groteszk jellegét:

*Az ól ajtaja kitarva.
Lóg, nyikorog, szél babrálja.
Hátha betéved egy malac
s kukoricatábla szalad
csövestül!*

A szoba látványa a tél hidegében lapuló parasztok képével (a paraszt – haraszt rímpár külön is) azonosul: kinn és benn ugyanaz az állapot: rideg és kegyetlen élet. Az emberek

*Gondolkodva ülnek im a
sötétben.*

Ez a sorsukon töprengés vág vissza az előző sor

Ezeken nem segít ima

gondolatára a kínrímes szójáték disszonanciájával: „im a”. Az utolsó strófa a tanulság: a költő és hősei gondolkodásának az eredménye. Azok is, a költő is tudja, miért van mindez így. Holt a vidék, a tél és a kietlen élet mutatja ilyenek. De a sötétben, harasztot pipázó, nem imádkozó, hanem gondolkodó parasztok életet lehelnek a halotti némaságba. A nem-élet mutatja az élet képét egyedül benne.

József Attila nagy téli tájainak magvát, amely már a *Holt vidékben* feltűnik, a *Fagy* című versében kereshetjük. Ebben a tél költői vonatkozásait, emberi tartalmait mutatja meg, s így kulcsát jelenti ez a vers amazoknak. Ezt fogalmazza meg a második versszakban:

*Bankárok és tábornokok
ideje ez, jelen idő,
ez a kovácsolt hideg,
e villanó, e kés-idő.*

Majd a harmadikban:

*A csördülő ég vasban áll.
Ez a fagy átszúr, döf tüdőt,
rongy mögött meztelen kebelt –
köszörűn sikoltó idő.*

Míg az egész vers a *Holt vidék* városi életet tükröző párjának mutatkozik. (Erre utal a „fagy tiszta ablaka”, a „bankárok és tábornokok”, a „hideg kenyér és pléhdoboz”, a „kirakat-üveg-idő”, valamint az utolsó versszakban a tüntetők kirakatzúzásának képe.) A téli táj egy másik variációja, az *Ordas* pedig Petőfi *A farkasok dala* című versének gondolatait idézi, rá emlékeztet.

A tájjal való küzdelem újabb, de még mindig átmeneti állomását jelentik az előbb említett versek. Ezekben a költő már nagy lépést tett a táj pikturális és szimbolikus elemeinek legyőzése útján, az egyéni és a valóságos elemeinek meghódításában, a tájkép kétarcúságának ábrázolásában: egyfelől a költő egyéni látásának, másfelől a valóságos tájkép

vonásainak valóságát megőrző sajátosságát kell a versbe menteni. Zárt formájú költeményei azonban formában is még egy szűkebb, kötöttebb látásmódot tükröznek. Tematikailag is még a paraszti táj köti le ekkor a figyelmét, a paraszti élet kérdései, a parasztsághoz való viszonya tisztázásának jellege rányomja bélyegét a tájversekre is, amelyek állandó radikalizálódást mutatnak, mind harciasabban fejezik ki a paraszti élet objektív valóságát: nyomorát. Ugyanakkor a munkásmozgalmi témái, élményei, mondanivalója, amely ekkor még az agitációs vers körében, fogalmi szótárával szólal meg a versben (egy felszínebb élménykorre utalva akkor, amikor a költő fejlődése fontos szakaszába érkezik a külvárosok népe életének megértése terén), eltűnik költészetéből, hogy átadja helyét a külvárosi táj és a proletár életsors mélyen átélt, költői ihlet és tapasztalat gyümölcseinek: nagy verseinek. A parasztsághoz való viszonyának tisztázódása így egybeesett a proletárköltészet és munkásmozgalmi munka ortodox formáival való szakításával. A *Külvárosi éj* már ennek a jegyében született meg. A költő élete válságos hónapjainak terméke ez már, amikor költészetében eljutott a tisztázott szemléletű, magára talált, egyéni hangú versekig, életében pedig a párttal való szakításig, betegsége feltörésének kezdetéig. Emberi élet és költői életmű nagy fordulója a *Külvárosi éj*.

Zárt formáit ebben a versében feladja. Évekig csak ilyeneket írt, a szabad vers és a szürrealista kísérletei után most először lélegzik fel ebben a kötetlenül is oly kötött forma szabadságában. Egy új prozódia szabad lejtésében, de az évekig kalapált új képalkotási mód egyszerűségében és ugyanakkor bonyolult szemléleti viszonyt tükröző voltában, a valóság elemeinek újszerű felhasználásában, amelyben a valóság egy pillanatig sem veszíti el valóságjellegét, ugyanakkor magas fokú érzelmi, élmény-intenzitását nemhogy elvesztette, hanem még többet nyert, az évekig tartó eszmei tisztázódás gondolatai szólalnak meg.

Az első tizenhárom sor átfogó kép. A költő az alaphangot üti meg benne, az alapszíneket rakja fel. Gyér világítású mellékudvari konyhalakás, külvárosi élet. Sötéten pislákoló lámpa. A gyér világításban a konyha rajza a nyomorúság képét láttatja meg az egyedül ülő költővel. Két képben a nyomort és a tűnődő ember lassú gondolatait egyszerre vetíti.

*Csend, – lomhán szinte lábrakap
s mászik a súroló kefe;
fölötte egy kis faldarab
azon tűnődik, hulljon-e.*

A tűnődés lassú, de egyenletes dallamvezetésével szólal meg a vers. A következő egységben a gondolat elhagyja a szobát, a tűnődés bejárja a mellékudvar, a külváros égtájakait, az olajos rongy súlyos és maszatos feketeségéhez hasonlított eget, az emberek ingó árnyait, az alig világító holdat, vagy ahogy a költő mondja:

egy kevés holdat gyűjt, hogy égjen.

Néma szemlélődés, csöndes merengés képei ezek.

A következő részt a hasonlat egy fokkal magasabbra emeli:

*Mint az omladék, úgy állnak
a gyárok . . .*

A még nagyobb sötétséget lehelő, magas falú gyár mered a szemléelő előtt súlyos, masszív tömegével („készül bennük a tömörebb sötét, / a csönd talapzata.”). Mint lidércnyomás, olyanok ezek a sötét gyárok a külvárosok házain, s távoli hangulatként régi lovagvárak kegyetlen s egy kicsit romantikus képzetére is utal a hasonlattal („mint az omladék . . .”). A következő rész a gyár ablakán belesve a holdfény nyomán járó ember a látnivalókat mutatja meg, egy villanásnyi asszociáció a munkásnők életét vetíti elénk. Ez a költemény inkább híres, mint hírhedt helye⁶⁹, amelyben a leíró elemet átveszi a gondolati. A marxizmus elméletével megismerkedett költő beszél itt az elembertelenedett emberről, a munkástudat deformált jellegéről, amelyet a vers további részeiben még jobban elmélyít majd. A bírálói az „omló álmok” kifejezésnél álltak meg legtovább. Mert „omlók” ezek a súlyos, munkától, kizsákmányoltságtól, nyomortól elnehezült nők álmai. Horváth Márton szentimentális hangokat hallott ki ebből a részből, míg a vers egész hangulata, menete alig igazolja ezt az állítását. Csupán akkor értjük meg a verset, ha ezt a részt is szó szerint értelmezzük (benne külön az „omló” melléknévi igenevet), erre utal az ezzel a szóval egy töről fakadt omladék szó is az előző részben. Szétfutó, egységgé összeállni nem tudó álmokról beszél tehát a költő, álmokról, amelyek még álomvultukban is szoros, eltéphetetlen kapcsolatban állnak a szövőgépeikkel, munkájukkal: lehetőségeik, akarásuk, tiszta emberségük szövődik bele a másnak készített áruba, így lesznek ők mindig szegényebbek, az élet teljessége pedig mindinkább álom.⁷⁰ És ez az álom ebben az esetben a legelemibb életszükségletek kielégítését jelenti.

A következő szakasz tovább megy a vizsgálódás terén. Egyfelől általánosít („S odébb . . . / vasgyár, cementgyár, csavargár.”), másfelől a

szövőnők álmai kapcsán megindult gondolkodás a filozófia felé hajlik („S odébb, mint boltos temető [. . .] Visszhangzó családi kripták”). A történelmi materializmus nagy igazságai jelennek meg ebben a szakaszban előbb egy hasonlat, azután két definíciószerű mondat képében: a gyárak visszhangzó családi kripták, ezek őrzik a komor feltámadás titkát. Pontos kifejezése ez a felismert törvényszerűségnek, hogy a gyár-
ipar, mert létrehozta a proletariátust, előbb vagy utóbb meg fog bukni. A költő tehát joggal beszél visszhangzó temetőről és családi kriptákról. Ugyanakkor a történelmi materializmus elméletéből azt is megtanulta, hogy a proletariátus feltámadása, győzelve csakis ebből a „temetőből” indulhat el. Nagy, történelmi eseményeket megelőző válságok, kísérteties éjszakák, félelmekkel teli napok képét, hangulatát, az élet valóban temető és kriptá voltát idézi a szakasz befejező része:

*Egy macska kotor a palánkon
s a babonás éjjeli őr
lidércet lát, gyors fényjelet, –*

A kapitalizmus nagy gazdasági rendszere, politikája, államélete látja ezt a „lidércet”, amely nyomja és nem hagyja aludni, hisz

*a bogárhátú dinamók
hűvösen fénylenek.*

A megvadult népek fenyegetése az önuralmát vesztett, fékevesztett termelés lidérce üli meg a várost, s nem csak a külvárosi éjszakát. A sorok ritmikája pedig, a „lidércet lát, gyors fényjelet” sorral meggyorsulva, a félelemre, a „lidércre” mutatnak: a „bogárhátú dinamókra”. Ezek ereje, fenyegető némasága járja át a vidéket. A két utolsó sor ritmikái nyugalma, valamint a hűvösen módhatározószó, amely más érzéki területről való, mint a „fényleni” ige, összekapcsolódva fejezik ki a nagy és meglátott gondolatot: a gépek uralmának emberi következményeit, társadalmi visszahatásait. A költő mind a kettőre utal ebben a versében (a szövőgépek és a bogárhátú dinamók kapcsán). Az egész szakaszon a borongó halál hangulata uralkodik (a mély magánhangzók túlnyomó többségével például). S minden mozdulatlan. Az egész eddig ismertetett részben alig találunk mozgást jelentő szavakat, a mozdulatlanság, némaság, fáradság üli meg a vidéket (a fény lassan emeli hálóját, a súrolókefe lomhán mászik, a faldarab tűnődik, az égen az éj megáll, majd leül, ingón megy, az omladékok állnak, a munka áll, morogva szönek a gépek, az üzemek őrzik a feltámadás titkát, a dinamók

hűvösen fénylenek), csupán kétszer gyorsul, elevenedik meg a táj (a gyors fényjel ritmikája és villanásnyiságot kifejező tartalma, valamint az önállóan álló egyszavas sor: „Vonatfütty.”), de az író ezek hangulati hatását is csökkenti a következő négy sorban a táj újabb jellegzetességének leírásával:

*Nedvesség motoz a homályban,
a földre ledőlt fa lombjában
s megnehezíti
az út porát.*

A vers eddig elemzett negyvenegy sorában még egyetlenegy élő alakkal sem találkoztunk (kivéve az éjjeliőrt), de a költő jelenléte, személyes „kalauzolása” benne van a versben, jelenlétét mindenütt érezhetjük. S ez veszi el a vers leíró jellegét. Az objektív, tárgyilagos kép (a sok kijelentő mondat) szubjektív, egyéni meglátás eredményeként jelenik meg, egyéni és általános, egyéni élmény és tényközlés így kap határozott jelleget, az egyéni élmény nagyobb szuggesztivitást, az objektív valóság így nyer objektív voltában nagyobb hitelt.

A következő rész a Hold gyér fényében az utcákat mutatja be. A megnehezült út porában emberek járnak. Az előbbi részből logikusan következik, hogy az első ember, aki megjelenik a színen, a rendőr, majd egy részeg s hazafelé tartó munkás, aki „motyog”. Azután a röpcédulával „iramló” agitátorok. A rendőr száraz tényként jelenik meg, csupán így: rendőr, a munkás már motyogó, de a röpcédulás agitátort öt sorban mutatja be. A költő is ott van, hisz elvtársnak mondja a röpcédulavívőt. Csupán azt írja le, hogyan megy az utcán: iramlik, szimatol előre, fülel hátra, kerüli a lámpákat. Az illegális munka nehézségei, veszélyei, kockázata, emberi hősiessége vetítődik fel az éjszaka sötétségére ebben a jellemzésben.

Azután a kocsmablakon figyel be szemlélődve. A kocsmai kép és tanulságai szorosan kapcsolódnak a *Munkások* öntudatlan rétegének rajzához és tanulságaihoz. Ide nem jutnak el a röpcédulák. Az egymagában virrasztó napszámos, aki „. . . nekivicsorít a falnak, / búja lépcsőkön fölbuzog, / sír. Élteti a forradalmat”, éppen ezt az öntudatlanságot, fegyelmezetlenséget, elembertelenedett életet példázza. „Élteti a forradalmat” – állapítja meg a költő. De az ilyennel nem lehet forradalmat csinálni – mondja. Az eső ismét a tájra hívja fel a figyelmet: „Akár a hült érc, merevek / a csattogó vizek”, majd a kutyahasonlat a szél kapcsán az utca és az élet újabb képeinek kibontására ad alkalmat. Ismét gyárhoz ért a figyelő tekintet, s ismét filozófiai gondolatok öltöz-

nek képekbe: „A raktár megfeneklett bárka” (a kész áru helye ez!). Ellenben „az öntőműhely vasladik”, amelyen

*. . . piros kisdedet álmodik
a vasöntő az ércformákba.*

A „családi kriptákban” születik meg az új világ. De még csak „álmodik” ilyent a munkás, hisz a „Szalmazsákok, mint tutajok, / úsznak némán az éjjel árján”.

A részletek után ismét egy összefoglaló nagy kép következik az utca végére, a mezőkre nyíló házak előtt elmélkedő költő látomásában.

*A nyomor országairól
térképet rajzol a penész.*

S egy nagy jelképben foglalja össze az út „tanulságait”, közvetlenül a nyomor országairól szóló sorok után. A rongyos füveken rongyok s papír. De:

*. . . Hogy' mászna! Mocarog
s indulni erőtlen . . .*

E két sorban benne van a magyar munkásosztály teljes képe, forradalmisága. Nyomorog, az élete rossz, tudja, hogy nagy feladatok várnak rá az ország életében és a társadalmi, gazdasági viszonyok rendezésében, s nem tud elindulni ezen az úton (gondoljunk a kocsmai jelenetére!). A felszínes proletárverset, szólamköltészetet így váltja fel nála az objektív valóság józan, tudományos értékelése. Minden megérett már a cselekvésre (az éjjeliőr lidércet lát, a nyomor hatalmas, a gyárak temető), csak az emberi tudat nem reagál még kellő mértékben ezekre (a szövönők jobb életet álmodnak, a vasöntő a „piros kisdedet” csupán „álmodja” az öntőmintákba). A két sor tökéletes és kegyetlenül igaz helyzetkép volt.

A vers befejező része ódai hangú lírai vallomás, amely mellékdal-szerű zárótétellé, összefoglalóvá csendesül majd. Metaforáiban a szegénység képei jelennek meg itt is (szennyes lepedők lobogása), s a költő hozzájuk, ezekhez és az ilyen szegényekhez fordul, hogy megérjen benne a győzelemben vetett hite, mert csakis innen jöhet, itt készülhet az a kalapács, amely leveri a munkásság bilincseit, innen származhat a hit az emberibb élet eljövételében. Az utolsó négy sorban előrelép a költő. Ismét a mellékudvar konyhájában vagyunk:

*Az éj komoly, az éj nehéz.
Alszom hát én is, testvérek.
Ne üljön lelkünkre szenvedés.
Ne csípje testünket féreg.⁷¹*

Ez is „sétáló”-vers, mint amilyen Apollinaire-é nem egy. De itt már az asszociációknak nem játékos és személyes, emlékező jellege van, hanem az objektív valóság ábrázolását, szélesebb átfogását, körképszerű bemutatását szolgálja. A csapongó képzeletet a vers sok helyén felváltja már a marxista tanulmányokon edzett vaslogika és logikus meghatározások sora. A véletlen ötlet a minimumra csökkent. A megismert társadalmi mozgástörvények itt már költészetté tudtak válni: egy pillanatilag sem veszítették el gondolati jellegüket, de képekbe, metaforákba öltözve sem költőitlenítették el a verset: gondolkodás és költészet egymást támogatva fejezte itt ki a költői mondanivalót. A tájvers elemei így váltak filozófiává, a filozófiai gondolat éppen tájelemek révén szólalhatott meg a költészetben. De a „leírás” is elvesztette epikus vonásait, és magas fokú líraisággal telt meg. A filozófiai líra küszöbén állunk. A marxista filozófia dalolni kezd, a személyesség, a költő egyénisége teljes egészében benne van már a versben: költői tudat és objektív valóság szerencsés találkozása ez.

A *Külvárosi éj* után keletkezett még néhány tájverse eltörpül emez mellett. Az *Eső* címűben a *Külvárosi éj* képei vannak, de paraszti környezetű áttételben, s kiszélesül egy tüntetésleírással.⁷² A *Határ* címűben az *Áradat* tematikája egyszerűbb és egyértelműbb módon ismétlődik, s belefoglalódik a *Holt vidék* hangulataiba. S ekkor elnémul a költő ilyen mondanivalója. A tájversbe az egyéni keserűség búja kerül, s a költő elöl eltakarják a könnyek a lázító valóságot, hogy megmerüljön a maga lázító helyzetében, embertelen valóságában (*Ritkás erdő alatt, Fák*).

*

E politikumnak filozófiába fejlődése a *Külvárosi éj*, valamint a *Mondd, mit érlel . . .* című versével megszakadt. Egyéni életére zuhantak a bajok. Idegállapota súlyosbodott, majd teljesen felbomlott, s amikor tisztázta egyéni nézeteit a társadalomról, a maga életéről, mikor marxizmus már fegyver és tudomány volt a kezében, akkor kell elszakadnia a párttól, ott találta a legnagyobb igazságtalanságot vele szemben, ahol legkevésbé várta, olyan emberek voltak igazságtalanok vele szemben, akiknek teljes emberségükben kellett volna a költő mellé állniuk. Szinte egész életét erre a munkára tette fel, és megértett igazságként hitt

a munkásosztályban, s most éppen ebben való hitét akarták elvenni tőle a kizárással. Ahogy összeütközései nőnek, ahogy gyűlnek feje felett a felhők, úgy változik hangja is, szemlélete is. A mondanivalót sötét színekre festi a mindinkább magánossá váló férfi bánata.

Költői pályája második szakaszának első éveiben elsősorban személyes, egyéni problémái foglalták le érdeklődését, versei mondanivalóját. A tisztázódás évei voltak ezek. A költő ekkor kezdte felmérni a *Tiszta szívvel*-ben kifejezett emberi helyzetének következményeit, világnézetileg ekkor forr ki, megismerkedik a népies politikával, majd elveti azt, a marxizmus felé előbb anarchikus felfogások kerülőivel tájékozódik, szerelmi érzéseit osztályfalakon látja összetörni, egzisztenciája bizonytalanabb, mint valaha is volt.

Az ilyen körülmények miatt verse, ha egyéni problémáit, személyes vonatkozású kérdéseit szólaltatja meg, majd mindig a pesszimizmus különböző árnyalatainak ad hangot. Az élet hiábavalósága csap ki az *Ülni, állni, ölni, halni* című verse felsorolásából:

*s ha a világ a számadásom,
úgy itt hagyni, sose lásson –*

mondja benne. Közben megannyi hiábavaló tettet sorakoztat föl idézett megállapítása köré (meghökkenítő képeire kell felhívni benne a figyelmet). A nincstelenségnek a *Tiszta szívvel*-ben megénekelt és megértett igazsága dobol ebben a versében is. Egy másikban (*Páncélvonat*) mint-ha okát tudná ennek az elkeseredésnek:

*Minden gyűlöletem a feneszép jövőnek –
miért késik a vas-szagú,
mikor annyira várom!*

Majd ebben a gondolatkörben járva így jellemzi magát:

*Mint a legnagyobb,
legmegkívántabb szerelem:
vagyok számító; kíméletlen;
és erős.*

Máshol szegénységét panaszolja fel (*Kiszombori dal*), majd saját nevét adva a verscímnek kegyetlen, kétségbeesett, magát is gúnyolva mondja el az életét, sorolja fel nincstelenségét és megalázásait. A vers első soraiban önmaga tökéletes jellemzését adja:

*Vidám és jó volt s tán konok
ha bántották vélt igazában.
Szeretett enni s egyben-másban
istenhez is hasonlított.*

A költő már ekkor nagyszerűen ismerte magát. S elmondja ennek az embernek az életét: mások gúnyájában járt, terhére volt az embereknek, a hit, a szegények és kétségbeesettek menedéke sem menedék neki, s „országos volt a pusztulásban”. S a jó emberek, megértő társak módjára nem önmagát vigasztalja, mint várnánk, hanem azokat, kik versét olvassák, hisz azok is olyanok, mint ő:

no, de hát ne búsuljatok.

Majd magánossága döbben fel a *Csüngője voltam* című versben: a magánosságé, amely odaszegődött melléje, s nem engedte el magától élete végéig. Utolsó versében is magánosságát panaszolja fel; itt így énekel:

*Megpattant, hűvös tűzhelyemhez,
tejecskén nevelt életemhez,
nem leltem másik szenvedőt.*

A szenvedés megosztásának vágya mind dalszerűbb, mind kristályosabb formákat ölt, mind mélyebben hatol tudata a költőbe, a részletek helyett mindinkább a fájdalom sajnága szólal meg. Szinte sikoltja a társ utáni vágyat:

*Néhány éjjelre padra, kőre,
adjatok immár fekhelyet.*

*Hogyan kapok így új erőre,
hogy dolgozhassam veletek?
(Néhány éjjelre padra, kőre)*

Önmaga problémáihoz való viszonya nem egyértelmű. Hullámszik, kétségbeesik, majd elfásul, sír, majd konokság költözik beléje. Így nyilatkozik meg ez a *Két dal* című versének második részében:

*Derűs vagyok és hallgatag,
pipám is, bicskám is elhagytam.*

Magánosságának, nincstelenségének tudata csakhamar árvaságára is rádöbrentik. A költő az önvizsgálás, élete elemzése büvkörébe jut. Mind mélyebben hatol élete rejtélyébe, ugyanakkor az okok kutatásában párhuzamosan halad társadalmi tudatosságával, összekapcsolva avval ezt a vizsgálatát is. Élete rossz voltát proletársorsában találja meg. A *Nemzeti József Áron* című versében már erről vall:

*Megszült Pőcze Borcsa,
kit megettek a fenék,
gyomrát, hasát sorba,
százláb súroló kefék.*

Aztán társtalanságát mondja el, majd nincstelenségét, egyedüllétét, s végül a következménye szólal meg mindezeknek:

*Bajom se lesz többé,
lelkemmé lett mindahány, –
élek mindörökké
gazdátlan és ostobán.*

A *Tiszta szívvel* magabiztossága, eltökéltsége alig egy-két év alatt így vált lemondássá, a bajok, amelyek már akkor is körülvették, most már „lelkévé lettek”, életévé szélesedtek. Ebből magyarázható a dalszerűsége is ezeknek a verseknek. Az élet reménytelenségébe pillanatnyi derűként a szerelem csillan bele, egyé fonódik életével, hogy azután még kegyetlenebbül fájjon neki illanása, a rázuhanó társtalanság, egyedüllét:

*Ó, azt hittem már; lágy völgyben vagyok,
két melled óv meg észak s dél felől,
a hajnal nyílik hajam fűrtjiből
s a talpamon az alkonyat ragyog! . . .*

S aztán az életének rajza:

*Soványan ülök, nézem, hogy virítsz,
világ, kóro virágja messziség.
Kék szirmaidban elhamvad az ég,
A nagy szürkület lassan elborít.*

(Mióta elmentél)

A versek motívumainak gazdagodása így mutatja a költő életének elszegényedését, hiányait. Így a *Zuzmara* című versében is az asszociációk, a képzelet mind megrendítőbb képekben fejezi ki a költői meglátásokat:

*Óh kínos, szögletes mulásom,
széltörte, fehér hajlongásom!
Koppanó hátam iramlása!
Csonka szerelmem forradása!*

*Óh égbolt csontos tisztasága –
éhen halottak fagyossága!*

A költő azonban megoldást keres. Egyéni életét ekkor kapcsolja szorosabban a munkásmozgalomhoz, s az illúziója, hogy egyéni életének kérdései megoldódnak ebben a kapcsolatban rövid időre bár, de új merbe tereli önvizsgálatának irányát (*Piros hold körül*):

*Minden lábához ejti kincsét.
Lábamhoz ess-e, ó szegénység?
Ki terhel majd, gyökig hajolva,
miként ha termésem ő volna?*

S még ekkor is be-betör a kétségbeesés, bár itt már a sok százezer szegénnyel, dolgozóval azonosult élete (a *Szeretnének* című versének kétsorosai). Ennek is azonban megvan a maga fonáksága, amit a költő igen jól megérez. Áltatás ez, feloldódási kísérlet a nagy munkaközösségben (*Reggeli*). Érzéseibe bizonyos rendet vitt ez az élet, munkájának irányt szabott, tartalmával kitöltötte azt, de megoldani élete „magánügyét”, biztosítani legelemibb létszükségleteit nem tudta. 1929 évnnyitó verse, a *Két keserves* második darabjában így beszél:

*Hiába, hogy tegnap sem ettem,
evett az ördög énhelyettem
csülköket, országot, jövőndőt.*

S évről évre nő benne az a meggyőződése, hogy a maga életének kérdéseit nem lehet és nem tudja megoldani, még akkor sem, ha a nagy társadalmi kérdések vonatkozásában előbb vagy utóbb, de megoldás születik majd. Itt látja meg alapvető ellentmondását életének, amit elmélyült filozófiai tanulmányai folytán kikristályosodott világnézetével

tud csak feloldani és életét elviselhetővé tenni évekre, nem véglegesen bár.⁷³ Munkásmozgalmi tevékenysége legnagyobb eredménye éppen e feloldás lehetőségének felismerése volt. Kis, dalszerű versében, a *Füstben* is ez nyilatkozik meg:

*Sokat szenvedtem, hát sovány vagyok,
elszállok, mint a köznapi bajok . . .*

*Elszállok, de vad vörös remegés
az életért, világot ringat . . .*

Magánember és társadalmi ember ellentéte csakis így volt legalább a költészet síkján feloldható. Ezekben az években azonban e kettő soha nem volt talán távolabb egymástól, mint épp ekkor. Magánügye megoldatlan kérdései a politikai követelések elvont és általános fogalmává váltak, mert hisz sok százezren éltek akkor úgy, mint ő, de magánügye nem tudott azonosulni soha a társadalmi élet nagy ügyével. Míg tudatos elméleti munkájában a társadalmi ügyek, problémák, a munkásosztály harcai mindinkább magánügyévé váltak, de kizáratásával ez is csak az elmélet terén vált lehetségessé. A magányosság érzése, amely az aktív pártmunkában feloldódni látszott, 1932 körül ismét kényszerű erővel jelentkezik nála, sőt az is felmerül benne, hogy a jó ember eleve pusztulásra van ítélve, csak rossznak, farkasnak érdemes lenni (*Bánat*). S mikor életének ezek a szálai, amelyeket 1926 és 1932 között nemegyszer felvett és elejtett élete kedvezőbb vagy kedvezőtlenebb alakulásának hatására, egy és mélyen tragikus fonallá állt össze, amely megfojtással fenyegette, összeütközése idejében tragikus összeroppadását siettette:

*Így volt. Egy ember ült a porban
s eltűnt a kifesző jegyek között.*
(Ritkás erdő alatt)

S nagy magányosságában az élet rengetegében is magánosan, egyedül élő ember a fák rengetegére gondol, hasonlítgatva a fákéhoz a maga életét. Már a *Ritkás erdő alatt*, majd a *Fák* című versében ez a motívum jelenik meg, hogy teljes értelmet kapjon a *Bánatban*. Halálváró fákat rajzol, őszi ködöt, fagyokat várókat:

*Sárga levelük lefelé konyul,
törzsük vizes, ragyog.*

*Kisírtan állnak – gyorsan alkonyul
s e fák magányosok.*

*Rügyre gondolnak mormolva e fák.
S a tág ég tiszta, nagy –
reggel az erkölcs hűvös, kék vasát
megvillantja a fagy.*

(Fák)

Mondanivalójának levert szomorúsága bánatos melódiaként sír fel a vers egyszerű dallamában, képei riadt kifejezőerejében. Ekkor már hallgat a költőben a többi érzés mind. Szerelmes szava elhalt, a *Külvárosi éj* nagy képei tragikus igazságaival súlyosodnak rá, életképei, zsánnerrajzai, tájképei mind életének küldik vészjós üzeneteiket. Ekkor írja meg két versét, a *Bánatot* és a *Hálót*, mind a kettőben élete új fordulatáról adva számot.

A *Bánat*ban a pártból kizárt ember panasza szólal meg. Eddig hallgatott, versben nem beszélt róla. Sorban írta inkább a szólamverseit, megtagadta immár kialakult művészi meggyőződését is, csakhogy elkerülje ezt a szakítást, nehogy élete fő tartalmát, hite szalmaszálát elveszítse. S most vége. Mind magánosabb életérzése, egyedülléte kegyetlen súlyával szakad rá. Kimarták – mondja – „az az elvaduló csahos rámtámadt”.⁷⁴ Végigfutnak gondolatában a harcok esztendőik, tudatában feldereng a múlt, munkájának képei itt is vele vannak, még így, ilyen helyzetben is kísérik („... a levelek zizegnek, / mint a röpcédu-lák . . .”, „. . . Ágak, karok nyúlnak: / Minden hatalmat!”, „Zúgj, erdő elvtárs!”), és a keserűség, a kétségbeesés nő benne, s vele együtt a dac is, meg annak a tudata már, hogy világnézetét még ez a hatalmas csapás sem tudja befolyásolni: vérévé vált a marxizmus igazsága, még ha annak nevében bántak is vele igazságtalanul. A munkásmozgalom harci képei és a bánat leverő szomorúsága, amely a végső sorokban már szomorú lemondással enyhül, egymással vegyülve, költői módon fejezik ki azt az ellentmondást, amelybe a költő ekkor jutott.

S ezután megírja a *Hálót*, bomló idegzetének nagy önlátomását, amelyből későbbi éveiben nem egy nagy versének képei bontakoznak majd ki:

*Idegeim elmerítem,
mint a hálót,
húst fogni s a nehéz vizen
könnyű álmot.*

*Szakadt lehet – gondolkozom, –
az én hálóm.
Kiaggatom, megfoltozom.
S íme, látom –*

*Kiterített fagyos hálóm
az ég, ragyog –
jeges bogai szikrázón
a csillagok.*

Szakadt élet, kétségbeesés, céltalanság, reménytelenség. Egy emberi élet minden célkitűzéseinek romjai. Egy érzésvilág rácsai közé záródott evvel a költő. A börtönvilágban, a maga idegei és élete börtönébe. *A Tiszta szívvel*-től eddig nagy utat tett meg, s bár egy magasabb tudat-reagálással, de ugyanazt látja, mint akkor: nincsen senkije és semmije.

*

József Attila költészete egyik „szülőjét” a szerelemben jelölte meg *Ars poeticájában*. A kamaszévek után a nő a költő élménykörében a másik embert jelentette, hisz a *Mióta elmentél* című versében is erről vall, ezt mondja ki nyíltan is. S nagyon jellemzően pályája e szakaszában csupán a szerelem témája tudja összefogni, kapcsolatba hozni érzelmei, motívumai, érdeklődési köre többi megnyilatkozásait. Vágó Márta iránti szerelme növekedésének, majd csalódásának esztendeiben énekli a költő a szerelmet. Ezt a szerelmi érzést vezetik be az úgynevezett *Luca*-ciklus versei, melyek között találjuk az *Áldalak búval, vigalommal*, a *Tedd a kezed*, *Lucához* és más verseket.

*– Győztél, eljöttünk szerelemmel,
ízedet visszahoztuk néked,
nosza fogadd bilincseinket,
kötözd be fájo szívverésed.*

(Szeretők lázadása)

Így üti le először a szerelemnek azt a magára vonatkoztatott hangját. Előtte azonban még megírta a szerelmi ellágyulás, gyöngédség nagyon szép versét, a *Hangyát* és szürrealista dalát, a *Dalocskát*. Ezek a kamaszlángolásai hültek, és egy emberi viszony utáni vágyát mutatják már, mindinkább konkretizálódnak, szélesednek, más motívumokkal fonódnak össze. Szerelmes verseinek sora az *Áldalak búval, vigalom-*

mal című költeményével folytatódik. A *Csudálkozunk az életem* érettebb, merészebb képkapcsolást mutató párja ez. A költő, ha szeret, nem közönségesen szeret. Feloldódik benne, a maga emberi természete teljes bájában ragyogni kezd. Gyöngédség, féltés, melegség hevíti e sorokat, a képek lágy pasztellszínei csendes derűt sugároznak. A költő életének alakulásai majdnem mindig úgy hozták, hogy emberi viszonyt csupán a magánélet e területén tudott teremteni a többi emberrel a szeretett lány révén. A szerelemben emberi világban jár, emberi világot énekel, magát éneklí. S annál tragikusabb, hogy itt is csalódások sora kíséri: az osztályokra tagolt világ itt is utána nyúl, megtalálja. Ember csak a szerelemben lehet egy-egy elragadtatott pillanatában. S ebből a szémszögből szerelmes versei különös értéket kapnak életművében.

Az *Áldalak búval, vigalommal* ilyen érzelmi, társadalmi vonatkozású jegyek megnyilatkozása. Egy világot átfogó érzés dalol benne. Lebegő időmértéke, amely a magyar tagoló ritmussal elegyedik, elsősorban megcsendíti a vers derűs, boldog, elrívült hangulatát:

*Áldalak búval, vigalommal,
féltelek szeretnivalómmal . . .*

Az egész vers egy gondolat felé halad, amely így szól:

*látlak, hallak és énekellek,
Istennek tégedet felellek . . .*

Ezt a megtalált, istennek fellelt szerelmet variálják a képek a többi versszakban. A képzettársítások, a merész nyelvi kapcsolatok, lelemények egyszerre viszik a rendkívüli és a bájos felé. S hány érzéshullám, hányféle érzésfutam fut végig a versen!

*féltelek szeretnivalómmal,
őrizlek kérő tenyerekkel . . .*

majd:

*Topogásod muzsikás romlás,
falam ellened örök omlás . . .*

ezt fokozza:

*Mindegy, szeretsz-e, nem szeretsz-e,
szívemhez szívvel keveredsz-e,
látlak, hallak és énekellek . . .*

Ekkora szerelem már nem is fér az emberi szívbe:

*Hajnalban nyújtózik az erdő,
ezer ölelő karja megnő,
az égről a fényt leszakítja,
szerelmes szívére borítja.*

A feloldódás vágya énekel belőle, az azonosulás keresésére. Ön magát látja emberként a másokban. Innen a végtelen gyöngédség a *Pötytyősben* („Imhol özike-lépésekben / kis rüggyel szájában a lány”), ez a törekvés szól a *Tedd a kezed* finom dallamában, ez muzsikál a *Tószunnyadóban*, a *Ringatóban*. Ezt mondja ki a *Csüngője voltam*-ban:

*Jó volt és rossz volt ő: embernyi,
most nem jó s nem rossz, ám szeretni
ma is lehet még szelíden.*

Jeleztük már, hogy emberi helyzete, elszigeteltsége a szerelmes versekben oldódik fel először. A *Lucához* címűben a politikai mondanivaló is hangot kap a szerelmes vallomás mellett. Egyelőre egy versben, de még párhuzamosan egymás mellett fut a két motívum. Feloldódása, egygé válása később következik csak be. Ebben a költeményben ilyen gondolatokat találunk:

*Lucám, hiába válok tőled,
hiába vágok a mezőnek,
baj mindenütt, mit szörnyű csép hadar . . .*

Majd így folytatja három versszakkal később:

*S köröskörül a megvert földek
összemásznak, hogy motoz a setét,
mind nyögve-súgva kéri istenét.*

*Egy keserű nép sír belőlem,
hát ne szeress, de ne félj tőlem,
szövetség ez már, nem is szerelem,*

a kezedet add és kiáltsd velem:

Orvosunk, szebb jövőnk szaladj hát!

Emberi szövetség s nem is szerelem, amit új szerelménél, Vágó Mártánál keres („s egy gyöngy lesz az ég megint, / egybefogva sziveink” – éneklí a *Gyöngyben*). A szerelemben való emberesedés újabb fokát jelenti a *Gyereksírás* című verse, amelyben anyaemléke, szerelme, magánéletének kietlensége, reménytelensége egyszerre szólal meg:⁷⁵

*Anyám melle tárula feléd, –
erős valék mint az anyatej
s ajkad közül sírva folyok el,
édes fogad elejté csecset.*

Az ódon, régies igealakok különös zengést, de hosszú ideje keresett s most meglelt szerelmet jelentenek. S milyent!

*Mért nem ikertestvérem levél?
Összebujnánk télen melegen
s aranyoszatokkal fejedem
kádacskámban velem fürdenél.*

Merész, meghökkentő és gyermekien bájos, gyermekien logikus képkeretében dalol a szerelem, hogy a vers végén a magános ember gondolatai, töprengései is belevegyüljenek a szerelmes elragadtatásba:

*Óh, magamban vénít az idő!
Hanyatt esett bogár búja ráz,
kezem-lábam ríva hadonász,
mint viharban ezer rózsató.*

Képzeletindító, nyelvét, valóságot gazdagító gondolattársulások indulnak el a szerelmi elragadtatásból (*Tudtam én, Sok gondom közt, Az Édesanyjának*). Az *Édesanyjának* című versében az életrajzi emlékek jelennek meg, és a szerelem optimizmusában egy boldogabb jövő képe dereng fel benne:

*Arcomat olajtól haraggal
hányszor törültem zsákdarabbal!
és nyálkás kosarakkal jártam.
Engedd, hogy fátokat föl vágjam.*

*Szelid dörgésben, jó harmatban
csurgóra húzott rossz kalapban
nem fogok bolyongni már többé,
ülök és mosolygok örökké.*

S aztán ez is semmivé lett. A *Mióta elmentél* című versében már ismét magányát, egyedüllétét, embertelen életét panaszolja:

*Soványan ülök, nézem, hogy virítasz,

Kék szirmaidban elhamvad az ég.
A nagy szürkület lassan elborít.*

Még egyszer feldereng a boldogság utáni vágy, hogy veszteségét panaszolja. Mint Csokonainál *A Reményhez* című költeményében, a veszített boldogság illúziója feletti bánat a verseiben dallamos, egyszerű képek és szavak keretében jelenik meg (*Ördög farába, Óh szív! Nyugodj!*). Ekkor már az egyéni élet sötét problematikája uralja ismét a gondolatait, s a szerelem az osztálykorlátok felé mutató, az osztálytársadalmak létében gyökerező jellegére irányítja figyelmét. A szerelemnek magánélet területén való megoldását, emberi viszonyának megteremtését foszló illúzióknak kellett látnia. S ekkor már teljesen átadhatta magát a társadalmi harcnak, hogy ott találjon megoldást egyéni életének bajaira is. S mint láttuk, az sem sikerült neki.

*

Költészetének s egyben életének fő motívumai, fő problémái imígyen kanyarognak, összefonódik egy ember életét kitöltő sok probléma, hogy végső megoldást sem a magánélet, sem az osztályharc terén ne leljen. Az elidegenült ember áll előttünk teljes mivoltában, aki azonban harcolni akart elembertelenedettsége ellen. Az élet nagy kérdései mellett, amelyek természetüknél fogva a költő érzelmi, gondolati világát is lefoglalják, még egy más, jelentőségükben ugyan kisebb problémakör is megtalálható életművében.

Pályája e szakaszában néhány érdekes portrét is rajzolt verseiben. Az elsőt, a nagylelegzetű sorokban megírt *Fiatal asszonyok énekét* derűs, optimista hang, egészséges érzékiség hatja át, de a *Simon Jolán* címűben már a szegénység képét rajzolja szürrealista ötlettel:

*Ha volna kollektív iparosfa,
téli cipőjét megteremné,
ha volna igazszívű kecske,
az ő dicséretét mekegné.*

A *Dörmögő*ben öregapját festi, kinek életéből ilyen következtetést von le:

erős a sorsunk, mint a csikarás!

Bethlen István miniszterelnököt is megverseli már az osztályharcokhoz szegődött költő:

*Ezt, mikor éhen összeestem,
tisztos bosszúból verselém,
mert meghalok, de ő e versben
örökké él e sártekén.*

Sokat foglalkozik magával is. A *Kispolgár*ban a maga eszmei válságát énekl meg, hogyan szabadult meg a népiesség fajelméletétől, hogyan döbben rá, hogy magánosan, kispolgárként széjjelkapkodja a sors, „mint a füstöt a szél”, ezután önmagát a harcos, verekedő költő képében mintázza meg.

*Usszuj föl, uszító nép-iszony!
Forgóst köpök, mint a fürgeteg –
– Eldöngöljük, elvtárs – el bizony! –
az álkulturáért mind a dögöket!*
(Aranybojtú)

Egy versében (*Emlék*) ángyáról beszél, *A cipő*ben pedig ismét a nyomorgó költő képe jelenik meg a vers kroki jellegű soraiban. S legmeghatóbb arcképét mégis a *Bánat*ban rajzolta meg, a gyerekként, fájdalomában férfikönnyeket síró költőét, akit – akkor úgy érezte – megfosztották emberré válása lehetőségétől.

Ebbe a témacsoportba tartozik két anya-verse is. Az elsőt 1926 végén (*Anyám a mosásban*) írta, a másikat, ennek lehiggadt, fegyelmezett változatát 1931-ben (*Anyám*) költötte. Ebben már a proletárasszony sorsát szemléli anyja életén, sorsán tünődve:

*Látom, megáll a vasalóval.
Törékeny termetét a tőke
megtörte, mindig keskenyebb lett –
gondoljátok meg, proletárok –*

Élete alakulásán tűnődve merült fel benne a kérdés, s most már a társadalmi igazságtalanság tudata magasodik feléje. Megérti azt, amit a gyermek nem értett meg:

*lefeküdtünk és eltűnődtem,
hogy ők egész fazékkal esznek –*

Munkássors és úri világ ellentétét úgy rajzolja meg, hogy az úri világ fogalmaiba transzponálja át a proletársors nélkülözéseit:

*S mert hegyvidéknek ott a szennyes!
Idegnyugtató felhőjáték
a gőz s levegőváltásul
a mosónőnek ott a padlás –*

s a végén:

*A mosástól kicsit meggörnyedt,
én nem tudtam, hogy ifjú asszony,
álmában, tiszta kötényt hordott,
a postás olyankor köszönt néki.*

Az első nagy anya-vers, s utána már felbomló látomások idézik csak törékeny alakját.

*

József Attila e pályaszakaszának verstermését tárgyalva, nem kerülhetjük el „népiességének” érintését. Szeretik őt népiesnek elkönyvelni, egyszerűségét, verseinek ritmikáját népdalhatásoknak tulajdonítani. Utaltam már dalszerű verseinek kialakulása kapcsán, hogy a költő nem a népdalból indult el, s nem az volt a mintaképe.⁷⁶ Ennek az állításnak ellenkezőjéül bárki idézheti például a *Jut az ember* című, 1926 végén írott versét, amely népdalutánezat, népies vers:

*Jut az ember két virághoz,
egyik jön a kalapjához,
a másikat odaadja,
mindkettőt elhervasztja.*

Ezt azonban néhány elnevezéssel cáfolni lehet. Ez a verse kísérletező, formabontó és formakereső éveiben keletkezett, amikor természetszerűleg meg kellett szólaltatnia a népies hangot is, azt, amit Erdélyi oly nagy sikerrel művelt. Ilyen verse nagyon ritka egész életművét vizsgálva is, ugyanakkor a téma általánosítására nagyon alkalmasnak kínálkozott a népdal „kollektív volta”. Népiesnek érzett és tartott versei más úton keletkeztek, s ennek legfőbbjét a szürrealizmusban kell keresnünk. Szépen példázza a *Pöttyös* című, már elemzett verse a formálódásnak József Attila-i irányát és módját. A *Gyöngy* című verse, amelynek szintén népies az ütemezése, kicsengésében inkább utal a régi magyar kéziratos énekköltészet emlékeire, mint a petőfies népdalra. Legerősebb cáfolata József Attila népiességének a *Medvetánc* című verse.

*Fürtös, láncos, táncos, nyalka,
aj de szép a kerek talpa!
Hova vánszorogsz vele?
Fordulj a szép lány fele!
Brumma, brumma, brummadza.*

Így a népdal nem énekel. Sem ritmikája, sem képalkotása (ez különben tipikus szürrealista módja) közvetlenül nem kapcsolja sem a századvég, sem az új, a huszadik század húszas éveiben feltámadt népiességre. Szelleme azonban kétségtelenül népi. S éppen itt, ezen a ponton tér el József Attila elődeitől és kortársaitól, ha a népiesség jegyeit vizsgáljuk.

Pándi Pál Petőfi népdalairól írott tanulmányában⁷⁷ iránymutatóan hívja fel a figyelmet Petőfi és a népdal viszonyára, valamint Petőfi népdalainak társadalmi hátterére. Funkcionális szerepét emlegeti Petőfi dalainak, és nagyon helyesen összeköti a politikai nép fogamával. S ha ugyanezt a kérdést felvetjük elsősorban a huszadik századi népiesség s külön József Attila népiessége kapcsán, egészen más válaszokat kell adnunk, mint Petőfivel és népdalaival kapcsolatban. A nép, melynek hangján például Erdélyi megszólalt, Petőfi forradalom előtti verseihez húzva vissza azokat a stílári, nyelvi, ritmikai eredményeket, amelyek Ady és a Nyugat többi polgári költője megteremtett nyelvi forradalmában, a politikában is ott akarta kezdeni, ahol Petőfiéék. Közben azonban nemcsak a szabadságharc játszódott le, hanem a polgári

forradalom és a Tanácsköztársaság hónapjainak eseményei is. Ezt a végső fokon polgári fejlődést, melyet nyomon követett a rövid életű proletárforradalom, kellett folytatni az irodalom s benne a stílus, ritmika, szellem területén is. Sem a politikában, sem a költészetben nem lehetett célravezetően megoldani és folytatni ott, ahol a századvég petőfieskedői abbahagyták. Petőfi, s vele a népdal példa lehetett, de minta már nem. József Attila a népihez a polgári költészetet elhagyva jutott el, egyszerre megsemmisítve és újjáteremtve annak legértékesebb vonásait (mondanunk sem kell: lényegében ez a folyamat játszódott le szürrealista korszakában mind a stílus, mind az ideológia területén). A magyar társadalmi élet fejletlensége, ellentmondásai azonban (atavisztikus feudális vonatkozásai éppen a paraszti élet területén) még lehetővé tették a Petőfi mintájú népies költészet újraszületését, sőt a harmincas–negyvenes évekbeli felvirágozását is. De, mint ahogy a népiesek politikája is csupán fél- vagy nem-megoldást jelentett a társadalmi élet területén, hisz a fejlődés a paraszti életforma feloldását, megváltoztatását követelte, nem pedig konzerválását, ugyanúgy a költészetben sem lehetett még stilisztikai díszként sem a huszadik század húszas és harmincas éveiben megtenni már (jellemző, hogy maga Illyés sem tudta megteremteni, „utánozni” a népdalt, hanem a maga intellektuális élményeit ritmizálta mintájára). József Attila megsejtette ezt még akkor, amikor a polgári költészet iskoláját járta (évtizedek költői fejlődését pótolta ezzel az iskolázással, mert csakis így lehetett, s ez volt a természetes útja a polgári költészettől való leválásának), amelyben az individuálisnak, az intellektusnak volt nagy szerepe, valamint a világnak, elsősorban önmaguk érzés- és gondolatvilágának összetettebb, bonyolultabb képét énekelték meg. Az individuálisnak sajátos vonásait kellett átmenteni (a forma-, nyelvi, stíluskulturán túl) abba az új típusú költészetbe, amely József Attila eszménye volt.⁷⁸ S itt, ezen a fokon a népies utánzás inkább hátráltatta, mint segítette volna. Ellenben József Attila a szürrealista iskolájában ugyanazt találta meg, mint Bartók Béla népzenei gyűjtőútjain: azt a „tönt” találták meg, amit Kölcsey, száz évvel azelőtt, évekig töprengve csekei magányában hiába keresett⁷⁹, amit Petőfi meglelni vélt, s aminek illúzióját a petőfieskedők a századvégen lejárattak. A népinek a természetét, lényegét fedezték fel, s nem stílusát s egyéb külső kellékeit használták fel. A dallam, illetve a versképzés (de a versképzés is dallamképzés következménye) titka világosodott meg előttük. Bartók tanulmányaiban nem egy helyen beszél a zenében e téren tett felfedezéseiről, a népzenehez fűződő kapcsolatáról, annak hatásáról a maga alkotótevékenységére. Így ír: „Ha tudniillik sem parasztdallamokat, sem parasztdallam-imitációkat nem

dolgoz föl zenéjében, de zenéjéből mégis ugyanaz a levegő árad, mint a parasztzeneből. Azt lehet mondani ilyenkor: a zeneszerző megtanulta a parasztnyelvet és rendelkezik vele olyan tökéletes mértékben, amilyen tökéletes mértékben egy költő rendelkezik anyanyelvével.”⁸⁰ Szabolcsi Bence pedig két tanulmányában is utal a „népi” melodikus hatására az irodalomban⁸¹, és nagyon helyesen József Attila „dallamairól” beszél. Ezek, s az ilyen okok teszik lehetővé, hogy József Attila „népiességét” elveszük, népiségét⁸² pedig elsősorban alkotáslélektani folyamatként és problémaként szemléljük, stilisztikai vagy tartalmi kérdésként. Utaltam már arra, hogy a szürrealizmussal fedezte fel a népit, s a népivel nemesítette meg a szürrealizmust, mert csupán így vált lehetővé számára az egyszerűsödésnek az a megindulása, amelynek eredményeként a maga egyéni versképző módszeréhez, stílusához, képvilágához, kifejezőeszközeihez eljutott.⁸³

Szabolcsi Bence és Szabolcsi Miklós említett tanulmányaikban a *Medvetánc* bartóki fogantatását kimutatták már.⁸⁴ Itt elsősorban zsánerkép voltára kell felhívni a figyelmet, mint ahogy zsánerkép *A kanász* is. Ilyen jellegű verseinek felbukkanását a *Külvárosi éj*, a *Mondd, mit érlel . . .* után nem lehet a véletlen szeszélyének tulajdonítanunk. Közeli kapcsolatban áll velük *A hetedik* című szürrealista képekben elmondott ars poeticája, valamint tanulmánya, a *Fiatalságunk és a népművészet*, amelyben végső elvi tisztázását hajtja végre a népies mozgalom kapcsán. Föltehető, hogy éppen a tanulmány eszméinek, melyek akkor éltek benne, sugallatára írta meg őket, ellenpéldaként a népiesek szentimentalizmusba hajló verseinek. Mind a kettő a konkrét és az absztrakt ellentétes játékából épül fel, mesésít, de ugyanakkor a reális felé is tolja a képet. Ahogy *A kanászban* mondja:

*Van egy semmi kis furulyám,
nem nőtt az, csak datolyafán.
Azt ha fívom, hull a makk,
a fák táncra állanak.*

Ez az egyik alapszíne e verseknek. A másik, a reális, vagy a reális életre való utalás pedig így csendül ki belőlük:

*Kinek kincse van fazékkal,
mér a markosnak marékkal.
Ha nem azzal, körömmel,
a körmösnek örömmel.*

(*Medvetánc*)

Míg *A kanászban*:

*Van nekem egy oly kis kanom,
szelíd szóra kezes nagyon.
Az ha fogja s egyet túr,
a kőkastély felfordul.*

A „népi” szelleme ezekben a versekben sokkal tökéletesebben érvényesül, mint a népiesek népdalutáinzataiban. Az már lenyomat, ez eredeti. A szellemiségnek, képzeletnek ugyanaz a csillogása van rajta, mint a népi alkotásokon, de egy pillanatilag sem tűnnek népi alkotásoknak. Kísérlet volt ez a költő életművében. Megmutatta, hogy így is tud énekelni, felvillantotta, ha egy pillanatra is „népiségének” gyökereit, természetét.

*

József Attila második pályaszakaszában érdeklődéssel és figyelemmel fordul a költészet problematikája felé is. Kisebb, elszórt vallomásain kívül négy nagyobb lélegzetű versben is nyilatkozik róla, a négy vers közül kettőben (*Ady emlékezete, Egy költőre*) polemizál, kettőben (*A hetedik, Invokáció*) pedig, különösen *A hetedik* címűben a maga költészeti elveit énekl meg. Ezek a versei ugyanakkor szoros kapcsolatban állnak a költő elméleti munkájával is, párjukat, kiegészítő változatukat tanulmányai közt megtaláljuk.

Ady emlékezete című költeményében a hírhedtté vált, Kosztolányi indította Ady-vitához szól a vers lázadó hangján. Hozzászólás voltán kívül szépen mutatja a költő Adyhoz való viszonyulását, milyennek látta ő Adyt, költészete milyen vonásait emelte ki. 1930-ban írta a verset, s mi sem természetesebb, hogy Ady gazdag örökségéből a maga akkori álláspontjára nagyon jellemzően, két vonást hangsúlyoz: forradalmiságát és paraszti tematikáját. Mind a kettő aktuális volt mind az Ady-kérdés kapcsán, mind a költő eszmei fejlődése szempontjából.

Az Ady-kérdés vitájában a költői életmű hamisítását látja. A hivatalos Magyarország és mindazok, akik a haladás ellenségei voltak, Adyban holtában is veszélyes ellenséget láttak, és minden eszközzel (szóval, tettel, hallgatással) el akarják némítani ezt a költészetet. „Földön a magyar és földben a költő” – mondja József Attila –, de „tovább vívja forradalmait”, „izgat tovább, nem nyugszik, nem feled”, mert:

*Ezer holdon kiált és haragjában
szeleket űz a Hortobágy felett.*

*Szeleket, melyek úri passzióból
a begyűjtött kis szénát szétszedik
s a süllyedt falun fölkapják a hóból
Dózsa népének zsuppfedeleit.*

*Verse törvény és édes ritmusában
kő hull s a kastély ablaka zörög . . .*

A költő kihasználja a nagyszerű alkalmat, hogy a rendszer feudális jellegére, a magyar társadalom alapvető kérdéseiről szót ejtessen, hisz Ady elkeseredett és kérelmetlen ellensége volt mindannak, ami a feudális múltat, az abból következő elmaradottságot jelentette. A jelenel, amely rosszabb, mint a húsz év előtti helyzet, állítja szembe a harcos Ady költészetét. Nem kevésbé érdekes azonban, ahogy Adyt a parasztsággal kapcsolja össze:

*Teste a földé. Földművesé lelke,
ezért koppan a kapa néhanap.
Sírja három millió koldus telke,
hol házat épít, vet majd és arat.*

Itt már inkább önmaga politikai érdeklődését villantja fel, mint Ady költészetének jellegzetességét. A maga népies politikai tájékozódásának egyik állomása ez a gondolat, s itt nem mentes az akkori évtizedek Ady-szemléletétől sem, ami Ady költészetének leszűkítését, egyoldalúvá tételét is jelenti. A népiesek bontakozó paraszti Ady képébe illeszkedik bele itt a költő gondolatmenete.

Az *Egy költőre* című költeménye sok tekintetben az *Ady*-vershez kapcsolódik (nemcsak formális hasonlóságra gondolunk, mert az is van a negyedik versszakban: „hogy oszladozó felhő / az édes nép, mert szétszedi / az úri szél, a dörgő”). József Attila a polgári költészettel és külön Babits költészetével két vonalon is szemben találta magát. Babits akkor a polgári költészet reprezentáns egyénisége volt, s éppen a polgári költészet képviselői kezdték meg az Ady-revíziót, ugyanakkor a polgári költészet éles ellentétben állt a költő osztályharcos törekvéseivel is, nem akart, elsősorban Babits, költészetet látni benne. József Attila gyilkos szatírában számol le tehát Babitscsal. A polgári költészet és külön Babits nyelvi fordulatainak, stilisztikai elemeinek ismeretében egyszerre parodizál és támad, stílust és magatartást gúnyol ki.

Stílusparódiájának felcsillanó szikrái remekül jellemzik Babitsot:

és idenyög a Dala-dög . . .

mesterkéltségekkel, a

Kertésszen őszi kerteket . . .

szóképzésével, vagy a *Mondolat* Kazinczy-képére emlékeztető jellemzésével:

*Mit koslat ködgyűrők körül
szárnyaska szamarával . . .*

A vers két utolsó szakaszában pedig erős és rikító vonásokkal ábrázol:

*Kóró a lelke, ül azon
kis varasbéka ékül . . .*

vagy:

*. . . Olcsón adódott el, hiszen
szerény, akár a kórság.*

*'sz künn azért zúg nemes viharja,
mert benn a hasikát csikarja.*

Jellemző a második versszak is, amelyben a költői ihlet polgári fogadtatását ábrázolja gúny, szatíra, nevetés közben:

*És orrát vájván, mint a vermet,
csak higgye azt, hogy elmerengett.*

József Attila a költő feladatát a párt irodalompolitikájának hatására csupán a társadalmi harc szolgálatában látja, s mert ezt a Babits-féle költészet és költői magatartás nem szolgálja, így káros és értéktelen költészetet teremt. Ezt a bírálatát terjeszti ki majd Babits alkotómódszerére is tanulmányában, *Az Istenek halnak, az Ember élben*.

Ezek spontán reagálások. *A hetedik* című verse azonban hosszas töprengés, gondolkodás eredményeként született meg. Máiig is egyik legrejtélyesebb verse, szürrealista képalkotásait nehezen lehet megfejtetni⁸⁵; így a költészetről szóló talányos vers szakaszának elemzését a költő interpretációjában közlöm⁸⁶: „»Egy, ki márványból rak falut«:

mennyi érzelem, szeretet, romantika, vágyódás fűződik a faluhoz, holott a falu lényegében piszkos, poros, egészségtelen. Költő az, aki nem sajnálja a falura, az embereknek erre a szerencsétlen összességére a márványt. »Egy, ki mikor születték, aludt.« Aki nem vette észre, hogy a világra került, csak most eszmélkedik és rádöbben a kérdés: hol vagyok, mi is van velem? »Eget mér és bólint«, és megérti miértjüket, okozóikat. Ez valahogy a hegeli felfogás: minden, ami létezik, ésszerű. Költő az, aki látja az okokat, összefüggéseket, és ezért észreveszi a jelenben a jövőt. »Kit a szó nevéen szólít«: akinek úgyszólván minden dolog személyes ügye. Úgy kell figyelnie a szavakra, mintha a saját nevét hallaná [. . .] »Egy, ki lelkét üti nyélbe«: ez talán a legfontosabb. Talán leginkább ezért van szükségük a többieknek a költőre, aki a sok ellentmondó valóságnak formát tud találni. »Egy, ki patkányt boncol élve«: nem kellemes mesterség, de a költőnek azt is tudnia kell. És végül: »A hetedik te magad légy«: A hetedik csak abban van meg, aki éppen a verset csinálja. A hetediket az ő egyedülvalósága, egyszerűsége, ami több mint az, amit egyéniségnek szokás nevezni.”

Nem tudom, Szabolcsi Miklós nem idézi a romániai lapnak adott nyilatkozat idejét, mikor magyarázta a költő e versét. A versből azt látni, hogy József Attila az elvont képekben költészete legfőbb elvi kérdéseit taglalja, ugyanakkor arra is rámutat, hogy a leglényegesebb jegyekre ösztönösen talált rá, hisz költői gyakorlata ebben az időben még csak nagy léptékben haladt a fenti elvek alkalmazása felé, de kevésbé volt még mindennapos gyakorlata. Ugyanakkor az élet sok területét is végigjárja a versben. Milyen az igazi ember, a totális ember? Ellentétpárjai (hegeli tanulmányainak eredménye ez!) az ellentétek egységévé állnak össze. Érzelmi gazdagság, belső élet és külső, társadalmi tevékenység, szelíd és harcoss magatartás, és mindenben a világ teljes átélése és megértése. Egy, a már ekkor folytatott filozófiai tanulmányai során megsejtett embereszemély megéneklése.

A másik, a pályaszakasz utolsó verse, az *Invokáció* már egyértelműbben szól a költő sok kérdéséről. A *Bánat* című versének gondolataira csengenek vissza sorai:

*Énekelni oly nehéz, hol kíváncsi szemek figyelnek,
mégis, elfogódva bár,
fűjd el dalod, zengd a munkások dalát.*

Ezt kell énekelnie, mert:

Nincs ideje vigadásnak, ládd a nap is feldöntött pohár.

*Az orvos szerint százhusz milliónak nem jut egy
falat kenyér.*

A versből azonban kicseng a költő meglátta ellentmondás is élete és eszményei között: a nagy hullámvölgy mélye felé zuhant ekkor már:

*emeld föl műszered, szavadat, –
ismered a modern pszichológiát, –
szíved előtt nincs menekvés. Énekeld a munkások dalát!*

Éppen a jelentkező és tudatossá vált ellentmondás teszi ezt a verset egy fejlődési szakasz határkövévé. Benne összefoglalta eddigi eredményeit: a harcot a társadalmi igazságtalanság ellen, amit a vers állandóan visszatérő refrénje, valamint az idézett rész nyomorképe fejez ki. Ugyanakkor új problémáira mutat rá, amikor leírja a „szíved előtt nincs menekvés” gondolatát. Ez a kettő lesz uralkodó élete és költészetének harmadik, immár utolsó szakaszában: legnagyobb versei majd e kettő bonyolult ellentmondásainak feloldásából születnek meg.

*

Eszmei fejlődése értékes vallomásait tanulmányai képezik.⁸⁷ Prózával 1923-ban kezdett foglalkozni. Ekkor jelent meg első rövid írása a *Makói Friss Újságban*. 1924 januárjában Réti Ödön könyvét ismerteti. 1928-ban azonban szaporodni kezdenek prózai szövegei is. 1926 és 1932 között tanulmányainak, cikkeinek száma huszonnyolc, két, mással írt prózai műve is van ebből az időből (*Ki a faluba*, „*A halálbüntetés elleni röpirat*”), néhány töredékben fennmaradt tanulmánya („*A magyar proletáriródalom platformtervezete*”, az *Esztétikai töredékek* egyes darabjai, eszméi, valamint *A művészet kérdése és a proletárság* című töredéke) bizonyítja szélesülő és egyben mélyülő érdeklődését, gondolkodásának alakulását.

Fontos, kiegészítő részei ezek József Attila életművének. A költő eszmei fejlődése mindig megelőzte költői gyakorlatát, gondolkodása mindig egy lépéssel versei előtt járt, ami többek között magas fokú tudatosságára vall, és egyúttal költészetének gondolati vagy az érzelmekkel egyenrangú gondolati fogantatását példázza. De feltűnik ezekben a tanulmányokban az e jellegzetes költői vonása is, hogy pontosan csak verseiben tud fogalmazni. A költő pontosabban látta a világot, fejezte

ki, mint a prózaíró. Kritikák és polémiák jellemzik a húszas évek végén és a harmincas évek kezdetén írott prózai műveit. Előbb a *Nyugat*-ban cikkez, majd a különböző baloldali folyóiratokba ír. A *Nyugat*-ban jelentéktelen könyvekről (Trencsényi György, Brichta Cézár, Lőrincz Jenő verseiről) ír rövid bírálatokat, *A Toll*-ban jelenik meg két hosszabb, polemikus jellegű írása, mind a kettő jelentős lépés a költő eszmei tisztázódása terén (*Ady-vízió* és *Az Istenek halnak, az Ember él* című, Babits költészetét taglaló „tárgyi-kritikai” tanulmánya), valamint hozzászólása a Négyesy–Móricz vitához, míg az Erdélyben megjelenő *Korunk*-ban haladó szellemű könyveket mutat be.

Prózai munkásságában három megkülönböztethető, de egymással összefonódó eszmemenete tűnik fel: a szocialisztikus líra bírálat, a polgári költészet kritikája, és ezek nyomán a maga költészetbölcseletének kialakítási kísérlete. Költészetének is ezek az alapvető problémái ebben a korban, a maga egyéni hangját, tematikájának maradandó formájú kifejezését keresi, s ha a kortárs irodalomban néz szét, természetesen ebből a szemszögből nézi azt is. A maga költői gyakorlatának védelme, magyarázata is szeme előtt lebegett. Így találja magát szemben nemcsak Babitscsal, hanem elvbarátaival is, és azon túl, a harmincas évek kezdetén a párttal, amelynek formálisan csak 1930-ban vált tagjává.⁸⁸

József Attila, mint már jeleztük, hosszú utat tett meg nemcsak eszmei fejlődésében, de költői gyakorlatában is, míg a munkásmozgalomhoz eljutott. A polgári líra nagy iskolájában nemcsak a költés formai részének magasiskoláját járta ki, hanem megtanulta, s ebben megerősítette az egész világirodalom is, hogy a vers középpontjában, bármiről legyen is szó, a költő egyénisége, átélése áll. 1928-ban, amikor először nyilatkozik a szocialisztikus líráról, kritikájában nem véletlenül ezt a problémát állítja első helyre, s vele mintegy megtagadva mindazt, amit ezen a téren elért a „kollektív” érzések személytelen kifejezése terén, s amit a párt irodalompolitikájában előszeretettel szorgalmazott, és költőitől megkövetelt⁸⁹, az egyéniség helyett a párt került az irodalmi alkotás középpontjába. József Attila Brichta Cézár versei kapcsán írja: „. . . elsősorban azt kell megvizsgálni, hogy mennyiben élte át a szocializmust mint költészetet, vagy pontosabban szólván, eszmei tartalmát mennyiben sikerült lelkivé váltania. Ez fontos [. . .] mert egy tömegmozgalom emberi mélységét méri”. Ezzel párhuzamosan bírálja „szocialista voltokkal hivalgó” költőtársait, akiknek munkáiban „csak a századvégi március 15-i hazafias ódák absztrakt lelkesedését találok, sokszor a háború után konstruált, tehát még absztraktabb formanyelvvel, néha pedig hangulatos szentimentalizmussal, de nem egyszerű és

komoly átfogó érzéssel, amely (tulajdonképpen a költészetben mindig) lelki világrendet jelent”. A szocialista költészet szinte máig sem tudta a mozgalom „lelki tartalmát” magáévá tenni, mert nem „eszmei tartalmát”, hanem gyakorlati pártfeladatait, előírásait és követelményeit látja csupán. Biztosan megvonja a határt a maga és a többiek között, amikor az eszmei tartalomra helyezi a fő hangsúlyt. Nem egyszerű felismerésre lett kommunistává, bár osztályszármazása erre egykönnyen képessé tette volna. Míg anarchistává lennie könnyű volt, hiszen a *Tiszta szívvel* versének problematikája jó eszmei talaját szolgáltathatta ilyen magatartásának. Nem véletlenül csap át a *Szabados dal* „vérgőzös” levegőjébe. Párizsban a *Tiszta szívvel* emberi helyzete osztályjellegzetet kap, az élete folyása feletti elkeseredése a burzsoázia elleni lázadásává válik. Innen az út eszmei tisztázódás, marxista tanulmányok, gondolkodás, vizsgálódás, a hazai helyzet felmérése után jut el a kommunista mozgalomig. S bár gyakorlati pártmunkát folytat évekig, a párt szimpatizálójaként is, azután pedig a párt tagjaként, megőrzi magában a gyakorlati pártmunka és az eszmélkedés, eszmeiség, világnézet bizonyos fokú ellentétét. Súrlódásai is ebből a kettősségből következtek. Ő a költőtől eszmei tartalmát kéri számon a szocialista meggyőződésnek. Így jut el az elidegenült ember felismeréséig, míg a párt irodalompolitikája mindvégig az absztrakt ember érzésvilágát kéri költőitől. József Attila a kortárs szocialista költészetnek két hibáját említi itt: a konstruált, absztrakt formanyelvet és a hangulatos szentimentalizmust, amellyel a nyomor-költészet annyira jellemzővé és nem irodalmi, művészi „elmeművé” tették.

Az *Ady-vízió* című polémiajában ismét szót ejt a politikai költészet-ről. Most a polgári költészet vádjai ellen védi ennek létjogosultságát, és kiáll a politikai költészet mellett.⁹⁰ Ezek a kritikai megjegyzések csakhamar elvesztik elszigetelt voltukat, és a költő rendszerré fejlődő „művészetbölcseleti formatanának” részei lesznek. Igénye a szocialista, politikai költészettel szemben nő. Azt az egyetemességet keresi benne (és azt akarja maga megvalósítani), ami az elmúlt korok nagyjaiban megvolt. A „lelki világrend”, „eszmei tartalom” fogalmi csupán ebből a szempontból kapnak teljes értéket. A nagy költészetet keresi és várja a szocialista lírától is, azt pedig csupán a költő jelezte módon lehet megvalósítani. A népköltészet értékét kétségbevonó *Magyar Szemle* cikkírójának válaszulva⁹¹, a népköltészetet így jellemzi: „Tény az, hogy egymagában egyetlen műköltő sem kelhet versenyre a népköltészettel, amely értékes mozzanatainak egyetemében a tiszta valóságra való tiszta eszmélet páratlan teljességét éri el, hiszen az élet különböző neműek folyamatosága . . .” Ezt keresi és követeli maga is, köze-

lebb kerülni az „egyetemesnek”, hogy az egyéniség „lelki világrendje” kifejezője legyen az élet valóságának, „egyetemes” formáinak. Ezért mondja ugyanebben a tanulmányában, hogy a műköltő egyénisége csak ott válik értékessé, „ahol az egyetemesbe kapcsolódik, vagyis ha alkotásakor benne egyéni mivolta mellett a közösségi egyetemes is mozdul”. Ebből a szempontból veti el mind a polgári költészetet, mind pedig a proletárlírat. Az egyiket „egyénekedéséért”, a másikat, mert motívumaik pusztán „tárgyi megjelöléssé” válnak, mint azt Nagy Lajos könyvével kapcsolatban írja.⁹² Itt fejti ki a valóban proletariátus eszmévilágával élő író jellemző sajátosságát. Az anyagnak, az általános emberinek és társadalminak önálló minősítéseiről beszél, majd így folytatja: „Önállóságuk azonban nem érinti szocialista mivoltukat, mindössze annyit jelent, hogy *Nagy Lajos*nak nem csupán értelme mozog a szocializmus gondolkörében, mint művében kiteszik, hanem a fogalmakkal nem irányítható művészség is úgy szabja meg benne tevékenysége irányát, hogy a szocializmus ennek inkább utólagos tudatosítása [. . .] voltaképpen Nagy Lajos módjára kéne szemlélődünk, ha adnánk valamit a tárgyilagosságra.”

Fontos és jellemző állításának az a része, amelyben a „fogalmakkal nem irányítható művészség is úgy szabja meg benne tevékenysége irányát, hogy a szocializmus ennek inkább utólagos tudatosítása”, azaz ismét az eszmei tartalomnak lelki világrenddé való válását hirdeti, hogy az eszme, az értelmi vallása a szocializmus eszméjének ne rekedjen ki a műből, ne álljon fenn annak kettőssége, hanem a mű sugározza, a mű legmélyén legyen az, azaz: utólagosan tudatosodjon az olvasóban. Egységét követeli annak, ami korábban egymástól messze állt: a polgári költészet sajátossága volt a művészség, a proletárlíráé a szocializmus gondolata. Ennek egységét pedig úgy lehetett megvalósítani, ha mind a kettőt túlhaladja a költő éppen az eszméinek lelkivé válásával. A tárgyilagosságra vonatkozóan pedig Arany Jánost parafrázálva mondja előadásában az irodalom és szocializmus kapcsolatáról⁹³: „Költő mondj igazat, de rajt ne fogjanak”, s ezzel egyúttal meghatározza a Nagy Lajos könyve kapcsán kifejtett gondolatát is.

Az *Irodalom és szocializmus* című előadása művészetbölcseleti rendszerének kialakulása szempontjából fontos helyet foglal el, először kísérel meg rendszeresen kifejteni gondolatait, s mint ilyen a maga művészi elveinek tárgyalásakor kerül szóba. Egyik kitételében érinti a „szocialista irányzatú műveket” is, bírálva azokat. Hibaként rója fel nekik, hogy nagy részük „azért nem műalkotás, mert az észrevett, illetve tudott és felhasznált összefüggésekből, ellentétekből nem alkotnak szemléleti végső egészet, és így, a felhasznált összefüggések *érvénye*

elsikkad. Mert a dolgok összefüggése úgy valóságos, ahogyan a világegészet alkotják, és minthogy a műegész nem a szemléleti világegésznek szemléleti helyettese, az összefüggések a művön belül is csak úgy *érvényesek*, ha szemléleti egészet és végsőt alkotnak. A szóban forgó szocialista irányműveknél nagyobb részt hibás a művészi állandó és a kölcsönös összefüggés folytán a művészi állandó hibája *érvényteleníti* a művészi változót⁹⁴. Azaz: a forma és a tartalom egységét hirdeti azon túl, hogy a vers egyszerre legyen egyéni és általános érvényű is, ami minden nagy művész alkotásának sajátossága. További következtetése pedig az, logikusan egész gondolatmenetével, hogy korábban ilyen művet csakis „osztályharcos, szocialista ideológiával lehet megtalálni”, amelyet „tudományos szemlélettel” is ellenőrizhetünk. Kassák Lajos verseinek bírálatakor ezt hangsúlyozza⁹⁵: „Mert hiszen minden egyéniség csak különös hordozója a társadalmiságnak”, s amikor arról beszél, hogy a „proletárművészet őst a népművészetben látja”, akkor ismét az egyéninek és a kollektívnek, azaz az egyetemestnek elvét hirdeti.

Vizsgálódásának, kritikájának eddigi menetéből világosan kitetszik már, hogy a szocialista eszmeiségű irodalom központi kérdésének az egyéniség problematikáját látta. Az *Egyéniség és valóság* „érthetetlen” tanulmányában⁹⁶ ezt kísérli meg az adott társadalmi helyzetben meghatározni, a költészet egyik központi problémáját: az egyéniség viszonyát a valósághoz. Marxista tanulmányai ekkor már elvitték az elidegenült ember felismeréséig, s ebből következően a valóság ábrázolásának sokrétűségéhez, bonyolult összefüggéseihez (a költő külön a neurozist emeli ki ebből kifolyólag!). S nemcsak a maga, hanem az egész proletárirodalom egésze alapjaként jelöli ki az ember világa egészének megéneklését. Az emberről alkotott új fogalmát pedig így határozza meg ebben a tanulmányában: „Ténylegesen a társadalom nem csupán anyagi viszonyokban álló emberek mozgó összessége, hanem egyben emberi viszonyok mozgó anyaga is.” Majd tovább: „Az egyén, illetve az egyéniség a valóságnak megfelelően csakis úgy szemlélhető, mint társadalmi folyamat.” A proletárművészet a társadalomban csupán anyagi viszonyokban álló embereket látott. József Attila kritikája itt a proletárművészet lényegébe hatolt, legnagyobb, elementáris hibájára mutatott rá, egyben felhívja a figyelmet arra a minőségileg is újra, amely az ő költészetét jelenti. Ez a kitétele egyúttal kritikája saját irányverseinek is.

Intermezzója ennek az eszmei tudatosodásnak, a proletárirodalom kritikája ilyen éles voltának, a moszkvai *Sarló és Kalapács*ban közzétett platformtervezet volt, amelyben a költőt „fasisztának” nevezték. József Attila első reakcióként egy levelében⁹⁷ így jellemzi az akkor diva-

tos proletárváltás: „Nos, proletárváltás címen a gyakorlatban magyarul szennyirodalmi tehetetlenséget láttam és ez eleve visszaretentett. Ma is azzal a gondolattal foglalkozom a *S. és K. [Sarló és Kalapács – B. I.]* tehetségtelenjei miatt, hogy az irodalommal fölhagyok, és szabad teret engedek a proletárirodalom platformtervezete kidolgozóinak.”

Hozzászólása, amely töredékben maradt, és csak most jelent meg nyomtatásban tanulmányai, cikkei gyűjteményében, már világosabb, higgadtan mondja el megjegyzéseit az akár hivatalosnak is vett irodalompolitikával szemben, hisz a magyarországi pártmozgalom ekkor már a szovjet irodalom hű másolója⁹⁸, s a platformtervezet „lényegében” azt fejezte ki, függetlenül attól, hogy az emigráció aránylag elszigetelten élt a magyarországi eseményektől. Nem bocsátkozunk ezen a helyen a platformtervezet értékelésébe⁹⁹, mindenesetre érdekes és feltételezőbb jelentős, amit József Attila a válaszában a proletárirodalomról mond: „Sietek hát leszögezni, hogy a proletárirodalom és művészet nem lehet más, mint a történelmi betöltése annak, ami meghatározza és ami föltétele. Meghatározza tárgya és eszköze. Tárja az adott kapitalizmus adott osztályharcis valósága, eszköze pedig – mint általában minden korok művészi eszköze – a tudatvékenység ritmusossága. A kapitalizmus valósága az író fejében a marxizmus ideológiája, amely alapjában véve fogalmi, míg a ritmusos tudatvékenység szemléleti [. . .] Ha a társadalmi ellentétek ilyen sorát a proletárváltás szemléletileg összefogja, akkor lelki (pszichikai, pszichológiai) tényévé változtatta át azt, ami azelőtt csak ideológiai tény volt. Olyan föladat ez, hogy betöltésével a proletárváltás és művész teljesíti a hivatását, bár nem »tárja elénk a valóság teljes bonyolultságát«”. Az elvont fogalmak s kissé nehézkes fogalmazás mögött az új írói szemlélet és magatartás, új költészeti lehetőség körvonala rajzolódik ki. A továbbiakban pedig a proletárváltásról szólva ezt mondja: „. . . a proletárváltás ott kezdődik, ahol a marxista. Marxista az, aki egyénileg azt gondolja el és írja tudatosan, *aminek a megtételére a történelem a proletárváltás egészét* – egyes tagjaira való tekintet nélkül – *rávezeti és rákényszeríti. A marxista nem más, végső fokon, mint a történelmi proletárváltás egésze kicsiben . . .*” Az irodalom pártosságának gondolata immár fel sem merül benne, jellemzően mindenütt a proletárváltás egészéről beszél. Lényegében a költő (nem ember!) és a társadalmi valóság közvetlen kapcsolatáról ír, s így ezen a téren kikapcsolja a párt irányító szerepét és feladatadását. A feladatokat a valóságos helyzet szabja meg. Nagyon helyesen illette Lukács György ezt az álláspontot a „partizán” jelzővel.¹⁰⁰ József Attila felfogása és költői magatartása természetesen eleve feltételezi a marxista képzettséget (az eszmei tartalom lelkivé válását!), amely nem

csupán közgazdaság-tudományi ismeretekre korlátozódik, hanem az élet egész területére (és külön a filozófiára). Helyesen mondja tehát, hogy a „világszemlélet csak a valóság felismeréséhez való vonatkozásban jöhet számba, mert adott valóság felismerése csak egyféle lehet, míg világszemlélet sokféle van”. Előbb arról beszélt, hogy a proletariátusban történelmi kényszer van a valóság felismerésére. Így alkot, ilyen elvi tételek egészében, egységet József Attilának szemlélete a proletárirodalom kapcsán. A régi típusú proletárirodalom, amelynek a pártosság az alapelve, itt már egy végsőkéig meghaladott álláspontnak mutatkozik. Hazai viszonyokra is gondolva határozza meg tehát az irodalom szerepét: *„Történelmi szerepe nem az irodalomnak, hanem a proletariátusnak van és a benne élő proletárirónak. Az irodalom csak visszatükröződés, az osztályharc gyűjtő visszatükröződése, amely visszahat, de csak úgy, ahogy a kirakat tükörfalai visszaverik a közép-pontban égő lámpák fényét, közben összegyűjtve a fény szétszóródó erősségét, fölfokozván a ragyogást és megvilágítván a tárgyakat, ott is, ahol a visszavert sugár nélkül a lámpa fénye mellett is árnyékban maradtak volna.”* Gergely Sándor kapcsán, de általános vonatkozásban is, már csak egy mondatban jellemzi a hivatalosan is elismert proletárirodalmat, és ezt mondja: „Vágykiélés, amit ír, tehát nem dialektikus materialista proletárszemlélet.” A korabeli proletárművészet bírálata így nötte ki magát a megbírált irodalmat, és így segítette magát a költő is költői gyakorlatában a valóság meglátása felé: egy új típusú író és irodalom formálása és kialakítása irányába.

Alaptételei éppen ezért még ma is pontosak és példamutatók.

A polgári költészet bírálatát lényegében Babits verseiről írott pamfletjében végzi el. Kortársai és a mai irodalomtudomány is mentegetni akarja a költőt azért, mert ezt a bírálatát megírta, közölte *A Tollban*, és különnyomatban is megjelentette. Erre a legkevesebb szüksége sincs József Attilának és emlékének. Ezt a bírálatot el kellett végeznie valakinek, s mi sem természetesebb, hogy éppen József Attila írta meg, aki költészetével nemcsak a régi tartalmak vagy régi költői formák megsemmisítését akarta elvégezni, hanem egy minőségileg újnak is a megteremtését, a magyar költészet történetében eddig még nem létezőnek a létrehozását. Ha eltekintünk a költő egyéni sérelmeitől (a Baumgarten-díj osztásakor mellőzése) és az elmélet, valamint a költői fejlődés vonalán maradunk, akkor nem Babitsnak és József Attila ismertetőinek kell igazat adnunk, hanem magának a költőnek.¹⁰¹

A bevezetés elméleti fejtegetései arra mutatnak, hogy a költő ebben az időben már elméleti tanulmányai során eljutott a művészet sajátossága nem egy vonatkozásának tisztázásához, a különösnek, mint a mű-

vészetek központi problémájához. Ezt fejti majd ki az *Irodalom és szocializmus* című tanulmányában most már Hegel logikájával gazdagodva, a műalkotás és az ihlet problémájáról is, és azt mondja, hogy a műalkotás határolt végtelenség, az ihletnek pedig az a szerepe, hogy az anyagot végessé tegye, a nem szemlélhetőt szemlélhetővé változtassa. Ennek alapján közeledik Babits verseihez. Azt akarja megmutatni, hogy a polgárság már nem képes ilyen „határolt végtelenséget” alkotni osztályhelyzete miatt, s ha elemeire szedjük szét a verset, ebben az esetben Babits kötetét, akkor ezt látjuk bebizonyítottnak. Szemléletének részleteit azonban József Attila még nem tisztázta kellően, így csap át sokszor a polemikus hangba, a gúny és a szatíra nevetségessé tevés fegyvereihez nyúlva. Később a polgári művészet hibájául a művészi változó hibásságát említi majd. Nem véletlen azonban, hogy éppen Babitsot elemezve tesz kísérletet „költészetbölcséleti formatanának” megalkotására. Még homályosan él csupán benne az a gondolat, hogy a „műalkotás értelmes világ” is, tudományosan ellenőrizhető, „minden elemének megvan a maga célja, szerepe, föladata és szükségessége”, és az a gondolat, hogy a vers minden pontja arkhimédészi pont. De ennek szempontjából vizsgálja Babitsot, és bizonyítja rá tévedéseit. Ott támadja, ahol Babitsot a legerősebbnek tartották: formaművészetében és „poeta doctus” voltában. Azt bizonyítja be, hogy a valóság elemeinek nem tud formát adni, nem tudja „határolt végtelenségé” tenni, tudós voltát pedig verseinek mondataival, szavaival cáfolja, azok nem állják ki a tudományos vizsgálatot. A második akadályozza az első megvalósulását, míg maga nem tud létrejönni, mert a valóság igazi mivoltát nem látja a költő osztályhelyzete miatt.¹⁰² Későbbi írásaiban a polgári költészettel alig foglalkozik. Babitsot bírálva meggyőződött arról, hogy a polgári költészet elvesztette létjogosultságát: „Ami ma polgári művészet, az már nem művészet [. . .] A polgári művészetet művészetnek tartja a polgárság, azaz szubjektíve művészet, de objektíve nem, azaz egyáltalában nem művészet.”¹⁰³

Külön kérdés József Attila gunyoros hangja ebben az írásban. Bírálóatának hangneme gyakran érveit is elhomályosítja, Babits „hullaboncolása”, a gúnynak az a színjátéka, amit ebben a tanulmányban látunk, annak a következménye, hogy a költő még nem tudja elméletileg megalapozni meglátásait, ezért a szubjektív elemek előretörnek, érvek helyett a gúnyolódás, szatíra veszi át a vezető szerepet.¹⁰⁴ Jellemző, hogy az *Egy költőre* című versében is ez a mozzanat nyomul előtérbe, de ott már nyíltan hangot kap a polgárelenes magatartása is.

A polgári haladó hagyománnyal az *Ady-vízió* című, *A Tollban* folyó vitához való hozzászólásában foglalkozik. Itt is elméleti vizsgálódásai

mutatják az utat. Ellentétben a többi hozzászólóval (mindegyik véleményét boncolóra veszi, kimutatja, hogy polgárként a húszas évek végén már nem lehet megérteni, csak meghamisítani) Ady nagyságát a maga elméletének állításaihoz méri, és mutatja ki Ady nagy költő voltát. Első tételében is már az univerzum tanújaként említi a költőt, majd tanulmánya végén Adyról éppen ezt állapítja meg. Megvédi közben a politikai költészet létjogosultságát, amit a polgári költészet kétségbevont, majd megállapítja, hogy a „jó költő jellemzi a kort”, kimutatja, hogy Ady versei legkisebb elemükben is versek, tehát az Ady-versek jellemzik a kort egészében és részleteiben is. Jellemző azonban József Attilára, hogy itt is elsősorban az elmélet vonalán taglalja, és a költemények keletkezésének mechanizmusa szempontjából érinti. Megsejtett elméleti igazságai szemléletnek még nem elegendők. Az *Ady emlékezete* című versében azonban Ady nagyságát elsősorban társadalmi vonatkozásaiban jelöli meg. Csak 1930 után kapcsolódik össze nála elmélet és társadalmiság, és lesz művészetbölcséletének alapja.

József Attila, a kritikus, első kísérleteiben a „tehetség megbecsülése szociális elve” alapján bírál. A könyvek, amelyeket bírál, nem tették próbára kritikusi mivoltát. Gyöngye könyvek bírálatánál igyekszik megértően közeledni feladatához, minden költőnél igyekszik kimutatni valami pozitívumot is, magatartása a jóakarató megértőé. De ezt a hangot csakhamar felváltja a polemizáló magatartás, s ekkor már a gúny, a szatíra, érvelés és nevetés borítja el írását. Így bírálja Babitsot, Pintér Jenő irodalomtörténetét, Mécs László költészetét. Működése kezdetén még bizonytalanságot árul el, amikor megbírálandó könyvhöz közeledik, de később, amikor megismerkedik Hegel logikai munkájával, s kialakul nagy körvonalaiban a maga álláspontja, ehhez méri a könyveket, és kérlelhetetlen logikai levezetésekkel boncolja, taglalja a művet. (Jellemző erre a Kassákról írott bírálata, amelyben egyenesen pontokba foglalja követelményeit, és pontonként felel rájuk, mutatja ki Kassák verseinek hibáit.) Ezzel egyidejűleg érdeklődésében mind nagyobb területet foglal el a marxizmus, a közgazdaság, a világpolitikai események, s így tájékozódása is a megbírálandó könyvek terén alkalmazkodik ehhez. E korszakot lezáró írások már ilyenek (*Természettudomány és marxizmus, Az ifjúság nemi problémái, Kína*).

József Attila tanulmányait, cikkeit olvasva kettősséget figyelhetünk meg. Egyfelől a célul tűzött munkát végzi el, azaz egy konkrét könyvet vagy problémát taglal, ugyanakkor csaknem mindegyik írásában a maga nézeteinek elméleti általánosításaira is rábukkanunk. A Brichta Cézár verseiről írott bírálatától kezdve így, ha hézagosan is, de nyomon követhetjük a maga művészetbölcséleti rendszerének fejlődését, gyarapodását, rendszerré válását is.

Az *Ady-vízió* nem egy helyen kísérli meg megfogalmazni elméleti tapasztalatait. Mi a művész, mi a művészet – ezek gondolkodásának központi témái. Itt olvassuk: „. . . a költő tanú [. . .] a művész csak ott és annyiban művész, ahol és amennyiben a fent említett univerzum szavahihető tanúja.” Pár sorral előbb pedig arról beszél, hogy a költő azt mondja el, aminek történésekor jelen voltunk ugyan („hely: Kosmosz, idő: örökkévalóság”), de „attól amit csináltunk, nem vettük észre azt, ami történik”. Azután az ihletről beszél. „A művészet: ihlet” – mondja, amikor vitába száll az intuíciós elmélettel. Szóhasználatában még nem konkrét, Hegel kezdő olvasója érvel itt még, „szellemiség”-ről beszél még, és nem magyarázza az ihlet-művészet állítását sem. Azonban már feltűnik egy később is megtartott gondolata: „. . . a költemény legkisebb elemében is költemény. A költemény legkisebb eleme, része a szó, a szó tehát önmagában is költemény. De minthogy a költemény nem intuíció, minden használt szó pedig az, nyilvánvaló, hogy a szó keletkezésekor volt költemény. Az ihlet (költészet) az a szellemiség, amely a szavakat, nyelvet megteremtette [. . .] *A nemzet közös ihlet.*” Vagy: „. . . a költemény által megsemmisített ítéletek [. . .] nagyobbrészt valóságokra vonatkoznak, s egymáshoz való kapcsolatukat jelentik [. . .] *Egyvé olvadnak, aminthogy a világegészben is egyek.*” A versek értékmérőjét ilyen gondolatok alapján azzal jelöli, hogy a költemények új alkotásokra, azután pedig, hogy „milyen karakterű ítéleteket semmisít meg, vagyis minő dolgokat állít, lényegít vissza a szellemiségben eredeti univerzális [. . .] egységükbe”.

Az Istenek halnak, az Ember él című Babits-pamfletjében ugyanezek a problémák foglalkoztatják, bár némi előrehaladást tapasztalhatunk, terminológiája még ködös, szemléletére pedig még mindig az elvonatkoztatottság jellemző. Bevezető soraiban már a különös kategóriáját kerülgeti: „De minthogy a műalkotás bontatlan egész, valóságos egység, nyilvánvaló, hogy a költő a földözött *több* tárgynak egy bizonyos *közös* lelkét indítja mennynek a pokol ellen [. . .] Az anyag végtelen, határtalan. És noha minden egyes dologban rábukkanunk a lélekre, a dolgok egyetemének lelke mégis elsikkad előlünk. Hiszen a dolog egyetemét nem szemlélhetjük közvetlenül . . .” Itt hivatkozik már Arisztotelész „végtelen regresszus lehetetlensége” elvére, mint olyanra, amellyel határt lehet szabni az „anyag végtelenségének”. Ebből vonja le következményként: „A lélek pedig e legnagyobb szükség okából átlényegül ihletté, amely a szemlélhetetlen világegész helyébe, szemlélhető műegészet alkot. [. . .] Az ihlet tehát a szellemnek az a minősítő ereje, amely az anyagot végessé teszi. Ezek szerint a mű *közvetlen egyetemesség* [. . .] *határolt végtelenség* . . .” A forma problémá-

ját ekkor veti fel először nem polgári módon: „Hiszen az írott forma tárgyi művészete nem a mérték, ütem és rím kellékeinek kiállításában, panorámájában, hanem a mű legbensőbb indítékai, mozzanatai helyzetének változtatásában áll”, a „műforma magának az emberi ihletnek tárgyasult ereje”. A költőről szólván pedig ezt mondja a *Magyar Mű és Labanc Szemle* című cikkében, ahol a népköltészet értékével és jellemzésével foglalkozik: „A műköltőt egyéni mivolta semmiképpen sem teszi értékessé. Azzá csak ott válik, ahol az egyetemesbe kapcsolódik, vagyis ha alkotáskor benne egyéni mivolta mellett a közösségi egyetemes is mozdul.” Valamint megállapítja, hogy a „műalkotás szemléleti”.

1931-ben *Irodalom és szocializmus* címen előadást tart. Művészetbölcseletének első összefoglaló kísérlete ez. Az évek folyamán elszórtan lejegyzett gondolatok itt rendszerbe illeszkednek, terminológiája is megváltozik, Hegel logikájának tüzetes tanulmányozása mellett a marxizmus gondolataival gazdagodva fog hozzá, hogy a művészet alapproblémáit megvilágítsa. A különöség problémája áll figyelmének középpontjában, s bár fragmentálisan, mégis egy eredeti gondolkodó arcéle bontakozik ki szövegéből. Nem veszi át sem a polgári, sem a proletárművészet esztétikáját. Végigjárja a gondolkodás útját: Hegeltől eljut Marxig az esztétika területén, és eredményeiben ma is értékes gondolati anyagot teremtett. A maga ars poeticáját kísérlete meghatározni benne. Az irodalomnak, a művészeteknek nem pártos, hanem társadalmi, ideológiai vonatkozásait fedi fel. Éppen ezért ezzel az előadásával külön is foglalkoznunk kell.

A különös és az általános az irodalom és a nyelv viszonyában – ezzel a problémával indítja gondolatmenetét. Megállapítja, hogy a nyelv alkotja az irodalomnak nemzetiségi különös mozzanatát. Ez választja el az egyes irodalmakat egymástól, ugyanakkor valamennyi irodalom azonos abban, hogy anyaga a nyelv. A nyelv mibenlétét vizsgálva megállapítja, hogy a szavaknak van logikai és érzelmi tartalmuk. Itt vonja be a társadalmiságot szorosabban vizsgálatába (előbb már egy meghatározássorozatban megállapította, hogy a nyelv önmagában is emberi, társadalmi közösséget tartalmaz). A szavak logikai tartalmukkal mindenki által használatosak, de érzelmi tartalmuknál fogva művészi használatuk már osztályjellegre kapnak, itt már más anyagúaknak mutatkoznak (példája a burzsoá és a proletár fogalmi és érzelmi jelentése az egyes osztályokon belül), tehát az irodalmak sem egységesek, hanem osztálytagozódásúak, azaz az egyes korszakokban is ellentétes művészeti irányok küzdenek egymás ellen, így alkotva meg együtt a kor művészetét. Bennük csupán egy a közös: az, hogy művészet valamennyi.

Újabb körként a társadalmi változó és állandó problémájával foglalkozik. Megállapítja, hogy a társadalmi élet változik, de minden változásban a társadalmiság a közös, ez állandó a változásokban, azaz: „ami változik, hordozója a változásnak. Tehát, mint hordozó mindig ugyanaz marad, minthogy pedig a változást hordozza, egyben mindig más és más”. Így előkészítve gondolatilag a feleletet, felveti a kérdést: mi a művészet?

Vizsgálva a polgári elméleteket (a szép problémáját, az élmény és érzelem emlegetése „elképesztő” – mondja, a játékelméletet, a forma és a tartalom szimpla egységét) elveti valamennyit, hogy a forma és a tartalom dialektikus egységében szemlélődjön.

Meghatározza a formát és a tartalmat. A „*forma az a tevékenység, amely szemléletileg folyik*”, a tartalom pedig „*az a jelentés, amelyet a szemlélet számára szükséges forma a szemléleten át az értelemnek nyújt. Tehát a forma minőségét a tartalom szabja meg*”. A formának kettős minőségét állapítja meg (minősíti a tartalom, amely kitölti és visszaminősíti a szemlélet). A polgári esztétika ezt a második minősítést látja csupán, szögezi le, majd az „*Éhes vagyok*” mondaton mutatja be a tartalomnak és formának ezt a dialektikus kapcsolatát, és megállapítja, hogy ennek a mondatnak az az értelme, hogy éhség van, létének pedig társadalmi jelentősége van, ha ez a mondat versben hangzik el. A logikai meghatározás után áttér a művészi formára és a művészi tartalomra. Konstatálja, hogy a „*művészi forma tartalma mindig egyetemes és társadalmi*. És az ilyen tartalom föltétele a forma művészségének”, ennek elemei pedig összefüggnek, de nem logikai, hanem szemléleti módon. Éppen ezért a művészet nem szemlélet (intuíció, mint Croce állítja), hanem csupán szemléleti.

De a művészi tartalom nem lehet társadalmilag hazug – állapítja meg. „Amit tehát versben írok le, annak társadalmi és egyetemes jelentősége kell hogy legyen, annak társadalmi értelme van” (itt az „*Éhes vagyok*” mondattal kapcsolatos gondolatait fejtegeti tovább), ugyanakkor bevonja vizsgálódásai körébe a tudományos igazságot is, amely kritériuma a szemléleti elemeknek. Így kap a tartalom osztályjellegét. József Attila ezt így fogalmazza meg: „Osztálytartalom: azé az osztályé, amely feltör, tehát rá van kényszerítve történelmileg, hogy helyesen fogja fel a valóságot.” Egy másik helyen ezt így mondja: a költő nem oszt igazságot, csak egy tartalmat állít „*tudományos szemlélettel ellenőrizhető* formába”, tovább pedig Arany János híressé vált gondolatát ismétli meg, módosítva azt: „Költő, mondj igazat, de rajt ne fogjanak, csak akkor, ha elemeznek.” Ugyanígy, ezt a gondolatot mélyíti tovább akkor, amikor azt állítja, hogy a „művészetet a forma teszi” ugyan, de „művészi mivoltát a tartalom adja”. A tartalomról pedig már

megállapította, hogy általános és társadalmi. Ekkor vonja be szóhasználatába a „művészi állandó” és „művészi változó” fogalmát is, hogy közelebbről meghatározza a tartalom és forma jellegét a művészetekben (művészi változó = tartalom, művészi állandó = forma).

Gondolatmenetének új és nagyon fontos csomópontja az a kérdés, hogy „*miképpen folyik szemléletileg az a tevékenység, amely az egyetemes jelentőségű tartalmat értelmünk tudomására adja . . .*”, azaz: az alkotás lélektanának főbb kérdéseit veti fel. Itt is előbb általános kérdésekből indul ki, logikai levezetések során jut el tulajdonképpeni mondanójához. Vitázik Arisztotelésszel a „végtelen regresszus” kapcsán, és a valóságot meghatározva, majd ebből a meghatározásból kiindulva világítja meg a művészet problémáját. A valóság – mondja – világegész („a potenciának és aktusnak egymásban léte”), s így nem szemlélhető egészben, csupán mozzanataiban. Ezzel szemben a művészet a „*nem szemléleti végső világegész helyébe való teremtése egy végső szemléleti egésznek*”. A művész ebből a nem szemlélhető, végtelen valóságból egy részt hasít ki, ihlete ezt rögzíti, és minden más, a művész nem látta többi valóságelemet pedig eltakarja és megsemmisíti. Az így rögzített valóságrészt pedig szemléletileg teljes valósággá növeszti, tehát megszűnik a valóság része lenni, és résztelen egészként jelenik meg, értelmes világgént.

Ha a műalkotás résztelen egész, akkor „legkisebb elemében is műalkotásnak” kell lennie. Mivel az irodalom esetében ez a szó, így a szó önmagában is műalkotás. Ez azonban csupán a „keletkező” szóra vonatkozik. A szó – mondja – használatban szemlélet, keletkezésében pedig műalkotás. Ebből magyarázható az, hogy a „vers egy-két sora kölcsönösen függő kapcsolódása folytán eleve meghatározza a többit”, így a szavak egyszerre keletkeznek a műalkotással. Ebből pedig az is következik, hogy a mű világának bármelyik pontja arkhimédészi pont. József Attila érdekesen elemzi ezt a problémáját Petőfi *Tied vagyok, tied hazám* kezdetű versén.

A forma és tartalom logikai problémájától így eljutva a művészi változó és művészi állandó fogalmához, a következőképpen határozza meg azokat: „*A művészi állandó mozzanata ezek szerint azt jelenti, hogy minden korban minden egyes műalkotás mint a világegésznek képviselő szemléleti egész jelenik meg. A művészi változó mozzanata pedig az az adott általános és adott társadalmi, amely a korrallal együtt változik és amelyből alakul ki az egész. Tehát, a változó alkotja az állandót és az állandó érvényesíti a változót. A változó szabja meg az állandó valóságát, és az állandó adja meg a változó érvényét [. . .] Művet csak úgy alkothatunk, ha az alkotás pillanatában fennálló formájú tár-*

sadalomnak valóságos összefüggéseiből alkotjuk. Viszont ezek az összefüggések csak úgy *érvényesek* a művön (regényen stb.-n) belül, ha egyetlen szemléleti egész alkotnak és mint végső szemléleti jelennek meg.” Mivel a szemléleti határán jár a műalkotás, szükséges, hogy minden vonatkozása elbíraja a tudományok, mesterségek, szakmák bírálatát is (például Balzac regényében, a *César Birotteau nagysága és hanyatlásában* így van). Ha pedig a művészi állandó vagy művészi változó hibás, a mű rossz, nem műalkotás. József Attila szerint kora polgári irodalma azért nem művészet már, mert a művészi változója (társadalmi képe) hibás, a szocialista irányzatú alkotásoknak pedig a művészi állandójával van baj. Éppen ezért csak művészet van, proletárművészetről csupán akkor beszélhetünk, ha a „mai művészi változó meghaladott, a proletár társadalom teljesen kiforrott és bizonyos fokig meghaladott lesz”. A művészi változóval hozza kapcsolatba a ritmusosságát a műnek is, az ellentétek a művön belül (dialektikus ellentétekről van szó, hisz a valóság elemeit tartalmazzák azok) adják meg a műalkotás ritmusát.

Előadása végén felel feltett kérdésére: A műalkotás „*a valóságos világi (kozmosz) összefüggésekből, társadalmi ellentétekből alkotódjék, mégpedig mint ritmusosan szemléleti végső egész, a nem szemléleti, de valóságos és szintén változó világegész helyébe. Hogy a művészi állandónak meg legyen a valósága, és a művészi változónak fennálljon az érvényessége*”. Meghatározza az ihletett ember (költő) fogalmát is: Az ihletett ember az, aki megtalálja a művészi állandót, amely a művészi változót érvényesíti. S ezt ma már csak szocialista ideológiával lehetséges megtenni – teszi hozzá.

Kassák Lajos 35 verséről írt bírálatában egyes mozzanatait a fentieknek még tovább bővíti, közelebbről meghatározza például az egyéniség (az ihletett ember) társadalmiságát („minden egyéniség csak különös hordozója a társadalmiságnak”) és a műalkotás jellegét, kapcsolatban az írói egyéniséggel. Az író nem alkot, hanem alakot ad. „Az ember életében az értelemé a formaalkotás szerepe [. . .] Az értelem még az igazságnak is csak formát ad, hogy belátható, hogy szemlélhető, megpillantható legyen, és nem az értelem hozza létre az igazságot. Azt is tudjuk, hogy a művészet az emberi eszméletnek, a léleknek, a tudatnak, vagy ha úgy tetszik, tudatalattinak a mélyéről – de mindenképpen az emberi élet jelenné gyülemelő múltjából hozza fel képeit [. . .] S a művészet abban különbözik mindenfajta álomtól, a képzelet mindenféle csapongásától, hogy a tudatnak, léleknek mélyéről felmerülő képeket értelmesen rendezi, hogy közvetlen jelentést lehel beléjük és e jelentéseket közvetlen értelmi viszonyba foglalja össze.”

Esztétikai vizsgálódásaiban 1932-ben eddig jutott el a költő. Szemmel látható nála az a törekvés, hogy talpára állítsa Hegel *A logika tudományában* felfedezett dialektikus igazságokat, és azokat a művészet területén is érvényesítse. Nagyszerű és úttörő munkát végzett, s csak sajnálunk lehet, hogy gondolatai nem hullottak a maguk idejében termékeny talajra. Önmagára maradt, saját költészetében valósíthatta meg csupán meglátásait. De eredeti gondolkodó hajlamát, egyéniségét nehéz lenne tagadni (főleg, ha még ideszámoljuk az *Egyéniség és valóság* című tanulmányát is!).

Elméleti munkásságában is megfigyelhető mind a polgári, mind a proletárművészet bírálata. Nem véletlenül utal előadásában arra, hogy mind a polgári művészet, mind a szocialista irányzatú irodalom nem művészet, mert vagy művészi változójuk, vagy művészi állandójuk hibás. A természetes osztálykorlátokon túl a szocialista irányzatú művek „hibáságát” megjeleníteni elősegítette az az irodalomelmélet is, amelyen legtöbbször alapultak, s így a valóság hozzájuk csak közvetítő közege, ebben az esetben a párton keresztül jutott, a párt napi politikája pedig természetszerűen sem tudja a valóság végtelenségét az író elé tárni. Innen magyarázható József Attilának az a törekvése ebben az időben már, hogy az írot arra az ideológiai alapra helyezze, amelyen a párt is áll. Az írot ekkor felfogott, megértett osztályhelyezete „kényszeríti a valóság helyes látására”.¹⁰⁵ József Attila tehát elméleti téren is túlhaladta mind a polgári, mind az úgynevezett proletárművészet esztétikáját, elméletben, gyakorlatban megsemmisítve, és egy magasabb ideológiai szinten teremtve újat, amely a mai kor művészi törekvéseit fejezi ki.

Központi kérdése a műalkotás és az író, valamint a művészet mi-benléte. Jeleztük már, hogy Hegel *A logika tudománya* című könyvét tanulmányozva alakulhatott ki benne az a gondolat, hogy a különösségben szemlélje az esztétika központi problémáját, és ebből próbálja megmagyarázni a művészi alkotást, keletkezését. A műalkotás szerinte „határolt végtelenség”, ami nem más, mint a különösség sajátos esete. A művészi alkotás lényegét veti fel a különösségnek így meglátott problémája.¹⁰⁶ Az író a valóság végtelenségével áll szemben alkotáskor, ebből kell megteremtenie a művet. József Attila igen gazdagon (ebben Lukács könyve nem ad kielégítő feleletet) és termékeny módon mutatja meg, hogyan válik az író keze nyomán a „világegész”, tehát a valóság műalkotássá. Az irodalom és a társadalom szoros kapcsolatára vet fényt a „valóságalelemek kiválasztásának”, a ki nem választottak „eltakarásának”, „megsemmisülésének” elmélete. Az író társadalmi meghatározottságát kapcsolja itt bele a költő vizsgálódásaiba, és ebből

magyarázza a mű társadalmi meghatározottságát is, ugyanis az ember, az egyéniség, mint ahogy Marx mondta, maga a társadalmi lény¹⁰⁷, a társadalmi élet megnyilatkozása és igazolása, tehát a valóság látásának, a valóságelemek kiválasztásának feltétele adva van már az ember társadalmi és osztályhelyzetében. Az író tehát az jellemzi, hogy mit lát meg, milyen elemeket választ ki a végtelen valóságból, és milyen elemeket takar el, semmisít meg. Bizonyítgatni sem kell, hogy ez a felfogás mennyivel termékenyítőbb, gazdagabb, sokoldalúbb, mennyivel nagyobb mozgási teret biztosított, mint pártosságelmélete.¹⁰⁸ Az egyedi és az általános, amely dialektikus kapcsolatban, ellentétben áll egymással, alkot így különöst, műalkotást, határolt végtelenséget.¹⁰⁹ A művészi formának és a művészi tartalomnak a vizsgálata is hasonló módon termékeny gondolatokként található József Attila előadásában. Túlmutat a forma–tartalom kérdésének egysikű, ma már agyonismételt felfogásán. Hasonlóképpen az írói egyéniség is új megvilágításba kerül elméletében, szoros összefüggésben rendszerré teljesedő gondolatával. Gondolatsora a művészet és a művészi alkotás legfontosabb és legkérdésesebb pontjait világítja meg, friss, mélyen átgondolt és dialektikusan felfogott módon.

Elvi jelentőségű elméletében az a tény, hogy az író a valóságos élet gazdag tartalmaival állítja szembe, de úgy, hogy az író maga is annak a valóságnak része, s a valóság kimeríthetetlenségéből következteti ki a műalkotás határolt végtelenségének fogalmát; ugyanakkor azt is mutatja elmélete, hogy gondolkodása ekkor már mélyen, alapjaiban is dialektikus, megértett, magáévá tett. Hegel tanulmányozásának felmérhetetlen a szerepe ebben, de hogy a logikai kategóriák (Hegel velük az életet vonta be vizsgálódásaiba) nem maradtak meg logikai levezetéseknek, hanem konkretizálódtak a költő gondolatvilágában, megvalósultak költői gyakorlatában, alakították és lehetővé tették a valóság új összefüggéseinek költői megformálását, a társadalmi élet mechanizmusa nem sematikus, hanem ellentmondásaiban teljes megértését, azt a maga gondolkodói munkáján kívül Marx tanulmányozásának köszönhette. Marxista szemlélete többek között éppen ebben az előadásában, esztétikai rendszerkísérletében tükröződik legvilágosabban, és mutatja meg egész mélységét. Nem véletlen, hogy Lukács György esztétikai rendszerkísérletében nem jutott nála tovább, minden szava József Attila meglátásainak helyességét tudja csak bizonyítani. Nem suta kísérlet ez, hanem a műalkotásokkal kapcsolatos valóság teljes kifejtésének nagyvonalú vázlat.

Publicisztikájában kitapintható, legalábbis nagy vonalakban, főbb pontjaiban eszmei érése, fejlődése is. A társadalmi élet jelenségei ál-

landóan érdeklik, s nemcsak versekben reagál rájuk, hanem prózában is: könyveket ismertet, polemizál.

A húszas évek végén a parasztkérdés áll érdeklődésének előterében. A népies parasztpolitika rövid intermezzó volt eszmei fejlődésében, s itt, ennek kritikájában vetkőzi le fiatalkora minden felszedett hatását, Juhász Gyula, Tömörkény István, Móra Ferenc, különösképpen pedig Szabó Dezső gondolatainak átvételét.¹¹⁰ 1928-ban írja első, rokonszenvet eláruló ismertetését a Bartha Miklós Társaság kiadványáról. Érdekes megfigyelni, hogy mit emel ki az ifjúság célkitűzéseiből. A „magyar” frazeológia jellemző rá, s a faji gondolat kezdődő körvonalai kétségtelenül felismerhetők. Íme: „„A világháborúban a magyar népet érték a legsúlyosabb veszteségek. Ezért az újjáépítés munkája közben a magyarságnak kell a legnehezebb feladatokkal megbirkóznia. Ez az újjáépítő munka azonban csak akkor járhat teljes eredménnyel, ha minden magyar ember kiveheti belőle részét» [. . .] „„Itt elsősorban a szervezett magyar munkásságra kell gondolni, amely a magyar népnek egyik legértékesebb [. . .] rétege. Mögötte állnak a világ szervezett munkásságának milliói, akiknek rokonszenvére és hathatós támogatására csak akkor lehet számítani, ha tudják, hogy magyar osztálytársaik hazájukban a többi magyar társadalmi osztálybeliekkel minden tekintetben egyenrangú polgárai.» Emeli ki ismertetése kezdetén a Bartha Miklós Társaság programpontjából a szerinte legfontosabbat. A továbbiakban idézi a program ama részét, amely szerint a magyar ifjúság eszménye a „magyar demokrácia”, és a „legnemesebb eszközökhöz folyamodik”, a tudáshoz, hogy harcoljon a „sötétség, tudatlanság és testvérgyűlölet” ellen.¹¹¹ A Bartha Miklós Társaság egy röpiratát kommentálva pedig „kötésig” érő „magyar” sárról beszél, kiemeli az egyik cikk gondolatát, amely a „german-szláv harapófogóról” szól, nyilván Szabó Dezső hatására, kiemeli Fábíán Dánielt is, aki „osztályszocializmussal szemben a nemzet szocializmusát sürgeti”, s egyetlen megjegyzése a röpirattal kapcsolatban az, hogy sok idegen szót használnak, és így a parasztság nem érti meg. Egy másik helyen a parasztságot, mint a „magyarság színe-javát” emlegeti. 1930-ban a *Magyar Szemle* című folyóirat népművészetet támadó cikkére válaszolva, majd a Móricz–Négyesy vitához való hozzászólásában, s végül a *Fiatalságunk és népművészet* című írásában kerekíti ki nézeteit a „népiességgel” kapcsolatban. A magyar népben a „tisza kultúra” csinálóját látja, amely „csak dalolt magyarul”, s „Mi [. . .] csak a magyar ábécé gót betűi ellen emeltük fel jajduló palavesszőnket”, de 1931-ben már a Móricz–Négyesy vitához hozzászólva így fejezi azt be: „Éljen a faji jelleg! Ha a falu osztálykülönbségeit elhomályosítja!” A maga álláspontjának balra, az osztályharc felismerésének irányába való eltolódá-

sa kétségtelen. A „magyar nép”, mint a magyar faj megtestesítője illúzió volt, amely kifejezett ugyan egy bizonyos szembenállást a magyar uralkodó osztállyal és államrenddel, de annyira torz formában, hogy társadalmiságára alig lehet ráismerni. Szabó Dezső eszméinek hatása különösen a faji jelleg hangsúlyozásában kétségtelen, s jellemzően a magyar társadalmi élet akkori viszonyaira, híven tükrözi azt a konfúziót, amely a parasztság osztályhelyezete, társadalmi szerepe, értéke területén fennállt. 1930-ban, amikor Fábíán Dániellel megírja a *Ki a faluba* című röpiratot, még így nyilatkozik: „. . . hazánkban ma minden társadalmi és gazdasági kérdés parasztkérdés.” A népiség egész kifejezőkincse és gondolati akrobatikája megtalálható ebben a röpiratban.¹¹² Féja Géza, Németh László, Veres Péter és Karácsony Sándor gondolatvilága, hatása és közkincként szolgáló fogalomkincse fellelhető itt, kezdve attól, hogy a „magyar nyelv a legszebb a világon”, hogy a „magyar bölcsélet nem lehet” a „magyar szellemi észjárás formái nélkül”, amelyek a „paraszti okoskodásban” találhatók, egészen addig, hogy „magyarnak lenni nem jog, nem kötelesség, hanem megmásíthatatlan tény, amin az Isten sem segít [. . .] Az emberiségnek éppen magyar mivoltunkkal tartozunk”. Koronája pedig ez a kijelentése e röpiratnak: „Akár szocialisták vagytok, akár fasiszták, akár liberálisok, akár imperialisták –, első teendőtök nem az, hogy a népet tanítsátok, hanem hogy a néptől tanuljatok.” *Az elsodort falu* programja ez.¹¹³

Leszámolósa világnézetének ezzel a mellékágával 1932-ben történt meg a *Fiatalságunk és a népművészet* című cikkében. Pontosan körvonalazza a népiesség hibáit, rámutat gyökereire, külön foglalkozik Szabó Dezsővel, aki „nem lelte [. . .] saját ellenforradalmát az ellenforradalomban”, aki a „magyar faj történelmi öntudata”. Ez az ellenforradalomból kimaradt „értelmiség” fedezi fel a „fajta” gondolatát, és a parasztságot, a parasztság viszont a „falusi burzsoázia és a mezőgazdasági proletárság szintézise”, az „ősi faji kultúra mellett törtek lándzsát”, és felfedezték a népművészetet, amelynek segítségével meg akarták őrizni a „fajtat”, támadták a kapitalizmust, amely rombolja a falunak ezt az „ősiségét”, és gyűlölték a proletariátust, amely „nemzetközi”. József Attila itt már helyesen következtet, amikor azt mondja, hogy a „jövő kultúráját az az osztály fogja megalkotni, amely a jövőt megteremti. Ez az osztály a proletariátus”, és helyesen kapcsolja a proletárművészetet össze a népművészetrel, hiszen az „hagyományosan kollektív”, de ezt is túlhaladja esztétikai alapvetésében és költői gyakorlatában is. Megfigyelhető írásai szókincsének változása. Egészen más fogalomkörben mozog a *Fiatalság és a népművészet* című írásában, mint előző, népiességgel foglalkozó cikkeiben. S ez a terminológiai cse-re is mutatja a költő gondolati fejlődését.

József Attila eszmevilágában függetlenül élt egymás mellett a paraszti és a munkásproblematika. Míg a paraszti kérdéskörben évekig iránytű nélkül tévelygett, addig a proletárellet kérdéseiben már sokkal világosabb az állásfoglalása. Megkönnyítette ebben tájékozódását az a hagyomány is, amely a munkásmozgalomban élt, függetlenül attól, hogy anarchistaként, szociáldemokrataként vagy kommunistaként gondolkodott is. A költő is valószínűleg kezdetben ebben a körben mozgott.¹¹⁴ Gyökeres változást, fejlődést hozott Hegellel való foglalkozása, amely lehetővé tette Marx műveinek mélyebb megértését is. A felszín után ekkor hatolt a marxista filozófia és közgazdaságtan mélyére. Kis és jelentéktelen ismertető, polémiák után (*Marxista munkásoktatás, Természettudomány és marxizmus*) megírja *Egyéniség és valóság* című tanulmányát.

Kár, hogy nem lehet nyomon kísérni bírálataiban, tanulmányaiban ennek a gondolatnak a fejlődését e tanulmány megfogalmazásáig. Verseiben a *Szocialisták*, majd a *Munkások* címűben fedezhetünk fel utalásokat e gondolatkörrel kapcsolatban. Bár feltehető, hogy a költő előbb énekelte meg, mint elméletileg megfogalmazta. Ösztönösen, a költői ábrázolás mutatta fel először elemeiben az elidegenült ember arcát.

A véletlenek összejátzását kell látnunk abban, hogy ugyanabban az esztendőben jelennek meg Marx *Gazdasági-filozófiai kéziratok* című munkája, valamint József Attila *Egyéniség és valóság* című tanulmánya. Nem tudni, a költő ismerte-e a MEGA-kiadást, adatot erre vonatkozóan nem találtam a költővel kapcsolatban, így fel kell tételeznünk annak valószínűségét (s erre utal levezetéseinek elvont volta is), hogy önálló gondolati munka révén jutott el, elsősorban Hegel *A szellem fenomenológiájának* tanulmányozása és marxista értékelése, kritikája révén az elidegenült ember felfedezéséhez. A marxista elmélet máig is legelhanyagoltabb területe ez a kérdés, s míg a pénz fétisjellegét *A tőke* nyomán emlegetik, az elidegenülés háttérbe szorul. A marxizmus humanista gondolatának e legszebb, gyökerekig hatoló gondolata csillan fel József Attila elmélkedéseiben. Marxizmusa mélységét mérhetjük vele.¹¹⁵ Marx említett művében arról beszél, és azt elemzi, hogy „a gazdasági rendszer, amely létrehozza az ember elidegenülésének feltételeit, minden más elidegenülés alapja és oka”.¹¹⁶ Hegel felfedezte az eltárgyasodást az osztálytársadalomban, mint amilyen a kapitalizmus is. „A munka tárgyának a munkástól való elidegenülése a nemzetgazdaság törvényeinek megfelelően úgy jut kifejeződésre, hogy minél többet termel a munkás, annál kevesebbet fogyaszt, minél több értéket teremt, annál értéktelenebbé, annál méltatlanabbá válik, minél formáltabb a terméke, annál deformáltabb a munkás, minél civilizáltabb a tárgya, annál

barbárabb a munkás, minél hatalmasabb a munka, annál tehetetlenebb a munkás, minél értelmesebb a munka, annál értelmetlenebbé válik a munkás, annál inkább lesz a természet szolgája.¹¹⁷ Az elidegenülésben az ember nemcsak munkája eredményétől idegenül el, hanem ellenségként áll a saját munkájával szemben is. A gazdasági megnyilvánulásokkal együtt jár az ember elembertelenedése is, megjelenik a kifosztott, mindenétől megfosztott ember, beleértve emberi mivoltát is.

Marx elemzésében az elidegenedés folyamatát a munkamegosztásban, tehát a kapitalista gazdálkodás törvényeiben látja meg. Kimutatja például, hogy a munkás is tárgygyá válik, azon túl pedig áruvá. Pontokba is foglalja az elidegenült munka jegyeit¹¹⁸, és végül megállapítja, hogy a munkás munkájával elveszti önmagát, mert munkája másé. Ebből következik, hogy a munkás ember volta csupán állati funkcióiban, evésben, ivásban, nemzésben, leginkább még a lakásban és az ékszerekben nyilvánul meg, tehát az állati emberivé, az emberi állatívvá lesz.¹¹⁹

József Attila *Egyéniség és valóság* című tanulmányában, amely négy részből áll (*A társadalom, Az egyén, A társadalmi forradalom, A neurózis*) a fent vázolt gondolatokat veti fel.

A társadalom című fejezetében logikai levezetésének első gondolati egységét tárgyalja. Mi a termelési eszköz, erre felelve mondja, hogy a társadalom és a természet viszonyának tárgyi megjelenési formája. Az ember eszközeivel van érintkezésben a természettel, így a természet emberi tárgy lesz¹²⁰, tehát a természet társadalmasítottá vált. De mellett, hogy az ember hat rá, az is hat az emberre. József Attila most már a fentiek nyomán újból definiál, és megállapítja, hogy az ilyen társadalomnak kettős a minősítése: társadalmasítja és alakítja a természetet, de mert ő is „természet”, azaz a természet része, tárgya is az alakításnak. Ebből kifolyólag a társadalom fogalmát így határozza meg: a társadalom természeti anyag társadalmasítása és társadalmasodása. Ennek mozgatóereje pedig a termelőeszközök. A tanulmányban felállított sémák (társadalom–termelési eszköz–társadalom, alany–tárgy–alany stb.) segítségével ki akarja mutatni, hogy maga a természet is termelési eszközzé vált, így maga az ember is. Tehát a termelési eszköz (az ember) társadalmasítja a természetet, a természet pedig társadalmasítja az embert. Ebből már logikusan következik, hogy az emberek egymással a termelési eszközök révén vannak kapcsolatban, de úgy, hogy maguk is termelési eszközök. A társadalom kettősségét tehát így foglalja össze: a társadalom anyagi viszonyokban álló emberek mozgó összessége, egyben pedig emberi viszonyok mozgó anyaga is.

Második fejezetében az egyént vizsgálja. Kimutatja, hogy az ember egyszerre a termelés tárgya és alanya. Az ember tehát társadalmi alany

és társadalmi tárgy is, tehát csak a társadalommal van közvetlen érintkezésben, és minden mással (egymással is, a természettel is) csakis a társadalom révén érintkezhet. Véggkövetkeztetése tehát az, hogy „az emberi anyagnak a természeti anyagra is így önmagára való reakciója mint technikai társadalom, illetve társadalmi technika”.

A tőkés társadalmi rendszer azonban egészen más képet mutat, mint a fent vázoltak. *A társadalmi forradalom* című fejezetében ezt kísérli elemezni. Nagyon helyesen, vizsgálódásait a tőkével kezdi: „. . . a tőke társadalmi osztályviszonyokon alapuló és osztályviszonyokat alakító folyamat, amelynek föltétele a bérmunka, a munkaerő-áru, s amelynek képlete: pénz – áru – pénz”. „A tőkés a bérmunkás révén tőkés”. A bérmunkás tehát termelési alany és termelési tárgy is, míg a tőkés termelési tárgy. Viszont a bérmunkás, mint termelési tárgy, de általában is a termelési tárgy a tőkésé. Nagyon helyesen kimutatja, hogy a társadalmi alany és a társadalmi tárgy között ellentét áll fenn, ugyanis a bérmunkás munkája tárgyával nem rendelkezik, az a tőkésé. Legfontosabb megállapítását éppen ezzel kapcsolatban tette a költő, amelyből világosan kitűnik, hogy az elidegenülés problémáját felismerte, s hogy éppen ez áll érdeklődése középpontjában. Ezt írja: „Az azonosságunk ez a megszűnése [. . .] együtt jár a társadalmi alanyok új társadalmi viszonyban való tárgyiasodásával s a társadalmi tárgynak új viszonyban való alannyá válásával.” Ebből vonja le a tőkés e munkásosztály létét. (A tőkésék – mondja – a társadalommal szemben való alanyi mivoltukat megőrizve csupán egymás számára válnak társadalmi tárgyakká, míg a munkások az egész társadalomhoz való tárgyi mivoltukban lesznek osztályalanyokká.) Azt mondja ezután, hogy az osztályharcot eredetileg a tőkésék vezették, a munkások csak védekeztek, s az osztályharcot a tőkésék a „termelés formájában” viszik, míg a „bérmunkások osztályharca a tőkés termelés megszüntetésére irányul”, s így a forradalmak ott törnek ki, ahol „leginkább megbomlott a társadalmi tárgy és társadalmi alany azonossága [. . .] mint a gyarmati és félgymarmati országokban”.

A neurózis című negyedik fejezetben a „társadalmi alanynak a társadalmi tárggyal való szembekerülése” következményeit, más szóval az elidegenülés emberi következményeit vizsgálja. Ez az emberek „idegességében” nyilvánul meg, ez a kor „egyéni, illetve egyéniségi viszonylatban a neurózisok kora”. A neurózis tehát társadalmi aktus – mondja. Az elidegenedett (a tárggyá vált társadalmisított alany) ember számára „társadalmisítandó tárggyá válik az egész társadalom”, mert meg akar szabadulni elidegenült önmagától (egyéniileg társadalmisítani az egyénített társadalmi tárgyat).

József Attilát külön érdekelhette a forradalmár helyzete, aki harcol az eltárgyasodott világ ellen, magában az eltárgyasodott világban. A forradalmi harc, mert a forradalmár tudatosan harcol az elidegenülés okai ellen, feloldhatja egyénileg az elidegenülés alól. A neurotikusok nincsenek tudatában elidegenülésükkel. (A neurotikusok gyógyítása nem egyéb, mint társadalmi valóságnak a tudatba hozatala.)

Sajnálunk kell, hogy a költő a felismerésen túl nem hatolt elméletileg is részleteibe az elidegenülés problémájának. Költészetében, mint említettem, sokkal több nyomát találjuk az elidegenülés emberi következményeinek, elsősorban a munkásélet rajzában. Nem szabad elfelednünk azonban, hogy József Attila Hegel *A logika tudománya* és Marx *A tőke* című művének tanulmányozása révén jutott el elméleti felfedezéséhez, bizonytalan, botorkáló, alakuló elmélete így sokszor homályos mondatokban, logikai absztrakcióknak tűnnek, ugyanakkor „felfedezése” nem lelkesítette elvbarátait és a párt funkcionáriusait sem, „bolondgombának” minősítették azt az állítását, hogy az ember is termelési eszköz, tehát eleve csirájában igyekeztek elfojtani vizsgálódásait. Még gyanúsabbá tette József Attila tanulmányát az a tény, hogy az elidegenülés megjelenési formáit (emberi viszonylatokban, az emberre tett közvetlen hatásában) a neurózisban jelölte meg, közvetlen emberi problémaként fogta fel, s nem maradt meg a közgazdaság talaján. Költő révén természetszerűleg elsősorban az emberi tudat problémái érdekelték, s meglátta azt a pontot is, ahol a pszichoanalízis termékenyen hozzákapcsolható a marxista tudományhoz, az ember élete feltérképezéséhez. A marxizmusnak elsősorban közgazdasági vonatkozásai álltak az emberek érdeklődésének előterében, maga Marx sem tért vissza az elidegenülés speciális megjelenési formáira, elsősorban lelki vonatkozásaira. József Attilát pedig a felismerésen, okokon kívül az elidegenülés, a „neurózis” emberi vonatkozásai foglalkoztatták. A pszichoanalízis¹²¹ ezért is tör be gondolkodásába, érdeklődésébe. Ezért mondja egy másik könyvismertetésében (*Az ifjúság nemi problémái*), hogy a „*marxizmus az elnyomott proletariátus felszabadításának, a pszichoanalízis az elfojtásokkal teli lélek gyógyításának a tudománya* [. . .] Ez természetes is, hiszen a társadalmi lét határozza meg a tudatot . . .” Ebből logikusan következtet, hogy „márpedig tőkés, azaz megoldhatatlan ellentmondásokkal teljes társadalomban élünk, tehát megoldhatatlan ellentmondásokkal, konfliktusokkal teljes az egyén erkölce, lelkiismerete is”. Ezt továbbfűzve mondja: „Innen az, hogy az egyén »idegesség« válik, saját magával meghasonlik, mert ami ellen társadalmi méreteken küzd, az megvan benne is, annak ő is részét alkotja.”

Az elidegenülés problémája¹²² így terjed nála újabb és újabb életjelenségek felé. A társadalmi forradalmat, a forradalom szükségszerű-

ségét ebből a fogalomból vezeti le (ami természetszerű is, csak a problémát bonyolultabb összefüggéseiben látja, mint elvtársai, akik a társadalmi mechanizmust leegyszerűsítve szemlélték és magyarázták), amikor a kapitalizmus bukását belső törvényeiből következteti ki, de úgy, hogy mindig szem előtt tartja az *Egyéniség és valóságban* tett felfedezéseit. Így vitázik Jeszenszky Erikkal a kapitalista tervgazdálkodásról, s írja: „. . . a munkásság nem a kapitalizmust dönti meg, hanem a burzsoá osztályuralmat. Ezáltal megszűnik a munkásságnak és a tökétségnek az a viszonya, amely éppen a kapitalizmust teszi, s így a kapitalizmus belső ellentétei miatt magától omlik össze.” Egy gondolkodni kezdő s bonyolult összefüggéseket látó, kiutat kereső ember arca bontakozik ki ezekből az írásokból. A kor ellentmondásai ott vannak az ő arcán is. De már nemcsak külsőségekben, hanem megérett igazságként, már felébredt, helyzete, élete okainak gyökeréig hatoló tudatára ébredő emberként áll szembe a rossz világgal.

Eszmei fejlődése tehát két pontban kristályosodott 1932-ben. Az egyik a művészetbölcseleti alapvetése, az irodalom társadalmi és emberi vonatkozásának újszerű taglalása, a másik pedig az elidegenülés felismerése, kikövetkeztetése a társadalmi élet és filozófiai tanulmányai alapján.¹²³ Mind a kettő a valósághoz való új viszonynak az alakulását mutatja. Ha meg nem értettségének gyökereit keressük, éppen ezekben a mozzanatokban kell keresnünk elsősorban. Mind a költői elméletben, mind a forradalmi harcban, amely filozófiai jelleggel párosult, költői gyakorlatában lehetővé tette egy olyan új költészet megteremtését, amely mind mélységében, mind emberi, társadalmi vonatkozásaiban fel tudta ölelni kora minden lényeges problémáját.

Világnézetének ezek az alapkövei természetüknél fogva is különböztek a magyarországi marxisták felfogásától. Felismerte az elidegenülés kérdését, amikor a legképzettebb marxisták sem gondoltak rá (abban az évben jelentek meg az addig lappangó Marx-művek között az elidegenülésről szóló írások, tehát még dogmatikus magyarázatként sem közeledtek ehhez a problémához, ugyanakkor szinte máig a marxisták legnagyobb része nem mert ehhez a kérdéshez hozzányúlni), s jellemzően nem „értették” József Attila gondolatmenetét. És egy olyan művészetbölcselet alapjait rakta le, amely a különőség problémáján épült fel, s ezzel is megelőzve (például Lukács Györgyöt) a marxista esztétikai alapvetést. Egy eredeti gondolkodó vizsgálatainak az eredményeit találjuk meg, töredékesen persze, József Attila tanulmányai-ban, s teljesítménye annál nagyobbak és értékesebbnek tűnik, ha figyelembe vesszük a körülményeket, amelyekben a költő élt. Nemcsak az ország általános állapota, a Horthy-féle Magyarország gördített aka-

dályokat eléje, hanem a párt és elvtársai is. József Attila megelőzte korát, s éppen ezzel a megelőzéssel tudta kifejezni a kor embereinek életét.

Marxizmusa nem felszínes, hanem megértett, tudomásul vett, tehát magáévá tett gondolkodási módszer, amellyel kora borzalmait, embertelenségét igyekezett meglátni és tájékozódni a jövő felé. Nem szólam, hanem életté vált igazság. Élete utolsó esztendeinek nagy termése is ezt bizonyítja.

Jegyzetek

- ¹ József Attila életének, költészetének korszakolása még gond. A verses-könyvek tanúsága nem meggyőző, mert a költő nem akkor és nem úgy adhatta ki őket, ahogy szándéka diktálta. Eddig Révai József és Szabolcsi Miklós tett kísérletet életművének periodizálására. Mind a ketten három korszakot különböztettek meg működésében, míg a korszakok lezárásában eltérnek. Révai 1926-ot és 1932-t tartja határkönek, Szabolcsi ezt megváltoztatja, és a húszas évek végét, valamint 1934-et jelöli meg fordulópontnak. Révai felosztása inkább követi a költői mű változásait. Bécsi, párizsi útja nagy jelentőségű volt, ekkor szakít a polgári nézeteivel, ugyanúgy a pártkonfliktusa is döntő módon befolyásolta, ez pedig 1932-ben történt. Ez mellett érv az is, hogy 1932-ben zárul kísérletező időszaka, világnézeteinek fejlődése is ekkor állapodik meg, kristályosodik ki. 1932-vel kezdődik érett emberi és költői korszaka.
- ² József Jolán: *József Attila élete*. Bp., Cserépfalvi, 1941, 267., 280. o.
- ³ Uo. 316–317. o. Valamint levele, idézi József Attila: *Összes művei I.* Bp., Akadémiai Kiadó, 1955, 440. o.
- ⁴ József Jolán, i. m. 300. o. De érdekes dokumentumai ennek a Vágó Mártához írott levelei, amelyekben megcsillan a válás keltette nagy veszteség, csalódás tudata is. 1928. november 9-én így ír: „De nem hallgathatom el, hogy úgy látszik, »szociális munka« örve alatt cinizmusra tanítanak Londonban, hiszen jelen időben és múlt időben egyaránt többször írod most leveledben, hogy »mindig felajánlottam neked szabadságodat: menekülj, ha tudsz«. Hiszen ebben magad is belátod, hogy képtelenség, benne van, hogy szerinted is valószínű, hogy nem tudok. Hát akkor miért szólítgatsz erre engem? Akartam-e én valaha menekülni tőled? [. . .] Vedd tudomásul, hogy most már nem bírok elszakadni tőled. Vagy megőrülök, vagy megdöglöm, vagy a feleségem leszél.” *Híd*, 1957, 12. sz. 1002. o.
- ⁵ József Jolán, i. m. 306. o.
- ⁶ Uo. 324. o.
- ⁷ Fejtő Ferenc érdekes képet fest erről: *József Attila. Emlék-forgácsok a költő halálának 20. évfordulója alkalmából*. *Híd*, 1957, 12. sz. 993. o.
- ⁸ József Jolán közli József Attila levelét, amelyben a szürrealizmus problémáiról ír: „Általában a gondolkodás nem egyéb, minthogy engedjük fel-

merülni a képzeteket, s a nekünk nem megfelelőeket félredobván, a megmaradtak létét kihangsúlyozzuk, bizonyos irányban: tehát a gondolkodás tulajdonképpen gondolatölés . . .” (I. m. 268. o.) Érdemes megfigyelni, hogy ez a gondolat hogyan alakul át, és lesz esztétikai alapvetésének egyik sarkalatos pontja.

⁹ József Jolán, i. m. 277. o.

¹⁰ Gondoljunk arra, hogy a francia szürrealizmusból Aragon és Eluard kiválasása később történt, és hogyan! Az ellenkező végletbe csaptak át, és szocrealisták lettek, különösen Aragon.

¹¹ Bóka László: *Tegnaptól máig*. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1958, 326–329. o. A keletkezési sorrendet nem ismerve, éppen a sorrend fordítottját ismeri és dicséri.

¹² „Csak disszonancia által lehetséges alkotás. A konsz. nem egyéb megértett disszonanciánál.” József Attila: *Összes művei III*. 1958, 277. o.

¹³ Hasonlatáról szép írást találunk a *Diárium* 1947. őszi számában Gyárfás Miklós tollából *Egy áttetsző hasonlat* címen. 129–130. o.

¹⁴ Sótér István: *Petőfi a Felhők után*. = *Romantika és realizmus*. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1956, 140. o. Idézi Pándi Pál szavait a *Felhők* kapcsán: „Petőfi legmélyebb élménye, melyben a *Felhők* gyökerезnek: a plebejus költő vívódása, elszigeteltség-érzése a nemesi vezetésű polgári forradalom előkészületei között, a reformkori viszonyok között.”

¹⁵ Ez évek termése így alakul: 1926-ban negyvenkét, 1927-ben tizenegy, 1928-ban harmincyolc, 1929-ben tizenkét, 1930-ban nyolc, 1931-ben tizenegy, 1932-ben tizenhét vers.

¹⁶ Félremagyarázására példa Németh László írása a *Nincsen anyám, se apám* című kötetéről (*Készülődés I*. Bp., Magyar Élet, 1941, 173. o.). Így ír: „. . . a pózválasztó sietséget is megmagyarázza József Attilának néhány egész rossz, éretlen verse (pl. a Medáliák sorozat)”. Szentkuthy Miklós a *Válasz* című folyóiratban (1947. december) József Attiláról írva a *Medáliák* „groteszkül verista” hangjáról beszél, melynek „nyolc sorából az egész költészet princípiumait ki lehetne elemezni: »a« realizmus, humanitás, evangélium ihletű szatíra, természet, halál, szemétdomb és Cecília-spinét szintézise, káromló ima, az irrealitás álom-humora: szóval mindaz, ami jó az irodalomban”. (534. o.)

¹⁷ József Jolán, i. m. 255. o.

¹⁸ Még most sem mondta meg a kutatás az igazságot a költővel kapcsolatban. A nyilatkozatok inkább elködösíteni akarják ezt a problémát, csak azért beszélnek róla, mert kell, de fanyalgásuk félreérthetetlen. Révai József a *József Attila 1905–1937* dokumentumkötet (Bp., Magyar Helikon, 1958, 9–10. o.) bevezetőjében így ír: „Ez a tetőtől talpig párthű forradalmár-költő a harmincas évek elején áldozatává lett azoknak a szektáns »ultrabaloldali« elemeknek, akik az emigrációban elszakadva a magyar valóságtól és így a magyar forradalmi költészet igazi feladatainak megértésétől, a szovjet irodalom »rappista« csoportjának követelményeit szegezték szembe a magyar irodalomnak a valóságból táplálkozó [. . .] erőivel [. . .] ezek

- az elemek 1932-ben kimarták, kiüldözték a kommunista párt soraiból, mint nem eléggé szocialista, nem eléggé forradalmi, nem eléggé proletár költőt.” Horváth Márton, Szabolcsi Miklós és József Jolán is ilyen értelemben nyilatkozik, valamint Fejtő Ferenc is.
- ¹⁹ Komlós Aladár könyvére támaszkodtunk, *A magyar költészet Petőfitől Ady-ig* (Bp., Gondolat, 1959) egyes fejezeteit kísértük nyomon.
- ²⁰ I. m. 421. o.
- ²¹ Uo. 421. o.
- ²² Uo. 422. o.
- ²³ Uo. 433. o.
- ²⁴ Uo. 435. o.
- ²⁵ Uo. 436. o.
- ²⁶ Uo. 444. o.
- ²⁷ Uo. 421. o.
- ²⁸ Uo. 444. o.
- ²⁹ Uo. 424. és 428. o.
- ³⁰ *Századvégi költők I–II.* Bp., Magvető Könyvkiadó, 1959, II. 177. o.
- ³¹ Komlós Aladár, i. m. 436–437. o.
- ³² *Századvégi költők II.* 247. o.
- ³³ Komlós Aladár, i. m. 442. o.
- ³⁴ *Századvégi költők II.* 230. o.
- ³⁵ Szabolcsi Miklós: *A magyar proletáriródalom kutatásainak kérdéseire.* = *Költészet és korszerűség.* Bp., Magvető Könyvkiadó, 1959, 256. o.
- ³⁶ Révai József: *Ady.* Bp., Szikra, 1945, 62–63. o.
- ³⁷ Lukács György: *Johannes R. Becher.* = *Német realisták.* Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1955, 401. o.
- ³⁸ Részletesen elemzi Kardos László: *Tóth Árpád.* Bp., Akadémiai Kiadó, 1955, 195–202. o.
- ³⁹ Idézi József Farkas: *Rohanunk a forradalomba.* Bp., Bibliotheca, 1957, 187–188. o.
- ⁴⁰ Komját Aladár *Proletár-Magyarország marsol* című versciklusából. = *Összegyűjtött művei.* Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1957. 212–213. o.
- ⁴¹ József Farkas, i. m. 195. o.
- ⁴² Uo. 194. o.
- ⁴³ Uo. 195. o.
- ⁴⁴ Uo. 199. o.
- ⁴⁵ Uo. 216. o.
- ⁴⁶ Kellő feldolgozás, részlettanulmányok hiányában nehéz biztos fejlődési rajzot adni erről a korszakról. Az irodalompolitika már egy kialakult gyakorlatot szentesít. De számolnunk kell a tehetségtelenséggel is, amely gátját szokta állni a tehetségnek. József Attila majd ezzel is érvel. Egy másik csoportja az irodalompolitikusoknak „renegát” polgárok voltak, s túlbuzgón bizonygatták proletár voltukat, de maguk csak az elmélet felszínén mozogtak, nem vált náluk életté az eszme.
- ⁴⁷ Lásd a jegyzetet. József Attila: *Összes művei I.* 1955, 450. o.

- 48 Csizmadia Sándorral kapcsolatban lásd Komlós Aladár, i. m. 436. o.
- 49 Komját Aladár írásaiban nem egy jellemző adatot találhatunk erre. Jellemző, hogy felszólalásában a harkovi írókongresszuson, ez pedig korreferátum volt, a politikai eseményekről beszél csupán, közben így nyilatkozik: „Irodalmi alkotótevékenységünket teljesen alá kell rendelnünk az osztályharc érdekeinek annak konkrét szakaszaiban, a munkásosztály stratégiai céljainak: a proletárdiktatúra megteremtésének.” I. m. 372. o.
- 50 *Egyszerű énekek. Brichta Cézár versei.* = József Attila: *Összes művei III.* 1958, 10. o.
- 51 Ez a forradalmi optimizmus azonban illúziókon, téves helyzetfelmérésen épült fel.
- 52 „Az új idők mennyire új formát követelnek. – Nem az új formák fontosak, hanem az új tartalom. – Gondolod? kérdezte Attila s aztán eltűnődött kissé. – Talán igazad van. Nos, megírom hexaméterben a cipészek sztrájkját . . .” *Összes művei II.* 1955, 389. o.
- 53 Komlós Aladár: *József Attila és kritikussai.* = *Tegnap és ma.* Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1956, 263. o.
- 54 Horváth Márton és Szabolcsi Miklós is nagyra értékeli ezt a verset, azonban értékét tévesen mutatják fel. Illúziómentes valóság felismeréséről beszél Horváth Márton (József Attila: *Összes művei II.* 1955, 390. o.). Szabolcsi értékelését lásd i. m. 30. o.
- 55 Lásd a Hatvány-ajánlás szövegét. *Összes művei II.* 1955. 393. o.
- 56 Szabolcsi Miklós, i. m. 28–29. o.
- 57 Révai József a már idézett *József Attila* dokumentumkötet bevezetőjében. 9–10. o.
- 58 Lukács György: *Pártköltészet.* = *Irodalom és demokrácia.* Bp., Szikra, 1947, 111–133. o.
- 59 Adatok hiányában nehéz e kérdésben állást foglalni.
- 60 Ez még hézagos. További kutatást, elemzést igényel.
- 61 Henri Lefebvre: *Dijalektički materijalizam – Kritika svakidašnjeg života.* Zagreb, Naprijed, 1959
- 62 B. Szabó György: *József Attila életműve.* = *Tér és Idő.* Novisád, Progresz, 1958, 95. o.
- 63 Komját Irén bevezetése Komját Aladár *Összegyűjtött művei*hez.
- 64 Jellemző rá, hogy az Adyról írott versben a parasztság írójáról beszél. De barátkozása Illyéssel is ezt bizonyítja. Különösen a Bartha Miklós Társaság programja hívja fel nézeteinek zavarosságára a figyelmet.
- 65 Van valami törvényszerű abban, hogy két pesti is (József Attila és Nagy Lajos) a falu felé fordul.
- 66 Lásd Németh Andor *József Attila és kora* című tanulmányorozatának a *Csillag* 1948. áprilisi számában (29. o.) megjelent részét.
- 67 Vizuális szerkesztési technikában, látásmódban emlékeztetnek versei a horvát parasztfestők képeire. Érdekes egyidejűségről van itt szó.
- 68 A kérdéses két sor:

elvtársaim: a kaszaél.

újabb változata:

kék, tünde fénnel fönn a tél.

A második variáns azonban kétségtelenül közelebb áll a költő eredeti versalkotó képzetéhez. A versnek van egy első, ősvariánsa is, amely nem igazolja a megvillan a kaszaél kifejezést. A második variáns az irodalompolitikai hatást tükrözi.

⁶⁹ Lásd a jegyzetet: *Összes művei II.* 1955, 392–393. o.

⁷⁰ Hangulati rokonság van közte és Petőfi *Est* című verse között. Ez szépen mutatja azt is, hogy mennyire megváltozott Petőfitől József Attiláig a táj-elemek funkcionális szerepe. Gondoljunk a rom–omladék hangulatára Petőfi és József Attila költeményében. Íme a Petőfi-vers részlete:

*A nap lement.
Eljött a csend.
Szellőüzött
Felhők között
Merengve jár
A holdsugár.
Mint rom felett
A képzelet.*

(Petőfi Sándor: *Összes művei I.* Bp., 1955, 124. o.)

⁷¹ A katolikusok esti imájának ritmusát idéző négy sor proletárimává teszi azt. Gyermekkori emléke dolgozhatott benne, József Jolán tanúsága szerint apjával mindig imádkoztak este. Kérése nem frázis. Konkrét életkörülményeket mutat meg vele.

⁷² A hasonló téma, az egyszer meglátott összefüggés ismétlődik, de egyben meg is változik. Lásd *Összes művei II.* 1955, 58. o.

⁷³ Lukács említett tanulmányában, a *Pártköltészetben* beszél erről. I. m. 130. o.: „A költői szabadsághoz hozzátartozik a kétségbeesésre való szabadság.”

⁷⁴ Lásd a *Bánat* című versének jegyzetét. *Összes művei II.* 1955, 395. o.

⁷⁵ Jó példája ennek a Vágó Mártárhoz írott levelei. *Híd*, 1957, 12. sz.

⁷⁶ Bár lehetséges, hogy a szürrealista vers végén felcsendülő „mellékdal”, zárórész melódiája, dallamvezetése népi ihletésű, anélkül azonban, hogy utánozná is a népi dalokat. Itt a szürrealizmus felszabadító hatását kell látnunk. Egyéniségének egy eredeti sajátosságát szabadította fel. A népit nem utánozta, hanem teremtette, s ebben minden más magyar költőtől különbözik, beleértve Petőfit is. Lásd Pándi Pál *Petőfi népdalairól* című tanulmányát. *Kortárs*, 1958. október, 529. o.

⁷⁷ Pándi Pál, i. m. *Kortárs*, 535. o.

⁷⁸ Brichta Cézáról írott bírálata.

⁷⁹ Kölcsey Ferenc példája döntő módon befolyásolta egészen József Attiláig a magyar költészetet. Kölcsey ilyen működését Szauder József elemzi *Köl-*

- csey Ferenc című könyvében (Bp., Művelt Nép, 1955, 76–85. o.). Itt idézi Kölcsey vallomását is, hogyan leste el a népdal „tónjait”.
- ⁸⁰ Bartók Béla: *A parasztzene hatása. = Válogatott írásai.* Bp., Művelt Nép, 1956, 194. o. De figyelemre méltó az említett kötetben nyilatkozata a parasztzeneről (192. o.) és a megformálás fontosságáról (199. o.). Jó nyomon jár Szabolcsi Bence is Bartók Béla és József Attila kapcsolata vonatkozásában a *József Attila „dallamai”* című tanulmányában. = *Vers és dallam.* Bp., Akadémiai Kiadó, 1959
- ⁸¹ Szabolcsi Bence: *Arany János népdalai.* = I. m.
- ⁸² Meg kell különböztetni a népiest a népitől, mint ahogy Szabolcsi Miklós is teszi. Az első formális, a másik lényegbeli kapcsolatokról beszél.
- ⁸³ Bartók érdekes megállapítást tesz: „Viszont hiányzott belőle a primitívség érintetlen frissessége, hiányzott belőle az, amit újabban »tárgyilagosság«-nak szeretnek nevezni, és amit én a szentimentalizmus hiányának mondanék” – írja a *Mi a népzene* című tanulmányában. = I. m. 188. o.
- ⁸⁴ Elsősorban Szabolcsi Bence idézett művéből a *József Attila „dallamai”* című tanulmányban és Szabolcsi Miklós a *Költészet és korszerűség* című, szintén idézett könyve *József Attila és Bartók Béla* című írásában.
- ⁸⁵ Vajda Endre: *József Attila ars poeticája.* Magyar Csillag, 1942, 13. sz. 377. o.
- ⁸⁶ Szabolcsi Miklós idézi a *József Attila – Egy válogatás elé* című tanulmányában. = I. m. 33–34. o.
- ⁸⁷ Tanulmányait, cikkeit az MTA kritikai kiadása (József Attila: *Összes művei III.* Akadémiai Kiadó, Bp., 1958) alapján tárgyaljuk.
- ⁸⁸ Lásd levelét. *Összes művei III.* 1958, 445–446. o.
- ⁸⁹ Nagyon tanulságos erre nézve a *Boljševička partija i sovjetska književnost* című dokumentumgyűjtemény. Zagreb, Novo pokoljenje, 1947
- ⁹⁰ „Petőfi igen jó költeményekben és tiszta művészetrel verselt meg reális programpontokat.” *Összes művei III.* 1955, 16. o.
- ⁹¹ *Magyar Mű és Labanc Szemle.* Uo. 61–71. o.
- ⁹² *Nagy Lajos: Lecke.* Uo. 72–73. o.
- ⁹³ *Irodalom és szocializmus.* Uo. 78–100. o.
- ⁹⁴ Erre nézve idézett tanulmányában a meghatározások.
- ⁹⁵ *Kassák Lajos 35 verse.* = József Attila: *Összes művei III.* 1958, 110–114. o.
- ⁹⁶ *Egyéniség és valóság.* Uo. 120–127. o.
- ⁹⁷ Fábri Zoltánhoz írott levelében. Uo. 445–446. o.
- ⁹⁸ Az említett szovjet dokumentumkötet RAPP-ra vonatkozó része.
- ⁹⁹ Lásd az idézeteket a platformtervezet szövegéből. *Összes művei III.* 1958, 431., 432., 436., 438., 439. o.
- ¹⁰⁰ Lukács György, i. m.
- ¹⁰¹ *Összes művei III.* 1958 jegyzetei idézik a kortársak véleményeit. 297–304. o.
- ¹⁰² Átírja Babits versét, és a maga verseihez hasonlót formál belőle.

Babits:

*A csupasz fák csúcsa mint tűk hegye bök be
az égi flanelloba:*

*Az Isten a földet hóba és ködökbe
puhán becsavarta.
Hogy óvja azt a pár maradék plántáját,
amit az ember nem
irtott ki még . . .*
(Gondok kereplője)

József Attila átiratában:

*Csupasz fák gemberedő ágát
puha gyolcs-ködbe csavarja, fedi:
az Isten megóvja világát;
az ember lelkét vaksággal veri.*

Összes művei III. 1958, 52–53. o.

¹⁰³ *Irodalom és szocializmus.* Uo. 93–94. o.

¹⁰⁴ Íme izelítőül: „Ignotus után szabadon: akasszanak föl, ha értem, de nyelvünknek ennél rútabb, szutykosabb, *tehetetlenebb* és alantosabb mozdulatát még nem vettem fülembe.” Vagy: „Ezért! ezért az ocsmány ürességért, hogy a tartalmatlanságnak ez a pléh-csörgője kihallassék! Mert eltekintve attól, hogy minden szakasz üti a másikat, külön-külön is irtóztatóan üressek, mint valami dögszagú árok, amelyben még szennyvíz sincsen, csak a nyirkosság emlékeztet rá.” stb. Uo. 49. és 57. o.

¹⁰⁵ Jellemző, hogy Lukács György is ilyen megállapításokra jut a különösségről írva. Erre kellett jutnia, mert erre kényszerítette anyaga, amit Hegel logikai gazdagságával vizsgált.

¹⁰⁶ A különösségnek Lukács György könyvet szentelt: *A különösség mint esztétikai kategória.* Bp., Akadémiai Kiadó, 1957. József Attila állításait még a kérdés monografikus jellegű feldolgozása sem cáfolja. Kár, hogy Lukács nem vette figyelembe a költő eredményeit. Megegyező gondolatokat találunk Lukács könyvének 205., 206., 207., 211., 213., 214., 221., és 222. oldalán.

¹⁰⁷ Idézi Lukács György említett könyvében a *Gazdasági-filozófiai kéziratokból.* 77. o.

¹⁰⁸ Jellemző példája ennek a szűk körű felfogásnak G. L. Abramovics főiskolai tankönyve, a *Bevezetés az irodalomtudományba.* Bp., Tankönyvkiadó, 1955

¹⁰⁹ Lukács György sem mond többet a műalkotás jegyeiről. Így foglalja össze az említett jegyeket: A műalkotás sohasem támasztja azt az igényt, hogy valóság olyan értelemben, mint objektív valóság; mégis mint „valóság” áll előttünk; „valósága” érzéki jellegű; a közvetlen egyediség megszüntetése a művészi visszatükrözésben stb. I. m. 141. o.

¹¹⁰ József Attila megbecsüléssel ír Szabó Dezsőről a Pintér-bírálatában. Szabó Dezsőnek volt egy felszínes, szocialista látszata. Lásd Nagy Péter *Szabó Dezső indulása* című könyvét (Bp., Akadémiai Kiadó, 1958, 130. o.), valamint József Attila: *Összes művei III.* 1958, 285. oldalán a jegyzetet.

- ¹¹¹ *A Bartha Miklós Társaság Értesítőjéhez.* = *Összes művei III.* 1958, 11. o.
- ¹¹² *Összes művei III.* 1958, 198. o.
- ¹¹³ Nagy Péter szépen fejtegeti ezt, i. m. 110–112. o.
- ¹¹⁴ Olvasmányairól József Jolán beszél, i. m.
- ¹¹⁵ Ha barátai, köztük Németh Andor, ilyen ridegen utasították el, és nézték, mit várhatott ellenségeitől? Erre vonatkozóan lásd a *Csillag* 1948, 5. számát.
- ¹¹⁶ Predrag Vranicki: *Misaoni razvitak Karla Marksa.* Zagreb, 1953 nyomán. 87–91. o.
- ¹¹⁷ Roger Garaudy: *Marxista humanizmus.* Bp., 1959 nyomán idézzük. A *Gazdasági-filozófiai kéziratok* teljes egészükben a Marx–Engels: *Rani radovi* című könyvben jelentek meg szerbhorvát nyelven. Zagreb, 1953
- ¹¹⁸ Marx–Engels: *Rani radovi.* 200. o.
- ¹¹⁹ Uo. 201–202. o.
- ¹²⁰ Roger Garaudy, i. m. 43. o.
- ¹²¹ A pszichoanalízis és a marxizmus érintkezési pontjai nincsenek felderítve még. A marxisták általában elvetik Freud tanításait. József Attila azonban úgy látta, hogy összekapcsolható. Valóban, ha az elidegenülés elméletéhez kapcsoljuk, termékenynek tűnik. Lásd Mihajlo Marković cikkét a *Vidici* című folyóirat 1957. áprilisi számában és Rudi Supek tanulmányait az *Umetnost i psihologija* című könyvében (Zagreb, 1958). József Attila megsejtett gondolatait később is felhasználta tanulmányaiban (*Marx, Hegel, Freud*).
- ¹²² Henri Lefebvre, i. m. Részletes rajzát adja ennek a problémának. Jellemző, hogy a nyugati marxisták érdeklődésének előterében az elidegenülés áll. Érdekesen veti fel a kérdést Vanja Sutlić a *Naše teme* 1957. 6. számában.
- ¹²³ Jellemzően és találóan világítja meg Fejtő Ferenc ezt a kérdéskört: *József Attila az útmutató.* Újvidék, Testvériség-Egység Könyvkiadóvállalat, 1953, 14. o.

III.

AZ ADOTT VILÁG VARÁZSAINAK MÉRNÖKE

Az öt év, amely a költő életéből még hátramaradt, a legmeghatóbb emberi küzdelem kerete volt.

1932-ben megszakadtak a párt és a költő közvetlenebb kapcsolatai, majd 1934 körül a végleges szakítás is bekövetkezett. Kirekedt a pártból, nem végezhetett pártmunkát, elmaradtak a szemináriumok, az agitációs előadások, megszakadtak a közvetlen kapcsolatok a munkások nagy tömegeivel, az illegális munka ezer veszélye és szépsége, hősiessége is a semmibe tűnt. „Szeretett oktatni. Szerette a felelősséget, a kötelességet, a hivatást. A más baját, szenvedését saját fájdalomának érezte és az Igazság egyszerű gondolatától megmámorosodva a szabadság, jólét, tudás, öröm és megelégedettség világává igyekezett átalakítani az örömtelen szolgaságban, nyomorban, ostobaságban tévelygő világunkat: ez a forradalmi eszmény hevítette” – írja róla József Jolán.¹ Joggal érezte „kizáratását” sérelmesnek és igazságtalannak, mert ekkor József Attila már a megértett igazság harcosa volt, nem ösztönösen, hanem tudatosan vállalta a harcot, és küzdött, vagy ahogy töredékesen fennmaradt tanulmányában, a *Hegel, Marx, Freud* címűben Marxról írja: „. . . másokat szocialista irányban *erkölcsi szükségletük* [sarkallja – B. I.], s úgy tette magát Marxtól szocialistává az *elméleti szükségszerepesség*, mert e szükségletek mindegyikében a társadalmi, azaz emberi lényeg jut kifejezésre.”² Szava ezután már csak szűk, baráti, kávéházi körben hangzik el, a szenvedélyes vitázó, tanító, magyarázó itt, barátai előtt, esetleg alkalomadtán egy-egy cikkben, fejtheti ki nézeteit, míg nem a *Szép Szó* szerkesztőjeként meg nem nyílik előtte a sajtó is, hogy egész népét taníthassa. Ekkor azonban már az örület határtalanságában, semmijében bolyongva, csak magát kereste, és kedve, ereje sem volt amahhoz. Gelléri Andor Endre önéletrajzában a jó megfigyelő és ábrázoló erejével rajzolja meg József Attilának ezt a már csak egy-egy emberhez szóló, magános agitációs, tanító munkáját.³

Ebben az időben áll mellette Judit, akivel előadásainak egyikén találkozott, és úgy látszott, végleg összekötik az életüket. A költő szinte

egyetlen támasza volt évekig, megosztója annak a nyomorúságnak, amit a költő azzal vállalt magára, hogy nem a polgári társadalom kényelmét választotta, hanem a harcot. Verseinek olvasója, meghallgatója, életének támogatója volt Judit, s azok közé a kevesek közé tartozott, akik tudták, hogy József Attila nagy költő. Manzárdszobák téli hidegében, a nélkülözésekben jelentette számára a társat, s talán csak éppen nem tudta felmérni a költő emberi nagyságát és szükségleteit. Ismét József Jolánt kell idézni: „Huszonkilenc éves volt Attila. És a nyomorúság már elnyűtte. Már nem tudott fölényes derűvel mosolyogni nélkülözésein. Mosolya egyre kesernyésebb lett. Már titkolta, szégyellte nyomorát, méltatlannak találta, élehetlenségnek tekintette. Önmagával való elégedetlensége komorrá tette, aláásta önbizalmát, végül már a tehetségében is kételkedett.”⁴ Ezek a problémái nőttek válaszfalakká közöttük, hogy 1936-ban végleg elváljanak egymástól.⁵ A költő, akit élete folyamán minden szeretett nő így, vagy úgy cserbenhagyott, a Flóra-szerelembe mint utolsó szalmaszálba görcsösen kapaszkodott. Innen már a halál karjaiba indulhatott csupán.

Jolán a költő betegsége okát „belső összeroppanása és elviselhetetlen nyomora” számlájára írja.⁶ Életrajzának kutatóira vár az a feladat, hogy József Attila magánéletének eme legsötétebb időszakára vonatkozóan felkutassák az adatokat, élénk tárják a tényeket, amelyek fényében megvilágosodnak betegségének okai is. S pszichológusokra, hogy versekbe leszállva, kimutassák és kiderítsék lépésről lépésre, egyelőre csak versekben, tehát a tudatban, érzelmekben bújkáló kór lépteit. József Jolán így ír erről: „Belső összeroppanása és egyre elviselhetlenebb nyomora most már szabad utat nyit betegségére lassú kifejlődésének. Senki sem veszi észre rajta, milyen sötét gondolatokkal foglalkozik, milyen szorongások kínozzák. Csak Judit látja a szörnyűséget, amikkel viaskodik, de ő sem érti.”⁷ József Jolán az ideg orvos tanulmányából idéz hosszú részletet, de avval sem tud bevilágítani a költő tudatának mélyére. Könyvéből csupán megrendítő találkozásokról, beszélgetésekről írva alkothatunk fogalmat magunknak, mi játszódhatott le a költőben 1936-ban, ami ezt a tragikus évet megelőzte, s következményeiről, amelyek a halálba vitték.⁸ Pontos adatok hiányában csupán az emlékezők bizonytalan adataira támaszkodhatunk. A versek hitelesebben tükrözik a költő valóságát. Egy azonban bizonyos: a balatonszárszói tragédia 1937-ben csak következmény, emberi és költői drámájának tragikus epilógusa. A megoldás deus ex machinája ez, de nem az egyetlen megoldási lehetőség volt.

A költő persze több, mint életrajzi adatai, József Attilánál különösen igaz ez, hisz verseiben legyőzte a maga életét is, azt, amely olyan

törődött szenedett a kórházi ágyon, nővéreinél, amely összetört a teherkocsik kerekai alatt. S több volt, mint a kor, amelyben élt. A világ is rohant a maga örületébe, a háborúba, a fasizmus Magyarországon is hatott, a munkásság itt is, mint mindenütt a világon, elembertelenedésének újabb szakaszába, újabb jegyei közé került.

József Attila e korszakára szokták mondani, hogy elszakadt a valóságtól. Költészete leginkább a cáfolata ennek. A költő ekkor már nem a tárgyi valóság esetlegességei között járt, hanem megértett törvények között, szétfutó tudata is csupán ezért állhatott össze egészzé, ahányszor csak verset írt. A költő győzelme volt ez. Radnóti Miklós máig is kiadatlan, csak töredékekben publikált naplójában ezt írta róla: „Talán egy éve, másfél éve munkásoknak tartottam előadást Róla egy emlékestén, s valami ilyesmit mondtam: a mű, amit a költő haláláig alkot, halálával hirtelen *egész* lesz, s a kompozíció, melyet élteben szinte testével takart, a test sírbahulltával válik láthatóvá, fényleni s nőni kezd . . . És Önöknek s nekünk, kortárs-költőknek megadatott az, hogy láthattuk a bámulatos metamorfózist, mikor egy folyton épülő mű teljesen készen átfordul az időtlen öröklétbe, s ehhez az kellett, hogy egy csodálatos kedvességű fiatal férfit kiszedjenek a tehervonat ütközői közül, és összetört tagokkal és régen tört lélekkel eltemessenek Balatonszárszón. Furcsa érzés s rettentő tanulság. S hányan *tanúk* erre itt tudatosan – nézek körül. – Elönt a keserűség. Még tapsoltok? Emlékszem, a végén ezt mondtam: a tiszta és mindig világosságot áhító lelken törvényszerűen teljesedett be a sors. Megalázó szegénységben élt, folytonos és egyre szaporodó politikai csalódások között. Ilyen *természetes* halált csak egy költő halt még a magyar irodalomban, Petőfi Sándor . . .”⁹

*

Fejtegettük már, hogy 1932-ben a költő tisztázta világnézete minden kérdését. A marxizmus tanítása nyomán a világ, a természet jelenségeit megértette, felfogta törvényszerűségeit; természet, társadalom, költészet problémái egy egységes világkép egészét képezik tudatában. Ha a természetet tanulmányozza, ha a társadalmat vizsgálja, ha a költészet törvényein töpreng, a maga élete jelenségeit, vágyait, érzéseit méri, ha verset írt, mindezek egyszerre szólalnak meg. Egy világ ez most már, melynek törvényei ugyanazok, s a tudatos emberi viszonyulásban, de úgy, hogy ő maga is része ennek a nagy, átfogott valóságnak, a költészetben ez az egyetemesség nyilatkozik meg.

A *Külvárosi éj* című verse már egy új törekvésére hívta fel a figyelmet: a politikai, agitációs vers válságát megoldva, azt a filozófiai mon-

danivaló irányába fejlessze, s ebben kövesse a maga fejlődésének mozgástörvényeit is. A napi jelszavakról ez az átmenet a marxista filozófia megszólaltatására, ellentmondásos módon jelenik meg a versek nyomán. Az agitációs vers, nem egyet írt maga is, egy konkrét, pillanatnyi helyzet, feladat megvalósítására mozgósít, egy-egy konkrét tény, feladatot hirdet. A napi politika, taktikai mozzanatok kiszolgálása, tehát az egyedinek ez az uralma költészetében, csakhamar megszűnik. A filozófiai mondanivaló ennek éppen az ellenkezőjét, az általános mozgástörvényeket vetíti fel. S ha a versek ilyen vonalával párhuzamba állítja a költő életének vonalát, ott is az „általános” felé való törést látjuk. Összeütközései a párttal, a vele szemben megnyilvánuló mind nagyobb bizalmatlanság megfosztották a napi munka konkrétumaitól, harci feladataitól, a költő számára akkor már az egyetlen lehetséges út a gondolati elem, a filozófia síkján harcolni együtt a munkásosztállyal. De a munkásosztály élete, harcai is új problémákat, elsősorban elméleteket vetettek fel. A húszas évek végének forradalmi optimizmusa szétpukkant, a magyar uralkodó osztály Sallai és Fürst kivégzésével adta tudtára a világnak, hogy felveszi minden rendelkezésére álló eszközzel a harcot a haladó mozgalmakkal szemben, a munkásság és a párt tevékenysége is mindinkább veszített konkrét tartalmából, amikor pedig Németországban a forradalom helyett Hitler fasizmusa került uralomra, a kommunistákat is váratlanul érte ez a fordulat, az érdeklődés ismét az elméleti munka, az elmélet, az eszmék felé fordította a párt munkásait és a haladó értelmiségieket Magyarországon is. A forradalom közelnek érzett időpontja ismét a távoli jövőbe veszett, amelyet csupán az elmélet hitével lehetett elérni, és csak így lehetett értelmet találni a hétköznapok, harcok konkrét pillanataiban is. S a költő, aki a párttal történt összeütközésével még súlyosabb emberi válságba került, hogyan fordult volna az elmélet, az eszmék világa felé, hogyan vizsgálta volna a marxizmus szövegeit újra és újra, hogy ne csak annak a magyarázatát találja meg, miért válságos a munkásosztály egészének s vele a forradalomnak az ügye Magyarországon, hanem azt is kereste, hogy hol, miben van a gyökere ő és a párt közötti ellentéteknek. A költő, aki már kitűnt Marx szövegeinek más értelmezésével, alaposabb feldolgozásával, hisz Hegelhez járatta logikáját iskolába, az új helyzetre is a maga módján reagál. Kikövetkeztette az elidegenüléselmélet *A tőke* és Hegel szövegei alapján, s amikor kezébe került Marx akkor felfedezett kéziratának kiadása, nemcsak jobban, hanem másképp is értette a marxizmus tanításait: figyelme az ember felé fordult.

Néhány versében az ehhez való fejlődést láthatjuk meg. Ilyen a *Búza*, a *Bérmunkás-ballada*, *A tőkésék hasznáról*, a *Vigas*, valamennyi

egyfelől a munka nem emberi voltát (különösen az első versszak), másfelől azt az igazságot, hogy a munkás nem magának termel, dolgozik, s ezért nem öröm a munka, a bér csak a test fönntartását szolgálja. A harmadik szak pedig a kapitalizmus másik sajátosságát akarja tudatosítani: a gazdasági válságok idején tervszerűen irtják a megalkotott munkaeredményt, terményt, az árut, csakhogy az árakat magasan tartassák. A zárórészszerű refrénben ki is mondja:

*A krumpli úgy nő, ha kapálják!
Ott nincs hiba, hogy küzködünk,
nem az rágja az ember máját.
Bérünk van, nincsen örömünk.*

A tőkések hasznáról című versében ismét az emberi munka problémáit feszegeti és énekl meg. Bármilyen munkát végzel is, nincs nagy eredménye a számodra, nem leled öröme benne (itt is hosszú felsorolásban variálja a munkásélet tényeit), léted bizonytalan, könnyen munkanélkülivé válhatsz, s bárhova mégy a világban, mindenütt így van. Mert:

*amíg a tőkések adnak munkát,
a tőkéseké a haszon.*

A legnagyobb hibája ezeknek a verseknek, hogy a költő személytelen közlöje a meglátásoknak, bár konkrét hallgatósághoz, teremakusztikához, szónoki fogásokhoz, közvetlen hanghoz szabta a verset, szavalként alakította és nyelvében is alkalmazta hallgatóságához.¹¹ Öntudatlan munkáshallgatókhoz és olvasókhoz szól, nem filozofál, a filozófiát aprópénzre váltva fel, a munkások egyszerűbb rétegeinek is elérhető szinten akarja „megmagyarázni” a marxizmus igazságait.

A *Vigasz*, amely rokon fogantatású emezekkel, személyi jellegével emelkedik ki agitációs versei közül. A hang bizalmas, s a tanulság is ebből következően a személyi tapasztalat erejével hat: nem bízatsz a sajnálkozó gazdagokban, csak azokban, akik olyanok, mint te meg én – mondja a költő. S ha becsapnak bennünket, mi is okai vagyunk, mert engedtük. A vers személyes hangja, amely a meggyőzést, az érvelést és az élcet egyaránt felhasználja, a meglátás igazságának egyszerű, mindenki számára hozzáférhető képei, a versképzés visszatartott és egyszerűsített eszközei, mind a bizalmas beszélgetés modorát idézi. A villoni hangvétel levetkőzése is ez a vers. Egy-egy eredeti fordulata („a fogacsák azért fogannak”, s „elád felhőt az egen”, „Szivére veszi ter-

hünk, gondunk. / Vállára venni nem bolond . . .”) jelzik, hogy a költő nagyobb teljesítményekre képes.

A költés eme egyszerűbb, egysíkúbb és igénytelenebb formájához még néhányszor visszatér e pályaszakaszában is. Ilyen *A szigeten* és az *Azt olvastam, hogy perli a Nepet* című. Az anekdotikus köntös alatt (kimentem a szigetre, ott pedig barna inges német rezesbanda koncertezett, s így zavarta csendes örömöm), nem a mondanivaló ragad meg bennünket, hanem az a néhány sor, ahol a lírikus képalkotás egy-egy képbe hangulatokat sűrít („Mint egeret a macska, a melegben / csak lestem, egy levélke hátha lebben”. Vagy: „mint állott sőr, habja se volt az égen”).

A költő törekvéseinek ezek a versek ekkor már mellékáramlatait képezik. A *Külvárosi éj*ben elért magasság, filozófia felé törés egy olyan szakaszának kezdetét jelentette, amelynek természetesen nem ezek a költemények a folytatásai. Az a néhány vers, amelyben a költő filozófiai gondolkodása és valóságábrázolása, egyéni érzelmek és általános jelenségek összhangban szólnak meg.

*

A költő 1933-ban írja legtöbb ilyen versét. S nem véletlenül. Ha nem a versek számát, hanem a megírt versek jellegét vizsgáljuk, úgy tűnik, hogy ez volt viszonylag legtermékenyebb időszaka.¹² Kiesett ugyan gyakorlatilag a pártmunka hétköznapijaiból, de még benne élt a harcos évek közvetlen emléke, a problémák azonban már nem részletfeladatokként jelennek meg előtte, társadalmi, filozófiai problémája általános jelleget kap, míg a részletek a táj vonásait hordozzák csupán. Világnézete ekkor alakul ki teljes egészében, lesz filozófiai rendszerré, költői ereje teljében van, ismeri a költés csínját-bínját, megtalálta a maga hangját, nyelvet teremtett, és kialakította képalkotásmódját, s meg is ismerte önmagát. Érett emberként néz szembe a világgal. Idegbaja ekkor még a képek kísérteties pontosságában, merész kapcsolatok, asszociációk megteremtésében mutatkozik, még nem vált el a költőtől, még nem mutatta meg igazi hatalmát. Ezek a tények mind a kiegyensúlyozottság egy vissza nem térő pillanatát mutatják életének.

S nagy vallomások is ezek a versek. Sokrétűségükben egyszerre szólnak a költőről, a tájról, és ezer vonatkozással utalnak a költő konfliktusára a párttal. Feleletek is ezek a versek: sebezhetetlennek mutatják a költőt éppen ott, ahol támadták.

Sorrendben a *Téli éjszaka* az első. Leíró vers, amelyben a költő előszeretettel használt motívumai, a tél és az éjszaka együtt jelennek meg

borzongtató hatásukkal. A rossz világ, az embertelenség, a kegyetlen élet világa ez, amikor megsokszorosodnak az emberek szenvedései, az ember éjszakája ez, amikor a nagy sötétséget csak a gondolkodás logikája fényében lehet belátni, amely metsz és tisztán képes felmutatni a valóságot. Az emberi élet kísérteties kihaltsága, kegyetlensége kap hangot a téli éj képeiben.

Légy fegyelmezett!

Ezzel a felszólító mondattal kezdi a verset, majd hozzáteszi.

*A nyár
ellobbant már.*

Ne ijedj és ne veszítsd el a fejed, mert amit hallasz, az akár pánikot is kelthet benned. De a költő önmaga felé hajló biztatása is ez a felszólítás: ne veszítsd el a fejed, „légy fegyelmezett” ezután is, mint voltál a párt munkásaként, bár most rossz idők szakadtak rád, nem várhatsz semmi jót az elkövetkezendőktől, a te boldog életed is továtűnt már. S a mozgalmi jelszó, mert ez kétségtelenül az, így kap erősen érzelmi alapot, sőt szatirikus élt is: „Légy fegyelmezett!” –, hányszor mondhaták neki! Hát érdemes volt, kérdezheted te, szép-szép a fegyelem, de van az embernek egy élete is, amit hordozni kell a szenvedések rossz világában, mint amilyen a tél is. Hisz ő is, meg a proletárok is „elvégre emberek”, ahogy abban az időben vitacikkében írta.¹³

A vers egészében a táj, a költő személyesen és a társadalmi mondánivaló fonódik össze. Tél hidege, az elmúlás gondolata, a rossz világ képe jelenik meg benne.

A költő versépítkezése a *Külvárosi éj*ben tapsztalt jellegzetességeket mutatja. Első része egészében mutatja be a tájat, amelyet a költő szemlélődve, elgondolkodva a látottakon, megfest. Az első húsz sorban adja a táj teljes képét. A hideg levegő metsző és fagyos, ugyanakkor anyagszerű, hideggel tömött voltát mikroszkopikus képpel érzékelteti, s most ez a mikroszkópia talán még pontosabb, precízebb, mint a múltban volt:

*A lég
finom üvegét
megkarcolja pár hegyes cserjeág.*

Ezután egyetlen tömör jelzős szerkezettel a lényegét ragadja meg:

Szép embertelenség.

S szó szerint kell érteni ezt az embertelenséget, embernélküliséget. A táj látható vonásai közül még csak egy részletet emel ki:

*. . . Csak egy kis darab
vékony ezüstrongy – valami szalag –
csüng keményen a bokor oldalán . . .*

S erre már a saját gondolatát építve kiszélesíti a tájrajzot a maga kérdései megszólaltatásával:

*mert annyi mosoly, ölelés fönnakad
a világ ág-bogán.*

Egy év múltott el a *Külvárosi éj* megírása óta, s az elmúlásban a változást mi sem mutatja jobban, minthogy ott a papír moco-rog, „s indulni erőtlen” volt még, ebben a versben a szalag, talán egy lány feledte itt utolsó kirándulásán, amikor a bokor alá húzódva szeretett, már csak „csüng keményen”, mint ahogy sok jó szándék hajtásait is megfagyasztja a télhez hasonló zord emberi világ. A vers következő képe, amely a horizontot, a hátteret rajzolja a képre, ismét csak ezt a hangulatot idézi hasonlat voltában: „mint elnehezült kezek” – mondja –, „amelyek meg-megrebbenve” tartják a tájat.

A mozdulatlanságnak ezek a képei, amelyek a költő tűnődéseit hordozzák, egyetlen nagynak látott emberi alak mozgásával válnak még mozdulatlanabbá, merevebbé.

Hazatér a földműves . . .

vezeti be ezt a képet. Az előző sorok „párolgó tanyája” felé tart. Az ember rajzában megfáradtságot, szomorúságot, levertséget mutat ki: „Nehéz, minden tagja”, „Cammog vállán a megrepedt kapa”, „egyre nehezebb tagjaival, / egyre nehezebb szerszámaival”. S ezt a képet egyetlen hasonlattal tetézi be, amely egymagában kifejezi mindazt, amit eddig részletként elmondott a „földművesről”:

Mintha a létből ballagna haza . . .

A vers képei, a hangulatok ezt a „létet” idézték már az első sorokban is, hiszen mi más az olyan élet és az olyan táj, olyan idő, amit a költő

rajzol, mint a puszta létezés, biológiai lét, amely a szó eredeti és átvitt értelmében is: embertelen. A képben a horizontot hegyek zárják le, de a fentebb idézett sorral a költő a végtelenbe tágítja a vers érzelmi színhelyét, és egyben alapszínét is felrakja a tájképének: ezüst, kék, vasszürke, a hideg, kegyetlenség hangulatát jelentő színeket.

Azután ismét a téli éjszaka leírása következik. A költő pillantása, amely eddig földi tárgyakon pihent, most a következő két sorral, a hasonlattal, amely szintén a tél hangulatát fokozza, az égre fordul:

*Már fölszáll az éj, mint kéményből a füst,
szikrázó csillagaival.*

A vers csúcspontja, hangulatilag tetőzése következik ezután. A leíró részek gondolati tartalommal telnek meg, a költő szemlélődése nyomán a táj elemeiből gondolatok támadnak, s ekkor a csak „lét-világ” szólal meg. A halott élet kísértetiessége itt jelenik meg:

*És mintha a szív örökről-örökre
állna s valami más,
talán a táj lüktetne, nem az elmulás.*

Mintha a szív hangja szólalna meg, amikor a Föld harangnyelvként belekong az űr hideg végtelenségébe. S ezt már csak az „elme hallja”. A költő meglátásainak precizsége, mikroszkópiája, lényegbe hatolása öltözik képekbe az elme hallása nyomán. A csend, a némaság jegyeit rögzíti, s olyan finom a hallása, hogy a „csengés emléke” is nyomot hagy elméjében:

*Üllőt csapott a tél, hogy megvasalja
a pántos égbolt lógó ajtaját . . .*

Egy másik hasonlatában így ír:

*Tündöklük, mint a gondolat maga,
a téli éjszaka.*

vagy:

*s a csönd kihűl. Hallod-e, csont, a csöndet?
Összekoccannak a molekulák.*

*Milyen vitrinben csillognak
ily téli éjszakák?*

Csúcsa ez a pár sor a költeménynek. A hideg csontig ható erejének és a némaságnak, a fagyott világnak találhatunk-e tökéletesebb megfogalmazását ennél? A „lét” hangjait idézi:

Összekoccannak a molekulák.

S aztán a „szép embertelenség” gondolatára felelős kép:

*Milyen vitrinben csillognak
ily téli éjszakák?*

A tél érzékletes képe és urak kegyetlen világának gondolata egyszerre csap ki a képből.

S amikor molekuláira szedi szét ezt a nagy embertelenséget, mindennütt, az „egy ölnyi végtelenben is” ezt az embertelenséget találja. A téli éjben lassan haladó tehervonat leírása előképe a város peremén élő téli éjszakája leírásának, ahol a nincstelenségben élő emberek „lábára lép a tél”. A vers egésze ide vezet, innen kap távlatot a mondanivaló. A külváros nyomorgó népe („mint lucskos szalma, hull a lámpafény . . .”) fázik, didereg, él embertelenül a földön és égen egyaránt uralkodó még nagyobb, az emberi lét alapjaiba hatoló embertelenségben. A természet itt nem az ember barátja már, nem az ember „szervetlen része”, ahogy Marx mondta, hanem elementáris ellenség. Az elidegenülés rettenetes éneke a *Téli éjszaka*, melynek két tartóoszlopa a két kép: a fáradt földműves és a sarkon reszkető külvárosi proletár leírása, méltó befejezése pedig az utolsó öt sor, amelyben a költő személy szerint is megjelenik a versben:

*Hol a homályból előhajol
egy rozsdalevelű fa,
mérem a téli éjszakát.
Mint birtokát
a tulajdonosa.*

Már csak „méri” a birtokát, a felismert embertelenséget. A hasonlat is a vers lényegére utal („Mint birtokát / a tulajdonosa”), az elidegenülés okaira mutat rá.

A költő itt képei megszerkesztésében remekel. A mondanivaló többsíkúsága, a költői kifejezés lehetőségének sokoldalúsága érvényesül teljes mértékben a vers soraiban. Érdekes a vers motívumainak hármas felbukkanása. Alapszínei a téli éjszaka leíró részeiben jelennek meg (a vers bevezető részében, majd a földművesről szóló rész után és a külvárosi tél leírásában); az embertelen társadalom képe is háromszor villan fel („szép embertelenség”, mondja a vers kezdetén, azután a csúcsa a vitrinkép és a vers utolsó soraiban a birtokos hasonlat); a költő reflexiói is háromszor jelennek meg („annyi mosoly, ölelés . . .” kezdetű részben, azután az emulást idéző sorokban és a vers végén), s mindennek a tartóoszlopa, mint jeleztük már, a munkásosztály életének képei (fáradt paraszt, külvárosi ember).

Itt a tájélemek még túlsúlyban vannak, uralkodnak a vers egészén. De *A város peremén* című versben a filozófiai mondanivaló kerül előtérbe, s vele József Attila megalkotja az új költészet mintadarabját.

A város peremén és a vele egységet alkotó *Elégia* egész költészetének középpontja, mert egyik alkotásában sem szárnyal alkotó kedve ilyen magasra, mint éppen ezekben, egyik verse sem fejezi ilyen tökéletesen világlátását, és vet fényt elmúlt költészete és az ezek után írott versekre, és egyik versében sem mondja még ihletettebben, mint éppen ebben, hogy hisz a munkásosztály jövőjében. Ódai szárnyalás ez, mert a jövőről beszél, a munkásosztály történelmi hivatásáról, de amely elégiává, szomorúság hangulatú merengéssé válik, amikor a jelenről beszél (*Elégia*).

A „törvényeket” éneklő, amelyek előbbre viszik az emberiséget. Gondolatainak magva *A tőke*, *A szent család*, a *Kommunista kiáltvány*, *A munkásosztály helyzete Angliában*, *Az imperializmus, mint a kapitalizmus legfelsőbb foka* olvasása közben fogant¹⁴, és az ezekben a könyvekben elemzett és felfedezett történelmi törvényszerűségek, megértett igazságok váltak izzóvá, líraian folyékonyá, személyessé, egyéni világlátássá, érzelmévé. A költemény tiszta logikája, dialektikus okfejtése, „nem lírai témája” ellenére is egyetlen érzelmkifejezés. Nem „racionális óda és tanköltemény” ez, mint ahogy József Jolán írta¹⁵, hanem lírai vallomás, amely egyetlen pillanatban sem veszíti el érzelmi és személyes jellegét, tehát emberi hitelét sem. A költő egész lényével ott van abban a világban, amelyet megénekel, s így az objektív igazság és szubjektív hit nagy kiegyenlítődése, egymást támogató felemelkedése, állandó egymásba fonódása, eggyé olvadása, átcsapása adja meg a versnek eredetiségét, mondanivalójának ódai ihletését, valóságának hitelét, és mutatja világnézete minőségét.

A vers hét gondolati egysége átfogja az egész társadalmi életet, betekint a múltba, megmutatja a jelent, és célokat tűz, feladatokat fogal-

maz meg a jövőt illetően. S mindez úgy szólal meg, hogy egy pillanatra sem válik a vers deklamációvá, sőt a konkrét helyzetre való utalásai-
val mélyen időhöz és aktualitáshoz kötött is.

A vers gondolati egységei így tagolódnak: környezetrajz, amely hasonlat is egyben (az első sortól a tizenkettedik sorig), a munkásság, mint osztály és keletkezése (a tizenharmadiktól a huszonötödik sorig), a munkásosztály múltja (a huszonhatodiktól a negyvenkettedik sorig), az embertelen kapitalizmus (a negyvenharmadiktól a hatvanadik sorig), a munkásosztály jelene (a hatvanegyediktől a hetvennyolcadik sorig), a jövő (a hetvenkilencediktől a nyolcvannegyedik sorig), és ismét környezetrajz, amely a kezdeti hasonlat helyett most személyes jelleget kap.

Ünnepélyesen intonál:

A város peremén, ahol élek . . .

A részletek, mint jeleztem is, egyszerre konkrétak, és a következő sorok hasonlata révén a tulajdonképpeni verskezdetet hátrább is viszik. A költő kedves technikai eljárásával dolgozik: felrakja az alapszíneket, amelyeknek sötétebb és világosabb változatai majd az egész vers hangulati összefüggéseiben meglesznek. A második versszak tehát így kezdődik:

Lelkünkre [. . .] ül ez a kor . . .

„Ez a kor” a város peremén élő ember, a város peremén élők ideológiájával így néz ki: belep mindent a korom, amely gyárak kéményein száll ki, mint ahogy bemocskolja a kapitalista termelés az embereket is, elemberteleníti, eldologiasítja őket. A vers e részének határozói, jelzői ezt fejezik ki: keményen, vastagon, rákövesedő. A *Külvárosi éj* rajza ez: a költő ismét a sötét külvárosok képén mereng, s a külvárosi kísértetjárás, amely a *Külvárosi éj*ben is megvan, itt is hangulatilag felidéződik a „mint pici denevérek, puha / szárnyakon száll a korom” hasonlat képében. Csak most ez a „kísértetiesség” másik, nem a kapitalizmus oldaláról látott képet mutatja. Aztán itt van ez a különös, egzotikus tájakat, már-már irrealitást hordozó, ugyanakkor érzékletes és konkrét jelentésű szava: a guanó. A költő nem véletlenül használja itt. Mert nemcsak kérges szívekről van szó, elembertelenedett emberekről, a nyomorúság páncéljába öltözésről. A guanó jellemzően idézi fel a lerakódás, a rétegről rétegre halmozódás, megkeményedés képzetét, de ugyanakkor „trágya” voltában az újnak a születését, hangulatát fogalmilag is közli, mintegy szuggerálja a gondolatot: ebből és az ilyen emberekből születik az új emberiség meg.¹⁶

A kornak az ember lelkére kövesedett embertelenségét a búsongás nem tudja lepattintani, csupán a harc, amit a munkásosztály folytat saját felszabadításáért. S most a költő hangja magasra emelkedik, mert a munkásosztály történelmi hivatását énekli meg, a helytállást „az örök talajon”. Tanulmányt lehetne írni a költemény e részéről, amelyben a történelmi materializmus nagy gondolatai képszerűen, egyéni hangon, lírai érzésként jelennek meg. A kapitalizmus, ez a „szörnyű társadalom” teremtette meg a proletariátust, tehát joggal nevezheti a költő a munkásokat az „anyag gyermekeinek”, hiszen ott születtek meg gyárak, műhelyek, bányák embertelenségében: a termelésben. S „ez a kor” a munkásság kora, mert itt az ideje, hogy megszűnjön az embertelenedés. A proletariátus osztályként áll szemben immár a kapitalizmussal, s felvette vele a harcot. Két fontos jegyét emeli ki József Attila itt a munkásosztálynak: „így lettünk végre mi hú / meghallói a törvényeknek” – mondja –, majd így folytatja ezt a gondolatot: „minden emberi mű / értelme ezért bűg mibennünk, / mint a mélyhegedű”. A marxizmus humanizmusa és a történelmi szükségszerűség találkozik ezekben a gondolatokban. S éppen ezen a ponton emelkedik tovább a gondolat a társadalmi-történelmi vonatkozások felszínénél. Nem véletlenül a „Papok, katonák . . .” kezdetű rész központi gondolata a „minden emberi mű”, s hogy a feudalizmus, a kapitalizmus fogalmait emberi testekbe öltözteti, papokról, katonákról, polgárokról beszél. S ez a „minden emberi mű értelme” mi lehet más, mint az ember emberré válásának körülményeit megteremteni, mint ahogy azt Marx és Engels a *Kommunista kiáltványban*, *A szent családban* és *A tőkében* kielemezték. S hogy éppen az elembertelenedésről, illetve az emberré válásról van szó itt, a vers következő része bizonyítja, amelyben a munkásság szenvedéseiről beszél. Elpusztíthatatlanról és győzni fogóról, megalázásról énekel. Az elembertelenedést így foglalja össze: „szállításainkon éhínség, fegyver, / vakhit és kolera dúlt”, s ezt olvasva, nem lehet nem gondolni Engels *A munkásosztály helyzete Angliában* és Marx *Tőkéje* egyes lapjaira, amelyeken a munkásosztály életkörülményeinek rajza van, s a költő egyéni tapasztalataira, amelyeket a külvárosi tömeglakásokban járva, a magyar munkásság életét vizsgálva szerzett. Az ember elembertelenedésének külső megnyilvánulási formái ezek. És mégis, az így élő, ilyen múltból jövő emberekben dolgozik a jövő, ők látják a „földbe zárt titkot”, ők tudják, ők ismerik a „gép nevét”, nekik „kezes állat”, hisz „gyermekkora gyermekkorunk”, s ők adtak enni neki, ők tápláltak úgy, hogy önmagukat veszítették el vele.¹⁷

A gépek hatalmának megmutatásával a költő a múltból a jelenbe, a maga jelenébe kanyarodik vissza. A megvadult termelés világot ren-

dító anarchiája e vers megírása előtt négy évvel tört elő feltartóztathatatlanul. Példának hozza fel csupán a gép hatalmát, hogy megmutassa, az a „földbe zárt titok”, amelyről fentebb beszélt, a munkásosztály filozófiájában megértett törvényszerűség, a kapitalizmus szabályaként jelenik meg, míg a tőkés előtt továbbra is titok marad, hisz nemsokára mind térdre omlanak, s imádkoznak neki, pedig csak a tulajdonuk. Ezzel a gondolattal egyszerre mutatja meg a termelés erőinek fantasztikus hatalmát, a tőkés helyzetét, a tőke „logikáját”, „kényszerét” és az objektív társadalmi helyzetet, valamint a szocialista társadalom szabályozó, rendteremtő erejét, amely meg tudja fékezni a „gépek önkényét” is.

A munkásság erejét énekli a következő rész (a hatvanegyedikről a hetvennyolcadik sorig); itt a vers mondanivalója ismét a költő korának konkrét társadalmi, politikai helyzetére utal éppen úgy, mint ahogy előbb a magyar társadalom feudálkapitalista voltát mutatja meg, tehát az általánosban a különöset, hasonlatával („Ki inti le? – talán a földesur? – / a juhász vad ebet?”). S ez a rész nem kevésbé beszél magáról a költőről, a költő felfogta viszonyról párt és munkásság között. A munkásosztály szervezettségét és bizalmatlanságát emeli ki már az első sorokban. Hányszor csapták már be ígéretekkel, hányszor harcolt a munkásság is idegen érdekekért, önmaga ellen! De az a párt, amely azonosulni tud vele, amely valóban a munkásság érdekeit képviseli, az hatalmas lehet, mert a munkásosztály is hatalmas, hisz meg tudja fékezni a termelési erőket is, rendet tud teremteni a világban. De a költő szívről beszél, amely földbe van tiporva, hisz fel kell emelni, s ugyanakkor nagyon jellemzően így fogalmazza meg a párt és a munkásosztály viszonyát: „Ilyen erős csak az lehet, / ki velünk van teli”. Pártvitáira vet fényt némileg az „Emeljétek föl szívünket! Azé, / aki fölemeli” gondolata. A párt és a munkásság viszonyának emberi vonatkozásait helyezi előtérbe ellentétben a korabeli felfogással, amely nem volt hajlandó ezt az emberi relációt elismerni, elsődleges szerepének helyét adni. Igazán megérteni ezt a munkásosztályt csak az tudja, aki osztja a munkássággal az élet minden embertelen nyomorúságát. S ez a gondolata ismét csak vitáira utal.¹⁸ Azaz: csak a munkásosztályéval közös sorsú ember értheti meg igazán nemcsak a munkásosztály helyzetét, harcait, hogy nemcsak erőt és fegyvert jelent a munkásosztály, hanem világnézeti alapot is, a jövőt is. „Föl a szívvel, az üzemek fölé!” – énekli a költő, s ismétli meg még egyszer a gondolatot záró sorban ezt. Ismét csak az embertelenedés kérdésével találjuk magunkat szemben: „napot [. . .] füstjében fulladni meg” és „Föl a szívvel, az üzemek fölé!” gondolat így fejezi ki azt a mély és harci feladatot, hogy dolgozni kell az ember eltárgyasodása körülményeinek megszüntetésén, harcolni kell ellene, alap-

jaiban kell támadni. Alapja pedig a „fölosztott föld”, a magántulajdonon alapuló termelési viszonyok. Ezt kell megsemmisíteni.

A „Míg megvilágosul gyönyörű / képességünk . . .” kezdetű strófa szintén kulcsrésze *A város peremén* gondolatainak. Befejezetlen gondolat ez, s ugyanakkor szorosan kapcsolódva az előző gondolatokhoz, logikusan fejezik be azokat. A költő gondolatai itt, ebben a hat sorban nyilvánulnak meg teljes mélységükben és nagyságukban. A marxizmus egyetemességét énekli itt. Csak a munkásosztály világnézetével lehet megérteni a világmindenség törvényszerűségeit, csak a munkásosztály filozófiája és a munkásosztály van birtokában annak a „gyönyörű képességnek”, amit „rend”-nek nevez a költő, s amellyel meg lehet fékezni a termelési erőket és az ösztönöket.

Termelési erők és ösztönök, ember és társadalom, tehát a teljes emberi világ és emberi élet – ez a nagy álma. Ez még nem valósult meg, a versszak a gondolat második része helyett három ponttal szakad meg. Gondolata ebbe a magasságba, ebbe a merész álomba emelkedett fel, ahonnan számára nincs tovább út. „Míg megvilágosul . . .” – kezdte magasan, de az addig . . .-ra adott felelet ilyen elvi megválaszolása helyett a gondolatok, az érzések heve csillapulni látszik. A költő önmagát rajzolja, önmaga helyzetét ebben az új és készülő világban, a jövőbe pillant, és a jelen szomorúságán mereng, még egyszer megmelegedett szívvel fogalmazza meg a maga feladatát, helyzetét. Az utolsó előtti versszakban arról beszél, hogy a költő „nézi, csak nézi” a külvárosi tájat és a kort, amely az emberekre ül, s ha nem is vehet cselekvően részt a termelési erők megfékezésében, de magában, eszmei síkon, íme, a költemény is meg tudja szerkeszteni a „harmóniát” ember és világ, társadalom és természet között, hisz a költő „az adott világ varázsainak mérnöke”.

A költő marxizmusa e vers magjaként és tartalmaként, jellemzően mutatja József Attila filozófiai gondolkodásának minőségét, sajátosságát is. Központi kérdése az elidegenülés problémája, s *A város peremén*-ben is ennek folyamatát énekli meg, hisz az osztályharcok története, különösen a kapitalizmusban az elidegenülés, eltárgyasodás története is (jellemzően a tőkés és a gép viszonyát is ebből a szemszögből láttatja: a tőkés tulajdon is elidegenült magától a tőkéstől), s a maga korának jegyeként az elidegenülés olyan fokát mutatja meg, amelyben már az elidegenülés tudatára ébredése, tehát megszüntetésének vágya, a tőkés rendszer megszüntetésére irányuló törekvés ébred fel a munkásságban. Az osztályharcoknak, emberi viszonyoknak, a maga helyzetének tanulsága nem a marxizmus felszínén, hanem emberi lényege síkján általánosul. József Attila olyan korban foglalkozott a

marxizmus emberi tartalmával, humanista vonásával, amikor általában csupán közgazdasági formulákat láttak abban, s a forradalmi mozgalmakban is, a közgazdasági vonatkozások eltakarták az emberek szeme elől a közgazdasági vonatkozásokban megjelenő emberit.

A marxista filozófia József Attila versében nem elvont tételként jelenik meg, hanem a költő hétköznapjaiként, korára és önmagára vonatkoztatva. Ez az egyetlen költői lehetőség, hogy a költészet új, eddig meg nem szólaltatott érzés- és gondolatvilága formát kapjon. Az addigi szocialisztikus költészet legnagyobb hiányossága éppen abban nyilvánult meg, hogy az emberi problémák nem emberi, hanem pusztán közgazdasági jelenségekként jelentek meg a versben, s nem a kor emberi kérdései és a költő személyes problémája kapcsolatában, hiányzott a líraián heves átmenet, átcsapása az egyiknek a másikba, végső fokon tehát nem vált élménnyé, életproblémává a költőben ez, csupán feladattá, amelyet meg kell énekelni.¹⁹

A város peremén emelkedett hangját, ódajellegét a költő világnézetének, látáspontjának szoros kapcsolata, azonosulása a munkásosztály nagy történelmi hivatásának vallásával szabta meg. A személyes probléma kilátástalansága és a munkásosztály harcainak általános mozgástörvényei közötti ellentét viszi magasra a költői ihletet. Az első versszak komor, embertelen tájképe és a tájban a meditáló költő képe a kor képévé válik, és eszmei síkon jelenik meg a második versszakban, míg a harmadikban, miután a második versszakban megtörtént az én-ből a váltás a mi-re („A város peremén, ahol élek” – „Lelkünkre így ül ez a kor”), végbement a teljes azonosulás a költő és a munkásosztály élete között, az „Új nép, másfajta raj” nagyszerű hivatása kap hangot, a múlt rettenetes szenvedése, amelyben megszületett a munkásság osztályának győzelmében vetett hite, amely megszünteti az elembertelenedés gazdasági, társadalmi alapjait, a munkásság nagy embersége, humánuma, ereje, amely rendet tud teremteni a győzelem után a termelésben és az ösztönök világában is, letörölve az ember arcáról az embertelenség, az elfojtott vágyak, törekvések, a megölt szép emberi vágyak nyomait. Mindez a „város peremén” élők élete, s a jövő letéteményesei ezek az emberek. S ebbe a magasba ívelt gondolatba kapcsolódik a költő személyes problémája is, feladatvállalása: megszerkeszteni az emberi érzések területén azt a harmóniát, amit a világban majd a munkásság teremt meg. A költő jelenében csupán a költészet síkján lehetséges ez a gondolati és érzelmi harmóniateremtés, míg az új világ egyelőre a jövőben meglátott, hittel és szenvedéllyel vallott távlat. S milyen éles az ellentét a költő passzívvá vált, tehetetlenségre kényszerült alakja és a mondanivaló, a magasra szárnyaló hit, bizakodás között.

Egyéni élet és a munkásosztály történelmi távlata közötti ellentét ez, s annál inkább fájdalmasabb, mert a hit, amit énekel, szívvel-lélekkel vallott igazsága. S ez az ellentét képezi emberi hitelét ennek a költeménynek, így lesz személyes, egész egyéniségét átjáró vallomássá, a költő élete egy pillanatának megrögzítése, egyúttal pedig a legszebb vallomás, filozófia és társadalomrajz, amit költő addig a munkásosztály helyzetéről, a munkáséletéről elmondott.

A nagy erejű mondanivalót, a személyes és az általános vonatkozások egymásba csapásait, a múlt szenvedéseit, a jelen kérdéseit és a jövő távlatait kifejezve a költő a legegyszerűbb költői eszközökkel él. A sűrítés, a kondenzált mondanivaló, a képek pár jellemző vonással való megrajzoltsága a legjellemzőbb rá. A sorok jambikus lejtése, a halkan csendülő asszonáncok, a zárt formát feloldó, rímes, tagoló szabadversszerű formai megoldása egyszerű, a lényegét kiemelő keretet biztosított mondanivalójának. Az emberiség története például így sűrítődik össze hat sorban a „Papok, katonák . . .” kezdetű versszakban, s ugyanígy kap tömör megfogalmazást a jövő programja is a „Míg megvilágosul . . .” kezdetű versszakban. Annál figyelemre méltóbb a közlésnek ez a módja, mert például az említett versszakban nem használ fel egyetlen formai eszközt sem a költői kifejezés tárházából, sőt a közgazdaság-tudomány szakkifejezéseit, a filozófia és a tudomány műnyelvét alkalmazza (véges végtelen, termelési erők, ösztönök). Ilyen kifejezéseinek azonban nagy a helyzeti energiájuk. Az „. . . E fölöstott föld körül / sír szédül és dülöng / a léckerítés . . .” sorokban a „fölöstott” jelzót a marxista filozófia terminológiájaként kell értenünk, így egy-egy ilyen szava, jelzője egész problémaköröket, emberi életek kérdéseinek sokaságát képes kifejezni. Ugyanígy az „adott világ”, „tudatos jövő”, „gyönyörű képességünk, a rend”, „harmónia”, „anyag gyermekei”, „tulajdon”, „gép”, „minden emberi mű értelme”, „helyt állni az emberiségért” kifejezései nemcsak a vers kulcskifejezései, hanem a gondolkodás, világismeret, filozófiai, közgazdaság-tudományi, természettudományos, történelmi ismeretek sokaságát is feltételezik. Tudományos művek hosszú fejezetei sűrítődnek össze egy-egy ilyen kifejezésévé, ezért tudja felölelni és kifejezni ilyen általános és egyben pontos tudományossággal, marxista dialektikával gondolatait. Hasonlatainak fogalomköre ugyanakkor jellemzően mutatja a környezetét, amelyben él, amelyben a vers fogant. Nemcsak a bevezető és befejező rész rajzában, a külvárosi házak „csorba pléhtetői” mutatják ezt, hanem olyan, a vers molekuláig ható azonosságok, mint mikor „e szörnyű társadalom öntőformáiról”, a gépről, a „drága jószágról” beszél, amikor „Törékeny falvak recsennek össze, / mint tócsán gyöngye jég . . .” „városok vakolata omlik . . .”, „Ki

inti le? – talán a földesúr? – / a juhász vad ebét?”, „kezes állat”, „dü-
lög a léckerítés”. Egy „kis világ” körvonalai bontakoznak ki így a
versből, amelyek a legközvetlenebb emberi valóságot jelentik, s mint-
egy ezek tükrében mutatkoznak meg a társadalom általános törvényszer-
űségei, úgy, hogy ennek a kis világnak a törvényszerűségeivé válva a
költő egyetemes szemléletének képezik talaját. Ez az ábrázolási mód
biztosítja, hogy a költő filozófiai mondanivalója egy pillanatra sem vá-
lik absztrakcióvá, a gondolati költészet a gondolat materiális, társadal-
mi vonatkozásainak kifejezésével megszűnik gondolati költészet lenni
a polgári filozófia és költészet értelmében, s a költészetnek, külön pe-
dig a filozófiai lírának, új csapását jelenti.

A legalkalmasabbnak látszik éppen *A város peremén* című verse
kapcsán beszélni a költő e korban keletkezett verseinek egyik fő saját-
osságáról, arról, hogy József Attila mondanivalóját a valóság részei-
nek dialektikus ellentéteiből, ellentmondásaiból mintegy „kiugratja”,
gondolati lírája ezért tartja meg mindig reális, anyagra vonatkoztatott
természetét, ezért találunk gondolati elemeket nem „filozófiai” versei-
ben is, így válik a költő versében a valóság értelmezetté (objektív tör-
vényszerűségei munkálnak a versben is), s nem tendenciózusan bemut-
tatottá, ez tette lehetővé, hogy leszálljon az anyag „rejtelmébe”. Vég-
ső fokon ez teszi belső összefüggéseiben egységessé József Attila köl-
tészeti egészét, motívumainak, képeinek sok irányba futó szárait ez
kapcsolja össze.

A város peremén-ben számtalan példáját találjuk ennek. Többdimen-
zionálissá válnak a szavak, kifejezések is a versben, s e többsíkúságu-
kat rákényszerítik az olvasóra, s mint amit a mondanivaló kifejezni lát-
szik: a valóságos élet fejlődése villan fel bennük, múlt is, jelen is, a
jövő iránya is. Ezek a szavak, kifejezések, képek önmagukban is hor-
dozzák a vers egészét, a valóság részeinek törvényszerűségeit. Az em-
beriség egész elmúlt története ott van ezekben a szavakban, s a vers
egésze így kapja meg a „határolt végtelenség” jellegét. *A város pere-
mén* egyik legjellemzőbb példája, mintadarabja ennek.

A város peremén-ben a költő a külvárosból a jövőbe pillantott, s éle-
sen belehasított a jelen sivársága és a jövő biztatása ellentétének meg-
látása. Önmagát, sorsát is meglátta benne, akinek félre kellett állnia, s
nem vehet cselekvően részt a világ megváltoztatásának nagy munkájá-
ban, csupán „magában szerkesztheti meg” azt a „harmóniát”, amit
majd a munkásosztály egésze a jövőben egészen bizonyosan meg fog
tenni. Az *Elégia* című versének, amely együtt fogant meg *A város
peremén*-nél, ebből ered a kérdésfeltevése. Ha *A város peremén*-ben a
gondolat olyan magasra szökött fel, hogy beláthatóvá vált a társadalmi

fejlődés elkövetkező időszaka is, az *Elégiában* mérhetjük meg, milyen mélyről szállt fel a gondolat. Az a jövő volt, az *Elégia* a jelent éneкли. S nem a sötét, pesszimista látásmód „ellenére” győzedelmeskedett a költő hite, hanem éppen azért győzedelmeskedhetett, mert a jelene (társadalomé, költőé egyaránt) ilyen. A valóságos élet azon a fejlődési ponton állt, amikor egy fejlődési irány átcsapni készült a maga ellentétébe. A költő töprengéseinek nyomaira itt rábukkanunk, s az *Elégia* egészében nem más, mint elemzése a költő legegységibb problematikájának: mi az, ami a külvárosok népéhez köti, mi az, ami minden csalódása ellenére is ideláncolja. *A város peremén*-ben új népről, másfajta rajról beszélt, akik másképp ejtik a szót, tehát osztályvonásait emelte ki a munkásságnak és magának is. Az *Elégia* a költőt emberi mivoltában, problémáival viaskodva mutatja meg. A pesszimista hang, az elégia műfaja ezért itt jogos, az egyetlen lehetséges.

A város peremén-ben „suhant” a lélek, az *Elégiában* csak „leng”, „Mint ólmos ég alatt lecsapódva, telten, / füst száll a szomorú táj felett . . .”. A tájkép nappali megvilágítású, az előző vers korma itt füst, de a táj „szomorú”, s a felhős ég a földre nyomja azt. Ott „beomló alkonok”, itt „alacsonyan szálló füst” veszi körül a költőt töprengéseiben.

Sötét gondolatok rajzanak agyában, s pesszimizmusát most még az ismerős, sokat látott táj, környezet sem tudja feloldani, mint máskor, a milliók sorsával való azonosulás sem vigasztalja a tűnődés e pillanatában, amikor ez a kemény lelkű, lágy képzeletű ember a „valóság nehéz nyomait követve” származását, múltját vizsgálja. A vers a költő vizsgálódásainak két síkját mutatja meg: a „valóság nehéz nyomait” és önmön eredetét, hovatarozását.

A „valóság nehéz nyomai”-nak háttere az ólmos ég, az alacsonyan szálló füst, kulisszái pedig a „szikrázó tűzfalak”, a „nyomor egykedvű csendje”, a sok „rom”, amely külvilágban és emberi lélekben egyaránt ott van: elidegenült ember nyomorúságos életkörülményei ezek. Üres gyárudvarok, gazzal benőtt telkek, elhagyatottság, sivárság, kopárság. S mégis mindenütt kerítések, a magántulajdon legprofánabb cövekei, szemétdombok, rajtuk a hulladékra összegyűlt legyek csapatai, kido-bált edények s nagy csend, kihaltság, hogy hallani, amint „néha gyűszünyi homok / pereg alá . . .”

A táj embere is ilyen. Lelke üres, „arcán” eltorzult minden vonás és ezek a „lelkek [. . .] üresen várnak” egy jobb, emberibb jövőt, várják a „megszerkesztett, szép, szilárd jövőt”: az új világot. A kietlen táj képe után íme, a kietlenné vált emberi lélek rajza ez, sőt a táj azonkívül, hogy táj, az emberi élet rajza is, hisz emberi környezetről beszél József Attila. Elembertelenedett ember él itt elidegenült természet környeze-

tében, üres lélek és üres világ ez. A „kamatra gyötört áldott anyaföld” és kamatra gyötört ember képét mutatja meg, s mindennek okát a „. . . falánk / erkölcsi rendet a sánta palánk / rikácsolva / örzi, óvja” gondolatában jelöli meg, azaz a magántulajdon létezésében, a „felosztott” világ létében. S így teljes a külvárosi táj képe, általános vonatkozásaiban („. . . Itt a lelkek / egy megszerkesztett, szép, szilárd jövőt / oly üresen várnak, mint ahogy a telkek / köröskörül mélán és komorlón / álmodznak gyors zsbongást szövő / magas házokról . . .”) és részleteiben („. . . Kínlódó gyepüket / sárba száradt üvegcserepek / nézik fénytelen, merev szemmel.”) egyaránt.

Az élet ilyen felismeréséből nő ki a költő egyéni problematikája. Önmagával folytatott párbeszéd ez, kérdések, amelyekre a feleletet nem is a költő adja meg, hanem a környezet, amelyet vizsgál, elemez, kutat, hogy a végén e párbeszédben kielemezett igazságot egy tömondatban összefoglalhassa.

Megszólítással kezdődik ez a dialógus:

*Te kemény lélek, te lány képzelet!
A valóság nehéz nyomait követve
önnönmagadra, eredetedre
tekints alá itt!*

Majd az első kérdés hangzik fel:

*Felelj –
innen vagy?
Innen-e, hogy el soha nem hagy
a komor vágyakozás,
hogy olyan légy, mint a többi nyomorult,
kikbe e nagy kor beleszorult
s arcukon eltorzul minden vonás?*

A második kérdés is hasonlóan súlyos és tragikus:

*Magadra ismersz? Itt a lelkek
egy megszerkesztett, szép szilárd jövőt
oly üresen várnak, mint ahogy a telkek
köröskörül . . .*

S aztán a harmadik:

*Tudod-e,
milyen öntudat kopár öröme
húz-vonz, hogy e táj nem enged és
miféle gazdag szenvedés
taszít ide?*

Mi az, ami ide vonzza a költőt, ami fogja, ami nem engedi elszakadni, ami arra kényszeríti, hogy egygé váljon a külvárosok népével? Származása? Életsorsa? Tudatos feladatvállalása? Származás, életsors, politikum? Származás: az együvé tartozás vonzása hozta ide, a „komor vágyakozás”, hisz egy anyagból van ő is gyúrva a milliókkal, élete egy része itt telt el, ebben a környezetben élt anyja, itt dolgozott apja, Juddal ide költözik ki, s a padlásszobából szeme már a városszéli házakra, mezőkre, gödrökre, teherpályaudvar füstjére figyelhet, ezek között járt évekig agitálni, és eltorzult arcukon a maga vonásait ismerhette fel, életsorsában azokét olvashatta ki. Életsors: nyomorgással, éhezéssel, küzdelemmel teli élet, amelynek tükrében az elembertelenedés, elidegenülés rettenetes vonásait fedezheti fel. Politikum: tudatos pártállás, marxista tanulmányok, agitáció, politikai harc, sztrájkok, tüntetések, illegális pártmunka. Az „öntudat kopár öröme”, ahogy a költő mondja. Valóban mindez ide, ebbe a környezetbe kényszerítette: származása is, életsorsa is, világnézetének alakulása is. A nagy magáraismerés pillanata ez, amikor az eddig csak szavakkal vallott hit, igazság, életsors értelme megvilágosodott, a valósághoz kapcsolódott.

Ennek a felismerésnek, elemzésnek az eredménye lehetett csak az a szenvedélyes vallomása, amely ezután csendül meg a versben:

*Anyjához tér így az a gyermek
kit idegenben löknek, vernek.*

Ez a hasonlat éppen úgy felidézi a költő gyermekkorának egyik epizódját, mint ahogy kifejezi a megtalált szülői táj láttán érzett örömet is, boldogságot s megnyugvást. A teljes azonosulás ez már, egy lépéssel még közelebb lép igazi emberi talajához, amelyhez viszonyulása *A város peremén*-ben még passzív volt, itt már a vallomás szenvedélyével lobog. S ez már több mint „rokon” kapcsolat, ez már a teljes azonosulás, cáfolata mindannak, amit ellenfelei (jobb- és baloldaliak egyaránt) emlegettek támadásaikban, annak a látszatnak, hogy elszakadt a munkásságtól, hogy renegát lett a pártból történt kizárásával. Ezért fejezhette be a verset szárnyalóan, melegen:

*Igazán
csak itt mosolyoghatsz, itt sírhatsz.
Magaddal is csak itt bírhatasz,
óh lélek! Ez a hazám!*

Az elégikus, szomorkás hangba a magatartás, érzelemtorlódás azonban ódai hangot is vegyít, különösen a vers befejező szakaszában emelkedik fel az óda ünnepélyes hangvételéhez. S bár a versben ábrázolt társadalmi helyzet, emberi szituáció kevésbé harmonikus, tehát kevésbé „megszerkeszthető” is, mint ahogy *A város peremén*-ben látuk, a vers szabadabb ritmuskezelése, rímeinek mesteri, funkcionális összecsendülése, a versrészek nagyobb tagokká képzése, mesterien megoldott költői feladat eredménye.

A költő az „itt” mutató névmással, amely a versben tizenegyszer ismétlődik, mindig azon a helyen, ahol a vers gondolati csomópontjai vannak, s ilyenkor meg is kettőződnek, ahogy egymás után következő mondatokban a költő közvetlen környezetére mutatnak, s magas hangalakjukkal sikoltásszerűen, felkiáltójelek módjára magasodnak ki a versből, legfontosabb mondanivalójára hívja fel a figyelmet. Jellemző például a vers befejező soraiban az „itt”-ek külön szerepe:

*Igazán
csak itt mosolyoghatsz, itt sírhatsz.
Magaddal is csak itt bírhatasz,
óh lélek! . . .*

Majd egy másik mutató névmással ismétli meg ugyanazt a kifejezési módot:

. . . Ez a hazám.

Sűrűbb vagy ritkább ismétlődései adják meg a vers sajátos gondolati ritmusát. Szenvédélyes, meggyorsuló lélegzétvétel, heves érvelés, indulatos megmutatása életkörülményeknek – ez a szerepük a meggyorsuló gondolatok kifejezésében az „itt”-eknek. Háromszor is felemelkedik a hang így:

*önnönmagadra, eredetedre
tekints alá itt!
Itt, ahol máskor oly híg ég alatt . . .*

vagy:

*Az egész emberi
világ itt készül. Itt minden csupa rom.*

S a harmadik:

*Itt pihensz, itt, hol e falánk
erkölcsi rendet a sánta palánk . . .*

De ide kell számítanunk a már idézett befejező rész háromszor jelentkező „itt”-es sorait is, hogy előttünk álljon a mondanivaló, a gondolatok megszerkesztése és a nyelvi kifejezésük egysége.

Az *Elégia* jelzői és módhatározói az elégikus, szomorkás hangulat megteremtésének eszközei. Kietlenség, nyomorúság, léleknélküliség, embertelen élet hangulatát, tehát a vers alapszíneit hordozzák jelzői: „ólmos ég alatt lecsapódva, telten”, „szomorú táj”, „úgy leng a lelkem, alacsonyan”, „a valóság nehéz nyomai”, a „híg ég”, a „nyomor egykedvű csend”-je, „fenyegetően és esengve feloldja” a „tömény bánatot”. Aztán „tünődő szív”-ről, „kemény kutyatej”-ről, „elhagyott gyárudvar”-ról, „töredezett apró ablakok”-ról, „fakó lépcsők”-ről, „nyirkos homály”-ról beszél a vers harmadik nagyobb egységében. Majd ilyen jelzőket találunk a versben: komor vágyakozás, eltorzult vonás, sánta palánk, üresen várnak, mélán és komorlón álmodoznak, kínlódó gyepű, sárba száradt üvegcserepek, fénytelen, merev szem, kamatra gyötört anyaföld, öntudat kopár öröme, gazdag szenvedés.

A sok jelző és módhatározó (harminchét) az „itt”-nek, azaz a költő külvárosi környezetének tulajdonságait, jellegzetességeit hordozza. Ezeknek aránylag nagy száma arra mutat, hogy a költő elsősorban a külvárosi táj jellegzetességeinek, tulajdonságainak felmutatásával építette fel mondanivalóját. Tartalmi és hangulati vonatkozásaikban egyaránt az embertelen környezet, nem emberi élet képét mutatják.

De rímtechnikája is jellemzően nagy feladatot kapott az *Elégiában*. Nem köti rímeit szabályokhoz, képlete nincs e versének, egyedül az értelmi hatások fokozását tartja szem előtt. A fontos mondanivalókat tartalmazó sorok rímtelenek, visszhangtalanok, feloldatlan feszültséggel állnak a többi sor zömmel páros rímei között. Különösen a vers negyedik, a sorok számát nézve is legnagyobb egysége tartalmaz sok rímtelen sort. Rímeinek funkciós szerepét éppen ebben az egységben figyelhetjük meg legjobban. Az egység bevezető soraiban szinte bántóan kiabálnak a tiszta rímek (falánk–palánk), majd nyolc sorban csupán há-

rom ölelkező rímfelépítés zár be öt rímtelen sort (ez a három rím a következő: lelkek–telkek–cserepek, mintegy a legfontosabb gondolatok egyikét kifejező hasonlatsor lényegét emelve ki), s így a disszonáns, kietlen hangulat ebben a rímtelenségben is megjelenik.

A befejező versegység pedig éppen rímeinek képletével tűnik ki. A költő gyötrő kérdéseire, tételődéseire megtalálta a feleletet, és már-már himnikus elragadtatással fejezi ki ragaszkodását a külvárosok népéhez és tájához. Ennek a résznek tizenegy sora ezt a képletet mutatja: aabba–ccdeed. Páros rímeket ölelkező rímek zárnak le, s így a gondolat zárt, kristályos állapotát jelzik. Funkcionális szerepét a rímnek például nagyon jellemzően mutatja a négy utolsó sor:

*Igazán
csak itt mosolyoghatsz, itt sírhasz.
Magaddal is csak itt bírhasz,
óh lélek! Ez a hazám.*

A kiemelt „igazán” hívására a befejező sor kijelentő mondatának utolsó szava mindkét szótagával válaszol: Ez a hazám. Itt a rímelés tiszta muzsikája szépen csendíti ki a megtalált harmóniát, a tisztázott kérdés megnyugtató bizonyosságát (a két két szótagos rímre csupán két mássalhangzó jut: ig-azán–hazám, s éles férfírímei is ezt a szerepet játszzák, míg az ölelkező rímképlet belső tagjai, a két páros rímű sor tom-pább nőrímei mássalhangzóinak gazdagsága, hisz a két szótagos tiszta rímben négy-négy mássalhangzó található, hangulatilag is kiemeli az igazán–hazám egyszerűségében tiszta csengését).

A gondolatok ritmusának is nagy a szerepe ebben a versben. A költő mondattana az *Elégiában* igen változatos, s ugyanazokat a törvényszerűségeket mutatja, mint amiket már láttunk a rímelés terén is. Sajátos hullamzását a gondolatok gyorsulása, lassulása adja meg. Rövid kijelentő mondatok után több tagú összetett mondatok kígyóznak a sorokban, amelyeket egy-egy kiemelés rövid sora szakít meg. A harmadik versegység szépen példázza a költő mondattanának e versben játszott nagy szerepét. Az első két sorban két rövid kijelentő mondat van, amelyen az első meg is törik, mert a költő átviszi a mondat állítmányi részét a második sorba, s így a rögtön utána következő második kijelentő mondat sajátos gyorsulást ad a gondolatnak s a ritmusnak rövid szavai-val. A következő gondolat már két sorban helyezkedik el egy bővített mondatban, míg a harmadik gondolat három sorban jelenik meg. Ezt követően a ritmus lassú megnyugvását rövid sorokba tördelt, szenvedélyes kérdések szakítják meg, aztán öt sorban egy hosszú összetett mon-

dat keretében jelenik meg a gondolat gazdagon súlyos kérdéseivel. A vers egésze is ezt a mondatfelépítést, sajátos gondolatritmusát mutatja.

A város peremén (eredeti címe *Óda* volt) s az *Elégia* összefonódott mondanivalójával jellemzően fejezi ki a költő valóságlátásának 1933-ban elért legnagyobb tisztaságát és objektivitását. Kendőzetlen a kép, amit a magyar társadalomról fest. Az elidegenülés marxi elméletével meggazdagodott filozófiai szemlélete a valóságos életnek nem felszíni, hanem gyökereibe hatoló látását tette számára lehetővé. Bármerre nézzen is, mindenütt az elembertelenedés nyomaira bukkan a külvárosok népében hazájára talált költő. Hovatartozásának, életének nagy kérdései is tisztázódtak ezzel, s kegyetlen logikával ezért tudja ábrázolni a pillanatnyi helyzetét, a helyzet, az élet reménytelenségét s a reménytelen élet törvényét, amely a reményt őrzi, a biztató, győzedelmes jövőt. A maga életére, korának életmegnyilvánulásaira vonatkoztatott pesszimizmusa, a jövőbe vetett hitének optimizmusa sajátos kettőssége ezekben a versekben szólal meg először teljes egészében, hogy ezután élete végéig elkísérje, rányomja bélyegét szemléletére. Nem véletlenül a filozófiai líra két markáns verse keletkezett ebből a szemléletből, s ezzel új formai megoldások sok lehetősége is, egyéni költői eszközeinek gazdag tárháza.

Ezek a versek marxizmusának minőségi fejlődését is mutatják. Évek óta munkált benne az a gondolat, hogy a marxizmus nemcsak közgazdasági elmélet, hanem a közgazdasági képletek mögött mély humánium bújik meg. Az elidegenülés elmélete nyitotta fel erre is a szemét. Ezért keresi majd versekben és tanulmányaiban is ebben a korban az ösztönök helyét a termelőerőkkel egyenrangúan, mert rádöbben, hogy azok szoros kapcsolatban vannak egymással, s viszonyukban a termelőerőké a primus inter pares szerepe. Ezeknek a gondolatoknak kifejezői ezek a versek, melyekhez még a szerelmi líra nagy alkotását, az *Ódát* is kapcsolva, József Attila gondolati lírájának nagyvonalúságát, mélységét mérhetjük.

Az *Eszmélet* tizenkét verse retrospektív visszaidézése magának a tudatosodási folyamatnak a költő egyéni életébe ágyazva, mintegy mindig annak függvényeként mutatva be eszmei tisztázódásának főbb csomópontjait, állomásait. Filozófiai önéletrajz ez, sajátos költői eszközökkel elmondva, eredettörténet, amely nem absztrakciók halmozása, nem elvont filozofálgatás, hanem materialista szemléletmód története, tehát állandóan szoros kapcsolatban áll az egyéni élet, a társadalom alakulásával, fejlődésével. A világ törvényszerűségeinek megismerését énekli meg a költő, azt, ahogyan ő a valóságos élet meglátására ránevelődött élete és gondolkodása, marxista tanulmányai nagy iskolá-

jában, a társadalmi élet küzdelmeiben. Az egyéni élet, a társadalmi valóság, a természet, az objektív világ jelenségeinek felfedezése ez a tizenkét rövid vers, s mint ilyen, fontos állomását képezik a költő eszmei fejlődésének.

A versek visszapillantás-jellege kétségtelen, az *Elégiában* tisztázott viszonya a felismert sorshoz, a munkásosztályhoz új értelmet adnak élete volt jelenségeinek, s például az anya-versek már ennek az új megértésnek szülöttei. Az *Eszmélet* egyes darabjaiban pedig az igék múlt, illetve jelen idejű használata élesen megkülönbözteti mondanivalójának múltra vonatkozó utalásait élete jelen állapotától. S így nemcsak leszámolások ezek a versek a múlttal, hanem a múlt jelenségeinek értelmezései is az elért filozófiai gondolkodás magaslatáról. Megértetté vált világ rajza ez, társadalom és természet törvényeinek dialektikája alapján, amely egyúttal magának a megértésnek a lírai naplója is.

Az *Eszmélet* első számú darabja a születésről beszél, a tavaszról, a maga világrajöttéről, amikor „a bogarak, a gyerekek / kipörögnek a napvilágra . . .” A természet a születés boldog önfeledtségében él, s a vers sorain is boldogság ígérete mosolyog. Még nincsenek emberek a versben, csak a természet van. A hajnalnak „tisza, lágy szava” van, „a levegőben semmi pára”, „a csilló könnyűség lebeg”, s a tavasz önfeledt természetes rendjét kifejező remek két sor:

*Az éjjel rászálltak a fákra,
mint kis lepkék, a levelek.*

idézi hangulatilag és fogalmilag is az érintetlen, az embertől még el nem idegenedett valóság képét. Soha vissza nem térő boldogság pillanata ez. A költő is a tavasz szülötte, áprilisé, s így kapcsolódik ez a vers is eszmélkedése sorába, első állomásaként életének.²⁰ A boldog csecsemők világa ez, az, amit az ember a társadalom felosztott világába lépve el kell hogy veszítsen, s amit a költő, a többi vers tanulsága szerint, el is veszített.

A második számú vers életének egy újabb – fiatalkori – szakaszát ábrázolja, amit költői fejlődésében a polgári illúziók és polgári költészet utánzása, életérzése átvétele periódusaként jelöltünk meg. A viszájára fordult szemléletnek, a valóságnak és a polgári költészet érzésvilágának, képalkotásmódjának, amelyet egykor ő is vallott, a kritikája ez a vers. Ugyanakkor felmutatja azt az éles ellentétet is, ami költészet és valóság között így létrejött. A költészet az „összekent képek” világa volt, a valóság pedig a „vas világ” rendje. A költészet nem avatkozott az életbe, hanem az álmok felé fordult, hisz „egy szálló porszem

el nem hibbant”. S ennek a megfordított szemléletnek, élet és álom felcserélt költészeti viszonyának kifejezése a két utolsó sor:

*Nappal hold két bennem s ha kinn van
az éj – egy nap süt idebent.*

De ha ezzel a két idézett sorral összefoglaljuk az előttük álló kettőt is, akkor is csak ezt látjuk. „Vas világ a rend” – s ez a valóság, de a költészet álomvilágának hatása erős, nehéz tudomásul venni a vers álmai után a kegyetlen valóság logikáját, rendjét. Így áll egyfelől a költészet a maga álomvilágával, másfelől pedig az objektív valóság a maga törvényszerűségeivel. S a költő szíve ekkor még az álmokért dobogott, bár tudta már amannak létezését és igazságát.

Az *Eszmélet* harmadik verse a fentebb mondottakkal való leszámolását, az ellentétek feloldhatatlanságának tudatosodását mondja el. Az álmok világa helyett itt a „vas világ”, a maga életének a valósága szólal meg, amelyet kezdetben nem akart tudomásul venni:

*Sovány vagyok, csak kenyeret
eszem néha . . .*

*Nem dörgölődzik sült lapocka
számhoz s szívemhez kisgyerek –*

A *Tiszta szívvel* mondanivalója, életérzése ez, amelyből logikusan következik a törvényszerűség levonása: nem lehet az álmok költői világában bolyongni, ugyanakkor pedig avval ellentétes, nélkülözésekkel, magánossággal, küzdelmekkel teli életet élni, mert a kettő között így feloldhatatlan az ellentét. Választani kell, hiába minden „ügyeskedés”:

*. . . nem fog a macska
egyszerre kint s bent egeret.*

De ebben a versben mondja el azt is, hogy megindult az igazságkeresés útján, a világ törvényszerűségeit tanulmányozva:

*. . . e léha, locska
lelkek közt ingyen keresek
bizonyosabbat, mint a kocka.*

A világ jelenségeinek törvényszerűségeit keresi, kutatja.

A „bizonyosabb, mint a kocka” keresésének eredménye a negyedik verse az *Eszmélet* ciklusnak. A filozófiai tanulmányok, a gondolkodás nagy eredményét énekli meg ebben a versben. Nagy hasonlata tökéletes képét adja a valóságos élet törvényszerűségének, az összefüggések, egymáshoz kapcsoltság felismerésének.

A valóság itt már nem távoli problémája, belülről ábrázolhatja, mert felismerte törvényszerűségeit, meghatározottságát, ugyanakkor a valóságban levő ellentmondások rendszerét fedezi fel ott. Ez a „determinált” valóság, a jelen élete, azaz „ami van”, az „széthull darabokra”, ebből csupán a múlt látszik teljes életnek (annak van „bokra”), és a jövő szépnek („csak ami lesz, az a virág . . .”). Ez a világ törvényszerűsége.

Az ötödik vers megmagyarázza a „darabokra hullt” világ, a „van” okát. A költő tünődésében gyerekkori emlékét idézi fel, amikor a magántulajdon problémájával találkozott, amely oka és magyarázata a „felosztott világ” létezésének és rossz voltának.

Életrajzából tudjuk, hogy szemet járt lopni a teherpályaudvarra, ahol a magántulajdon őre, hasonló szegényember, őrizte a mások vagyónát. Nem véletlenül merül fel benne a gondolat: mit érezhet, mit gondolhat az őr, akinek védenie kell maga ellen is a magántulajdon „szentségét”. Szegénység és gazdagság, nincstelenség és meleg szoba, vagyon ellentétei sűrűsödnek össze ebbe a gyerekkorból vett képbe. S valóban ez az állapot is determinált, rendellenes, visszás, valóban „hasított faként”, „összedobálva” hever egymáson a világ.

A hatodik vers egy lépéssel még tovább viszi a felismerés útját. Ebben az előző vers gondolata, a magántulajdon, s ebből következően az elidegenülés kap teljes, dialektikus magyarázatot, átfogó szemléletű ábrázolást, tömör, definíciószerű megfogalmazást.

*Ím itt a szenvedés belül,
ám ott kívül a magyarázat.*

Így kezd, s tökéletesebben talán ki sem lehetne fejezni a költő problémáját, viszonyát a világhoz, amely elembertelenítette az embert, fájdalmat, szenvedést okoz neki, mert kizsákmányolja, megrabolja, nyomorba dönti. Magában érzi a szenvedéseit, de okait nem önmagában, hanem a fölosztott világ létében kell keresnie. „Sebed a világ” – énekli a költő, s itt csap legélesebben ellentétes jellegbe a vers az *Eszmélet* első számú versével szemben.

De felmérte tennivalóit is. „Rab vagy, amíg a szíved lázad” – mondja, rab vagy, míg nem cselekszel, míg csak passzívan szemlélődsz, magánosan borongsz, és gyógyítani próbálsz a világ ejtette sebeket lelke-

den. Kiút innen csak egy van: változtasd meg a világot, szüntesd meg a „felosztott” világot, légy a magad ura:

*. . . ha kényedül
nem raksz magadnak olyan házat,
melybe háziúr települ.*

A valóság megismerésének, objektív szemléletének ez a csúcsa ebben a versciklusban. Az első hat vers öntudatosodásának rajzában megmutatta a megismerés lassú, mind mélyebbre hatoló munkáját, amellyel eljutott nemcsak a világ megismeréséhez, hanem a világ megváltoztatásának gondolataihoz is. Ellentmondásokból nőtt ki ez a szemlélet, tétovázás, zsákutcák, téves nézetek tarkítják a költő útját, hogy eljusson a cselekvő ember öntudatos magatartásáig, amelynek alapja a világ megismert törvényszerűségeinek összessége, s amelyik magában foglalja természet és társadalom fejlődési törvényeinek mindegyikét. József Attila költészetének általános eszmei fejlődését vizsgálva, a hatodik vers *A város peremén*-ben elért gondolati fejlődést tükrözi.

Az *Eszmélet* hetedik darabjában az eddig elért eszmei fejlődés, tisztázódás kap disszonáns hangokat, hogy azután a ciklus utolsó darabjáig ez a hang uralkodjon. A disszonancia gyökerét abban kell keresnünk, hogy a költő csak gondolati síkon tudta megteremteni az aktív ember harmonikus, a cselekvő ember tudatos világfelfogásának, világhoz való viszonyulásának eszményét önmagában. A valóságos élet, a maga életének változásai (pártból való kizáratása, betegsége, nyomora) megakadályozták ebben.

A hetedik vers úgy aránylik gondolatilag a hatodikhoz, mint az *Elégia A város peremén*-hez. Ebben a versében azt állapítja meg, hogy:

*. . . a törvény szövedéke
mindíg fölfeslik valahol.*

amikor józanon, kritikával néz szembe a valósággal, objektíven szemlélve a maga életét, a maga sorsát. Nem véletlenül álmai „gőzei alól” néz fel az „égre”, nézi a valóságot. Nem a világból kiábrándult ember, hanem az önmagában, lelkesültségében csalódott ember beszél és énekel ebben. Forradalmi, mozgalmi tevékenységének önfeláldozása, a húszas évek végének és a harmincas évek elejének forradalmát váró optimizmusa, a látszólag rendezett emberi élete képezte azt a „gőzt”, amit itt emleget. S aztán a múlt „csilló véletlen szálaiból” szőtt való-

ság rászakadt: minden illúziója semmivé vált, kizárták a pártból, paszszivitásra kényszerült, a forradalmi lelkesülés lanyhult, Németországban a forradalom helyett a fasizmus győzött, maga megbetegedett: a múlt életének sok véletlenje ekkor állt össze előtte rendszerré, amely behálózta, börtönné tette az életét.

A ciklus nyolcadik verse ismét az egyéni élet villanása. A „törvény”, az élet „szövedéke” felfeslik, nem úgy történik semmi, ahogy logikusan várni lehetne. Börtön a világ, holott nem kellene annak lennie.

A költő „nyirkos cementfalak között” él, bérkaszárnnyák világában, és tűnődik. „Fülett a csend – egyet ütött” – mondja. Éjfél utáni töprengések emléke ez, amikor a képzelet az ifjúság boldog korába vágyik vissza, a „szabadság” világába:

*Fölkereshetnéd ifjúságod;
nyirkos cementfalak között
képzelhetsz egy kis szabadságot –
gondoltam . . .*

De nem lehet, hisz az emberi rabság kozmikus, univerzális méretű már:

*a csillagok, a Göncölök
úgy fénylenek fönt, mint a rácsok
a hallgatag cella fölött.*

A kilencedik darabja az *Eszméletnek* a költő fontos problémáját, emberi kérdését veti fel. A ciklus első hat versében világnézetének fejlődését szemlélhettük, a ciklus másik fele a jelen, a költő korának törvényszerűségeit mutatja meg a kiépített világnézet segítségével meglátottan, költőként állva a világ koordinátái közé. Önmaga és a világ relációit méri szüntelenül. Megállapította, hogy a világ rendje nem olyan, mint lehetne, hanem börtön, az ember rabja a világnak, s a szabadságot csak képzelni lehet, vagy pedig az ifjúkor boldogabb, látszólag szabadabb világába menekülni előle. Vagy harcolni a rabság ellen.

A harc kérdése áll a kilencedik vers középpontjában. A „múlt meghasadt”, ismétli meg a „felfeslett törvények szövete” gondolatát, s feleletével elveti az ifjúkorba menekülés gondolatát is. Ismeri az életet, a „síró vas” a dolgoz emberi munka elembertelenedésének hangulatát idézi, a nevető eső a természet ember nélküli boldogságát. „Csak képzetet lehet feledni”²¹, a benyomások, a világ jelenségeinek fogalomná nem vált, az emberre tett hatása, futó hangulatok, érzések, ötletek, gondolatok a semmibe veszhetnek, de a tudatosan meglátott börtön-vilá-

got, az ember elembertelenedését már nem lehet feledni. Ez ellen harcolni kell. S a költő itt veti fel a maga problémáját:

*. . . nem tudok mást, mint szeretni
görnyedve terheim alatt . . .*

A forradalmár számára a legsúlyosabb dilemma bevallása következik ebből a fájdalmasan őszinte nyilatkozatból:

*minek is kell fegyvert veretni
belőled, arany öntudat!*

Miért kell harcolni, és miért nem lehet szeretni? – ez a kérdés.²² Hisz az ember szeretetre született, nem harcra. Az embernek sok „gyönyörű képessége” van, hogy azt alkotó módon felhasználhassa élete javára. De a börtönélet, az elnyomott emberiségért folyó harc kegyetlen törvényei elnyomják az emberben az ébredező vagy a már morzsáiban meglévő emberi jellemvonásokat, amelyek közül egyike a legszebbeknek éppen a szeretet. Az embernek harcolnia kell a rossz világ ellen, ebben a harcban pedig az „arany öntudat” a legerősebb, legveszélyesebb fegyvere a forradalmároknak.

Az *Eszmélet* e gondolatának elemzői²³ megtántorodást látnak a költő eme sóhajában. Kétségtelen az, hogy a költő éles ellentétet lát a maga emberi természeté és a társadalmi helyzet rákényszerítette feladatok között. Szeretni tud csak, s harcolnia kell, amelyben a szeretetnek nincs vagy alig van helye. Termelőerők és ösztönök fel nem oldott világát tükrözik ezek a gondolatok. De a marxizmus humánumának megismerése is benne van ebben a sóhajban, amely a harcot csupán eszköznek tekinti az ember felszabadítása, a szeretet világa megteremtése érdekében. S a költő a kilencedik vers nyolc sorában a párttal lefolyt összeütközésének problémáját is feszegeti. Tanulmányai a példák arra, hogy az ember problémáinak előrenyomulása tudatában a pszichoanalízis és marxizmus összekapcsolásának kísérlete, az elidegenülés elméletének eszmevilágában elfoglalt központi helye, a harc módszereinek kritikája mind ezt veti fel. Lényegében a maga forradalmárképét festi meg, aki csak azért harcol, mert erre kényszerül, ezt teszi, de szívében már a jövő embere, a szeretet világa él.

A tizedik vers a forradalmár típusát rajzolja meg, amely ellentétes az övével, az ő emberi természetével. A forradalmár aszkétatípusa ez, az öntudatos, tehát „felnőtt” ember (szemben az ő „gyerekes” szív-emberével), aki mindent elvet magától, ami gátolná a harcban, tudatosan

elvonatkoztatja magát az emberi jegyeiktől, hogy küzdhessen az emberiségért. De éppen az „emberi” eme hiánya miatt boldogtalan is, éppen úgy boldogtalan, mint a költő, aki a két ellentét: feladat és emberi természet keresztjén szenved.

Csak az állati létben tengődő, csak a nem gondolkodó, mint az állatian élő, lehet boldog a korban, melyben a költő élni kényszerül. Aki jól érzi magát az embertelenség eme rettenetében, pocsolyájában, az boldog, akár az állat, mint a disznó, mondja a költő a tizenegyedik versében.

A tizenkettedik a ciklus zárótétele. A költő önmagát rajzolja benne, ismét a figyelő, elmélkedő, tűnődő alakja áll a tűnő, iramló évek sodrában. Ilyen az élet, s ez a költő élete. Passzívva vált alakja áll előttünk.

én könyöklök és hallgatok.

Élete sajátos körülményei rajzába torkollik eszmei fejlődése. Így válik a ciklus lezárt egészé. Tulajdonképpen azt mutatta meg József Attila benne, milyen eszmei, emberi utat tett meg, hogyan alakult világnézete, s milyen eszmei különbségek okozták elszigeteltté, magánossá válását. Utolsó éveinek központi emberi kérdése alakult ki ezzel. Okok és következmények szövedékévé így vált egy állandóan felfelé ívelő, az eszmei tisztaság mind magasabb köreibé törő költő élete.

Az *Eszmélet* tizenkét verse lényegében magában foglalja egész emberi és költői fejlődésének legfontosabb szakaszait, állomásait, mikrokozmosza tehát a költő érzelmi és gondolati univerzumának, társadalmi feltételezettségének.

A versek eszmei körvonala egyértelmű és kristályosan tiszta. A marxizmus filozófiai rendszerének legfontosabb tételeit fogalmazza meg a maga költői eszközeivel (negyedik és hatodik) elsősorban a természet és társadalmi fejlődés törvényeiről, a marxizmust mutatja meg, mint a világ megváltoztatásának filozófiáját, külön pedig az elidegenülés marxista értelmezését.

1928 végén a *Medáliák* tizenkét versében készített már egy ilyen költői és emberi pályaképet. Az *Eszmélet* versei magas fokú tudatosságukkal ellendarabjai is ezeknek. Nemcsak stílus, verselés, képalkotás, hanem elsősorban a világ értelmezésének új módja is éles választóvonalat képez a kettő között. Az az élet egy felszínesebben látott, ez egy értelmezett világ rajza. A *Medáliák* szertelenebb költő alkotásai voltak. Az *Eszmélet* a maga költői eszközeivel szuverénül bánó költő alkotása. A tömörítés, a gondolatok magas fajsúlya jellemzi a ciklus darabjait.

A személyes problémának ez a filozófiai megjelenése, filozófiába vetítése a költő fejlődésének szükségszerű szakasza, s egyben a magyar társadalmi élet fejlődése pillanatnyi állásának, a munkásmozgalom fejlődési zavarainak következménye. Legégetőbb kérdéseinek gondolati síkra történő vetítése, átvitele a harmincas évek első éveiben kezdődött, s különösen az 1933 és 1935 közötti időben a költő elszigeteltsége miatt is előtérbe került. Általában pedig csak elvi síkon voltak megoldhatók a társadalom és a munkásmozgalom nagy kérdései is, elsősorban ami a jövőt illette (*A város peremén*), vagy a munkásosztályhoz fűződő viszonyát (*Elégia*), hisz azok a valóságos élet feloldhatatlannak tűnő ellentmondásaiban voltak csak szemlélhetők, s a fasizmus erősödésének idején a kiúttalanság pesszimizmusát is kitermelték magukból.

A társadalmi probléma filozófiai vetületében válhatott a költő személyes ügyévé, s személyes ügye, élete, helyzete, problémái filozófiai vetületként, filozófiai meghatározásokként válhattak általánossá, a társadalmi életre vonatkoztatottakká. A megértés ezért kap olyan nagy szerepet költészetében (elme, ész, értelem, rend, törvény), ez az a közös, ami költészetében munkálkodik kétirányúan is: a társadalmi élet és egyéni élete jelenségeinek megértése, értelmezése vonatkozásaiban. Mind a kettőnek törvényszerűségeit kereste, akarta megérteni. S pályaszakaszának ezekben az éveiben, amikor betegsége elhatalmasodott, amikor társadalmi elszigeteltsége a párttal megszakadt kapcsolatai miatt fokozódott, amikor a „világ sebé” komplexussá növesztette benne hatásait, fájdalmait, ezért analizál, ezért keresi a rendszert ezekben is. A problémáját így foglalhatnánk össze: megtalálni ugyanazokat a vonásokat, törvényszerűségeket a társadalom és egyén bajaiban, s egyegy szerencsés telitalálata lehetővé tette számára, hogy versben kifejezze a kettőnek egymásba fonódását, egymásba történő átcsapását. Nem véletlen most már az sem, hogy a marxizmus közgazdasági, történelmi vonatkozásain túl az elidegenülés elméletét fedezi fel, és ezt helyezi gondolkodása középpontjába, ezért is kísérli meg a pszichoanalízis összekapcsolását a marxizmussal. Emberi és filozófiai szükségévé vált ez, hogy ugyanannak a problémának két arcát egyetlen rendszerként szemlélhesse, megragadhassa. Idegbaját ekkor már az elidegenült ember idegzavarainak fogta fel, és így kereste magyarázatát a marxizmusban éppen úgy, mint a lélekelemzésben. Társadalmi zavarok és egyéni komplexusok így kerülnek az azonosság síkjára.

Megfigyelhető, hogy éppen ez nyomul előtérbe gondolkodásában és költészetében, a társadalmi élet vonatkozásai olyan magas szintű, általános megfogalmazásban nem jelennek meg többé (kivételek *A Duná-*

nál), mint ahogy azt *A város peremén*-ben láttuk. Figyelmét az ok és okozati összefüggések vizsgálata köti le. Az *Eszmélet* tizenkét darabja már ennek jegyében született meg, az *Elégia* ennek a problémakörnek a nyitánya, egész ezutáni költészete pedig ennek a problémának kifejtése egyéni élete különböző területein (anya-versek, szerelem, magánosság, bűnösség-komplexus stb.). Az *Eszmélet* gondolataiból nem véletlenül a determinizmus problémája hullámzik benne legtovább, később írott verseiben nemegyszer felbukkanva.

Előttörténetét az *Alkalmi vers a szocializmus állásáról Ignotusnak* című versében találhatjuk meg. Sajátos átmeneti forma ez a nagylélegzetű ódák, elégiák és az *Eszmélet* nyolcsorosai között nemcsak formában, hanem eszmében, életérzésben is.

*S valami furcsa módon
nyitott szemmel érzem,
hogy testként folytatódom
a külső világban –
nem a fűben, a fákban,
hanem az egészben.*

Ugyanennek a versnek ötödik darabjában pedig ezt olvassuk:

*Az elme, ha megért, megbékül,
de nem nyughatik a szív nélkül.
S az indulat múltó görcsökbe vész,
ha föl nem oldja eleve az ész.*

Két fontos problémát látunk itt egyértelműen megfogalmazva: az egyéni élet és a „külső világ” kiegyenlítésének vágyát és „feloldását” azoknak az ellentéteknek, amik az egyoldalúságból erednek, tehát a szív és az ész egységét kéri számon. Az *Eszmélet*ben is ezt a kérdést veti fel a szeretet és az „arany öntudat” kapcsán.

Élete, gondolkodásának fejlődése köti le ezután. Hogyan, milyen úton, milyen okok következtében jutott el addig, hogy fájdalmasan érezze ennek életében meg nem oldottságát, társadalomban hiányát. A determinizmus gondolata következményként jelentkezik ezért már az *Eszmélet*ben. Filozófiai tanulmányai megismertették az okság problémájával, a szükségszerűvel és a véletlennel, s amikor tekintete a múlt felé fordult, hogy élete eseményeiből kifejtse azokat a mozzanatokot, amelyek okokként szerepelhetnek élete akkori okozataiban, már a szenvedélyes rendszerteremtés, logikailag meghatározható, kategóri-

ákba szorítható élet- és társadalomrendezés láza, parancsa, kényszere dolgozott benne. Az *Eszmélet*ben így fogalmazta meg ezt:

*csilló véletlen szálaiból
törvényt szőtt a mult szövőszéke . . .*
(VII.)

A negyedik versben pedig a minden dolog „determináltságának” szentel nyolc sort, amelyben a múlt, jelen, jövő képe egyaránt törvényszerűségeiben jelenik meg. Minden meghatározott, hiszi és ismétli nemegyszer, tehát a múlt az, ami meghatározta a jelent is. A jelen jegyei a múltba kapaszkodnak.

József Attila mind a „determinált”, mind a „véletlen” fogalmát a marxista filozófiai terminológia értelmében használja. Az *Eszmélet* már idézett hetedik versében költői definícióját találjuk a véletlennek és a szükségszerűnek: „csilló véletlen szálaiból / törvényt szőtt a mult szövőszéke” – mondja. Rudas László pedig a *Materialista világnézet* című könyvében²⁴ így határozza meg ugyanazt: „*A véletlen átcsap szükségszerűséggé, és minden szükségszerűség egész sor véletlent zár magába. Sőt, azt lehet mondani, hogy a szükségszerűség csupa véletlenből tevődik össze. Vagy még más szavakkal: a szükségszerűségnek a véletlen a megjelenési formája, a szükségszerűség másképp nem jelenhetik meg, mint látszólagos véletlen.*”

A determinált problémájára ismét csak Rudas Lászlót idézve világítunk rá. Ezt írja: „A modern tudomány a *determinizmus* alapján áll, ami alatt annak az elismerését értjük, hogy semmi sem történhetik a világon, sem a természetben, sem a társadalomban, amit ne idézne elő, ne határozná meg valami ok, ne lehetne okokkal megmagyarázni.”²⁵ József Attila azonban a „determinált” kifejezést sokkal szélesebben értelmezi, mint ahogy fentebbi idézetünk mutatja. Kiindulási pontja a kapitalista társadalom felosztott, ésszerűtlen, osztályokra bomlott világa, amely csakis a két osztály viszonyában meghatározott, tehát osztály voltukban egymás függvényei. Erre mutat a *Szappanosvíz* című versének utolsó sora is, amelyben már „sok egymáshoz kötözött világ”-ról beszél. Az ilyen viszony szükségszerű következménye a „darabokra tört világ” és az elembertelenedés. De ezt a gondolatot fejti ki a *Magad emésztő* című versében is, ahol az *Eszmélet* negyedik darabját teljes egészében belevonja a versbe, gondolatát tovább szélesíti:

*Így él a gazdag is, szegény is,
így szenvedünk te is meg én is . . .*

és eloszlát minden kétséget a költő felfogását illetően.

Ezeket a fogalmakat a maga életének, múltjának értelmezésére használta fel, ily módon akart fényt deríteni jelene kietlenségére. Az *Elégiában* tiszta hovatartozását, a munkásosztályhoz való ragaszkodását, eredetét értelmezte. Származásából, a „múltjából” olvassa ki így azokat a „véletleneket”, amelyek szükségszerűséggé, kényszerré nőttek a harmincas évek dereka táján benne. Élete hátralevő évei költészeté tükrében ezeknek a „véletleneknek” a felfejtésében múltak el. Mindig érezte társadalmi eredetüket, s ezért tudta társadalmi vonatkozásúvá tenni őket, ezért fejezhette ki velük a magyar társadalmi élet problémáit akkor is, amikor szerelmes verset, anyját kereső, kínzó dalt, magánosságának, örületének panaszait, tájat írt le. Mert véletlenjei, a legszemélyesebbnek tűnők is objektív véletlenek voltak, s ezt ő maga is tudta (jellemző példája ennek az anya-verseiben található: csak ekkor tudta megérteni, hogy amit szubjektívnek tartott, az általános munkásors volt).

Determinált múlt, az egyéni élet „objektív” véletleneinek kapcsolata – tudatának ez a foka az, amelyet az *Eszméletben* elért. Így az *Eszméletet* az objektív társadalmi valóságnak a szubjektív egyénibe való átcsapás költői kifejezésének kell tartanunk. Ez az átcsapás azonban szubjektív jellegével sem szüntette meg a tudat társadalmi vonatkozásainak kapcsolatát. Maga József Attila írta, hogy a „tudat kialakulásának mindig adott történelmi föltételei vannak”.²⁶ S ha a tudat „eltorzult”, annak oka a torz társadalmi feltételek összességében keresendő. Ezért szükségszerűen az ember boldogtalan, rab, hiányérzetei vannak, elfojtania kell vágyait²⁷, ezért nyúl utána múltja, és avatkozik bele felnőtt életébe. József Attilát az objektív kényszer²⁸ és életsorsának szubjektíve véletlen fordulata, örülete ezeknek a problémáknak kifejtésére kényszerítette. Így találkozott a költő érzelm- és gondolatvilágában egyéni és általános, szubjektív egyéni élet és objektív társadalmi valóság, s így vált a szocializmus győzelme a jövő szép álmává, amelyben valóban a termelőerők és ösztönök harmonikus egységében él az ember. Tudatos társadalmi lázadásába így vegyül érzelmi lázadás, az ösztönök felkelése is. Ez festi majd sajátossá pályájának harmadik szakaszát.

Az *Eszmélet* későbbi variánsaiban jellemző példáit találjuk a fent elmondottaknak, s így ezek képezik a hidat nagy formátumú versei, eszmei csúcsai és az egyéni élet problémáinak előretörését tükröző versei között.

*Már megformálta lassú tűnődésem,
hogy állati búm értelmes emberi*

*bánat, amely magát e tündöklésben
hirdetményekben is fölismeri.*

(A kövezen . . .)

*Szépen beszélsz! Fogalmad úgy
világít, mint ott kinn a nyers tél
s igazad van! De most aludj,
ma éheztél és nem kerestél,
egész nap új világra lestél.*

(Mi emberek . . .)

Ilyen magas eszmei, elvi síkról problémákat ezután már kevés versében tükröz. Három emelkedik ki csupán: *A Dunánál*, az *Ős patkány terjeszt kórt* . . ., valamint költői hitvallása, az *Ars poetica*.

A Dunánál című versét 1936 első felében írta a *Szép Szó* egy, a magyar történelemmel foglalkozó különszáma bevezetőjéül. A probléma, amit ebben megközelít, a magyar értelmiség aktuális és állandóan felszínen tartott utópisztikus álma volt, s ettől nem volt ment a *Szép Szó* tendenciája sem a különszám megszerkesztésével. S ha röviden is, de vázolnunk kell a Duna-problémát, amelynek oly szép és emberi megoldását találta meg a költő önmagában.

Magyarországon az első világháború után két irányzat támadt a környező népekhez való viszony kapcsán. Az egyik az irredenta, revíziót követelő, „csonka Magyarország nem ország, egész Magyarország mennyország” jelszóval dobálódzó, bosszút lihegő úri világ irányzata, amely külső tényezőkkel akarta megmagyarázni és megoldani azokat a belső, társadalmi bajokat, amelyek ott forrongtak a terrort gyakorló úri világ alatt.

Az ellenzéki értelmiségiek különböző irányzatai, áramlatai a Duna-Európa, az egységes Közép-Európa gondolatát hirdették, előszedték Kossuth Lajos hajdani tervét a Duna menti népek konföderációjáról, újraolvasták Ady verseit, a *Magyar jakobinus dalát* és *A Duna val-lomását*, emlékeztek Jászi Oszkár elgondolásaira, és így szőtték utópiájukat az egységes Duna-medencéről, amelynek vezető népe a magyar lett volna szerintük.

Tipikusan jellemzi ezeket a törekvéseket Németh László egy nemrégén megjelent írásában²⁹: „»A népek felszabadultak, nacionalizmusuk már csak mint a helyi gyűlölködés szelleme élhet tovább; ugyanakkor a történelem óriási méretű kérdőjelet dobott az új népek fölé, melyre csak úgy adhatnak választ, ha egy tágabb hazafiságban e kicsinyes patriotizmus fölé emelkednek.« [. . .] »Itt élünk egy sorsközösségben – vá-

zoltam föl az első cikkek egyikében a helyzetet – egymásról mit sem tudva. Igazán itt az ideje, hogy megismerjük ’tejtestvéreinket’, akikkel egy sors száraz emlőjét szoptuk« [. . .] a jövő nagy retortájának akarom látni e »Duna-Európát«, melyben a szívemnek kedves két törekvés lép vegyi kapcsolatba. »Korunk két forradalmát: a minőség lázongását a szintelen civilizáció ellen s az igazság lázadását a kapitalista gazdaság ellen itt kell összeegyeztetni.«” A legellentétebb előjelű gondolatok zavara ez a koncepció.

A jóhiszemű és kevésbé jóhiszemű tervek velejét azonban legtökéletesebben Ferdinandy Mihály határozta meg: „A »Középeurópa« nem egyéb, mint a régi magyar birodalmi gondolatnak egy kompromisszumos, a mai idők hangulatába beleilleszkedni kívánó reinkarnációja.”³⁰ Ugyanott még ezt írja: „Középeurópa független életének lehetősége a magyar hegemonia gondolatán áll vagy bukik. Ennek a gondolatnak érvényt kell szereznünk – ha élni akarunk – tollal, szóval, s ha úgy fordul: karddal.”³¹

József Attila a maga módján szólott ehhez a „Duna-problémához”, tisztánlátását nem zavarták meg sem faji, sem hegemonista álmok, azt mondta el versében, amit más jellegű tünődései már felszínre hoztak tudata mélyéről. A múltját dolgozta fel már évek óta ekkor, emlékein rágódott, a „véletlenek” szálain tapogatta ki a jelenét. Tulajdonképpen csupán ezekről beszélt, de marxista tanulmányai, az általánosítás, amely ezekből következően lehetővé vált, messze kimagaslóvá teszik ezt a verset, mint ahogy a költő is felülemelkedett a helyzetén, amelyben élt.

A magát mondja el, nem azt, amit kortársai oly változatosan s anynyi árnyalatú elméletekben vallottak, hirdettek. Kiindulási pontja is más, mint legtöbb kortársáé volt. Azok valamennyien valamilyen „magyar” koncepcióból indultak ki, a maguk eszméihez kerestek támpontot benne, legtöbbjük a német és a szovjet támadás ellen akartak védekezni a Duna-gondolattal, és csak kevés gondolkodó közeledett a problémához megértő, emberi magatartással. József Attila önmagából bányássza ki nem a politikai koncepciót, hanem az emberi magatartást, azt az eredményt, amit a múlt halmozott fel nemzedékekben, s így a mátt a múlt következményének fogja fel, osztályharcok történetének, s nem népek harcának. A nemzetinek ez a túlnövése s a kérdés osztálytörténeti vizsgálata teszi jelentőssé magatartását.

*A rakodópart alsó kövén ültem,
néztem, hogy úszik el a dinnyehéj.
Alig hallottam, sorsomba merülten,
hogy fecseg a felszín, hallgat a mély.*

„Sorsomba merülten . . .” – ez a költő magatartása. A vers első része ezt a hangulatot idézi erős képeivel. Gyermekkorra merül fel tudatában, az ő múltja „hull” egykedvűen, „szintelenül, mi tarka volt, a múlt”. Két nagy hasonlatában gyermekkorra, anyja emléke él:

*S mint édesanyám, ringatott, mesélt
s mosta a város minden szennyesét.*

A negyedik szakaszban ismét az anya és gyermeke képe jelenik meg:

*A Duna csak folyt. És mint a termékeny,
másra gondoló anyának ölésén
a kisgyermek, úgy játszadoztak szépen
és nevetgéltek a habok felém.
Az idő árján úgy remegtek ők,
mint sírköves, dülöngő temetők.*

Így a vers első része, a bevezető, amely egyúttal út is a problémáig, alaprétegében, hasonlataiban már a személyeshez kapcsolt problémát tükrözi. A mondanivalónak a Dunára projektálása azonban már szükségszerűen következett be: a Duna jelkép, népeket köt össze, népek élnek partjain, s évezredek óta nyújtózik, folytonosságával mintegy a múltat őrizve Európa egy nagy térségében.

A felszínen azonban még a jelen van, a költő tünődő arcélét tükrözi ez a víz, amely „Mintha szivemből folyt volna tova, / zavaros, bölcs, és nagy volt . . .” Az élet képei bukkannak fel:

*Mint az izmok, ha dolgozik az ember,
reszel, kalapál, vályogot vet, és . . .*

A dolgoz világ, a munkáslét ez. Szemszög is, amelyből a költő nézni akarja a problémát, és megalkotni a maga „Duna-gondolatát”. A kor atmoszféráját, amely létrehozta problémáját, így jellemzi:

*És elkezdett az eső cseperészni,
de mintha mindegy volna, el is állt.
És mégis, mint aki barlangból nézi
a hosszú esőt – néztem a határt . . .*

S ekkor jelent meg a múlt „egykedvű, örök eső módra [. . .] szintelenül” – mindaz, ami „tarka” volt. Ezt egészíti ki a zárósor is:

gondolata.

Az élet múlik, folyik, mint a Duna, s partján megáll egy tűnődő ember, leül a partra, s a szélesen hömpölygő, szennyet, piszkot, de a tisztaság ígérését hordozó folyó örök egykedvűsége, természetes folyamata felidézi az élet képét, az élet képében pedig a múltat, a rakparton ülő költő gyermekkorát, anyját, a halált s a leglényegesebbet: a sorsát.

Ennek a szubjektív képét, lelkében melengedett törvényét mondja el a vers második részében, ebben a többi részhez viszonyítva rövid, tizenkét soros versben:

*Én úgy vagyok, hogy már százezer éve
nézem, amit meglátok hirtelen.
Egy pillanat s kész az idő egésze,
mit százezer ősz szemlélget velem.*

Hogyan él a múlt a jelenben – ennek szubjektív, költőre vonatkoztatott vetülete ez a tizenkét sor. A világ törvényszerűségei ott éltek az emberekben és a természetben régtől fogva, de éppen a múlt érdeméért, ezek a törvények a költő szeme előtt megnyílhattak. Ehhez kellett a „százezer év”, az „ősök”, akik

*. . . kapáltak,
öltek, öleltek, tették, ami kell . . .*

dolgoztak, harcoltak, követték a nekik láthatatlan törvények parancsait, és halálukkal az „anyagba leszálltak”, azonosultak a világ, az anyag nagy törvényeivel, azokkal is, amelyek még a költő előtt is ismeretlenek. A jelen tetteiben, minden mozdulatában „százezer év” tapasztalata van, felhalmozott kincse, és amikor megvilágosodik egy-egy törvényszerűség, akkor kész a „világ egésze”, mert a múlt törekvése teljesedik be egy-egy ilyen meglátással. A jelen teljesíti be a múlt törekvéseit, ez a tanulság világosodik meg szubjektíven is a költőben. Így mondhatja, hogy

Enyém a múlt . . .

és állíthatja, hogy

. . . övék a jelen.

hisz tovább élnek az utódokban éppen munkájuk, harcaik révén. Mivel a jelen a múlt fejlődési eredménye, így

*Verset írunk – ők fogják ceruzámat
s én érzem őket és emlékezem.*

A költő gondolatmenetét így színezi a történelmi materializmus gondolatvilága, ezért nem „misztikus” ős-, illetve múlttisztelete, még ha különös jelentőséget is tulajdonított az „ősöknek”, személyéhez, a maga egyéni problémáihoz, élethelyzetéhez, idegbajához is kötötte őket. A múltba nem példáért, eszményért fordul, nem a jelentől fordul el, nem vallja a „múlt csak példa legyen most” gondolatát sem. A múlt nem példa, hanem magyarázat, okok, hatások, munkák és harcok összessége, amelyből a jelen, olyanként, amilyen, kifejlődött. A múlt eredménye a jelen. Az „ősök” nem tudták ezt, de a költő tudja már, s ez lesz az a többlete, amely a jövő letéteményesévé teszi.

A Dunánál harmadik verse ennek a fenti gondolatmagnak a kifejtése, pontos meghatározása az itt elvontan és szubjektíven megjelenő problémának. A két első vers csak a gondolat megszületésének körülményeit mondta el. Az első inkább környezetrajz, a másik „lelki” vonatkozásait tárja fel. A harmadikban pedig kifejti gondolatát.

A fajiság eszméjének uralkodása idején, amikor lassan mindenben, de elsősorban is a „vérben” keresték a „magyart”, József Attila így beszél:

*Anyám kún volt, az apám félig székely,
félig román, vagy tán egészen az.
Anyám szájából édes volt az étel,
apám szájából szép volt az igaz.
Mikor mozdulok, ők ölelik egymást.*

Magyar anya és román apa³², paraszti származású anya és munkás apa, akinek élete eleve feltételezte a költő osztályhelyzetét is. Nem véletlenül a „szép volt az igaz” gondolatát fűzi apja emlékéhez, s mintegy hozzá kapcsolja majd a későbbiek folyamán egyik, múltban okokat kereső komplexusát.

Ez csak a közelmúlt, az egy emberöltő ideje. De tovább nyomozva a sokasodó ősök nemzedékein, kibontja az osztályharcok múltját, a történelem „tarka” képeit:

*A világ vagyok – minden, ami volt, van:
a sok nemzetiség, mely egymásra tör.
A honfoglalók győznek velem holtan
s a meghódoltak kínja meggyötör:
Árpád és Zalán, Werbőczy és Dózsa –
török, tatár, tót, román kavarog
e szívben, mely a multnak már adósa
szelíd jövővel – mai magyarok!*

Mindenfajta fajiság elvetését hirdeti ez a versszak. A múlt osztályharcok története, a jelen ennek az eredménye, s a jövő igazságosabb társadalmi életének ebből a múltból és a múltat így egyesítő jelenből kell kialakulnia. Ez a feladat: a szelíd jövő megteremtése, ez az az adósság, amelyet a múlt szenvedései követelnek meg kora magyarjaitól.

A második versszak a jelen emberét mutatja meg, amely „több” a „soknál”, mert gazdagabb a múlt törvényeinek ismeretével, a tudatos múlt- és jelenlátással. Tagadhatatlan azonban, hogy a költőt elragadta, ha csak egy versszak néhány képe erejéig is, a múltidézés, a múltban élt ősökben való feloldódás gondolata, és elvitte a biológiai lét határáig, s így a biológiai lét bekapcsolása ezekbe az elmélkedésekbe könnyen zavart támaszthat. Nem véletlenül a költővel foglalkozók közül többen is örületének megnyilatkozását látták ezekben a gondolatokban, amelyek így „megzavarodtak”. A költő azonban konzekvensen kifejti, kimeríti a jelen–múlt fentebb vázolt kapcsolatát. A magyar faj problémáját az emberiség generikus problémájává is teszi. A mai ember az élet letéteményese, így befejezése és egyben kezdete is az életnek. Fókusz, amelybe összefutnak a múlt és a jelen szálai, egyesülnek s újra elindulnak. Pár soros és mély „szellemi fenomenológia” ez, Hegel tanulmányozásának emléke, hisz „az határozza meg ember és emberiség, emberi nem dialektikus összefüggését, hogy az egyes ember fejlődése kicsiben, lehetne mondani mikrokozmoszban, végigfutja azt a folyamatot, amelyet az emberi nem fejlődése nagyban, makrokozmoszban csinál végig”.³³ Az eszmék, a társadalmi, természeti ismeretek rendszerének ismerete, amelynek birtokában kialakította világnézetét, ezen a ponton is diadalmukat ülik a törekeny költői idegzetten. Éppen ezért nem igazság az, amit a költő nővére állít, hogy József Attila „az Én-t a maga összetevőire felbontva, hisztórikusan éli meg”.³⁴ Ez csak klinikai tünetközlés, holott a vers több mint a beteg idegzet munkája. A lelketlen múlt és a „lelkes Egygyé” válás – ennek az útnak az éneke *A Dunánál* e része. „A világ vagyok . . .” kezdetű strófa csupán kifejtése, történelmi példán való megmutatása a költő tudat-

munkájának, gondolatteremtésének: a kétirányú mozgás megmutatja a valóságos történelmi folyamatot (osztályharcok, a család múltja), és ennek végignyomozását az eltűnt időben a jelenből kiindulva. Ez a feltevése a „lelkes Eggyé”-válásnak, a történelemből kiolvasott megismerésnek, amely a jövő felé mutat. A történelmi materializmus gondolköre vezeti.

A vers befejező szakasza összefoglalása és végső tanulsága az egész versnek. Egy mondat szól saját magáról:

. . . Én dolgozni akarok . . .

A versszak nagyobbik fele a leszámolás a „Duna-gondolattal”:

*. . . Elegendő
harc, hogy a múltat be kell vallani.
A Dunának, mely múlt, jelen s jövő
egymást ölelik lágy hullámai.
A harcot, amelyet őseink vívtak,
békévé oldja az emlékezés . . .*

A jelen feladatát pedig két tömör sorban fogalmazta meg:

*s rendezni végre közös dolgainkat,
ez a mi munkánk; és nem is kevés.*

Dolgozni, rendezni „közös dolgainkat” – ez a feladat. Hagyjuk a múltat, és oldjuk fel békévé, legyen pusztán emlékezés. A múlt ellenére is lehet találkozni a szocialista munka területén, mert csak ott lehetséges ez, a természetes emberi élet keretei között, amit a Dunáról mond: „A Dunának, mely múlt, jelen s jövő, / egymást ölelik lágy hullámai.”

A költőnek ez a koncepciója szervesen illeszkedik világnézete egészébe, marxista volta ebben is megnyilatkozik. Nem „birodalmi gondolatok”, „Szent István-i eszmék” szolgálatát énekli, hanem a szocialista munkáét, mert tudja, hogy csupán ezen a síkon találkozhatnak a népek, s nem a múlt embertelen világa felidézésében, népek és osztályok harcában.

Az elsősorban gondolati jellegű versek sora itt megszakad, csupán az *Ars poetica* című kapcsolódik ide, amelyet azonban költészeti vonatkozásai miatt később kell tárgyalnunk. Ezek a versek gyökeresen megváltoztatták a magyar költészet fejlődési irányát tartalmi és formai téren egyaránt. A polgári költészet hagyománya ezekben a versekben

semmisül meg végérvényesen, s minden ezutáni költészetnek végső fokon József Attila eredményeiből kell kiindulnia.

A versek a nagy költő mellett egy nagyvonalú gondolkodó körvonalait is megformázták. Lukács György *A polgári filozófia válsága* című könyvének bevezetőjében így ír: „A mi filozófiai fejlődésünk általában a »szakemberek« szűk és zárt körében játszódott le. Ennek mindenekelőtt az a következménye, hogy a filozófia Magyarországon alig jutott szerephez a közéletben, alig játszott szerepet az értelmiség egyéneinek (hogy a tömegekről ne is beszéljünk) életében és fejlődésében. Nem ad lényeges új vonásokat a magyar kultúra fejlődéséhez, még viszonylag közeli területekre, például az irodalomra is alig van befolyása . . .”³⁵ József Attila eredeti gondolkodó volt, bár kortársai „dogmatikusnak”, „talmudistának” tartották, egyes állításait pedig idegbajával magyarították. Ma már tudjuk, neki volt igaza, és nem kortársainak, akik nem voltak „filozófusok”. Marxizmusa nem dogmák gyűjteménye volt, citátumok tömege és „bibliai” textusok gyűjteménye. Valamennyi kortársa kiemeli hatalmas filozófiai képzettségét: Arisztoteléstől a kortársakig minden jelentős filozófust tanulmányozott, de legtöbbet mégis Marxot és Lenint olvasta, logikai műveltségét pedig Hegeltől szerezte meg. *A tőkét* Hegel logikai munkája segítségével olvasta és értelmezte, *A szellem fenomenológiája* az elidegenülés, az alienatio elméletéhez, a fiatal Marx szövegeihez viszik el, s ebből építi ki nézeteit. Az ember problémáinak megoldása kerül gondolkodásának középpontjába, Marxot, a filozófust szereti meg.

Nemcsak világnézetet kalapált magának a marxizmusból, hanem világlátást is, ennek segítségével teremtett rendet természetben és társadalmi problémákban egyaránt. A marxizmus nemcsak politika volt a számára, vagy alibi a párttagsági könyvhöz, hanem a világ megértésének nagy lehetősége, módszer, amelynek segítségével a valóság törvényszerűségei a maguk igazi mivoltukban jelennek meg, valóságos összefüggésekben, valóságos arányokban mutatva a való világot. Egy nagy tehetségű költő intellektusa azonosult a marxizmussal, vette birtokba, tette magáévá. Csakis így történhetett meg, hogy a gondolati elem érzelmi elemmé is válhatott költészetében, s elmosta a polgári költészet támasztotta korlátokat ezen a téren is.

*

A filozófiai gondolkodásmód, amely a költőnél olyan világos és nagyvonalú világszemléletként jelent meg, a magyar társadalmi élet konkrét fejlődési sajátosságainak is jobb megértését segítette elő. A je-

lentkező fasizmus eszmevilága, ezzel együtt a magyar uralkodó osztály fokozódó terrorakciói, amelyek Sallai és Fürst kivégzésével kezdődtek, a népiesek mozgalma, a Gömbös-féle „reformok”, a spanyolországi polgárháború társadalmi vonatkozásai, a konkrét helyzetbe gyökerezettség, általános összefüggései a kapitalizmus pillanatnyi állásával, a társadalmi fejlődés akkori szakaszával, a költő szemléletében nem elködösítve, hanem az általános társadalmi fejlődés megjelenési formáinak konkrétságában jelennek meg.

Nem illuzionista, amikor korának társadalmi helyzetét felméri és verseiben megéneкли. Nemcsak a felszíni jelenségeket látja meg és éneкли meg, hanem a marxista eszmevilág fényében meglátja a mélyben mozgó erőket is: az elnyomatás növekedésével a munkássors nyomorának növekedése is együtt járt, az államgépezet segítségével nem lehet és nem szabad bízni, de a munkásság akciós tevékenységében sem, hisz a munkástudat vizsgálata, amit Németországban a fasizmus létrejöttének okai elemzésekor végrehajtott, azt mutatta meg neki, hogy az öntudatosodás oly fokát nem érte el a munkásosztály még, amikor a cselekvő harc kényszerítő erővel hathatna rá. Európa és a magyar társadalmi élet sötétülő, boruló ege alól figyelte az eseményeket. Tanulmányaiban sorra veszi ezeket a problémákat, és elméleti síkon elemzi őket. Néhány nagy versében pedig (*Levegőt!, Hazám, Ős patkány terjeszt kört . . .*) lírai szintézisét adja nemcsak a magyar társadalmi élet állapotának, hanem azokhoz való viszonyulásának is.

A *Levegőt!* című verse első személyben elmondott vallomás, már-már a nagy filozófiai költeményekben elért csúcspontot érinti. A város peremén-ben látottak rajzából indul ki, évszaka itt is az ősz, hangulata a kopárság, amit még fokoz az elnyomatás ábrázolása. A védekező, figyelő, lesben álló emberi világ rajzát adja a képeinek tömörítésében, a külvárosok elhagyatott kopársága, a világra nehezülő elnyomás, terror képeit, láthatatlan jelenlétét idézi fel. A versben a „sovány levelek” mint „ütött gyermek”, „álmatlan” forogtak az őszi szél tépdeseő nekirugaszkodása nyomán. A jelzők, hasonlatok (sovány levél, álmatlan forgás, ütött gyermek) a külvárosban élők sorsát idézik. A második versszak a gyanakvás kifejezése: a bokrok „fűrészve, körben guggoltak”, a „televény” a „lámpák felé lesett gyanakvón”, s vadkácsa „riadt hápogva” a tóban.

Az első személyben elmondott vallomás nyomán azonban csak a harmadik szakban jelenik meg a költő alakja, amint este baktat a néptelen, kietlen, hideg utcákon. Az üresség, elhagyatottság hiteles hangulata áramlik ebből a versszakból. A költő a maga töprengését, gondolatait jegyzi: „rám törhet, ki érti”, „kifoszthatna” a felbukkanó férfi, s még nem is védekezne, hisz „nyomorult”, mert nem szabad.

Emberi jogait sértik a törvények, a növekvő terror, a haladó gondolkodásúak gyanúsítása, tetteik, lépteik figyelése. A negyedik versszak a fasizmus módszereit alkalmazó állam rajzát adja, egyelőre még csupán a személyesség vonatkozásában. A jogtalanság képét azonban kiszélesíti a következő versszakban, ahol a „törekeny falvak” életét mutatja be, anyja szülőföldjét, amely „az eleven jog fájáról” lehullott, s most nyomorog, tengődik, „elporlik, szétpereg”.

És ezt nevezik hazának? – ötlük fel benne a gondolat. „Óh, én nem így képzeltem el a rendet” – kiáltja ki. Milyen az az ország, amelyben nem a becsületes emberek, a becsületes munka az érdem, hanem azok érvényesülnek, akik becsütelenek, „alattomosak”, ahol a nép terrorral választja „képviselőit”, s maga is elembertelenedve vetkezik ki becsületes önmagából, hisz „szemét lesütve fontol sanda választ / és vidul, ha toroz”, tehát azonosul uraival, a könnyebb utat választja.

De miért? A vers gondolatainak íve egyben a költő gondolatainak egymásutánját is mutatja. „Én nem ilyennek képzeltem a rendet” – ismétli meg, hát a nép miért elégszik meg helyzetével? Miért elégedetlen ő? Miért nem látja a nép, hogy kik az ellenségei, kik az igazi barátai? „Én tudtam – messze anyám, rokonom van, / ezek idegenek”, fűzi tovább eszmemenetét, ő már kisgyerekkorában, az öcsödi évek idején is, mikor Pista volt, tudta, hogy Attilának hívják, hogy nem az az igazi valósága.

Emberek, és túrik a szolgaságot, a megaláztatást, a nyomort! – ez az igazság. S ő, a költő? „... s nem oly becses az irhám, / hogy érett fővel szótlánul kibírnám, / ha nem vagyok szabad!” – mondja.

A politikai költészet mélyebb rétegeibe ás, amikor verse utolsó szakaszában a maga benső, hites világát a külsővel állítja szembe. Nem felszíni jelenségek miatt áll szemben a társadalmi valósággal, már nem a „van–nincs” problémakörben mozog. Tudja, hogy az embereket, a munkások, dolgozók millióit emberi mivoltuktól fosztották meg, s éppen ez a folyamat fokozódik és fojtóan növekszik, hogy elborítsa az országot. A belső elnyomás, a kényszernek ez a lelket gyötrő uralma ellen szegül. Egész versében a lélek síkján vizsgálja az elnyomás természetrajzát, ezt idézik a bevezető szakaszok lelki megnyilatkozásait idéző képei, ezt a jogtalanságnak a népre gyakorolt hatása, ezt a „kartoték-adatra” sülyesztett ember érzéseinek rajza.

A teljes élet igényét állítja szembe a megcsontított emberi étellel: a kétszínűséget, a felosztott emberi tudatot a belső meggyőződéssel („Az én vezérem bensőmből vezérel!”), az embertelenedettséget, a „vadságot”, amit a fasizmus képviselt, az értelem arányos és fegyelmezett emberével („Emberek, nem vadak – / elmék vagyunk!”), a szép em-

beri törekvéseket, vágyakat a rendszer gondolatot is üldöző, az emberi életre vágyó érzéseket elnyomó munkájával („... Szívünk, míg vágyat érlel, / nem kartoték-adat.”), a lélek szabadságát, amely egy új világot képes alkotni, a faszizmus új rendjével és embertelenségével („Jöjj el, szabadság! Te szülj nekem rendet . . .”), s végül a valóban emberi világot, amelyben az ember harmonikus lényé érvényesülhet az élet minden területén, munkájában és ösztöneiben, a rettegés konkrét világával, amely csak parancsolni, gyilkolni, elemberteleníteni tud („jó szóval oktasd, játszani is engedd / szép, komoly fiadat!”).³⁶

A magyar társadalmi élet fasizálódó képét rajzolja meg a *Levegőt!*-ben. Itt már nem általában bírálja a kapitalista társadalmat, amelyben a munkásság kizsákmányolása mindinkább fokozódott, hanem konkrétan azt, ami a kapitalizmus fasizálódó változatának kegyetlenségében, embertelenségében, fojtogató légkörében még tetézetten megjelenik. A cím szólamszerűen kiáltja ki ezt a társadalmi fojtottságot, amelyben az emberek fuldoklanak, célzataiban pedig konkrét rajzát találjuk a két világnak: az elnyomatásának és a vágyakban, szándékokban élő valóban újnak, a szabadság és a rend harmonikus életének.

A *Levegőt!* éppen ezért gondolataiban jelentős, míg költői megoldásaiban már a gyakorlattá vált költői technikájával a nagy versekben alkalmazott módszerét fejleszti tovább, terjeszti ki az elméleti, gondolati versekből a konkrét társadalmi problematikát fölvető rajzokra. Ennek az eredménye az, hogy az ódai-elégikus hang keveredik, a jelen rajzában inkább elégikus, a vele szembeállított hitvallás ódai szárnyalású.

A *Levegőt!* lírai változata, elméletibb jellegű megfogalmazását is megírta a *Majd emlékezni jó lesz* című versében, amelyet az 1955. évi kritikai kiadás időrendje közvetlen a *Levegőt!* után helyezett a keletkezés sorrendjében. A konkrét helyzetből, a költő jelenéből itt is a jövő szebb világába száll gondolata, amelyben élni szép dolog lesz.

A vers váza hasonló a *Levegőt!*-éhez, azonban megfogalmazásában gondolatai már egyértelműbben, kristályosabb formában jelennek meg. Az emberek – mondja az első versszakban – „suttyomban élnek”, „alattomosak és szerények”, és „hars erények”-ért imádkoznak. A második szak szinte teljes egészében átveszi a *Levegőt!* gondolatát („Én ilyen gyermek nem vagyok. Fogamban / szaporodik az idegen anyag, / mint a halál is szívemben.”), de a gondolat befejezése eltér, nyíltan megmondja:

. . . Hanyag
társadalmunkra szabatos szavam van.

Így határozza meg, hogy a munkás munkája a munkás ellen fordul:

*Mert hordtam téglát kínnal s jól tudom,
a kín teszi, hogy lett belőle börtön . . .*

Az elembertelenedett munka, a „kínnal” végzett munka a tőkés társadalom sajátossága, ezért mondhatja, hogy börtön-világ keletkezett, amelyben a munkások, a költő is, „egykedvűen” él. Az elidegenült ember pszichológiai ábrázolása ez. S a követelés, amit a költő megfogalmaz, éppen ennek a megszüntetését tartalmazza:

*De majd fölállok s zúgom nemsokára –
adjátok meg a munka örömét,
adjatok kedvet, nekem nem elég
a munkabér, a munkaerő ára!³⁷*

S mert ennyire mélyre süllyedt az ember, ennyire embertelenné vált a társadalom, amelyben él, s önmaga is, nem lehet messze a pillanat, amikor a munkásember rádöbben elidegenült valójára, s a rádöbbenés nyomán feltámad benne annak megszüntetési igénye is, ami a tőkés termelési rend megszüntetését is jelenti majd. Ezt fogalmazza a következő sorokban:

*Közeledik az én időm. Ha már
ennyi a kín, világot vált valóra –
én nem csalódom – minden szervem óra,
mely a csillagokhoz igazítva jár.*

A vallott hite ez, mert természeti törvényszerűség kényszerével hat egyszer az emberekre, felismert törvény ez, amelyet a költő évek elemző munkájával tapasztalt, állapított meg marxista tanulmányai során. Jövőbe vetett hitének alapjait mutatja meg újra.

A vers befejező gondolata a teljes ember, a maga természetét viszaragadott totális lény boldog életét vetíti fel, szemben korának világával. Ez lesz a költő ideje, kora, valódi élete, s nincs is már messze – mondja. S ez a vallomása nem utópisztikus. Egy pillanatra sem lehet kételkedni benne: az érzelemmé vált gondolat vaslogikája dolgozik a versben:

*Majd a kiontott vértócsa fakó lesz
s mosolyra fakaszt mind, ami ma bánt,*

*majd játszunk békés állatok gyanánt
és emlékezni s meghalni is jó lesz.*

A magyar költészet legszebb ilyen jellegű, profétikus, de meggyőződéssel vallott jövőbe vetett hitének megnyilatkozásai között is egyike a legszebbeknek a fenti versszak. A valóban emberi világ igénye, hite szólal meg egyszerű s nagyvonalú képekben.

Egyik költeménye sem mutatja ennyire tipikusan azt, hogy nagy versei jövőbe bízása, gondolati síkon való megközelítése mentes minden idealizált, elvonatkoztatott frázisszerű optimizmustól. A költő jelene a rossz, elnyomó társadalomé, s benne a maga helyzetének megítélésében pesszimista is, de éppen a helyzet kilátástalansága, a konkrét társadalmi állapotok embertelensége villantja fel benne bizakodó eszmélkedését. Hitének forrásait tárta fel ebben a versben. Egy másikban (*Március*), amely közvetlenül kapcsolódik fogantatásával emezekhez, így vall:

*s már itt és ott fölhangzanak,
elűzve kint, fagyot,
a szívbe húzódott szavak,
eszmék és kardalok.*

S ez a vallomása is, akárcsak a következő (*Május*):

*Hős népe ágat lenget,
s ő kézenfogva vezeti
szép gyermekét, a rendet!*

arról tanúskodik, hogy a költő gondolati munkája a konkrét társadalmi állapotok tanulmányozásából szűrte le jövőbe vetett hitét. Az ember társadalmi helyzete kétségbeejtő, de ez a kétségbeejtő helyzet előbb vagy utóbb, de a tettek idejét pattantja fel, a szenvedő ember cselekvő, harcos emberré válik majd. Ez a hit nemcsak jelene szenvedéseit enyhíti, hanem jeladás, a kakas első hajnali kukorékolása is, bár messze még a hajnal. A szívben melengetett eszmék és énekek hite szólal meg verseiből, az, amit egy másik költeményében, a halála évében így fogalmazott meg:

*Egem az ésszel fölfogott
emberiség világossága.
(Már régesrég . . .)*

Ennek a gondolatkörnek a hullámszáma egészen a *Hazám* című versciklusáig terjed, amelyben mintegy lezárja korának ellentmondásos állapotait megéneklő verseit, viszonyulásának rajzát ehhez a korhoz. Tanulmányainak egyes gondolatforgácsai ezek a versek.³⁸ Így a *Szállj költemény* . . . címűben, amely annak a hitnek a hirdetésével kezdődik, hogy:

*. . . élünk ám és van remény, –
van idő, csípjük csak fülön.*

Majd a forradalmi eszmék egy új világát tárja fel:

*Forrást kutat, nem vért itat
a szabadság s a szerelem.*

hogy a vers végső gondolata látszólagos ellentmondásosságában is hirdesse a költő társadalmi vizsgálódásának eredményét: még nincs itt az ideje a harcnak, de már reális körvonalként ott dereng a jövő horizontján:

*Szólítsd, mint méla borjúsájd
a szorgalmas szegényeket –
rágd a szívükbe – nem muszáj
hősnek lenni, ha nem lehet.*

S itt elsősorban önmaga helyzetére gondolt.

Lelki összeomlásának ideje ez, amikor sok problémáját visszajáról lát meg. A létkérdések, amelyek oly nagyon foglalkoztatták egész életén át, amikor a jelen helyzete és a jövő biztatása között feszült, ekkor a maga helyzetét oly pesszimiztikusan szemlélő költő előtt elhomályosult az ész homályával együtt a jövőbe vetett hite is. Ennek a pillanata, költői megfogalmazása a *Légy ostoba!* A tehetetlenségének érzése, amelyet évekig el tudott nyomni, most erőt vesz rajta. A vers éppen ennek a kifejezése elsősorban:

*. . . Eszméink között
rabon ugrálunk, mint az üldözött
majom, ki tépi ketrecének rácsát.*

Ebből a helyzetérzésből következik fájó megállapításainak sora:

*Légy ostoba! Ne félj; a szép szabadság
csak ostobaság . . .*

*Légy ostoba! A jóság és a béke
csak ostobaság. Ami rend lehet,
majd így ülepszik le szíved felett,*

bár nem győzhetsz, nem is lehetsz te vesztes.

De az utolsó versszakban már megfordítja a versképző gondolatot, palinódiáját énekelve meg a fentieknek:

*Nem lehet soha nem igaz szavad –
Jó leszel, erős, békés és szabad
vendég mult s jövő asztalainál.*

A kétségbeesés csillapult, a gondolat, bár sötét színeit nem veszítette el, a harcos emberi természet tehetetlensége rezignációvá vált, „vendég” voltát kesergi el a „jövő asztalainál”. A kétségek, tehetetlenségek pokla ez, önmarásának csúcsa. S e szenvedés tüzeiben higgad le a *Hazám* nagyvonalú és egyszerű gondolatainak megfogalmazásáig.

A *Hazám* hét szonett füzére. Figyelemre méltó jelenség, hogy a költő éppen ezekben a versekben újítja meg a szonett formáját, és merőben új költői, művészi feladatot old meg bennük: a társadalmi mondanivalók egy kiérlelt, higgadt kifejezését. Megjárta már a valóság megismerésének útját, a társadalomra szabatos szavakat talált, s megtudott tényeihez, a kifejezett valósághoz már alig tehet újat, lényegeset, amely gyökeresen képes lenne megváltoztatni a világról és a társadalomról alkotott szemléletét. Sokszor végiggondolt problémákat mond el a *Hazámban*.

Évtizedek küzdelme után foglalja össze a társadalmi tudnivalókat a hazáról, amely fiainak még most sem hazája. Illúziókat táplált vele szemben, aztán elvetette, a *Tiszta szívvel*-ben megtagadta, pártmunkájában, agitációs tevékenységében, a munkásság problematikájának tanulmányozása során nem találkozott vele, marxista tanulmányaiban társadalmi osztályok harci terének látta meg, s ekkor, fél évvel halála előtt, amikor a „hazafias” jelszavak elborították az országot, amikor mindenki a haza védelméről, megmentéséről beszélt, vizsgálta, hogy „mi a magyar” és „ki a magyar”, a hazafias és népmentő frázisok hangoztatása korában, a költő is nyilatkozik, és a szót, amit éveken át nem írt le, most hét vers közös címévé téve leírja: *Hazám*.

Ennek a szónak a költő ajkán egészen más értelme van, mint kortársai szóhasználatában. Az ő lelke „nem itt honos”, mint énekelte egy másik versében. Mindvégig tudja, hogy a haza a társadalmi ellentétek

egysége, a közösség, amely „hasított fák” halmaként determinálja egymást, s ugyanakkor közösség

*amiből eszméletem, nyelvem
származik s táplálkozni fog . . .*

tehát amelynek kebelén belül kell megoldani a társadalmi bajokat, és melynek területén kell felépíteni az új világot. Fogantatásában megtalálhatjuk az összefüggés gondolatát, a „népfrontpolitikának” hatását, de a védekezést is a német fasizmus terjeszkedésével szemben. A történelmi fejlődés bizonyítja, hogy ez az időszak volt az utolsó lehetőség, hogy a magyar nép elkerülje erőinek összpontosításával a fasizmus uralmának szörnyűségeit. S elszalasztotta ezt az alkalmat, az újabb kori magyar történelem egyik legmélyebb pontja felé indult el innen az ország.

Versciklusa gondolatainak éle ezért irányul elsősorban azok ellen, akik kezükben tartják a hatalmat, akik kisajátították ugyan maguknak a hatalmat, hogy uralkodjanak milliókon, de megvédeni nem tudják, csak elárulni. Hat vers gondolataiban ezért hirdeti, hogy a népnek nem hazája az ország, hanem ellensége, s a hetedikben ezért éneklí az egység gondolatát, a harc szükségességét. Egyfelől tehát konkrét társadalomrajzot találunk a versben, ugyanakkor annak igényét, hogy itt az utolsó pillanat: a haza valóban legyen a hozzáértő, dolgozó nép okos gyülekezete, mert különben „német gyarmat” lesz, elvesz a „magyar a magyarban”, az a különös, amely a népek általános jellemvonásain belül egy-egy népben megjelenik a polgári társadalomban, s megváltozott formában tovább él új századokban is. Ezen a fokon a költő szembeállítja a maga forradalmi szemléletét, valóban célravezető koncepcióját a hivatalossal, amit Gömbös Gyulák hirdetett meg, s amelynek egyik variánsát a népi írók is vallották a Márciusi Front programjában. Bár a költő is felhasználja azok szókincsét a 7. szonettjében, mondanivalójának egésze reális politikai programként is helytálló volt a konkrét társadalomrajz mellett.³⁹ Végső fokon a költő marxista, osztálytudatos szemlélete szólal meg a *Hazám* verseiben is. A munkásság, bár politikailag még kevésbé érett öntudatával is, részként, tehát osztályként, az egyetemesség igényével él, és hat már pusztán jelenlétével is. Az ország népét csakis a munkásosztály vezetői tudták volna megszervezni és harcba vinni a fasizmus és a magyar uralkodó osztály ellen, a munkásosztály volt az egyetlen erő, amelynek osztályérdekei a legalapvetőbb országos, nemzeti érdekekkel egyeztek meg, azt képviselték. Történelmi helyzete kényszeríti erre a munkásságot, s József Atti-

la a magyar történeti fejlődés egy pillanatában ezt is megszólaltatta, megénekelte. Így vált a *Hazám* egy konkrét pillanat és a szocializmus bölcselete találkozásának költői pillanatává.

A vers képzésének módja a nagy versek klasszikus magatartásával kezdődik:

*Az éjjel hazafelé mentem,
éreztem, bársony nesz inog,
a szellőzködő, lágy melegben
tapsikoltak a jázminok,*

*nagy, álmos dzsungel volt a lelkem
s háltak az utcán. Rám csapott*

... a nemzeti nyomor.

(1. szonett)

A tapsikoló jázminok gyengéd boldogsága és a nemzeti nyomor között, amely „komor munkahelyeken” káromkodik, vagy töpreng „az éj nagy odva mélyén”, támasztott éles ellentétből kicsapó gondolatszikra lobbantja fel a gondolkodás tüzét, amely bevilágít a valóságba. A költő, ki nek „nagy, álmos dzsungel volt” a lelke, a társadalmi élet kegyetlenebb dzsungeljét kénytelen meglátni: „s háltak az utcán” – mondja.

A 2. szonett a népi írőkkel és a falukutatókkal vitázik. A nép nyomorának leltározása után („Ezernyi fajta népbetegség, / szapora cse-csemőhalál, / árvaság, korai öregség, / elmebaj, egyke és sivár / bűn, öngyilkosság, lelki restség, / amely hitetlen, csodára vár . . .”⁴⁰) József Attila gondolatmenete ilyen fordulatot vesz:

*nem elegendő, hogy kitessék:
fel kéne szabadulni már!*

*S a hozzáértő, dolgozó
nép okos gyülekezetében
hányini-vetni meg száz bajunk.*

Mert a nép „képviselői” az „erőszak bővületében” nem képviseli a nép érdekeit, hisz pusztul a nép, a nyomor sötétségében él.

A 3. szonett a magyar uralkodó osztály bűneit sorolja fel: a földesúr falvakat romboltat le, cicázó „csendőrtollak” árnyékában hajtja a választásokra a népet, az erőszak segítségével azt kell megválasztani,

akit a hivatalos hatalom képviselőnek akar, s nem lehet azt, aki nem ügyét képviselné, és ezért a nép, amely

*hisz „nyiltan” dönt, ki ezer éve,
magával kötve, mint a kéve,
sunyít vagy parancsot követ.*

Azután a kivándorlás problémáját veti fel, a „s kitántorgott Amerikába / másfél millió emberünk” kérdését, akiket a nemzeti nyomor és a földesúri politika üzött ki az országból, s aki kinn megőrült, akit honvágy gyötört, szívét fájlalta.

A munkás sorsa sem különb: éhbérért dolgozik, nem látja a tőkésék igazi arcát, azokat az összefüggéseket, amely az ő bére és a tőkés termelés között fennáll, boldog, ha legelemibb életszükségleteit kielégíti. A hivatalos állam a gyáripárt a munkásság ellen „gyámolítja”. A 6. szonettben ismét visszatér a parasztság bajainak sorolására. Nincs joga a parasztnak, a summás éheznek, de nem ébred rá, hogy követeljen is, a „nép fia” arról álmodik, hogy valahol „altiszt” lesz, s ez az egyetlen lehetősége, hogy megváltoztassa élete rendjét.

A nyomor képeire minden szonettben megfelel, és a maga igazságát mondja meg. Nem elég siránkozni a bajokon, tenni kell ellene, „fel kéne szabadulni már”, hisz „Multunk mind össze van torlódva / s mint szorongó kivándorlókra, / ránk is úgy vár az új világ”, mert „A munkásnak nem több a bére, / mint amit maga kicsikart . . .”, tehát érik az idő a „felszabadulásra”, és lázadni kell ahelyett, hogy „Hol lehet altiszt azt kutatja, / holott a sírt, hol nyugszik atyja, / kellene megbotoznia”.

A 7. szonett lezárja a nyomor képeinek a felsorolását. A „hazához” szól, amely földművest adott a tengernek, amely ügyészeivel védeti magát a szabadság eszméitől, és ezt kéri:

*adj emberséget az embernek.
Adj magyarságot a magyarnak,*

hogy mi ne legyünk német gyarmat.

S magának:

*Hadd írjak szépet, jót – nekem
add meg boldogabb énekem.*

A vers tartalmi elemzése azonban csupán a valóságos társadalmi élet tényeit mutatta fel: a parasztság és a munkásság rossz sorsát, szociális nyomorát, valamint az uralkodó osztály, a „haza” tetteit: a kény-szerválasztásokat, a falvakat romboló földesurakat, a szabad gondolat ellen bíróságokkal védekező államhatalmat. Megmutatta a költő állás-foglalását is a problémákkal szemben. Fel kell szabadulni, a parlament legyen valóban a nép képviselőinek gyülekezete, új világ vár az emberekre, bár a „nép fia” még nem ébredt emberi öntudatra, még „sunyít” és parancsot követ, még nem botozta meg atyja sírját, hanem illúziókat táplál.

A költő politikai programját három tömör szóban foglalja össze:

adj emberséget az embernek.

Emberhez méltó élet és ennek nyomán támadt emberi tudat igénye ez, s mint ilyen általánosabb, mint az adott pillanat, amelynek sajátságos jellege a költő egy másik kívánsága:

Adj magyarságot a magyarnak,

hogy mi ne legyünk német gyarmat.

A nemzeti öntudatra való hivatkozás ezen a helyen nem véletlenszerű, s nem mond ellent a költő marxista szemléletének. A tömegek elmaradottságának is a kifejezése, hogy a kapitalista társadalmi rendben nyomorgó emberekre saját nyomoruk, embertelen létük tudatosításán túl erre a nemzeti öntudatra is hivatkozni kell, amelyet a „hivatalos Magyarország” az elmúlt évtizedekben nemegyszer elárult, kijátszott a maga önző érdekei nevében, s amely az emberekben jobban él, mint saját nyomoruk tudata. Kiegészítése a fentieknek a költő személyes, magára vonatkoztatott óhaja is: ír hasson szépet és jót, és ajkán boldog ének zenghessen.

A költő kívánsága, természetesen, kívánság maradt csupán: a „boldogabb” ének, aminek itt kéri a lehetőségét, nem hangozhatott el ajkáról. A dac, ami a 7. szonett bevezető versszakában a hat versen keresztül felsorolt nemzeti bűnök, a haza elleni emberi vádak ellen feszül:

*S mégis, magyarnak számkivetve,
lelkeim sikoltva megriad –
édes Hazám, fogadj szivedbe,
hadd legyek hűséges fiad!*

S nem a „hivatalos” haza fiaként akar élni, hanem ama másik, a dolgozók összefogása, munkája nyomán keletkező új haza költője szeretne lenni. Az az ügyész uszítja ellene, emez, a lehetőségek, a vágyak hazája, szépet, jót és boldogot énekeltet fiával.

Az ország népének, sorsának megváltozott jövőjébe vetett hite szóval meg a *Hazámban*. Jogtalanság és jog, kizsákmányoltság és emberi élet, igazi haza és „nem lelte honját a hazában” gondolatait szegezi az emberek szeme elé. A kérdés, amelyre a *Szép Szóban* felelt ezzel a verssel, ez volt: Mi a magyar most? A költő azonban a rettenetes nyomor képein túl, mert valóban ez volt akkor a legjellemzőbb a magyar nép életére, „magyar” voltára, azt is megmondja, hogy mi lehetne a magyar, ha nem abban a társadalmi rendben kellene élnie, amelyben él, nem azt az életet kellene élnie, amelyet élni kényszerül. S ennek a lehetőségnek a meglátása, helyes felmérése, a jelenből a jövőbe csapása teszi naggyá, emberivé ezt a verset.

A fasiszmus megjelenése a világpolitika színpadán, győzelme Németországban, már kezdetben reagálásokra késztették a költőt. Első nagyobb belepillantását tanulmánya jelzi, amelyben azokat az okokat kutatja, amelyek Németországban a várt forradalom helyett a nemzeti szocializmus győzelmét hozták meg 1933-ban. 1937-ben, amikor a Gömbös-féle nyílt fasiszta uralom is megjelent már Magyarországon, s így közvetlenül is mutatta a veszélyt, amely fenyegeti az emberek létét, néhány versében a maga költői eszközeivel megválaszolja a fasiszmissal kapcsolatos kérdéseket is.

A fasiszmus jellegzetességei közül csak néhányat érint verseiben, s amikor róla beszél, mindig és elsősorban a német változata lebeg szeme előtt, amelyet Magyarországon is meg akartak valósítani már akkor a fasiszmus hívei. A *Levegőt!*-ben a fasiszmus „vad”, embertelen voltát emeli ki, az *Egy spanyol földműves sírversé*ben Franco katonáinak „jog- és szabadság”-ellenes harcáról beszél, s így utal arra, hogy amikor a konkrét társadalmi állapotokról szól magyarországi viszonylatban, a fasiszmus és a fasiszálódás folyamatait tartotta szem előtt, amelyben a jogtalanság, az embertelenség, a terror és az önkény hatványozottan fojtogatja az embert, mint a polgári állam névleg demokráciájában.

1937-ben szemlélete a fasiszmus nemzeti szocializmusára terjed ki. Az *Irgalom* című versében a „veszett világ” legfontosabb jegyeként azt emeli ki, hogy

*Mit oltalmaztunk, nincs jelen,
azt most már támadóink védik.⁴¹*

Az emberek törekvéseinek legszebb eszméit látja a fasizmusban fonákjára fordítva, demagóg célokra felhasználni, s ami leginkább megdöbentette, az az emberek hiszékenysége, amellyel elfogadták a „nemzeti” csomagolásban az igazi rend, az igazi béke, az igazi emberség helyett a „fasiszta kommunizmus” eszméit.⁴² A *Világosítsd föl* című versében, amely különben akárcsak az *Irgalom*, a költő pesszimizmusát, egyfajta csalódását is tartalmazza, így beszél:

*És vigasztald meg, ha vigasz
a gyermeknek, hogy így igaz.
Talán dünnyögi egy új mesét,
fasiszta kommunizmusét –
mivelhogy rend kell a világba,
a rend pedig arravaló,
hogy ne legyen a gyerek hiába,
s ne legyen szabad, ami jó.*

Keserűség, csalódás, tépelődés, aggodalom hangjait szólaltatja meg ezekben a versekben. A jövőbe látás, amelynek oly reális körvonalakat adott a magyar nép, a munkásosztály kétségbeejtő helyzete, az akcióvárás, amelynek ebből az embertelenségből meg kellett volna születni, a fasizmus eszméinek hatására irányt változtatott és célt tévesztett, s így sötétben tornyosodott a költő jelene előtt, elállva a jövőbe vezető igaz, emberi utat. A költő csalódott, nem eszméiben, amelynek hitelében mindvégig hitt, igazságait vallotta, hanem az emberekben, a munkásosztály nagyobbik, öntudatlan részében is, amelyhez bár nem fűzött illúziókat, mégis kiábrándítóan hatott fasizálódása. Innen magyarázható más verseiben a csalódottság érzésének a megjelenése.

Thomas Mann üdvözlése című versében már európai méretekben szemléli a fasizálódás folyamatát, amit eddig Magyarország viszonylatában vizsgált csupán. Thomas Mann személye igen alkalmas volt ilyen téma megszólaltatására. A fasizmus áldozata, az emberi, még ha polgári előjelű is, humánumnak volt tekintélyes képviselője abban az időben a neves, emigrációban élő német író. A vers bevezetőjében inkább a nagy író személyét, munkásságát méltatja, de csakhamar azokat az emberi kérdéseket taglalja, amelyek őt is, és sok becsületes embert ország- és világszerte erősen foglalkoztattak. „Emberhez méltó gond”-ról beszél, mert a világot „nem egy szörny-állam” iszonyata rágja,

*s mi borzadva kérdezzük, mi lesz még,
honnan uszulnak ránk új ordas eszmék,*

*fő-e új méreg, mely közénk hatol –
meddig lesz hely, hol fölolvasható? . . .*

és nem szabad csüggedni, s ebben a rettenetességben is

*. . . mi férfiak férfiak maradjunk
és nők a nők – szabadok, kedvesek
s mind ember, mert ez egyre kevesebb . . .*⁴³

A fasizmusban az emberinek a megfogyatkozását látja, csúcspontját annak az eltárgyasult világnak, amely a tőkés termelési renden belül kialakult, s amely annak megszüntetése helyett ezt az embertelen, állati állapotot tartja az ember egyetlen lehetséges életformájának. Az *Ős patkány terjeszt kórt . . .* című költeményében a versekben talált részletek egységgé állnak össze: egy magasabb, itt is már-már gondolati szinten szólaltatja meg a fasizmus létezésével támadt kérdéseket. Első jegyeként a szocializmus eszméinek kiforgatását, meghamisítását, kisajátítását jelöli meg:

*Ős patkány terjeszt kórt miköztünk,
a meg nem gondolt gondolat,
belezabál, amit kifőztünk,
s emberből emberbe szalad.*

Kórként, járványos betegségeként járja be a világot, és terjeszti ferde, hamis, embertelen nézeteit, elhomályosítja a valódi összefüggéseket, az osztályellentéteket faji ellentétek világába viszi át, elnyomást szül és nyomort („Az elnyomás csapatban károg, / élő szívre, mint dögre száll –”), embertelen munkát („Bemásszák lelkünket a gépek, / mint aluvót a bogarak.”), s a rossz külvilágból az emberség csak az emberek lelke mélyébe húzódott („Belsőnk odvába bútt a hálás / hűség, a könny lángba pereg –”), körülöttük pedig a sötét égbolton „kínok ragyognak”. Ezekre a költő „hasztalan vonít”, az embertelenség olyan nagy, a terror akkora, hogy már „itt csak meghalni sikerül”, hiszen

*Óh, csillagok, ti! Rozsdás, durva
vastőrökül köröskörül,
hányszor lelkembe vagytok szúrva –*

A vers befejező gondolata:

a költő megnövekedett hitét hirdeti:

*Majd a szabadság békessége
is eljön, finomul a kín –
s minket is elfelednek végre
lugasok csendes árnyain.*

Csak egyben tévedett:

*Bízom, hisz, mint elődeinket
karóba nem húznak ma már.*

Mondta itt. Ekkor még nem tudta, hogy lesznek haláltáborok, füstölgő krematóriumok és vele mind az a borzalom, amely messze felülmúlja majd a középkori tortúrák módszereit és szenvedéseit.

A halálos légkör, az embertelen világ, állati lét hangulatát a vers mesteri képeiben idézi fel. Pestist terjesztő „ős patkányról”, csapatban károgó elnyomásról, a szívdrgő nyomorról, mint hülyék orcáján nyálról beszél, az ínséges évek dögkeselyűk, „lógatják szárnyuk”, gombostűre szúrt nyarak képe villan fel, a gépek poloskaként „másszák be” az emberek lelkét, az emberek belső világa odu, a költő, mint a „sakál, mely csillagoknak fordul kihányni hangjait”, a csillagok rozsdás vas-török. Áldozatok s emberi testekkel, lelkekkel táplálkozó szörnyűségek világa ez, melynek komor színeit a *Hazámban* megrajzolt sötét társadalmi kép fest még kegyetlenebbül sivárrá. A költő, aki felmérte, átélte ezt a világot, tehetetlenül nézi, s magában melneti a csupán eszméi fényében megvilágosodó idilli boldogság, emberi élet, rend, harmónia világát, amely értelmet tud még adni emberi tetteknek, vágyaknak és szándékoknak, ellenállásnak és harcnak. Helyzetének, a jelenhez és a jövőhöz viszonyulásának szép megfogalmazását adja egyik vázlatában (*A pipafüst lenyúl*):

*A napot csak sejti az ember
mint remélő a boldogságot –
onnan tudom, hogy süt, mert látok.*

*

„Mert látok . . .” – mondja a költő. A látás, mint költői magatartás kialakult költői világának legfontosabb ismertetőjegye. Tárgyasnak mondtuk ezt a magatartást, a való világhoz való viszonyulást. Természetesen nem regisztrálása ez a tárgyi világ tényeinek csupán: a költő alkotásaiban az objektív valóság nem „halom hasított faként” áll egymással kapcsolatban; József Attila a filozófus eszével és költői szívével áll a valóságos élet tényei előtt, amelyek a versben rendezett valósággá válnak, a költő megvalósítja bennük azt a rendet, harmóniát, amit az objektív valóság ugyan lehetővé tesz, de maga még nem szervezett renddé. Így alakul József Attila költészetében, gondolkodásában a valóságos élet megfigyelése a valóságos élet értelmezésévé. Értelmezésének alapja pedig mindig a marxista filozófia iránymutatása. Az objektív és szubjektív vonás költészetében minden pillanatban feloldódik. A polgári költészetben zárt, egymásnak idegen kategóriákat képeztek ezek, nemcsak egy versbe nem kerülhettek, gyakran egész költői életművekben alig találjuk nyomát. Költőnk életművében (elsősorban pályája második és harmadik szakaszában) az objektívnek szubjektív elemmé, a szubjektívnek objektív valósággá válása, átmenete az egyiknek a másikba állandó és törvényszerű jelenség.

Úgynevezett leíró verseinek egy része, amelyben az objektív elem túlsúlyban van, jellemzően példázza ezt. Az olyan típusú versekben, mint amilyen az *Egy kisgyerek sír*, *Szappanosvíz*, *Iszonyat*, *Ha a hold sűt . . .*, a leírás ugyan epikai formát ölt, a költő személye háttérbe szorul, személytelen eseményeket, meglátásokat ír meg, szubjektív, egyéni vonatkozásai kétségtelenek. Nemcsak a gyerekkort idéző témájuk miatt ilyenek e versek, hanem társadalmi vonatkozásuk, filozófiai értelmezésük miatt is. Proletárgyerekek környezete ez, s amikor a versekhez a költő önmaga gyerekkorából bányássza ki a részleteket, nem a nyomor létezésének állít újabb emléket, mint tették ezt a szocialisztikus költők, hanem lelki vetületében, már a bölcső, tehát a születés pillanatában jelenlevő embertelen világgal való szembenállást, a magánosságot énekl meg. Az eltárgyasodás a gyerekek pólyáiba is behatolt, a munkássors ott kísért az első lélegzetvétellel – ezt hirdeti. Az egyéni vonatkozások felbukkanása, a költő múltkutatása, idegbaja közreműködött ugyan a téma megválasztásában, a motívumok megmunkálásában, de értelmezésében már kevésbé. Nem vonnak le semmit, és nem változtatják meg az objektív valósággá válást ismereteink, melyek a költő tehetetlenségére irányítják ezzel kapcsolatban a figyelmünket. Ezekben a versekben is ugyanazt a rémvilágot, embertelenséget találjuk, amelyet a költő más jellegű verseiben is megfigyelhetünk, csupán a látószög változik, az emberek viszonyulása más hozzája, ezekben kis-

gyerekek világából nézi ugyanazt a világot, amit a felnőttek nyitott szemmel, munka és küzdelem közben látnak, amelyben szenvednek ébren és álomban.

Hasonlataiban, képeiben univerzálissá tágitja ki a bevezetőben rögzített látomást, a síró, egyedül maradt gyerek képét:

*A sötét szoba sarkában zokog
egy tehetetlen guggoló gyerek.
Sír; mint a cipő alatt a homok.
Vergődik, mint a nehéz tengerek.*

Az elidegenült emberi világ és természet képe ez. Részleteiben a hasonlatok túlnőnek eredeti mivoltukon, és egységes hangulati egészzé állnak össze: közömbös világban zokognak az emberek, mint „pusztán a magány”, „mint hülye, kit nyom az idő”. Ugyanaz a világ ez, amit a többi versében is megtalálunk: a szappanosvíz „fel-alá futkos, mint a rab”, egy másik gyerek: „A szobakonyhán félhomály van. / Az alkov mögött szendereg / csücsörgő szájjal, rongy pólyában / s felnyög . . .”, „néma vinnyogás dermed” arcán, és „Csak mikor istenek születtek, / szülőkből kélt ily iszonyat”, egy harmadik éjjel kenyeret lop a konyhában, s közben az éjjel neszeiből kísértetiesen tör elő a kísérteties, idegen világ, s nyomában „Ez a zaj, ez a kín, e világreccsegés / nem szűnve, dühöngve növekszik.” (*Ha a hold süt . . .*) A szubjektív élmény a proletárgyerekek sorsának rajzává nő, ez pedig objektivitásában is a költő világélményének szubjektív, de éppen szubjektivitásában valóságos képét tudja adni az elidegenült világnak, mert a költő látásmódja filozófiai alapjaiban, viszonyulásában a világhoz marxista, s így meg tudja látni a valóságos világot elemeiben, amelyek önmagukban közömbösek az emberi érzésekhez és gondolatokhoz, az ember eltárgyiasodott érzéseit, az állativá vált lét megrázó képeit. Az említett verseket a témák és a hangulatok azonossága mellett az epikai költői magatartás is összeköti. A költő leír, eseteket mond el.

Figyelemre méltó az epikának ilyen módon való megjelenése verseiben. Lényegében valamennyi ilyen költeménye, beleértve az anyaversek egy részét is, a maga egyéni élete mozzanatainak objektivizációját jelenti. Ez megegyezik életrajzi adataival, melyek szerint a pszichoanalitikus gyógyítás következtében figyelme a gyerekkor felé fordult. Az indítékok tárgyi tényei mellett azonban a versekben meglátható eredmények a fontosabbak: a költő általánosítani és kiszélesíteni tudta élményeit, az egyéni relációk, vonatkozások eltűnése, az események behatolása a versbe pedig arra a fontos tényre utal, hogy a költő

éppen e pályaszakaszában, idegbetegsége ellenére is, a valóságos világhoz való költői viszonyulásában meg tudta őrizni annak minden fontosabb jegyét, nem vesztette el egy pillanatra sem valóságos kapcsolatait az élet tényeivel. Ez látszik meg azokon a verseken is, amelyekben egyéni életének keserveit, betegségével való küzdelmeit énekelte meg, s amelyeket Szabolcsi Miklós „freudista népdaloknak” nevezett.⁴⁴ Objektív rajzát adja betegsége tüneteinek.

Dalszerű leíró verseiben is hasonló, bár némileg árnyaltabb és változatosabb módját látjuk ennek a költői módszernek, világlátásnak és világerzésnek. A börtönhangulat, a magánosság, a némaság hangulatait őrzik ezek a versek is. A dalszerűség egészen kristályos formájától, mint amilyen *A fán a levelek* . . . négy versszaka, az *Ősz* „vakvágány”-hangulatán, részletekben gazdagabb voltán át a *Március* és *Május*, valamint a *Reggeli fény* derűsebb, fényesebb villanásaikig, az *Arany* „mit ér?” pesszimista befejezéséig és a *Jön a vihar* tajtékos egéig egy szűk, de még mindig elsősorban általános vonatkozásaiban is egyetemesebb világkép darabjait találjuk. A költői figyelem megoszlása, kétirányúsága azonban ezekben a versekben már kétségtelen. Ezek, mint bűvópatakok, fel-felbukkannak a nagy versek szomszédságában, s ebből a viszonylatból disszonáns és inkább szubjektív kísérőhangjai amazoknak. A személyes problémák felé fordulás mind kétségtelenebb ezekben a versekben, a valóság mind több eleme merül a semmibe, s az általánost mindinkább az egyedi váltja fel, az egyéni élet kérdései háttérbe szorítják amazokat. S innen már csak egy lépés, hogy a maga egyéni világának embertelensége, érzéseinek, látomásainak rendje káoszba fulladva, megnöve elborítsa egész világát. Dalszerű versében, amelyet két változatban is megírt:

*A fán a levelek
lassan lengenek.
Már mind görbe, sárga,
s fonnyadt, puha.*

*Egy hallgatag madár
köztük föl-le jár.
Mintha kalitkája
volna a fa . . .*

(*A fán a levelek* . . . és az *Ősz* című versekben)

de a *Kiáltozás*ban ez a kép már így formálódik, válik a költő személyének hordozójává:

*Jaj, szeressetek szilajon,
hessentsétek el nagy bajom!
Eszméim közt, mint a majom
a rácsok közt le és föl,
vicsorgok és ugrándozom . . .*

A világ valóságából kiolvasni a magára vonatkoztatható jelenségeket és a világ valóságára vetíteni a maga problémáit: ezeket az utakat járja a költő képzelete mind gyakrabban, hogy végül is csak ez uralkodjék költői pályája utolsó esztendeiben.

A tartalmi jegyek, motívumok, témák, képek az egyéni problémákra mutatása mellett a költői eszközök is megváltoznak költészetében. Feltűnő hasonlatainak a gyarapodása az asszociatív képzalkotás rovására, s így a versek általános jellegzetességeiben is mind szembetűnőbb a változás: mind szokványosabb verstechnikával dolgozik. Leegyszerűsödik a verselésé, a konvencionálisan épített képek éppen ezért tudnak olyan erővel hatni, és a versek ezen a téren is ezért tudnak többet mondani a világról olyan esetben is, amikor a költő pusztán a maga örületének, komplexusainak, fájdalmainak hirdetését bízta rájuk, amikor versekkel gyógyította magát.

A konvencionális képtechnika (a szóképek legegyszerűbbjének, a hasonlatnak uralma) azonban megőrizte képalkotásának eredetiségét: a hasonló és a hasonlított jelenségek kapcsolataiban a költő még merészebb összefüggéseket mutat meg a világból, mint azelőtt, az érzések, hangulatok olyan árnyalati különbségeit, jellegzetességeit is felszínre hozza, amilyeneket csak olyan érzékennyé vált képzelet és érzésvilág tudott megteremtteni, mint amilyen a betegségébe merült József Attiláé is volt. Gondoljunk csak olyan hasonlatsoraira, mint amilyen az *Egy kisgyerek sír*-ban van, amely már-már a magára hagyott gyerek sírásának tudományos vizsgálatát mutatja, vagy a fájdalom megmutatását a *Nagyon fáj* hasonlatsorozatában.

A hasonlat teherbíró képességét a végletekig kihasználja: definiál vele. A meghatározás pedig rendteremtés is: ő is ebbe a bevehetetlen várba húzódott vissza önmaga egyéniségének áradását gátolni, képzelete itt talált még mindig saját határait. S ha azt mondtuk, hogy az epikusnak a megjelenése a költő győzelme volt, most ki kell egészítenünk azt mondva, hogy pirruszi volt ez a győzelem. Erre mutatnak a versek megnövekedett számú szakai is: csak lazítással, újabb és újabb hasonlatokkal tudta nemcsak kimeríteni, hanem gátolni is a feszítő gáttörését. „Freudista népdalai”, a dalszerűség újbóli térhódítása nemcsak a költő gyógyulásának a jele, hanem felfedezése a szóképek fegyvelmező,

rendcsináló erejének is. Saját egyéniségét, mint idegen, tőle független tárgyat elemezhetette, szabályozhatta a hasonlatok segítségével. Többek között ezért is szűnnek meg legszemélyesebb bajait panaszló versei is csak magánbajok kifejezésének lenni: önmaga örületében a fasizmus felé rohanó ország, a megzavarodott társadalmi élet, emberi helyzetérzés, a feldúlt lét, a „boldogtalan tudat” jegyeit énekelhetette: az egyedi és az általános újból találkozhattak a vers különösségében.

Az értelem győzelmei már ezek a versek is, és lesznek mind a többiek, amelyeket idegbetegségének esztendeiben írt. Az értelem, az ész segítségével győzte le korának kilátástalanságát, a megértett jövővel s a rendező, szabályozó értelemmel győzte le betegségét is a költeményekben, a költői képek szigorú rendjével és a kompozícióval. Így tudott értelmes világot teremteni költészetével mind a társadalmi életben, mind az ösztönökben.

*

Szerelmi költészete pályája harmadik szakaszában egészében „kifesző” reménytelenségének, idegbetegségének, magánélete megoldhatatlan ellentmondásainak jegyében született.⁴⁵

Pályaszakaszának első szerelmes verse, az *Óda* sajátos tárháza a költő és a szerelem problémájának, előképe egész utána következő szerelmes költészetének, motívumaiban, részleteiben ott lapul klasszikus nagyságában a szerelemre vonatkozó egész költői viszonyulása. Judittal folytatott küzdelmei, Flórába való kapaszkodása, tusakodás és menekülés, panaszok és örömök, derű és átok, a fix ponton való megállás, amely jellemzi szerelmes verseinek természetét, az *Ódában* már adva van.⁴⁶

Egy randevú története ez, és hat részében, az alkony és a hajnal pántjában a várakozástól a szerelmi eggyéolvadás csúcsai után az elválás merengő futamaiba vesz a történet. Külső keretére azonban a költő egész érzésvilágát felrakja, és így az *Óda* nemcsak József Attila szerelmi érzéseinek, hanem egész emberi, társadalmi problematikájának is összegező versévé vált.

Az első rész a magános férfi várakozó alakját rajzolja. A környezet derűje, gazdagsága, pompája, bősége, változatossága élesen szemben áll a várakozáshoz fűzött nagy remények valóságos alapjaival: a költő magánosságával, kétségbeesésével, letörtségével, bánatával. A csilámló kövek, a langy nyár derűje, kedvessége, a fiatalosan lobogó hegyvonulatok, a villanó levelek, a törékeny lombok, az elfutó Szinva patak és csillogó kövei ellentétben állnak az odaseregülő múlt nyomá-

sára lehajló fejjel és lecsüngő kézzel, a csend mozdulatlanságával, súlyos emberi terheivel. A természet önfeledt boldogsága és a boldogtalanságába merült magános férfi gondolatai az emberek feloldhatatlan ellentmondásait tükrözik.

A boldogság visszaszerzése, a természetes nyugalom, öröm érzésének újrateremtése, az elveszett éden visszahódítása lehetőségként csillan meg a szerelemben a költő előtt. Ahogy a közelgő kedves alakjával összekapcsolja a természet boldogságának, könnyedségének, problémátlanságának képeit, a szerelemhez fűzött nagy várakozásait fejezi ki, a feloldás lehetőségét várja a szerelemtől. Feszültség, várakozás, intenzitás csap ki ebből a részből.

A második rész a költő legsürgősebb mondanivalóit hozza a szerelmes vallomásban. A lehajtott fő és a lecsüngő kéz, az odasereglett múlt tartalmi szólalnak meg, amikor azt mondja, hogy a szerelemben megszólalt a „cseleit szövő fondor” magány és a „mindenség”. Az elveszett rend jelenik meg ismét a szerelemben, amely szólásra bírta a hasonló rendet: a mindenséget. Az egyensúly áll helyre, a kibillent világ mozdul ismét a helyére, a lecsüngő kéz ölelésre tárul. Az élete csúcsai közt, „a távol közelében” „verődve földön és égbolton” élő költő vall itt. A szenvedélyes vallomás a várakozás feszültségeként oldódik fel. De csak egy pillanatra. A befejező sorok nagyszerű hasonlata („Ki mint vízesés önnön robajától / elvász tőlem és halkán futsz tova . . .”), valamint az „édes mostoha” emlegetése a pillanatnyiságra figyelmeztet. Ez az azonosulás nem tarthat sokáig, a költő világosan megfogalmazza annak tudatát, hogy a szerelem is, bármennyire nagyok a belénk vetett hitek és vágyak, nem a végleges megoldást, csak a percnyi írt adhatja meg. A szerelem az édes mostohája.

A harmadik rész az első érzelmetódulás után higgadtabb és részletesebb rajzát adják a második részben megfogant gondolatnak. A költő egyetemes problémáira keresi a megoldást. A hasonlatok fogalomköre erre mutat. A költő szenvedélyesen kutatja, keresi, várja a szerelemnek ezt a megoldó pillanatát. Az első hasonlat árulkodóan mutatja a költőt:

Szeretlek, mint anyját a gyermek . . .

és ennek mélységét, az anya utáni vágyát, a következő hasonlat még jobban tükrözi:

mint mélyüket a hallgatag vermek . . .

Az elvesztett anya, a Mama alakját keresi, szeretetet, meleget, nyugalmat a költő. A „hallgató” jelző a *Mama* című versének néma, dolgozó asszonyalakját idézi. Ennek betöltő, mindent átfogó vágya is megszólal a következő sorban:

szeretlek, mint a fényt a termék . . .

Töltse ki, világítson be lelkének minden szögletébe, fogjon át mindent ez a szerelem: testet és lelket egyaránt, az egész emberi életet. A megvilágosító értelmet, a nyugalmas boldogságot keresi, hiányérzetét panaszozza, megszüntetését várja.

Az örökké tartó kielégültség érzése, a hiányérzésnek soha fel nem ébredése, a pillanat végtelenségévé való megnyújtásának vágya még szenvedélyesebben mutatja a költőt és reményeit. A szerelmi vallomása csúcspontjához közeledik: a természetté, a boldogsággá, nyugalommá válás nagy pillanata érkezett el.

A vers negyedik részében már a természetet éneкли, a teljes azonosulást, eggyé levést, a két test találkozásán, eggyé forrásán túl a remények beteljesedését, az életnek a gazdagságát, a boldog világot, amelyben nincs megosztottság, az egységes egész ember és a mindenség, a boldog munkálkodás, az önfeledt, problémátlan élet megjelenését éneкли.

A női testben az egész világot fedezi fel, hiányait, lelki vágyait tölti ki a boldogságnak ez a pillanata: a szerelmi álmot beteljesülése ez, amiért küzdött és amiért majd átkozódva, könyörögve, fájdalommal telve esdekel. A harmadik rész természettudományos kifejezései már a természet megjelenését, a természettel való azonosulást készítik elő fogalmilag is, hogy a negyedik részben ez a teljes emberi állapot, boldog világ ünneplése megszólalhatson.

Az előző részek képei, amelyek ott a kulisszák szerepét játszották csupán, most belső világgá alakulnak át. Az első rész lankás dunántúli táját például rögtön a bevezető idézi:

*Miféle lélek és miféle fény
s ámulatra méltó tünemény,
hogy bejárhatom a semmiség kódén
termékeny tested lankás tájait?*

S a kutató, csodálkozó, boldog értelem vizsgálja, járja ezt a tájat:

*S mint megnyílt értelembe az ige,
alászállhatok rejtelseibe! . . .*

A táj részleteit idézik a képek: a vérkörök rózsabokrai, a gyomor gyökerecskéi, bogjai, érzékeny talaja, a tüdők cserjés lombjai, a buzgó vesék forró kútjai, a rezgő csillagképek, a tavak, a sürgő millió élő állat, hínár, bogár – egyszóval az „örök anyag”, az „öntudatlan örökkévalóság”: a természet boldog harmóniája, és benne a boldog gyermek, amilyen a költő soha nem lehetett („s méhednek áldott gyümölcse legyen”).

Amellett, hogy természettudományi tények legtökéletesebb költői leírása is ez a rész, az emberi test belső szerveinek halhatatlan ábrázolása⁴⁷, egyúttal a totális ember megjelenésének a nagy pillanata is: az élet fája, mint a mesében, teljes pompájában megvan, él, dolgozik: az ember elidegenülése, eltárgyasodása megszűnt, az ember a természet boldog részévé vált. Az „Akár egy halom hasított fa, / hever egymáson a világ” későbbi keserű megállapításának az ellentéte ez a rész.⁴⁸ Különösen ezek a sorok mutatják ezt:

*Hullámzó dombok emelkednek,
csillagképek rezegnek benned,
tavak mozdulnak, munkálnak gyáarak,
sürög millió élő állat . . .*

A „vizes poháron kezded, / rajta a finom erezet, / föl-földereng” képe részleteinek kifejtése nyomán így válik ez a versrész egy egyetemes költői igény és nagy emberi vágy hatalmas himnuszává, a szerelem megoldó hatalommá, az életben nem találtak őrzőjévé és a megoldhatatlan problémák feloldójává.

Sebzett lélek vallomásai ezek: „mint alvadt vérdarabok” úgy hangzanak fel a költő vallomásai. De vágy jellegét, reményeinek nagyságát, a szerelem erejébe vetett hitének erejét is kifejezi az ötödik rész második mondata:

*A lét dadog,
csak a törvény a tiszta beszéd.*

Ennek a harmóniának, egyéforrottságnak kellene törvényszerűségeként érvényesülnie az ember életében, de a „lét dadog” – dadog a költő, mikor vallania kell, és dadog a vágy: nem tudja megvalósítani az óhajtott harmóniát. Bele lehet halni ebbe a vágyba, a kedves távoztába (a rész bevezető sorai ritmikában a távozó, a hegyről lefelé lépkedő, lábát mind gyorsabban szedő kedves menésének ütemét idézik:

*Mint alvadt vérdarabok, úgy hullnak eléd
ezek a szavak.
A lét dadog,
csak a törvény a tiszta beszéd.*

És főleg abba a gondolatba, hogy immár nem lehet megvalósítani az életnek azt az álmát, amit *A város peremén*-ben is megfogalmazott: a teljes emberi életet.

A rész utolsó előtti strófája egy nagy, felszakadt kiáltás a semmibe, a kedves alakja után:

*te egyetlen, te lány
bölcső, erős sír; eleven ágy,
fogadj magadba! . . .*

És a kedvesen túl a szerelemhez fűzött reményekért, amelyek semmi-
be vesztek:

*El vagyok veszve, azt hiszem.
Hallom, amint fölöttem csattog,
ver a szívem.*

A mesének vége, a szerelem nagy varázslata, ellentéteket áthidaló és megszüntető ereje nem adatott meg neki. Ismét a vers indulását bevezető kép tűnik fel: a lehajtott főé, a lecsüngő kezé, a nagy magányosságé, amely fülébe dobolja a csend szívveréseit.

A hatodik rész (úgynevezett *Mellékdal*) feltételes mondataival, a háromszor is megismételt „talán”-okkal a dal kristályosan tiszta szerkesztésmódjával, egyszerű érzéseivel, a vágyak borongós hangulatával énekli el a költő vágyait, az emberi élet igénylését:

*Csobog a langyos víz, fürödj meg!
Ime a kendő, törülközz meg!
Sül a hús, enyhítse étvágyad!
Ahol én fekszem, az az ágyad.*

Szeretet, a magánosság legyőzése, a közvetlen emberi kapcsolat megteremtése, amely a társadalmi fejlődés objektív helyzete miatt lehetetlen, a természetes emberi élet élése – ezek azok a vágyak, amelyeket az *Óda* is, és a Flóra-versek sorai is állandóan ismételnek, szerelmi érzéseinek alapelemeiként csendesén, tűnődően, sikoltva, tépelődve,

vádlóan, szilajon közölnek. A formák gazdagsága mindig ugyanazt az egy érzést variálja.

Az *Ódánál* kevésbé harmonikus megfogalmazásban, a *Jaj, majdnem . . .* című versében már sokkal egyértelműbb a költő szerelmi érzése:

*Jaj, majdnem szétfeszít a szerelem.
Jaj, majdnem összenyom a félelem.
Egy ölelésben, asszonyok,
ki halna meg velem?*

*A lesi-csász idő elől
ki szállna el velem?*

*A mindenséget asszonyok,
ki vetné szét velem?*

Ezek a kérdések dobolnak a szerelmes versekben. Az elfojtások ezekben törnek fel elemi erővel, sodróan. „Az éveket, mik sorsom összetörték”, „Mondd, – távozzon tőlem a félelem!” (*Gyermekké tettél*), „Nézz a magányba, melybe engem küldesz.” (*Magány*), ezek a gondolatok képezik alapmotívumát szerelmi érzésének, amelyek azután a Flóra-versekben a beteljesülés látszatával egészülnek ki, az *Ódában* megénekelte egyetemesebb igény részben megvalósulhatott. „De mélyben, egyben él, aki szeret” – mondta az *Elmaradt ölelés miatt* című versében. Ez a „mélyben élés” tipikus kifejezője akkori életérzésének: az emberiség szikráját sem a külső világban, sem „bomló látomásaiban” nem találta és nem találhatta meg. Pótolnia kellett és pótolta is a külvilágban tapasztalt hiányokat a szerelmi bányászatban, amikor is felfedezte önmagában a szeretet, jószág, béke és harmónia lehetőségét. A Flóra-versekben újból megjelenő nyíltabb társadalmi problematika, az öröm és a boldogság hangja, ha „verses ráfogás” is volt, a maga módján mutatja, mi lehetett volna valóságos tartalmában a költő kiegyensúlyozott, emberi méretű és igényű világában.

Amikor az egyszer már elért, a marxista eszmevilággal meghódított magasságokat, az értelemmel meglátott jövődőt a Flóra-szerelemben, mert a társadalmi valóság síkján távolabbinak láthatta, semhogy remélhette volna annak elérését is, újraéli, és a társadalmi életet is gazdagító humánus segélyével ismét megteremti: kitekinthet a társadalmi életre és bizakodón nézhet a jövődőbe, a „művelhető csillagok” világába, hova lelke elszállhat. József Attila ismertetői, értékelői ki szokták emelni, hogy szerelmes vallomásait a társadalmi életből vett hasonló-

tokkal fejezi ki.⁴⁹ Holott itt kiegyenlítésről van szó: a költő hiányérzetének gyökerei társadalmiak, a társadalom meghibbant fejlődése („Úgy kellesz, mint a dolgos tömegeknek, / kik daccal s tehetetlenül remegnek, / mert kínjukból jövőnk nem született meg, / munka, szabadság, kenyér s jószavak”) tükröződik a költő bajaiban is: magánosságában, elhanyagottságában, betegségében, félelemérzésében, büntudatában, anya- és apakomplexusában, szeretetre vágyásában, árvaságában, örömtelen gyermekkorában, sehova nem tartozásában, nincstelenségében. A totális és az elidegenült ember kérdései remegnek ezekben a szerelmes versekben, s ott van bennük feloldásuk feltétele is: a társadalmi rendszerből fakadó hibák megszüntetése – harmonikus társadalomban harmonikus emberi élet vágya. Amennyire kora társadalmi életének kritikája így a vers, mert hiányérzetéből fakadó bajait sorolja, annyira a jövő pozitív előjelű megvalósításait is megjelenteti bennük: „a szép jószág s a szelid érzelm”, az „emberi öntudat”, „játék, oltalom”, „munka, szabadság, kenyér s jószavak” világát álmodhatja meg, mutathatja meg. Ebben kell keresnünk annak magyarázatát, hogy „az 1937-es versek nagy részének jellemzője: felemelkedés és áttekintés, tisztult hang, lehiggadás és bizalom, nagy lélegzet, kiemelkedés a szűkebb betegségi körből egy tágabb politikai, általános emberi-nemzeti horizont felé; megcsillan az oly régóta hiányzó humor, gúny és évődés hangja is, felzendül a politikai pátoszé: elhangzik tisztán, légiesen – ha búcsúzó ízzel is – a dal”.⁵⁰ A legjellemzőbb azonban mégis az, hogy a költő az elsötétült társadalmi látóhatár ellenére is, amikor a társadalmi fejlődés faszálódása következtében, az objektív helyzet helyes felmérése után, a jövő boldog világát a maga számára elérhetetlenül messzi látta maga előtt, s így a reménytelenség költözött szívébe, nem szűnt meg keresni a biztatás forrásait, a kiút lehetőségeit. A szerelem a magánélet szűk körében a totalitás megteremtését ígérte, s ennek ígérete elég volt, hogy a költő meglássa az elveszettnek hitt jövőndőt is, a társadalmi bajokat, és ismét megvethesse a lábát azon a humanista talajon, amelyet kiépített magának elméleti munkásságával a harmincas évek első éveiben. A Flóra-versek a költő küzdelmét tükrözik, amellyel elérte ezt a szilárd talajt, fix pontot, s amint kiegyenesedhetett, szeme rögtön a távoli horizontot és a maga környezetét figyelte. Ezért tűnhet szemében a szerelem a megoldás erejével, és ezért a szenvedélyes hang érzelmileg széles skálája verseiben.

A Flóra-szerelem árnyalataiban a szerelem érzésének és a költő gondolatvilágának színompáját szolgáltatta meg. Hexameterek szaporán lábain küldi az öröm üzenetét:

*Látod, mennyire, félve-ocsúdva szeretlek, Flóra!
E csevegő szép olvadozásban a gyászt a szivemről
mint sebről a kötést, te leoldtad – újra bizsergek.
Szól örökös neved árja, törékeny bájú verőfény,
és beleborzongok, látván, hogy nélküled éltem.*
(Flóra: Hexaméterek)

Dalban énekel:

*Rejtelmek, ha zengenek
őrt állok, mint mesékbe'.
Bebujtattál engemet
talpig nehéz hűségbe.*
(Flóra: Rejtelmek)

A Flóra-ciklus harmadik darabjában, a *Már két milliárd* címűben az *Óda* harmadik részének modorában, pátoszával zengi szenvedélyes vallomását, és kapcsolja össze egyén és társadalom nagy kérdéseit, a *Márciusban* pedig a világot járja be a szerelem szárnyán, és világméretekben szemléli a társadalom bajait, a faszizmus előretörését:

*Mit ír a hírlap? Dúl a banda
Spanyolhonban és fosztogat . . .*

*Boldog vagyok: gyermek a lelkem;
Flóra szeret, S lám, álnokul,
meztelen, szép szerelmünk ellen
tankkal, vasakkal fölvonul
az ember alja. Megriaszt
a buzgóság e söpredékben.
S csak magunkból nyerek vigaszt,
erőt az élet érdekében.*

Egy másik, *Flóra* nevet viselő, két részből álló versében kérdéseket ad fel:

*Tudnál-e engem új világra hozni,
iparkodván szerelmes türelemmel,
hogy legyen erős ismét adakozni
s eltölteni a gonoszt félelemmel?*

A *Flórának* címűben egy boldog gyerekkori emlékét meséli el az „elmúlástól tetten érten”, aztán az *Én, ki emberként . . .* címűben görög mértékben zengi:

*Én, ki emberként vagyok, élve, boldog,
mint olyan dolgok, mik örökre szólnak,
hadd kiáltom szét az egeknek újból –
Flóra, szeretlek!*

*Flóra, karcsú szép kehely, állsz előttem,
mint csokor van tűzve beléd a mennybolt,
s napvirág felhők, remegő levél közt
hajlik az estnek.*

*Este van, mindent körüláll a csillag,
lásd, a mindenség aranyos kalitka,
benne itt vagy, én csevegőm, óh itt vagy,
rabmadaracsám!*

Ezután ismét a dal csendül meg:

*Nehéz ez a bánat,
nem bírja az elme.
Ifjíts meg, bocsánat,
Flóra szép szerelme!
(Száradok, törődöm . . .)*

majd dalok során (*Én nem tudom . . .*, *Az árnyékok . . .*, *Ha nem lesz . . .*) variálja mind elsötétülőbb hangon a szerelmet, amelybe a halál íze vegyül.

A boldog révület nem sokáig tartott: a költő előtt mind jobban megvilágosodik szerelmének „ráfogásos” jellege. A kibillent világot, az egyensúlyát vesztett emberi életet nem lehet egyensúlyába visszaállítani. A *Sas* című versében még világosabb ez a „ráfogásos” jelleg. A vers első négy szakaszában arról beszél, hogy a „semmiből jött, nem volt” szárnyasnak a „mindenséget falja / csilló azúri csőre”, s „fogoly világ hullat / könnyes üvegszemekkel / vércseppes pihetollat”, és e madár könnyű röpte a létét elragadta, majd az utolsó versszakában azt mondja, hogy

*Az egyik szárnya lelkem,
a másik szárnya Flóra.
Én őt váltom és engem
ő vált így új valóra.*

A két gondolat között mesterségesen megteremtett híd azonban a *Tudod, hogy nincs bocsánat* című versében összetörik:

*Vagy vess el minden elvet
s még remélj hű szerelmet,
hisz mint a kutya hinnél
abban, ki bízna benned.*

A szerelem sem tudja helyreállítani a társadalomban elvesztett emberi kapcsolatot, így benne sem lehet hinni. Amikor a *Miben hisztek . . .* című költeményében felteszi tragikus kérdését, éppen ezt kutatja a világban:

*Miben hisztek, ti makacs égitetek,
hogy föllobogva
lángokkal egymásnak nem estek,
csak kerülitek egymást óvakodva?*

*Szerelem tart-e, béke és igazság
titeket féken,
vagy pisla, hunyorgó ravaszság,
mely farkasszemet néz az ürességben?*

És nem véletlen, hogy szerelmes verseinek sora az üres úrben tántorgó világ látomásával zárul, s elnémultan immár a halálra készülés, az élettel végső leszámolás utolsó verseit írja. A szerelem, amely legtovább kísérte útja meredélyén, az utolsó lépéseknél elhagyja.

*Úgy leszakadtam minden más világról,
ahogyan lehull a gyümölcs az ágról.*
(Le vagyok győzve)

Petőfi *Füstbe ment* tervének záróhasonlata József Attila *füstbe ment* életének kifejezését hordozza a megváltozott hangulatnak, életérzésnek megfelelően, maga is megváltozottan.⁵¹

A szerelem érzése költészetében az *Ódában* volt a legszelebb, legátfogóbb és legegyetemesebb, innen a Flóra-versekig állandó, szűkülő körökben járja be érzését, hogy a Flóra-versek egyetlenegy lencsébe: a költő szilárd talaját képezve, belső vetületként a teljes életet helyettesítő, annak illúzióját adó „ráfogásba” szélesítse azt. Így ezek a versek tartalmukban, érzéseikben, a világot tükröző természetükben

reálisak voltak ugyan, meg tudták mutatni a társadalmi élet égető kérdéseit, a világhelyzet állását, a költő életének realizálását is lehetővé tették, de legbenső tartalmukban irreálisak, csak látszólag reálisak, és így látszatvalóságukban válnak reális kifejezőivé a „tárgy–egyén” általános világhelyzetének századunk fejlődésében. Az egyetemességnek az *Ódában* meghirdetett igénye így válik a Flóra-versekben negatív univerzummá. A versek többet mutatnak meg, mint amennyit reálisan felvehettek a valóságos emberi, tehát társadalmi kapcsolatokból. Ez a „negatívvá válás” tudta legtökéletesebben kifejezni az emberek életének látszat voltát, a fasizmus nyomása alatt mind embertelenebbé válását az igazságos, emberi, boldog világ a szeretet szenvedélyes igénylésével. A költő magánproblémái ezáltal világméretűvé vált embertelenséget tükröznek, és kifejezővé válnak.

A szerelemben az *Óda* utáni korban a maga élete problémáira keregett írt. Judittal kapcsolatos verseiben a küzdelem és a szerelmi életben is az állandóan meg-megújuló szakítási kísérletek sora éppen annak tulajdonítható, hogy vele nem találta meg a magánosság ellen a menedéket. Az *Ódában* a magányosság elűzését is ünnepelte. S mert Judit nem tudta elűzni tőle az örület és a magányosság kísértését⁵², el kell válniuk. Az . . . *aki szeretni gyáva vagy*-ban vádlóan átkozódva mondja meg, mit nem kapott meg Judittól. Annak „több a biztosító munka” és a „kötelesség aranyát gyűjtöd élő nap alatt”, „nő létedre erős vagy s érdemes”, ő pedig ekkor már önmagába bukva fuldoklott:

*Én férfi vagyok, nemes és konok,
nincs vigaszom s nem erényem a bánat,
csak szenvedek, mint akit megnyomott
ásás közben a föld . . .*

*Már elrebbent a férfias szemérem
nyoma orcámról, és csak sáppadok.
Dolgaim is úgy hallgatják személyem,
mint bolond tanárt az üres padok.
Nem éreznéd, mily veszély fenyeget . . .*

Add a kezembe e zárt világ kilincsét . . .

Gyülekező halottaimat intsd szét . . .

Majd közvetlen ezután a *Nagyon fáj*-ban megismétli:

*Nemcsak a lány,
meleg öl csal, nemcsak a vágy,
de odaszít a muszáj is –*

*Kettős teher
s kettős kincs, hogy szeretni kell.*

Mert József Attila a szerelemben szövetséget keresett önmaga és a világ örülete ellen. Juditban csalódnia kellett, mert együtt volt vele, Flórával ujjonghatott, mert aránylag ritkán találkozhattak, az állandó együttlétet nem zavarhatta, nem oszlathatta szét a költő hozzá fűzött reményeit, és így képzeletével újból és újból belekapaszkodhatott, és egyetemessé szélesíthette a hozzá írt versekben érzéseit, de egyetlen kérés, kimaradása a találkáról a költőt szenvedélyes átkozódásra faszítja (*Elmaradt ölelés miatt*). Judit a valóság volt, ezért volt vele a költő élete terhes, Flóra az illúzió, és ezért ünnepelhette.

A költői pálya egészében a szerelem, nagyon jellemzően, itt válik központi motívumává; tartalmi túlsúlya szembetűnő a többi vershez viszonyítva. A többiek csak kísérő jelenségei a költő szerelemhez fűzött reményeinek, kiegészítői a szerelmes vallomásban összpontosult érzésvilágnak, s gyökereit valamennyinek a szerelmes versek gondolataiban kell keresnünk, a jelenségeket egészzé már csak ebben az illúzióban tudta összefogni és kifejezni, itt tudta feloldani emberi izoláltságát, magányát, végső fokon örületének bilincseit.

*

József Attila évekig betegsége bilincseit hordozta magán, és jóval előbb vált képzelete, érzélemléte, képalkotása ennek rabjává, mint a törékeny test. A pszichológia feladata lenne kielemezni a költő pályája első szakaszaiban betegsége jelzéseit, lappangó, a versekben romboló, de építő munkáját is, mert betegsége elhatalmasodásáról írtak lélektani, kórtörténeti tanulmányt, amely azonban aligha tudja megmagyarázni az önmagával és világgal meghasonlott költő költészetét. Ezért ezen a területen sok ismeretlen problémával találkozunk, aki a költővel foglalkozni akar. Egyesek túlzott jelentőséget tulajdonítanak betegsége fiziológiai oldalának, mások, mint Révai József is, tagadják és kétségbe vonják örületének a költészetére gyakorolt hatását.⁵³ Azok a történetek, amelyeket kortársai, ismerősei, barátai őriztek meg betegségéről, csak a fiziológiai jegyeket mutatják meg, testi tüneteit annak a kettős tudathasadásnak, amelyben a költő a harmincas évek derekán élt:

emberi és társadalmi tudatának felbomlásából csupán az egyiket látták, s értetlenül álltak költészete előtt, esetleg meghatódtak, és pusztán emberi küzdelmet látva abban is. Holott a társadalmi és „magán-tudata” hasadásának az azonosságát kell látnunk, egyik a másikba csap át, egyik a másikat magyarázza, fejezi ki, tükrözi. Verses megnyilatkozásaiban ezt tapasztalhatjuk, tanulmányaiban erre hivatkozik: tudta mi és milyen a helyzete. S ezért válik minden ilyen verse nemcsak kórdat-tá, hanem az értelem dicséretévé, legszélesebben felfogva pedig a kor embere élethelyzetének analitikus kifejezésévé.

Első szava a reménytelenségé. Társadalmi gyökereire világosan mutat ez a tény, s a befelé fordulása nyomán az örület tünetei csak akkor csapnak versbe, amikor önmagában is ugyanazt találja meg, amit a külvilágban, önmaga életében, amit osztálya pillanatnyi helyzetében: zárt horizontokat, zárt világot, amelyből nem lehet kitörni egy emberibb jövő irányába. A csalódásból, valóságos helyzete felismeréséből csapnak fel a reménytelenség hullámai a „vas-színű égbolt alatt” élő költőből.

A pártból történt kizárása után, a *Bánat* dacos panaszát a *Háló* követte, amelyben a pályaszakasz záróverseként a hálóba fogott, rácsok közé szorított világ szorongó látomása jelent meg, s benne a maga értelmének szakadozottságát látta meg:

*Kiterített fagyos hálóm
az ég, ragyog –,
jeges bogai szikrázón
a csillagok.*

Ez nő meg a *Téli éjszakában* hatalmas látomássá, az egész világot átfogó megkötöttséggé, kegyetlen világgá. Ekkor szólal meg az *Egy kisgyerek sír* tehetetlen zokogása, sikoltása, vinyogása:

*A sötét szoba sarkában zokog
egy tehetetlen, guggoló gyerek.*

E két egyetemes látomás után, a megkötöttség mikro- és makrokozmosza után „lassan, tűnődve” felcsendül a *Reménytelenül* egyszerű, már szenvedésekben fürdő dallama:

*Az ember végül homokos
szomorú, vizes síkra ér,
szétnéz merengve és okos
fejével biccent, nem remél.*

És amikor „csalás nélkül” próbál szétnézni, két képet lát: a halál „ezüstös fejszesuhanását” és a „semmi ágán” ülő, „hangtalan vacogó” szívét, önmagát társtalantul, csak az egyedüllét hideg csillagaival. A *Vas-színű égboltban . . .* című versében újból ezek a képek jelennek meg:

*Bennem a mult hull, mint a kő
az ürön által hangtalan.*

Majd az „ezüstös fejszesuhanásra” az „Elleng a néma, kék idő. / Kard éle csillan: a hajam –” gondolata és a magánosság nagy kérdése:

Dehát kinek is szólanék –

Azután a „holt világ” telének közeledte ihleti dalra a *Sárga fűvekben*, hogy a pályaszakasz nyitányaként, a nagy gondolati versekkel egy időben megjelenjen a teljes költői világ: az az emberi helyzet, ahonnan az értelem *A város peremén*, az *Elégia*, az *Óda* gondolati magaslataiig felrepült, hogy a jövő ígézetében elnyomhassa ezeket a fel-feltörő egzisztenciális kérdéseket, amelyek a magánélet változásaiból adódtak. Az elfojtás azonban nem sikerült a költőnek, a nagy gondolati magasságokból nemcsak a jövőbe láthatott be, hanem múltjába is, hiszen ebből szökkent fel az *Elégia* gondolata. Az anya-versek megjelenése már ennek a jele.

A magánosság, reménytelenség, holt világ, börtönélet és a múlt idő végén a halál, mint ahogy kezdetén a múlt állt – ez az érzelmi kör zárul be itt, melynek börtönéből csak a halál menti ki a balatonszárszói állomáson.

Ilyen helyzetben és gondok özönében először a filozófiai általánosítás felé kísérel meg gondolatait fejleszteni. A *Tehervonatok tolatnak . . .*, az *Egy ifjú párra* és a *Hová forduljon az ember . . .* formájukban a nagy versekre emlékeztetnek, de a gondolati nekifutásokat már fékezi az egyelőre még csak magánproblémának látott emberi helyzet. A konkrét emberi probléma gondolati megragadása, bármennyire is az egész igényével készült, mégsem sikerülhetett. A *Tehervonatok tolatnak . . .* című nem kész vers, hiányzik belőle a végső megmunkálás⁵⁴, a másik kettő pedig csak a költő halála után jelent meg hibás szöveggel.⁵⁵ A képzelet ezekben a versekben egy már az élethelyzet révén eleve meghatározott kép- és fogalomkörben mozog: a világ jelenségeit önmaga felé fordítja, a szerelmes versekben jelzett negatív univerzum határán járunk. A vonatok „méla csörömpölése” már a megbilincselte táj képzetét hívja elő tudata mélyéről, a vasúti sínek mentén az

apró követ önkörükbe zárt világokat juttatnak eszébe: „önnön árnyukon fekszenek, / csillognak / maguknak, / úgy a helyükön vannak, / mint még soha”⁵⁶, az óriás éjszaka hullása a guanó képe után itt a „porra vasszilánk” bilincsvasra emlékeztető képévé válik, az ember „árny” voltát idézi, a lámpa „látszik, nem világít”, mint az áhító ész is, bár „nagy halott / fény az ég”, s a rímjáték: holott–halott zárja be ezt a zárt világképet, amelyben csak a hold száll „könnyen, mint a felszabadult”. Az *Egy ifjú párra* gondolatában a múltak „lány s erős szövedéke most kiterült” előtte, s „félálomszerű figyelembe” merülten mutatja a költőt megosztott figyelmével: „kifelé multa-jövőre”, befelé az egységre, amit az ifjú pár testesített meg előtte. A jelen „sanda”, és jelenéseiben a keretek üres képeket határolnak, és „vöröshajú jellemszínészek kártyákat osztanak” felette, mint ahogy a sors kiosztja a szerepeket végzettszerűen, ahogy az *Osztás után* című versében megénekelte:

*Ki vagyunk osztva. Megvan helyzetünk.
Mit tehetnénk a szabály ellenében?!
Mint mozdulatlan csillagok az égen,
változhatatlan rajzunk, jellemünk.*

A múlt és a meghatározottság, a meghatározó múlt, a sajátja, a proletár származása szól bele az életébe ekkor, az *Elégiában* ennek fölismérését énekelte meg, s anya-verseiben ennek meghatározó erejét kutatta. A determináltság felismerése előbb a sorsszerű vak erők játékának mutatta sorsa rosszra fordulását, és csak az *Eszmélet*ben végzett analízis, életrajzi adatainak és gondolati fejlődésének tüzetes egybevetése mutatta meg neki, hogy

*Ím itt a szenvedés belül,
ám ott kívül a magyarázat.
Sebed a világ – ég, hevül
s te lelkedet érzed, a lázat.*

Most, mintha hályog esett volna le szeméről, az *Egy ifjú párra* című versében még a „nem-lett mult”-nak az „ösi anyag”-ba való visszahúzódását emlegeti, a létnek egy elemi állapotára gondol, amelybe jutott, mert „nem tartozik a harcosok közé”. Csak az *Eszmélet* ciklusának egy később keletkezett variánsában, *A kövezeten* . . . kezdetűben fogalmazza meg világosan „eszmélésének” eredményét:

*Már megformálta lassú tűnődésem,
hogy állati bűm értelmes emberi
bánat . . .*

Ez a felismerés tette lehetővé azután a költészet és az értelem győzedelmét az örület széthúzó erőin. Eredménye lesz ennek, hogy az örületben vergődését is megénekelheti, figyelheti önmagát:

*Leülepszik, nem illan el bajom.
Bár munkát fogni, noha mit se tud már,
a szerencsétlen ember ugrabugrál,
mint ketrecében az ijedt majom.
(Leülepszik . . .)*

A ketrecbe zárt majom képe nemegyszer felbukkan majd verseiben, amikor az örület börtönében szenvedő tudata helyzetét énekli meg.

A büntudat felébredése már ennek a „ketrec-állapotnak” az eredménye. Az örület fojtogatta tudata nyomozza, miért ez a büntetés rajta, mit vétett, hogy ilyen borzalmakba fulladt élete. Verseik során elemzi elhomályosodott tudattal magában „vétkeit”. Az *Én nem tudtam, Boldog hazug . . .*, *Emberek, Mint a gyermek . . .*, *A bűn, Kiáltozás* című versei tartalmazzák ezt a problematikát.

*Én nem tudtam, hogy annyi szörnyűség
barlangja szívem . . .*

kezdi az *Én nem tudtam*-ban. „Eredendő gabszágot” emleget, amely az emberekben él, s hiába erőlködik, hogy „erényre találjon”. De ez is csak áltató rögeszme, amelybe, mint szilárd pontba, a határait vesztette gondolkodás belekapaszkodhat ideig-óráig, eljátszódhat vele, hogy azután leszámoljon vele. *A bűn*ben szépen mutatja ezt a gondolati munkát. Kétszer is ismétli:

Zord bűnös vagyok, azt hiszem . . .

Hogy bűnös vagyok, nem vitás.

De ugyanakkor ilyen sorokat is találunk itt:

*Csak az zavar e semmiben,
mért nincs bűnöm, ha van.*

És felcsendül a leszámolás eredményeként a remény hangja is:

*majd én föloldozom magam;
ki él, segít nekem.*

A *Majd emlékezni jó lesz*-ben végleg legyőzi a bűnösség problémáját azzal, hogy amit bűnnek érzett és gondolt, az az elidegenült ember természetes állapota, hisz gyerekkorának egyik kis lopását, amit most, ilyen állapotában bűnként felfedezett, sem volt más, mint a nyomorgó, soha jól nem lakott proletár gyerek természetes reakciója, s ebben a bűnjelben maga sem hihetett, bár néhány versében felbukkan ennek emléke inkább gyerekkorának felidézéseként az anya-vershez kapcsolódva. Bálint György cikkei között találni egyet, amelynek *Félelem* a címe, és amely a költő problémájával foglalkozik⁵⁷, azzal, hogy azt kortünetté szélesíti. Így ír: „Fél, érzi, hogy büntetlenül senki sem érezheti magát jól öt percnél tovább. Bosszútól tart, mint a kisgyerek, aki csokoládét lopott, és sejti, hogy megverik érte. Ha merni akar, kezdeni, akarni, fellázadni: akkor is a bosszúra gondol, aminek kiteszi magát. Egyre nagyobb szorongás fogja el, és már előre megbánja azt, amit meg sem tett és nem is tesz meg soha. Ha egy pillanatra jól érzi magát, rögtön ijedten visszavonja, és hangsúlyozza a gondviselés előtt, hogy nem sértő szándékkal tette. [. . .] Így élnek egyre növekvő félelmek között, nyugtalanul, siető lépésben és behúzott nyakkal.” József Attila is, amikor bűnösnek érzi magát, és mást nem találva, proletársorsának vágyakozó gyerekbűnét elevenítette meg, tulajdonképpen költészetben örökítette meg azt a társadalmi félelemérzetet, amit Bálint György cikkében is jelez, konkrét társadalmi tartalmat adva neki.⁵⁸

Amikor betegsége úrrá lesz rajta, a gyerekkor tájaira barangol el legtöbbször gondolat- és érzelmvilágában, mintegy élete alapjaiból fejtvé ki betegségének magyarázatát. Anyakomplexusa csak látszólag anyakomplexus éppen ezért, hisz anyja alakjához kapcsolódnak természetsszerűleg is gyermekemlékei, s ki tudja elválasztani a kettőt egymástól. Legkevésbé tudja a költő, akiben a hiányérzet nőtt meg anyja halála után, és a szeretetre vágyó szív annak melegét volt kénytelen visszasírni magánossága, árvasága pillanataiban.

Az első anya-verse e pályaszakaszában az *Eszmélet* ciklus verseinek, formájának emlékét őrző *Anyá* címűben bukkan fel. „Csecsre vágyom” – mondja ebben, és a babusgató hangokkal csalogatja anyja emlékét. Sőt már feltűnik az anyáemlék kozmikussá növése is:

*Az őszi eső szürke kontya
arcomba lóg zilálva, bontva.
Harmadik napja sírja, mondja,
mint tébolyult anya motyogja . . .*

Ennek a képnek derűsebb változatát találjuk a klasszikussá vált *Mamá*-ban. Az anyjához való viszonyulásának a *Kései sirató* mellett ez a vers a legtökéletesebb megmutatója.

József Attila ismertetői a *Mama* című verséről azt szokták mondani, hogy a proletáranyának állít benne a költő örök emléket.⁵⁹ A vers azonban nemcsak ez, és elsősorban nem ez. Nem szabad felednünk, hogy a költő gyerekkora emlékeiben kutatva a múltat, a maga megélt életét akarta felfedezni, felderíteni azokat az okokat, amelyek életének akkori helyzetébe belejátszottak, megzavarták. Miért nem volt szinte soha szeretetben része? – erre felelt a *Mamá*-ban. Felfedezte, hogy ez nem magántragédiája, hanem osztálya gyermekeinek sorsa (jeleztük már, hogy az *Iszonyat, Egy kisgyerek sír* is ennek az emléke), osztályhelyzetük természetes következménye a szeretet utáni vágy, a kielégítetlenség érzése, amely íme, most megvilágosodott előtte. Ezt mondja ki a

*Nem nyafognék, de most már késő,
most látom, milyen óriás ő –*

soraiban. A rettenetes munka, a szeretetet elrabló dolog, örök pénzkeresés nő mitologikus, kozmikus, eget-földet betöltő arányúvá anyja alakjában. A versben található történet csupán azt mondja el, hogyan jutott ehhez a felismeréshez, s minden gondolat az utolsó versszak vallomása felé siet. A munkástól elidegenült munka, az embertelen helyzeteket teremtő proletársors képe ez.

A *Kései sirató* átkozódásának a *Mama* című versében van a magyarázata. A *Mamá*-ban objektív, leíró, a felfedezés értelmi szabályozó ereje biztosította a klasszikus nyugalmat, az ábrázolás aránylag objektív hangját és képalkotását, a *Kései sirató*-ban szenvedélyesen és vádolóan tör fel belőle ugyanaz a gondolat, s megnövekedett hiányérzete hajszolja mind szubjektívebb vallomások, vonatkozások kimondása felé. Jelene és múltja keveredik ebben a versben. A jelenből indul el múltidézésre:

*Harminchat fokos lázban égek mindig
s te nem ápolsz anyám.*

*Lágy őszi tájból és sok kedves nőből
próbállak összeállítani téged . . .*

A második versszak tizenöt év távolába visz: szabadszállási útját idézi, a harmadik már a halott anyáról szól. Az első vád itt hangzik fel:

félrevezettél engem.

A legnagyobb vádat a vers negyedik szakában mondja ki:

*hasztontalan vagy! nem-lenni igyekszel
s mindent elrontasz, te árnyék!*

Ezután a vers szenvedélyes hangja csillapul, s végül rezignációba vész a gondolata:

a legenda oda.

*Kit anya szült, az mind csalódik végül,
vagy így, vagy úgy, hogy maga próbál csálni.
Ha küzd, hát abba, ha pedig kibékül,
ebbe fog belehalni.*

„Félrevezettél engem” – hangzik a vádja. Mintha Nyilas Misi nagy panaszát hallanánk a *Légy jó mindhalálig* befejező oldalairól. A boldog élet ígéretében táplálta, gondozta, etette úgy, hogy maga nem evett, „jajongva szült, eleven hitet”, s íme, mire jutott ez az „eleven hit”, akit a „tömény bánat” éget, s ezért a vád, innen származik a csalódás érzése. A költő az életben csalódott, hisz anyja csak az élet biológiai törvényeit teljesítette, mint azzal is, hogy dolgozott („Mért görbítetted mosásnak a hátad? / Hogy egyengesd egy láda fenekén?”), és meghalt, és elhagyta fiát, elvonta tőle szeretetét. A *Kései sirató*ban már a maga életét siratja, hisz ebben az időben már feltűnnek a halál gondolatai a költői érzélemvilág koordinátaiban.

A *Mama* és a *Kései sirató* gondolatait fűzi tovább, részletezi az *Ajtót nyitok*-ban („Viaszkos vásznu konyhaszékre / ültem, nyafognék, nem lehet.”, „Nem fáj, de meg sem érinthettem, / nem láttam holtában anyám, / nem is sírtam. És érthetetlen, / hogy mindig így lesz ezután.”), a *Temetés után*ban („Csak ültünk ott, mi három árva, / kiki magában, egyedül.”) és a *Kiknek adtam a boldogot . . .* címűben már teljesen a halál ígézetében foglalja össze az anyaemlékével kapcsolatos érzélemkörét két sorban:

*Mert eljön értem a halott,
ki szült, ki dajkált énekelve.*

A költő utolsó állomása felé közeledik.

Gyermekélete és általában a gyermekélet motívumként, hasonlatként gyakorta előfordul e korban keletkezett verseiben. „S aki él, mind-mind gyermek / és anyaölbe vágy” – foglalta össze élete nagy tanulságát a Freud születésnapjára írott, *Amit szívedbe rejtész* című költeményében. „Gyermekké tettél” – mondja azonos című szerelmes valomásában. *A Dunánál* címűben átfogó verssé nő gyermekkora, egy másik szerelmes költeményében (*Az a szép, régi asszony*) hasonlatként bukkan fel: „csak úgy szeretném látni, mint holt anyját a gyermek . . .”, a *Majd megöregszel*-ben pedig: „mert elfáradt bennem a fájdalom, / elalszik, mint a gyermek s én is véle”. A *Mint a mezőn*-ben szinte az egész vers gyermekéletből vett hasonlattá nő. A *Kirakják a fát*-ban így vall: „A kisgyerek, ki voltam, mégis él még.” Thomas Mannt ezzel üdvözlí: „Mint gyermek, aki már pihenni vágyik . . .”, majd „Tudod, szívem mily kisgyerek . . .” – mondja a *Nem emel föl*-ben. A *Könnyű, fehér ruhában* című versében az ártatlanság mezéből idézi a gyermeket: „Én tudom, mint a kisgyerek, / csak az a boldog, ki játszhat.” A *Könnyű emlékek . . .* a megkívánt és soha meg nem kapott ólomkatonák idézése, a *Szürkület* pedig már a halál előtt álló költőt mutatja, ki gyermekként tanul járni a jambusokba fogódzva.

A költő egységes érzelem- és gondolatrendszere, amelynek egyes kristályosodási pontjait külön motívumokként vizsgáltunk, érzéskomplexusokként mutattunk be, a *Nagyon fáj* című költeményben egységesen vizsgálhatunk. E vers központi helye a pályaszakaszban kétségtelen. Az élet halálba fordult görbéje kezdődik utána. Tehát ide torcollik életkérdéseinek eddig felvetett gondolati sora, és innen indul ki a halállal találkozni akaró emberi gondolat is. Utána intermezzóként a Flóra-versek negatív univerzuma következett még, majd a testi halál beteljesülése.

Legégetőbb emberi kérdéseit szedi itt össze. A szerelemmel kezdi szemléljét: a halál előli menedéknek tartja a szerelmet. A Flóra-versek igazolják, hogy a halál gondolatát itt még igen szélesen tudta értelmezni („Kívül-belől / leselkedő halál elől . . .” – indítja a verset). „Ki szeret s párra nem találhat . . .”, kezdi újabb gondolatát, s a Judit emléke („És lásd, akadt / nő, ki érti e szavakat / de mégis ellökött magától”) hagyta űr a magánosságot ébreszti fel benne: „Nincsen helyem / így élők közt”, s magára hagyott gyerekek érzi magát, kinek „kezében a csörgő csereg”, „egyedül kelljen szenvednem” – kiáltja. Levált róla a kultúra, mondja, csak élő lény, aki az élet fájdmalmát érzi és szenved, nagyon fáj neki az élet. Azután tizenkét versszak megrendítő képeiben idézi ezt a már nem emberi fájdmalmat, amit az egyedül-szenvedés támaszt benne: megpattant szemű kisfiúk, csizmák taposta ártatlanok, el-

gázolt kutyák, elvetélt nők, törött emberek, egymást tépő férfiak, herélt állatok, horogra akadt halak, kintől remegő élőlények szenvedő, borzalmasan fájó életét mutató képekben ismétli újra és újra az elhagyott férfi, hogy „nagyon fáj”, annak, aki elhagyta, aki magára hagyta, aki

Elvonta puszta kénye végezt

*kívül-belől
menekülő élő elől
a legutolsó menedéket.*

Egy, már nem emberi lét tornáca ez a vers, ahol a kibírhatatlan fájdalom születnek a magánosság pokla leheletétől. S e fájdalomért pénzt kap – és ezért még tetéződik fájdalma a gyalázat érzésével („... nem kerestél, / egész nap új világra lestél” – fogalmazta az *Eszmélet* egyik variánsában. S itt ennek éppen a fordítottját tapasztalja. A hit nem, csupán a fájdalom és kétségbeesés kell az embereknek).

S míg a Flóra-versek látszólagos kiegyensúlyozott szemléletét építi magában, tudata mélyén már a halállal szövődik barátsága. A *Két hexaméterben* még csak így foglalja össze élete tanulságát:

*Mért legyek én tisztességes? Kiterítenek úgyis!
Mért ne legyek tisztességes! Kiterítenek úgyis.*

De csakhamar a halálért élete summáját is latba veti. Az *Azt mondják*-ban még csak így:

*Eltöm a föld és elmorzsol a tenger:
azt mondják, hogy meghalok.
De annyi mindenfélét hall az ember,
hogy erre csak hallgatok.*

Am a következő vers már ezt a címet viseli: *Kész a leltár*:

*Akárhogy lesz, immár kész a leltár:
Éltem – és ebbe más is behalt már.*

A kacér, már-már cinikus hang⁶⁰ csak látszólagos. Hisz ezután még egy derűsebb jellegű verstermése következik, amelyben, az értelem tisztásain járva, kék eget, derűsebb gondolatokat is felfedez a költő foszladozó tudathálójában, hisz a *Kirakják a fát*-ban ismét szenvedélyes vallomást tesz a munkásság mellett:

*Most mint lopott fát, vizlek titeket
ez otthontalan, csupa-csősz világban.*

Ezután írja meg születésnap ajándékául maga magának a *Születésnapomra* című versét s benne a felemelt főt idéző utolsó sorokat:

*Én egész népemet fogom
nem középiskolás fokon
taní-
tani!*

Mindez azonban, mint már a szerelmes versek kapcsán jeleztük, nem a végső megoldást jelentette. Ezekben a versekben a gyermekkor képei, bár nem tragikus akcentusok hordozói, mégis valóságos alapjukra mutatnak, amit a *Születésnapomra* pazar rímjátéka, a szakokat záró sorok klasszikus jambuspéldái, a furcsa rímmegoldások, szójátékok sem tudnak enyhíteni. Nem volt a hite hamis, csak azokban a pillanatokban nem számolt törekeny teste parancsaival.⁶¹ Értelme ilyenkor le tudta győzni betegségét, sőt elég erőt adott olyan versek megírására is, mint amilyen az *Ars poetica*. De ezekben is található nem egy olyan utalás, amely helyzetérzésének alapszínére mutat. A költő életére emlékezve közelebb kerül ezekben a versekben jelenéhez. A *Kirakják a fát* a háború végét, majd az azután következő életszakaszt öleli fel, a *Születésnapomra* egyetemi éveiről beszél, az *Ars poetica* pedig már egészében is jelenének hirdetője. Első öngyilkossági kísérleteinek esztendei voltak a múltból felmerültek, és kétségtelenül ekkor és így érlelődött meg benne az étellel szakítás immár végleges módja is. Ekkor már valóban nem volt, aki mellé állt volna, mint hajdanán Espersit János és baráti köre.⁶² A rossz élet emlékeit idézgeti ezekben is, a nélkülözésekhez a megalázás keserűségét kapcsolja.

A Flóra-versek aránylag csendesebb, békésebb, derűsebb, munkával teltebb időszaka a magánosságnak kozmikus megnövekedésébe torkollik. Illúzió voltát ez bizonyítja legjobban. A *Hazámat* kétszakaszos dal követi, amelyben megérlelt, minden érzékszervét betöltő erővel szólal meg ismét e pályaszakasa költészetének alapdallama:

*Csak az olvassa versemet,
ki ismer engem és szeret,
mivel a semmiben hajóz,
s hogy mi lesz, tudja, mint a jós.*

*mert álmaiban megjelent
emberi formában a csend
s szívében néha elidőz
a tigris és a szelid őz.
(Csak az olvassa . . .)*

A földi lét szakadozó köteleire mutat minden ebben a versben: az emberi formába öltözött csendként a „semmit sem hajóz” immár a költő, és „tudja, mint a jós”, hogy mi következik ezután. A vers hibátlan, tiszta dallama, a nyelv hangsúlytörvényeibe lágyan illeszkedő időmérték, a bravúros képek, költői megoldások arra mutatnak, hogy a költő ilyen érzése régóta növekedett benne, s csak az utolsó illúzió megfogytára várt, hogy napvilágra jöjjön. Megismétli ezt a dallamot az *Én nem tudom . . .* is:

*Én nem tudom, mi fenyeget,
az estek csipkés árnyain;
mint romló halról a legyek,
szétszállnak tőle álmaim.*

Ismét elragadják a szörnyek és rezignációba taszítják: a legyőzött örület visszatért egy szelídebb, de már a létezés alapérzését romboló formában. A *Száradok, törődöm* című versében pontosan megfogalmazza ezt:

*Gyors emlék-pojácák
forgatnak meg ébren
s alva újra játsszák,
mily bolondul éltem.*

Önmagát és a mindenséget egyaránt bomlásban, szétesésben látja, s a makrokozmikus látomás mikroszkopikus képek, finom, gyöngéd hasonlatok, képek köntösében jelennek meg. Ezekből a hatalmas és mégis oly finomságot mutató távolságokból tűnik fel anyja helyett immár apja alakja (*Csak most . . .*), aki Amerikába ment, hogy

*. . . lefülelje bátoran
a természetes jószerencsét . . .*

Azt a jószerencsét, amit a költő egy életen át hiába akarta „lefülelni”, hisz

. . . a valóság elpereg
és megmarad a látszat.
(Könnyű, fehér ruhában)

„Könnyű, fehér ruhában” halad most már az „istenek ellen”, a világból kifelé. Pontosan fogalmaz, és meghatározásaiban a hasonlatok azt mutatják, hogy volt ereje ezt a már „léten túli” állapotot szinte tudományos pontossággal vizsgálni:

*Kitetszik, mily üres dolog,
mily világ visszája bolyog
bennem, mint lélek, a lét türelme.
Széthull a testem, mint a kelme,
mit összerágtak a molyok.
(Kiknek adtam a boldogot . . .)*

Az *Egy költőre* címűben, amikor sikertelenségeit veszi szemügyre, önmagát határozza meg pontosan:

*én túl magasra vettem egemet
s nehéz vagyok, azért süllyedtem mélyre.*

A következő gondolata (*Tudod, hogy nincs bocsánat*) azonban elhessegeti ezeket a bánatokat, hogy levonja a tanulságot: „. . . soha senki / nem mondta, hogy te jó vagy”. Mindent csináltak vele, egy életet élt le, s ezt a gyógyító mondatot nem tudta kimondani neki senki. A rossz világban a jóság gyógyító szavát.

Négykézláb másztam . . . – írja a vers fölé, majd *Le vagyok győzve*, hirdeti a másik vers címe. Ez a költő vallomása:

*Piros vérben áll a tarló
s ameddig a lanka nyúl,
kéken alvad. Sír az apró
gyenge gyep és lekonyúl.
Lágyan ülnek ki a boldog
halmokon a hullafoltok.
Alkonyúl.
(„Költőnk és Kora”)*

„Ez éles, tiszta szürkület való nekem” – nyilatkozza a *Szürkületben*, halálra éretten. Nem maradt már semmije, amibe kapaszkodhatna, csu-

pán a jambusok („Még jó, hogy vannak jambusok és van mibe / belé-
fogóznom . . .”), hisz minden üres:

*A távolban tar ágak szerkezetei
tartják keccsel az üres levegőt.*

És a költő „. . . azt hiszi – ősi némaságot szül vagy tiszta űrt”. Innen már nincs tovább út sem a gondolatok, sem az érzelmek világában. Az emberiség „némán a szenvedéstől”

*Mint fatutaj a folyamon,
mint méla tót a tutajon . . .*
(Kiáltozás)

száll a háború világméretű pusztulásába, a maga egyénisége, élete el-
morzsolódott a szenvedésekben, testiekben és lelkiekben egyaránt:

*. . . S mit úgy hívtak: én,
az sincsen. Utolsó morzsáit rágom
amíg elkészül ez a költemény . . .*

És a hosszú hónapok ideje alatt is csak egy kérése volt:

*A semmiből vissza ne rántsatok.
(Ki-be ugrál . . .)*

Hisz múltjában is, emlékeiben is csak a szenvedést találta meg, még a
gyógyító pszichoanalízisben is csak „romlott kölkökre” lelt.

Az utolsó négy vers (*Karóval jöttél . . .*, *Talán eltűnök hirtelen . . .*,
Ime, hát megeltem hazámat . . ., *Drága barátaim . . .*) összegezés, és
egy élet eredményeinek a levonása, tanulságainak meghirdetése:

*Tejfoggal kőbe mért haraptál?
Miért siettél, ha elmaradtál?
Miért nem éjszaka álmodtál?
Végre mi kellett volna, mondd?*
(Karóval jöttél . . .)

Ezek azok a kérdések, amelyek öt éven át foglalkoztatták benseje leg-
mélyén. A nagy elméleti összefoglalások és a kis dalok egyaránt ezt a

négy kérdést járták körül. Miért kellett szembeszállnia a kegyetlen világgal, mikor látta, felismerte, hogy a forradalom órája még messze van, és az értelem boldog jövőt álmódó munkája sem tudta megmenteni a szenvedések özönétől. Hát mit is akart ő tulajdonképpen?

Az Ime, hát meggletem hazámat . . . címűben erre próbál feleletet adni. Az új világ szép szavát, társat az élethez és boldog halált. Egy emberi élet természetes velejáróit. S nem rajta múlt, hogy semmi nem valósulhatott meg álmaiból, bár élete az ezért folyó emberi és társadalmi harc szolgálatában állt. Itt, ezen a ponton hagyott fel a küzdelemmel: nagyon messze látta a szabadulás óráját, és testközelben a rettetet. Ezért halt meg.

Utolsó töredékei egyikében ezt a két emberi kérdését vetette fel:

*Lesz-e nap holnap, mely békét ígér?
És végre munka, mely nem gyötrellem! . . .*

Ezekre várt választ a kortól, és ezekre nem kapta meg a feleletet. Így mutat életműve, a halált hozó sínekről is a kor felé és a kor nagy problémáira, amelyeket legtökéletesebben e pályaszakaszában fejezett ki.

*

A művészi megformálás szempontjából is József Attila pályájának ez a szakasza a változatok sokaságát mutatja.

Műfajteremtő munkája pályájának egyik szakaszában sem volt ilyen gazdag, mint ebben. Költői pályája első szakaszában a polgári költészetet, a másodikban kora szocialista költészetét haladta túl, és semmisítette meg. A harmadik korszaka az új költészet megteremtését jelenti.

A daltól az ódáig szinte minden lírai műfajt újjáteremtett. Alapja és feltétele ennek a valósághoz való új, minőségi viszonyulása volt, s ez a költői matéria új megformálási módját is feltételezte. A polgári költészet, akárcsak a polgárság is, mint osztály, alienált volt, a tartalom elidegenülését figyelhetjük meg formájától rendszerint úgy, hogy a formai elemek válnak uralkodóvá, a „poeta doctusok” a formák mestereit jelentették, a tudatos értelmi munka a formán dolgozott, míg a tartalom ösztönössége kísérőjelensége volt amannak. József Attila költészetében ennek a fordítottját figyelhetjük meg: a való világhoz tudatos hozzáállása funkcionális szerepet biztosított a költői kifejezési eszközöknek, így a műfajoknak is.

Az új jellegű mondanivalók alakító erejét figyelhetjük meg az úgynevezett nagy versekben (*A város peremén, Óda, Elégia, Levegőt!*,

Külvárosi éj), amelyekben az ódaszerű és elégikus hangú költemények újjászületése játszódott le azzal, hogy a költőnek olyan tartalmak, érzések kifejezésére nyílt alkalma, amelyek a polgári költészetben nem jelenhettek meg, mert a polgári életforma eleve kizárta ezek megjelenését: a polgári költőnek már régen adódott „fennkölt” mondanivalója, így az óda is a használhatatlan, nem korszerű műfajok lomtarába került, és az iskolai stiliztikák példatárába szorult. József Attilánál friss fényben szárnyal a munkásosztály történelmi hivatásának gondolata. Ugyanígy újul meg az elégia is azzal, hogy a költő kiszakítja a bánatos egyéni érzések megszólaltatásának szerepéből, és általánosabb igényű mondanivalót bíz rá (*Elégia*). A nagy formák egyetemes, általános érvényű, elsősorban eszmei, gondolati tartalmak hordozói verseiben.

Elsősorban a nagyobb költői formák képzésénél figyelhetjük meg a költői ábrázolás új módját, amely megkövetelte a nagy formák újrateremtését. Módszere logikai, dialektikus. A nagy versekben az objektív dialektika nyomán jelenik meg a mondanivaló, hisz e versek tartalma is annak tárgyával azonos⁶³: a költő témái egyetemesek. Valamennyit egy általános, szintetikus képpel kezdi, majd elemzések során át a vers befejező része egy új szintézis képével zárja a költeményt.⁶⁴ A mondanivaló ily módon materializálódott, a konkrét valósághoz kötött, azt kifejező formája jelenik meg, a részletek gazdagságában az általános törvényszerűségek lüktetése érvényesül. Ezen a ponton elmosódnak az irodalom nagy területein (líra, epika, dráma) határai is: az egyes versek szinte minden ilyen elemet tartalmaznak az érzések, a gondolatok komplex voltát mutatva, az érzések tárgyi valósághoz kötöttségét, a társadalmi helyzet drámai voltát, az élet ellentéteit csillogtatva.

Kis formái, mint a dal, a szonett, a dalszerű versek sok átmeneti alakja a szubjektív dialektika bennük meglevő tényére mutatnak⁶⁵, természetesen úgy, hogy mindig alkalmazkodnak a költészet sajátosságos módszertanához. A költő jellemző és nagyon találó meghatározására kell utalnunk, amelyben elhatárolta és megfogalmazta a „költői dialektika” sajátosságát:

*A líra: logika;
de nem tudomány.*

E verskísérlet többi részében arról beszél, hogy „Ha lelked, logikád, / mint patak köveken / csevegve folyik át / dolgokon, egeken – / ver az ér, visz az ár, / eszmélhetsz nagyot . . .” A nagyot eszmélés lehetősége az a formáló erő, amely mind az objektív, mind a szubjektív dialektikát tükröző gondolkodásban alakítja és formálja a költői munkát, mű-

fajokat is. A gondolatokat rendező elv, a versekben szintén dialektikus. A képek ellentétesítésében, a gondolat, az érzelem mozgásában az objektív valóság törvényszerűségei mutatkoznak meg. Ezt fogalmazza egy töredékében:

*Ne légy szeles.
Bár a munkádon más keres –
dolgozni csak pontosan, szépen,
ahogy a csillag megy az égen,
úgy érdemes.*

Ami a vers univerzumára vonatkozik, a részletek, képek alkotásában is megtalálható. Formáinak, költői eszközeinek gazdagsága nem önkényes formai játék eredménye, ezt még „játékos” rímeiben sem érezzük, hanem a való világ gazdagságának a megszólaltatása. Költészetében a felhasznált, kifejezett valóságelemek a képekben szerveződnek költészetté. S éppen ezért a képalkotás a költői alkotás értékének próbaköve.

A kép mikrokozmosz, maga is miniatűr valóságdarab, s mint ilyen, fogalmilag, és ezen túl érzelmileg, hangulatilag is az objektív valóság, a való világ képeit tükrözik. Képalkotásában a hasonlat és a metafora játssza a főszerepet, de ezek is legtöbbször nem tiszta alakjukban jelentkeznek, hanem egymás határterületén, érintkezési pontjaikban egymáshoz közeledve alkotnak jellemző és sajátos József Attila-i kifejezési formát. Nagylélegzetű verseiben sorban felhasználja ezeknek egymásba csapó formáit, átmeneti alakjait, mintegy gyűjteményesen mutatva a költő stilisztikájának és verstanának jellegzetességeit. Az *Ódában* például így alakul a költő által felhasznált kifejezési eszközök, szóképek aránya: az első részben: két metafora, két hasonlat, egy a kettő határán álló asszociációs kép (látom, hogy fakad, a kerek fehér köveken, fogaidon a tündér nevetés), egy asszociációs kép (homlokod fényét villantja minden levél), nyolc költői jelző (csillámló sziklafal, ifjú nyár, könnyű szellő, törekeny lomb, lány emlő, kerek, fehér kövek, tündér nevetés). A második részben egy hasonlat van, míg a harmadikban nyolc hasonlatok száma, hogy a *Mellékadalban* teljesen hiányozzanak. A negyedik részben a metaforák és a megszemélyesítések az uralkodó költői eszközök, és a jelzők pompája idézi a mondanivaló nagyszerűségét.

Dalszerű verseiben pedig általában alig használ a költő jelzőn kívül más szóképet, stilisztikai eszközt. Egy-egy hasonlatnyi valóság képezi tengelyét ilyenkor mondanivalójának.

Vannak azonban költeményei (*Egy kisgyerek sír, Mint a mezőn*), amelyben a hasonlatok sorában közli a valóságot. Ugyanígy jár el,

amikor mondanivalóját a szenvedély vagy a fájdalom tüzei (gondoljunk a *Már két milliárd* kezdetű *Flóra*-versre, vagy a *Nagyon fáj* hasonlataira!).

Szereti az erős és plasztikus képeket, melyeknek elemeit éles ellentétként vagy a kozmosz vagy a mikroszkóp világából válogatja. A szürrealisták képköltés-technikáját idézik az övéi is.⁶⁶ Betegségének elhatalmasodásával képzelete még érzékenyebb lett, s az e korszakban keletkezett verseiben a képek dinamikája belső dinamikájúvá válik. Ennek szélsőséges határeset a *Téli éjszakában* olvasható „. . . Hallod-e, csont a csöndet? / Összekoccannak a molekulák . . .” kezdetű rész képsora. Képei plaszticitását sűrítéssel és éles határolással éri el.⁶⁷ A kiragadott valóságdarab nem impresszionista benyomások nyomán halvány körvonalaiiban jelenik meg, hanem éles kontúrokban, amelyet a képen belüli ellentétek még jobban hangsúlyoznak:

*Én nem tudom, mi fenyeget
az estek csipkés árnyain;
mint romló halról a legyek,
szétszállnak tőle álmaim.*
(Én nem tudom . . .)

Feltűnők képei elemeinek aránylag önálló volta, melyek a költő meglátta kapcsolat révén állnak meghatározott dialektikus viszonyban egymással, és a versben egyetlen lehetséges kapcsolatként mutatkoznak, tehát oly erős a plaszticitásuk, hogy minden más lehetséges kapcsolatot megsemmisítenek, és magukat kényszerítik a verset olvasóra.

Ez a kényszerítő erő, amely József Attila képeiben van, a valóság hatását teszi az olvasóra. A költő csak közlője a valóságnak, amely szólásra bírta, vagy amit eszmélkedése, tünődése felfedezett; közeg a költő, akinek képzelete, művészete révén szervezett valóságként jelenhet meg. S ez a képzetnek nem korlátját jelenti (mint a polgári költészet, külön pedig a szürrealisták hitték), hanem a határtalan lehetőségek, változatok birtoklását, amit a költő érzelmi élete meghatározott belső világa miatt soha nem tud kimeríteni.

Költészetének többi formai eleme, elsősorban rímelve, technikája ismét ezt a már fent jelzett funkcionális szerepet töltik be verseiben. Ezen a területen a kutatás nem tett meg szinte semmit, így csak nagy vonalakban ismertethetjük ezeket a problémákat. Költészetében a rímelve a formaadásban fontos szerepet játszik, és soha nem külső, verset cicomázó dísz nála. Gyakran a legfontosabb mondanivalóját bízza rájuk (*Születésnapomra, Kiáltozás*). Rímtechnikája, akárcsak formai

megoldásai, változatos, és szerepe mindig a lezárásé vagy az összekapcsolásé, mintegy zeneileg is kíséri velük az értelmi közlést⁶⁸, zenei értelmezését adja a valóságközlésnek. Elvászthatatlan az értelmi és a zenei része, általában stiliztikája és verstana a vers értelmi részétől, mert együtt adják a teljes valóságot: a tartalom, a mondanivaló egészét. Ezért ahány vers, ahány rímképlet, ahány megoldás, annyiféle funkcionális szerepről kellene beszélnünk, s ez egymagában is külön könyv anyagát képezné. Devecseri Gábor egyik tanulmányában⁶⁹ ebből a szempontból a költő rímtechnikájának megértéséhez értékes szempontra figyelmeztet. A versmondatok és a rímek szoros kapcsolatára, mint a tudatos rendezői elv magas fokára mutat.⁷⁰ József Attila verse és rímtechnikája ebből a szempontból különösen klasszikus példával szolgálhat. De versei a költői mondattan, jelentés tan új területeit is képezik, melyeknek tárgyalására itt nem vállalkozhatunk.

Mindenesetre fő szempontként a költő magas fokú tudatosságát kell kiemelni. József Attila a huszadik század költészeti fejlődésében valóban új és magas fokra emelte a verset, mint „értelmes zenei beszédet”. S ezzel teremtette meg az új költészet alapjait.

*

Az *Ars poetica* költői gyakorlatának és a költészetéről alkotott felfogásának verses foglalata. A költő minden filozófiai tapasztalatának, gondolkodása eredményének birtokában vall itt a maga költészetéről. A marxista filozófia alapjaira építi fel felfogását, és összhangot teremt a költészet és az objektív valóság törvényszerűségei között. E vers módszertani tanulmány is, magán viseli a költői építkezés, stiliztika minden megérlelt szabályszerűségeit is. Lépésről lépésre haladva fejti ki gondolatait:

Első lépésként elválasztja az objektív valóságot a valóság tükröződésétől. Ugyanakkor a maga költői világát is kijelölve azt a való világban határozza meg:

*Költő vagyok – mit érdekelne
engem a költészet maga?
Nem volna szép, ha égre kelne
az éji folyó csillaga.*

*hörpintek valódi világot,
habzó éggel a tetején.*

Felnőtthöz méltó feladat ez, hisz

*Az idő lassan elszivárog,
nem lógok a mesék tején . . .*

És mert a valóság képezi költői világát, meg kell határozni azt a valóságot is, aminek létezését vallja és énekl. Első szava a „szép” valóságot emeli ki:

Szép a forrás – fürödni abban!

A szépnek, mint esztétikai kategóriának felváltása a hasznossal, ezt végzi el egyetlen tömör költői sorban. A valóság ugyanis dialektikus ellentétekből áll, ezt hirdeti a következő három sorban:

*A nyugalom, a remegés
egymást öleli s kél a habban
kecsesen okos csevegés.*

A „kecsesen okos csevegés”, a vers a legközvetlenebb valósággal van kapcsolatban. A költemény a dialektikus ellentmondások, tehát a valóság talajából szökken fel. Nem a valóság külsőségeinek leírása teszi a verset verssé, hanem ezeknek az ellentmondásoknak megértése, „okos csevegéssé” váltása. A tárgyi világ tényeinek elszigetelt, önmagában vizsgálása csupán a hétköznapi életszükségletek kielégítését szolgálhatja, de a költészet feladata nem ez, hanem a világ jelenségei megértésének elősegítése, a „kecses csevegéssel” szolgálása. A legtöbb költő s az esztétikák sora a költészet sajátos törvényeire és feladataira hivatkozik, azt hangsúlyozta, ami a művészi alkotást elválasztja az objektív valóságtól, József Attila pedig a maga gondolatában a költészet és a valóság elválaszthatatlan kapcsolatát hirdeti, ez mellett tesz hitet. Minden más út tévút, s aki azon jár, meghamisított valóságot ír a versbe:

*Más költők – mi gondom ezekkel?
Mocskolván magukat szegyig,
koholt képekkel és szeszekkel
mímeljén mámort mindegyik.*

Az igazi költő, aki a valósággal áll kapcsolatban, abban él, kinő korából, amelyben él. „E mai kocsmá” világosan utal a korra, amelyben a költő dolgozik, aminek valóságát tükrözi:

*Én túllépek e mai kocsmán,
az értelemig és tovább!
Szabad ésszel nem adom ocsmány
módon a szolga ostobát.*

Az értelem a valóság törvényeinek felismerését teszi lehetővé, ez pedig a valóság változtatásának lesz a következménye, a változtatás szükségszerű igenlését vonja maga után. *A város peremén*-ben így fogalmazza meg a költő és az objektív valóság viszonyát: az adott világ varázsainak mérnöke a költő.

Ebből következik azután a költői program is:

*Ehess, ihass, ölelhess, alhass!
A mindenséggel mérd magad!⁷¹*

Nincs alku – én hadd legyek boldog!

S ez teljesen a társadalmi valóság területére viszi át a verset és a költői gondolatot. Négy versszakon keresztül elemzi a konkrét társadalmi helyzetet, amelyben élnie és alkotnia kell. A maga helyét két versszak zárószóiban és egy egész versszak gondolatában jelöli ki a társadalmat megismerő és változtató munkában:

*Szabad ésszel nem adom ocsmány
módon a szolga ostobát.*

*Sziszegve se szolgállok aljas,
nyomorító hatalmakat.*

*Nincs alku – én hadd legyek boldog!
Másként akárki meggyaláz
s megjelölnek pirosló foltok,
elissza nedveim a láz.*

Tagadásaival mondja meg, hogy vannak hatalmak, amelyek ennek éppen az ellenkezőjét akarják. Ellenségei a világ fejlődését akarják megállítani, és éppen ezért ellensége a költő ezeknek az „aljas, nyomorító” hatalmaknak. A költő a kor parancsát követi, hisz

*A tudásnak teszek panaszt.
Rám tekint, pártfogón, e század:
rám gondol, szántván, a paraszt;*

engem sejdít a munkás teste . . .

A munkásélet elidegenült voltát a „két merev mozdulat” jellemzi, és a „suhanc, a rosszul öltözött” idézi a társadalom nyomorúságát.

Az utolsó előtti strófa a társadalmi helyzet képét világméretűvé fokozza a „táborokba gyűlt bitangok” emlegetésével. A küzdelem világméreteken folyik, s a költő versei rendjét is innen fenyegeti veszedelem, a rossz, embertelen világ felől. De harca nem a magános emberé már: a század legjobb és legemberibb törekvéseit képviselő munkásság áll mellette.

Az utolsó versszak mintegy összefoglalója egész költői programjának és költészete alapjainak:

*. . . Még nem nagy az ember.
De képzeli, hát szertelen.
Kísérje két szülője szemmel:
a szellem és a szerelem!*

Ezzel a gondolatával legközvetlenebbül is a maga korára mutat: A mindenséggel még nem mérheti magát az ember, még „nem nagy”. Csak a képzelet szárnyán járhatja be azt a kort, amikor igény lesz már. Ezért „szertelen” most még. Ezért „képzeli” csak nagyságát, hisz az értelem belát ugyan ebbe a boldog jövőbe, de az objektív valóság és a társadalmi tudat még nem érlelte meg annak az időnek megvalósítását. A „szellem és a szerelem” lesz szülője annak, értelem és emberi világ találkozásából kell megszületnie.

A próza nyelvén így foglalhatnánk össze a költő ars poeticáját a fentiek alapján: A költészet tárgya az objektív valóság, nem pedig annak tükröződése. Az objektív valóság ellentmondásaiból támadnak a költői képek, gondolatok, az ellentmondások feloldása, megértése. A vers létezésének célja hatni az emberek életfeltételeinek megváltoztatásáért vívott harcban, az embert emberré tevő körülmények létrehozásának munkájában. Ez a század feladata, és ezért a költő, aki ezt hirdeti, éppen az objektív valóság mozgástörvényeinek ismeretében, a kor leglényegesebb törekvéseinek válik hordozójává, még akkor is, ha az uralkodó osztály mind a társadalmi fejlődést, mind a költő munkáját meg akarja akadályozni is.

Így vált egy vers mikrokozmosza az egész József Attila-i mű kifejezésévé, amelyben költészetének minden lényeges eleme helyet kapott: a tárgyi világra irányult figyelme, magas fokú intellektualizmusa, aktív társadalmi érdeklődése, marxista szemlélete, dialektikus gondolkozásmódja, az elidegenült munkásosztály jellegzetes tulajdonságainak ismerete, a jelenből a jövőbe látó hite, korának égető magyar és világkérdései (fasizmus, fokozódó terror, rabság), a költészet közlő és megismerő szerepének vallása, a totális ember létezésének igénye. Mind olyan vonásai, amelyek a jövő költészetének képezhetik alapját.

*

Pályaszakasza a gondolati versek megjelenése mellett az elméleti tanulmányok jegyében is áll. A könyvismertetések helyett, pár könyvbíráta maradt csak fenn ebből az időszakból, átfogó tanulmányokban szól a harmincas évek magyar társadalmi életének problémáiról. Ezek tükrözik prózai megfogalmazásban azokat az új eszmei vonásokat is, amelyek világnézeti fejlődésének újabb állomásaként megjelentek eszmélkedésében.

Világnézete egészét 1933-ban vetette először vizsgálat alá két okból is: a párt ideológusaival történt összeütközései miatt kellett újraszorgalmaznia álláspontját, hogy meggyőződjön a maga igazáról az ellene hangoztatott vádak alaptalanságáról, valamint a fasizmus győzelme miatt Németországban, térhódítása hatására Magyarországon. Hol csúszott hiba a számításba? – ez a kérdése. Miért nem a munkásmozgalom győzött a húszas évek végén és a harmincas évek elején oly forradalmi hangulat után? Mert mindenki ezt várta. S a magasra hevített remények után a csalódás keserűségét nehéz volt elviselni. József Attila írásaiban gyökereit keresi az okoknak, ezért a problémák mélyére akar hatolni, a felszín helyett a valóságos okokat akarja felfedni.

Világosan meglátja, hogy a fasizmus győzelmével a cselekvő forradalom és ebből következően a várt és nagyon akart szocialista élet is távolabb került a jövőbe tőle, mint ahogy a forradalmi mozgalmak lendületét látva, kezdetben hitte. Mi okozta, hogy a gyakorlat területéről át kellett térnie a pusztán elméleti jövőbe látás területére?

Gyökerét a fejlődés ilyen fordulatának a tömegek „éretlenségében” látta és jelölte meg, s vitába száll azokkal az elméletekkel, amelyeket a kommunista Egységfront füzetek hirdettek, hogy a fasizmus győzelmének a szociáldemokrata vezetők az okai. Ezt írja *Az egységfront körül* című tanulmányában: „Ezt a vádat inkább megérteném, ha a szocdem *tömegekre* hárítaná a felelősséget, bár az politikának olyan jám-

borság volna, mintha nemzeti szocialista bandák vérengzéseiert a vérengzőket papíron akarnók felelősségre vonni. Mintha bizony a tömegek elfogadnák a szocdem vezetők elméleteit, ha azok – legalább abban az időpontban, amikor hallják – nem volnának számukra megfelelők! A szocdem vezérek tömegek nélkül politikai szempontból éppoly egyszerű magánemberek, mint a legtöbb járókelő, s ha irányíthatják a politikát, azt csak a tömegek jóvoltából tehetik. Könnyű Katót tánca vinni, – tartja a közmondás, s – az emberek maguk csinálják történelmüket –, tételezi a tudományos szocializmus.”

Ennek felismerése után már csak egy lépés választotta el az emberi tudat állásának befolyásoló ereje felismeréséhez, s ezt az alienált ember felfedezése révén meg is tette. A nagy versek már ennek a szemléletnek a hatását mutatják, s azután mindig a munkásról mint az elidegenült emberről beszél, akinek tudata csupán a szükségszerűség kényszerítő hatásaira reagál, különben nem, „mert a proletároknak csak rendkívüli történelmi körülmények között nincs láncakon kívül veszteni valójuk –, általában azonban van veszteni valójuk: az életük. Amíg a proletárok, akik elvégre emberek, életét tőlük idegen erők (pl. háború) nem vetik kockára, addig ők maguk eszményeik kedvéért nem igen kockáztatják, már pedig a szocialista társadalom alig lehet számukra, a zöm számára több az ideálnál”. Az így élére állított probléma, amelyet József Attila még egy Marx-idézzel is megtold és súlyát növeli („Egy meghatározott időben az emberiség csak olyan feladatot tűz maga elé, amelyet abban a meghatározott időben végrehajthat . . .”, bár távol áll attól az ideális elképzeléstől, amit a forradalmi mozgalom elméleti jel-szavaiban vallott, mégis a költő felfogása volt az adott időknek megfelelő és a reális helyzetet tükröző.⁷²

A bírálatát a párt egységfront-politikájának kritikájában fejti ki. Hangoztatja, hogy a „legfőbb egység: a tudományos szocializmus elméletének és a munkásmozgalom gyakorlatának egysége”, ennek a megteremtése a legfontosabb feladata a munkáspártoknak, mert az adott időben egyik sem tudott hatni a tömegre (reformista szocdem elméletek és a kommunisták rossz taktikája miatt). „Az egész osztály egysége úgy valósul meg, ha nem érte küzdenek, hanem olyan célokért, amelyekre nézve már konkrét egység található a munkások között.”⁷³ A költő az osztályharcban nem a „végső célok” megvalósításának feladatát tűzi ki, mert azoknak a céloknak megvalósítása még messze van, a konkrét társadalmi helyzetből nem adódik, közvetlenül a harmincas évek elején nem következhetett be.⁷⁴ Ezért gúnyosan beszél a „marxizmusukba beleveszett hivatásos forradalmárokról” és a „reform-politikusokról” egyaránt, ezek szerinte szüklátókorúségük, a tömegek való-

ságos problémáinak nem értése miatt nem elősegítői, hanem megzavarói a munkásegység kialakulásának.

József Attila elfordulása a közvetlen pártmunkától és a párt gyakorlatától ebből a felismerésből ered: „. . . *a valóságban csak maga a munkásosztály állhat helyt a munkásosztály érdekeiért*” – állapítja meg ebben a tanulmányában. S mivel így az elméleti problémák kerülnek előtérbe, a költő reálisan csakis az elmélet síkján foghatta egységbe a maga számára a munkásság egészét, s a tudományos szocializmus elméletének vizsgálatára fektette a fő hangsúlyt.⁷⁵

Az 1934 novemberében megjelentetett, *A szocializmus bölcselete* című tanulmányának már a fenti elméleti tájékozódás az alapja. Egyik legfontosabb elméleti munkáját alkotta meg ezzel a tanulmánnyal, amelyben a „maga marxizmusát” fejtette ki abból a felismerésből, hogy az osztályharcnak számolnia kell az emberi tudat létezésével is: „Én – erről akarok szólni – azon a nézeten vagyok, hogy *az egész marxi bölcselet kérdésköre azonegy az emberi tudat alakulásának kérdéskörével*”, más szóval: „. . . ahhoz – mondja tovább Marx –, hogy *egy osztály, amely a világot át akarja alakítani és meg is érti, ezt a szerepét játszassa, az egész társadalmat magával kell ragadnia*. Vagyis szükséges, hogy a társadalom tömegeinek *tudatában* megvilágosodjék, hogy a társadalmat átalakítani akaró osztály eszményeit kell követniök.” Gondolati munkásságának ez az új fordulata, iránya szoros kapcsolatban áll azzal a felismeréssel, hogy a munkásság tudatának elmaradása az oka a munkásmozgalom válságának, a jövő sötétülő látóhatárának.

A szocializmus eszméje a kor legközvetlenebb hatóereje, és ezzel még az olyan szocializmusellenes irányzatok is számolni kénytelenek, mint a fasizmus. Az is a nemzeti szocializmus nevet vette fel – mondja. Majd így folytatja: „A közösségi elvet állítják előtérbe, csak éppen nem a társadalmi eredetű emberiség közösségi elvét, hanem az elvont, korlátokat szabó, korlátolt »nemzeti«, »faji«, »állami« stb. közösség elvét.” De a közösség nemcsak egymagában kényszeríti magát a világra, hanem a világ a közösségi elven kívül „sebeit mutogatva kiált a vajúdó öntudat után”.

József Attila pontokba foglalja a marxi bölcseletben meglátott sajátosságokat. Középpontjában az emberi tudat alakulása áll. Az ember „lényegét társadalmi tudata teszi” – mondja. Az emberi tudat még nem ismerte fel saját természetét a munkásság soraiban, nem tudja, hogy „vágyai, céljai, törekvései és általában cselekedetei társadalmi létéből fakadnak”, azaz még „*nem lépett a gazdasági kategóriák szerint megoszló, de egyaránt társadalmi eredetű tudatok helyébe magának a tár-*

sadalmi eredetnek a tudata”. A költő gondolkodásában Marx fiatalkori műveinek gondolataihoz tér vissza itt, az elidegenülés elméletéhez. A gazdasági kategóriák mögötti világot kutatja, míg korának marxista elmélete éppen arról nem akart tudomást venni, nem akarta meglátni azt, hogy „azért oly fontos a történelemben a termelési eszközök szerepe, mert azok testesítik meg láthatóan, félre nem érthetően és határozottan az embereknek a történelem alanyainak valóságos szellemét, reális tárgyi logikáját”.⁷⁶ József Attila a maga elmélete középpontjába a „valóságos, érzéki léten alapuló tárgyi, emberi” logikát és életet teszi. Itt kapcsolja az elidegenülést bele a marxizmusba, tehát a közgazdasági kategóriákban is emberi vonatkozásokat lát: „a »Tőke« [. . .] nem is a közgazdaságtan kritikája, hanem magának a polgári gazdaságnak a társadalmi öntudatra ébredt ember szempontjából írt bírálata”.

„A társadalmi öntudatra ébredt ember” a költő eszménye, ennek tartja saját magát is, ennek eszményét hirdette verseiben, és ebből a szemszögből nézi és értelmezi az „öntudatlan” munkástömegeket is. Az osztályharc feladata ebből a szemszögből az lesz, hogy állandóan napirenden tartsák „mindazokat a problémákat, *amelyek az egész társadalomra vonatkoznak*, és így a szubjektív osztálytartalmú embereket arra kényszerítsék, hogy elméjüket megnyissák amaz objektív tudat számára, amely a termelésben érvényesül”.⁷⁷ Ebből következően szabja meg a maga szocialista mivoltát így: „Marx gondolata szerint azonban mindenki szocialista, aki tudva munkálkodik azon, hogy az ember méltó legyen önmagához, hogy az emberi lényeg kifejezésre jusson, hogy megszűnjenek azok a társadalmi különbségek, amelyek a termelés fejletlenebb fokán szükségesek voltak, ma már azonban mind az anyagi termelésnek, mind az erkölcsi jóérzésnek, mind a teljes emberi öntudat kialakulásának akadályai.” Erre a proletariátus egészét anyagi szükség sarkallja, egyeseket, a költőt is, erkölcsi szükségszerűség, tehát az emberi lényeg kifejezése ez. Nem véletlenül idézi József Attila hosszan Marxnak azt a kitételét, amelyben az elidegenülésből következő ki a proletárság társadalmat alakító erejét.⁷⁸

A marxista bölcseletnek ilyen, az emberi vonatkozások felé fejlesztése szükségszerűvé tette annak felismerését is, hogy a marxi bölcseletben, különösen a költő korában, elsikkadt ez az emberi jelleg, amit ő szociális humanizmusnak nevezett. Hiányosnak érezte, mert az ember pszichológiai adottságaira nem talált benne magyarázatot, tehát egzisztenciálisan a maga legégetőbb emberi problémáját nem tudta vele megoldani, míg osztályok viszonylatában és a jövőt illetően olyan biztos alapul szolgált. Ennek pótlásaként merült fel benne a pszichoanalízis és a marxizmus összekapcsolásának szükségessége. Ezt akarta el-

végezni a *Hegel, Marx, Freud* című, sajnos, töredékben maradt tanulmányában.

József Attilának ezt a vállalkozását ismertetői, mozgalmi barátai, a magyar irodalomtörténet-írási „gyermekesnek” minősítette, magánproblémái megoldási kísérletének tartotta, irreális vállalkozásnak, amely minden alapot nélkülöz. Hogy magánélete problémáira választ keresett benne, az kétségtelen, de elméleti munkásságának szélessége, látókörének tágassága, gondolkodásának mélysége arra mutat, hogy sokkal lényegesebb, a marxista elmélet egészét érintő kérdéssről van itt szó: a termelőerők és emberi ösztönök rendezett, szép, harmonikus világát álmodta meg vele.⁷⁹

Kiindulási pontja az elidegenült ember létezése, tehát a deformált, eltárgyasodott, a „tárgy–egyén” embertelen tudata. „. . . a társadalmi összeütközések elsősorban az embereken belül folynak le s az emberek olyan eszmékkel jelennek meg társaik között, amelyek belső harcaik eredményei” – írja Hort Dezső könyvével kapcsolatban.⁸⁰ Hatvany Bertalan könyve kapcsán⁸¹ kifejti részletesebben elgondolását: „Az ösztönökkel, melyek nem ismernek, tehát el sem ismerhetnek társadalmi különbségeket, s ezért állandó forrásai minden olyan törekvésnek, mely az ember és ember közé emelt válaszfalakat, pl. az osztályok megszüntetésére irányul, az ösztönökkel, melyeket a történelmi korok embereinek gyermekkorukban, gyámoltalanságuk folytán el kellett fojtaniok; ösztönökkel és gyermekkori elfojtásukkal, melyet az emberek felnőtt korában is fenn akarnak tartani a történelmi társadalmak uralkodó és haszonélvező, az egész emberi termelés javát kisajátító hatalmasságai; az elfojtásból kiszabadulni iparkodó ösztönöknek, az elnyomatásuk ellen küzdő szabad emberi lét után sóvárgó tömegeknek és az infantilis elfojtások megrögzítésében érdekelt osztályuralkodóknak örökös birkózásával inkább magyarázható . . .” a tőkés államok imperializmusa, a keleti vallások stb., fejtegeti a költő⁸², majd így fejezi be gondolatsorát: „Az eszmék csak azt a társadalmi formát teszik, amelyben az emberek ráeszmélnek [. . .] a valóságra.” Vitázva Hatvanyval így folytatja szenvedélyesen egy másik, az előzővel szoros kapcsolatban álló gondolatát: „Nem gondol arra, hogy a történelmi materializmuson alapuló tudományos szocializmus oly szabadabb világot ígér, melyben hinni érdemes. Nem gondol arra, hogy a kapitalizmus hajsza-tette a lelkeket sivárrá, hogy a tőkés gazdálkodás ellentmondásait feloldó értelem helyet ad a lélekben mindama szépségeknek, jóságoknak, kedvességeknek, erényeknek, melyeket a tőkehalmozás nyers törvénye közvetve vagy közvetlenül halálra ítél.” A kapitalista gazdálkodás körülményeiben élő munkásságban éppen a felsorolt szépségek,

emberi vonások kénytelenek voltak a tudat alá elfojtásokként szorulni. A pszichoanalízis itt kapcsolódhat a marxizmusba.⁸³

A *Hegel, Marx, Freud* című tanulmánya (1938-ban jelent meg a *Szép Szóban*) új alapvetésnek készült, amelyben a freudizmus eredményeivel gazdagított marxizmus bölcséletének elemeit fejtette volna ki. Alapvetése azonban töredék maradt, a kézirat éppen a freudizmus kifejtésénél szakadt meg. Könnyen jelképet lehetne látni ebben a tényben, hogy ezt a munkát nem lehet befejezni a vállalkozás irreális volta miatt. Problémafelvetésének termékenységére azonban ennek éppen az ellenkezőjéről győző meg.

A tanulmánytöredék hat fejezetből áll. Az elsőben azt fejt ki, hogy a mai világ válságát gazdasági okokkal lehet megmagyarázni, és egyszerűen két elmélet (a szocdem és a kommunista) is vallja, hogy „a munkájukból élő s az ellátatlan emberek végül is valamilyen szervezett formában fellázadnak, s egy elmélet szerint békés, más elmélet szerint forradalmi eszközökkel átalakítják e társadalmi rendet, s megvetik alapját a szocialista gazdaságnak”. Tanulmánya második fejezetében a tudományos szocializmus forrásait ismerteti rövid és velős mondatokban, találó meghatározásokkal, világosan és egyszerűen, majd felveti a kérdést, amely a maga személyes kérdése volt: „– miért nincs még szocializmus?”, hiszen minden logikai levezetés szerint is már annak uralma jegyében kellene élni. „Nem azt akarom ezzel mondani, hogy nem következik el, ha az emberek azt akarják, hogy elkövetkezzék. Csak azt kérdelem, hol csúszott hiba a számításba; hogy lehet az, hogy az ún. »tárgyi előfeltételek« megvannak s az alanyiak hiányoznak?” Marx sokat idézett mondata után, hogy az emberiség csak olyan feladatokat tűz maga elé, amelyek megvalósításának reális föltételei vannak, a fasizmus létevel kapcsolatban így kérdez: „hogy lehet tehát, hogy egy hatvanmillió lakosú állam polgárainak fele a fajtisztaságot látja ma történelmi céljának?”

A harmadik fejezet Hegel és Feuerbach filozófiájában kíséri végig a fejlődés elvét, hogy a negyedik fejezetben a marxi történelemfejlődés elvéhez jusson el, az embernek emberré válása felismeréséig, a tudat problémájáig, amely társadalmilag feltételezett, majd a történelmi materializmus alapvonalait ismerteti vázlatosan, főbb csomópontjait érintve csupán. Ezután az emberi lényeg problémájánál állapodik meg. Az „a társadalmi viszonyok összessége, nyilvánvaló, hogy mind a tulajdonjog és az erkölcs, mind a tudományok és a termelési eszközök, mind az osztályok harca és a nemek viszonya az emberi lényeg valóságának megjelenései. [. . .] Kategóriáit Marx az emberek faji és nemi létéből származtatja. E származtatást az jellemzi, hogy *a nemi tevés-*

kenységet gazdaságinak, termelésnek fogja fel, a termelésben, gazdaságban, politikában azonban már csak faji megnyilatkozást lát, és nem veszi észre benne a nemiséget. Jellemzi az is, hogy a nemiséget s vele az embert, hogy úgy mondjam, fiziológiai és nem biológiai szempontból, a testi lét szervei és nem ösztönei szempontjából nézi s a termelési eszközök oldaláról szemléli a társadalmat". Idézetek hosszú sorával bizonyítja fenti álláspontját. Idézeteinek központi helye az a marxi gondolat, amely szerint: „Az embernek az emberhez való közvetlen, természetes, szükséges viszonya a férfinak a nőhöz való viszonya. Ennek a viszonynak jellegéből következik, hogy az ember, mint faji lény (Gattungswesen) mennyire lett magáé és mennyire fogta fel magát . . .” A lét kérdésének felvetése ez.

Az ötödik fejezetnek két központi gondolata van. Az egyik: ki a szocialista?, a másik pedig az elidegenülés problémájának kifejtése Marx idézetekkel. Ezenkívül azonban van József Attilának ebben a fejezetben egy kitétele, amely fényt vet vizsgálódásainak jellegére. Ezt mondja: „Azok a »marxisták«, akik mindenütt és mindenben anyagi érdeket keresnek s az anyagi érdeket teszik elvvé az emberi öntudat mai fokán is [Kiemelés – B. I.] a cselekedetek értelmének vizsgálatában, Marx gondolataiból egy kukkot sem értenek.” Ezt ahhoz a gondolatához fűzte kommentárul, hogy míg a munkásságot anyagi szükséglete hajtja a társadalmi harcba életfeltételeinek megváltoztatásáért, az egyéneket az erkölcsi szükséglet, elméleti szükséglet is harcba állíthatja, mint azt Marx életútja is bizonyítja, de Leniné és sok más forradalmáé is.

Marx tehát az embert „mint látható, érzéki valóságot szemléli, életfeltételeiből és »reális énjéből« következtet jövőjére”, más szóval: „Marx szerint arról van szó, aminek történnie kell, és nem arról, hogy mit gondolnak, milyen adott célokat tűznek maguk elé a proletárok és pártjaik.” Végző fokon a költő Marx gondolataiból azt a következtetést vonja le, hogy „saját tudatunkkal közvetlenül nem alakíthatjuk létünket”.

A hatodik fejezetben ennél a pontnál kapcsolja bele gondolataiba a pszichoanalízist, mondván: „Egy új természettudomány, a pszichoanalízis, azonban azzal a felfedezéssel vált betegségek gyógyító módjával, hogy a tudat képes a lét közvetlen alakítására, ha másként nem, hát úgy, hogy kivet magából, elfojt oly gondolatokat, amelyeket éppen a valóságos természetes lét sugalmaz s ezzel az elfojtással annyira megváltoztatja a létet, hogy az egészséges ember beteg emberré válik . . .” [Kiemelés – B. I.]. József Attila tehát azt látja, hogy az ember társadalmi és természeti léte között diszharmónia van, a társadalmi lét hatására a természeti lét eltorzult, elidegenült. Az ember tudata a természeti lény eltorzított képét adja csupán. „Ez a tudat nem a lét képét torzítja

el, hanem magát a létet mint természetet s e torzított képet többé-kevésbé híven megőrzi”, s az „emberiség történelmi múltjában csak ilyen emberekre számíthatunk . . .”

A kézirat megszakad, miután kifejtette, hogy a lélektan új eredményeit fel kellene használnia a marxizmusnak „éppen saját gondolatrendszere alapjainak igazolására”. Ezt követően azt kezdte fejtegetni, hogy a tudat és a jóllakottság, nemi kielégülés, éhség között a kapcsolat megszakadhat, ha „nincs áldás rajta”.

A költő gondolatmenetéből két fontos tény tetszik ki. Gondolkodásának alapját még mindig a négy év előtt lejátszódott németországi események hullámverésében támadt problémájából teremti („Hol csúszott hiba a számításba?”), és azt az egyszerű tényt akarja tudományosan kielemezni, hogy bár minden tárgyi feltétel megvan a szocialista társadalomért folytatott közvetlen harcra, de mégsem az indult meg, hanem a fasizmus győzött. Tehát a szubjektív feltételek, az emberi tudat területén van a baj. A „mi lehet az?” kérdésre az elidegenülésre hivatkozik, tehát az elidegenült természeti létre, amelyben „megszakadt” a kapcsolat, a tudat és az embertelen lét között, más szóval az embertelen lét, az elidegenülés nem sarkallta a tömegeket akcióra, azaz nem játszódott le az a folyamat, amit az elidegenült emberrel kapcsolatban Marx kifejtett, hogy „a legembertelenebb végletén van összefogva a mai társadalom minden életfeltétele, minthogy benne az ember elvesztette saját magát, de minthogy egyszersmind nemcsak megnyerte ennek a veszteségnek elméleti tudatát, hanem kényszerítve is van közvetlenül, már el is utasítható [. . .] abszolút parancsoló szükségétől [. . .] hogy fellázadjon ez ellen az embertelenség ellen . . .” De nem lázadt fel, hanem a fasizmusban még nagyobb embertelenségnek vált szülőanyjává.

A pszichoanalízissel tehát az alanyi tényezőkről szerezhetünk bővebb ismereteket korunk fejlődésében. József Attila tehát nem marxizmust helyettesítő rendszert látott a pszichoanalízisben, hanem annak „racionális magját” akarta beépíteni a marxizmusba, hisz szerinte a marxizmus elmélete „filozófia, de pszichológia is. Humanizmus, de éppen a legemberibb jelenséget – az elmebetegséget és a neurózisokat nem lehet vele megérteni.”⁸⁴ A „racionális magja” a pszichoanalízisnek pedig az elidegenült ember lélektana lehetne, az „ösztönök dialektikája”, mint ahogy egy gondolatforgácsban címként találjuk a fenti kifejezést.⁸⁵

Elméleti tanulmányaiból megállapítható, hogy József Attila a marxizmusba mélyen hatolt, és benne kora legégetőbb gyakorlati kérdéseire keresett magyarázatot. Megmutatja eredeti filozófusi hajlamát, amely

önálló gondolkodását biztosítja, és termékenyen tudja alkalmazni a marxizmust olyan területeken is, amelyek Marx és Engels korában még fel nem fedezett tudományos igazságok voltak (pszichoanalízis), érdeklődésének előterében a marxizmus humanista alapjai, vonásai állnak, egyfelől azért, mert korának történelmi változásai bizonytalan időre a jövőbe tolták a közvetlen forradalmi akció reményét, másfelől költőként az emberben az emberi vonásokat kutatva azokat a lehetőségeket akarta megtalálni, amelyek segítségével adott társadalmi helyzetében legtöbbet lehet tenni az emberért. Olyan társadalmi helyzetet talált, amelyben a munkásság ugyan felismerte elidegenülését, elember-telenedését, ugyanakkor meg is szerezte ennek elméleti tudatát, de ez még nem tudta harcba is indítani. A költő ezt akarta megérteni elméleti síkon, és kifejezni költészetében. Nyilatkozatainak „békésebb hangja” ebből következik⁸⁶, és abból a meglátásból, hogy a jövő meghozza ugyan majd a felszabadulást, de a jelenben ezt várni nem lehet, ő megérni ezt nem fogja.

A magyar társadalmi lét problémái közül csupán a népiesek mozgalmával kapcsolatban nyilatkozott. Két hosszabb és két rövidebb írását ismerjük: az „*Új Szellemi Front*” és a *Van-e szociológiai indoklása az új népies iránynak?* címűket, valamint „*Márciusi Front*” című kis glosszáját és a *Reform-toborzó* című vitairatát, de ide lehet kapcsolni a *A középosztály és a vajúdó világ* című írását is.

József Attila álláspontja a népiesekkel kapcsolatban világos és egyértelmű. Míg „taktikailag” a március 15-i tizenkét pontot és az ifjúság csatlakozását a haladás gondolatához üdvözli („*Márciusi Front*” című glosszájában), addig vezérek ideológiáját, a Gömbös-kormány kiszolgálását elítéli, és gúnyos megállapításaival, ironikus, szatirikus hangjában az ízeire szedett ideológiai zavarosságát mutatja ki ennek a mozgalomnak („*Új Szellemi Front*”). Papíron történő „népmentésről” és a „hatalom verőfényes balatoni tájairól” beszél velük kapcsolatban, vezérek „szívükben az elhivatott ősi faj korszerű szeretetével” szolgálják ki a „látható kormányt”. Sorra véve az „új szellemi front”-os emberek nyilatkozatait, sorra fed fel nézeteik hamisságát, tarthatatlanságát. A kormány nyílt és terrorisztikus választási magatartását, a munkásosztály iránti politikáját, a mezőgazdasági munkásság rossz életét sorakoztatja fel érvül ellenük, akik támogatni akarják a kormányt, végző fokon a *Hazám* című versének gondolatai ismétlődnek itt meg újra a viták élével gazdagodottan. „Arról van szó, hogy ez az írói csoport és közönsége, mely bizonyára a háborúban és a forradalmakban még iskoláit járó fiatal értelmiségből került ki, semmit nem tanult az elődök életéből. A népet akarják – ellenünk – megmenteni, és át akarják szer-

vezni a társadalmat. »Világszemléletük« annyi, hogy van egy szegény magyar nép, melynek legnagyobb baja az egyke, és van egy derék magyar kormány, mely segít a nép baján, csak rajta segítsenek. A »reformkorszakban« bizakodnak, de nem tudják, miben álljanak a reformok, s főként arról nincs tudomásuk, hogy mik a reformok előfeltételei.» A költő marxista szemlélete megláttatta vele az új szellemi front akcióprogramjának hiányait, elképzeléseik, magatartásuk zavarosságát, legfőképpen azt, hogy a népet akarják „megmenteni” a kommunizták befolyásától a „Paraszt-Magyarország” igézetével.

Hasonló az állásfoglalása az úgynevezett „új népiességgel” szemben is, amikor annak „szociológiai indokoltóságát” vizsgálta. Amit ebben a tanulmányában mond, az a mai magyar irodalompolitikának is megszívlelendő tanulsága lehetne, ugyanis még máig sem érte el fejlődése azt az álláspontot, amit József Attila ebben a tanulmányában kifejtett, éspedig azt, hogy a népiesség anakronizmus a huszadik század harmincas éveiben, hát hogyan lenne az a század derekán? Miért nevezték magukat Petőfiék népiesnek? – erre a költő így felel: „Petőfi maga azért nevezte magát népiesnek, mert forradalmár volt, s úgy látta, hogy »ha a népet uralkodóvá tesszük az irodalomban, úgy uralkodni fog a politikában is«. A mai úgynevezett »új népiesség« tulajdonképpen a népiesség Petőfi-féle értelmezésére támaszkodik, s elsősorban azért nevezi magát népiesnek, mert programjául azt vallja, hogy a népért írjon az író. *Ma ez az új népies nem nevezhető »népiesnek«, mégpedig éppen azért nem, mert a Petőfi korabeli népies politikai szemléletet vallja alapjául.*” [Kiemelés – B. I.] A nép fogalma a polgárosodással került az irodalomba, akkor vált politikai fogalommá.⁸⁷ Viszont, okfejtésének újabb állomásaként, a polgári társadalom mai szakaszából indul ki, és a következőket mondja: „. . . határozott képzetünk van a tőkés termelési módon alapuló polgári társadalmi rend szerkezetéről, az osztályokról. Már most, ha pontos fogalmakkal fel van fedve a mai polgári társadalom logikája, semmiképpen sem nevezhető forradalmi-nak, vagyis korszerűnek, de úgyis mondhatnám: korszerűnek, vagyis forradalmi-nak egy olyan fogalomhoz (a néphez) való visszatérés a szellem terén, amelyben csupán a múltba menekülő regényes ízlés érez forradalmi zamatot, hiszen csak a múltba menekülő érezheti mainak azt, ami akkor volt korszerű”. A „tudományos szocialista iskolázottsággal” rendelkező gondolkodó ezért hall ki „völkisch”-hangokat ebből a mozgalomból.⁸⁸

De e kritikán túl a költő „fegyverbarátságát” ajánlja fel a népieseknek a francia népfront mintájára egy „szociális, ha nem is szocialista követelések” megvalósítása érdekében. Ez a törekvés csődöt mondott,

egyrészt halála, másrészt a népiesek elutasító magatartása miatt. Csak a költő halála után fedezik fel és sorolják be a „népiesek” táborába őt is⁸⁹, megtagadva igazi természetét: marxista szemléletét.

A középosztály problémáját a népiesek mozgalma vetette fel és állította élére.⁹⁰ József Attila égetőnek érezte ezt a kérdést, hisz mint marxista gondolkodónak, írónak, értelmiséginek egyaránt izgató kérdés volt az úgynevezett középosztály helye, jellege a magyar társadalmi életben. A nézőpontját így foglalta össze: „Az a zátony, melyen a szocializmus hajója – azt hiszem, csak egyelőre – Közép-Európában megfeneklett, a középosztály funkcióját föl nem ismerő szocialista politikai elméletben leli magyarázatát (Marx a Kapital harmadik kötetének végén csak odáig jutott el, hogy éppen fölvetette a kérdést: mi alkothat osztályt? . . .).” A költő alapos marxista ismeretköre itt is csillog: meghatározásaiban pontos és szabatos, lényegre tapintóan elemzi a társadalmi osztályokat. „A munkások tehát a használati értéket termelő osztályt, a tőkésék a csereértéket termelő osztályt alkotják.” Ebből határozza meg a középosztály természetét is: *„Úgy gondolom, hogy a középosztályt azok az emberek alkotják, akiknek az önmagát napról-napra újjátermelő társadalomban az a szerep jutott, hogy a használati érték és a csereérték közötti viszonyból, ellentétből fakadó szükségletet, illetve ennek kielégítését termeljék.”*

A középosztály politikája nem lehet önálló éppen ezekből következően, csupán a „tőke és a munka harcának függvénye lehet”, ezért szerepük, hogy hova állnak, igen fontos a társadalmi harcban. A középosztály forradalmiságával kapcsolatban pedig azt mondja, hogy ha „szociális érzékükhöz” kapcsolódik a középosztály elnyomásodásának tudata, könnyen forradalmasítható, de mert a középosztály sajátos érdekei a „termelés zavartalan menetét kívánják”, így minden olyan táborhoz csatlakoznak, amely ezt a „békét” ígéri, csak a munkásosztályhoz nem mer nagyobb része csatlakozni, csupán egy kis rétege, mert az a „gyors és radikális változtatások” híve a gazdasági élet felépítésében. Ebből magyarázható, hogy a magyar középosztálynak ideológiaiilag olyan tarka a képe, és hogy a forradalmi harc ideológiáján kívül mindenfajta ideológiát könnyen a magáévá tesz, mert e békés belenövés híve, csak a reformok hirdetésével elégszik meg. József Attila azonban elutasítja azt a felfogást, hogy csupán az értelmiségiek tartoznak a középosztályhoz, azok az alkotóelemei. Meghatározása igen szélesen öleli fel ezt a kérdést a termelésben elfoglalt helyük szerint szemlélve az emberek egyes rétegeit, sőt az egyéneket is. A még máig is folyó viták az értelmiség szerepéről a szocialista társadalomban azt bizonyítják, hogy még ma sem megértett ez a probléma, de József Attila út-

törésére számítani lehet, és termékenyítően hasznosítható az a további elemzésekben.

Érdekes azonban, hogy elméleti munkássága korában alig keltett feltűnést, visszhangja szinte egyik írásának sem volt, hacsak azokat a dühös támadásokat nem tartjuk annak, amik éppen a mozgalmon belülről érték. Legjobb bizonyítéka ez kora éretlen elméleti fejlettségének. Egyszerűen nem értették meg gondolatmenetét, mert a marxizmusból csupán a felszín sajátították el, de nem a dialektika termékenyítő lényegét, nem értették meg a marxizmus természetét, amellyel a világ jelenségeit jobban, lényegükben lehet megragadni.

József Attila marxista gondolkodása nem volt dogmatikus, bár éppen ezzel vádolták életében, hajlékony fegyverként alkalmazta vitáiban és kora társadalmi életének felmérésében. De nem volt tekintélytisztelő, nem riadt vissza újragondolni Marx, Engels, Lenin szövegeit a tudomány új felfedezéseinek, a társadalmi változások tapasztalatainak fényében. Az elidegenülés, valamint a dialektika megértésével pedig messze maga mögött hagyta legtöbb kortársát, és egy eredeti gondolkodó töredékben maradt, sok szempontból kidolgozatlan rendszert alkotó kísérletét kell látnunk tanulmányjaiban. Szerencsétlen körülményei (egyéniék, társadalmiak egyaránt) gátoltak abban, hogy megértett marxista filozófiájának rendszeres kifejtéséhez hozzáláthatott volna. Így nemcsak a magyar esztétikai irodalom, hanem a magyar filozófiai fejlődés is érzi hiányát.

Jegyzetek

- ¹ József Jolán: *József Attila élete*. Bp., Cserépfalvi, 1941, 316. o.
- ² József Attila: *Összes művei III.* 1958, 268. o.
- ³ Gelléri Andor Endre: *Egy önérzet története*. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1957, 217–219. o.
- ⁴ József Jolán, i. m. 331. o.
- ⁵ Válásukról József Jolán beszél, jellemzi Juditot, i. m. 319., 338–339. o. Juditról érdekes képet fest Fejtő Ferenc: *József Attila. Emlék-forgácsok a költő halálának 20. évfordulójára*. *Híd*, 1957. december, 994–995. o.
- ⁶ József Jolán, i. m. 336. o.
- ⁷ Uo. 337.
- ⁸ Uo. 399., 357. o.
- ⁹ *Radnóti Miklós 1909–1944*. Bp., Magyar Helikon, 1959. Naplórészletének fakszimiléje, 148. o.
- ¹⁰ Villon balladáinak formájáról lásd Villon: *Összes versei*. Bp., Európa Könyvkiadó, 1958 jegyzeteit, 264. o.

¹¹ Érdekes, hogy agitációs verseiben tudatosan használja fel a Kalevala és a magyar regősénekek formáját (például az *Áradatban*), míg a munkás-agitációs verseket Villon modorában írta. Ezek egy kezdetlegesebb tudatállapotú közönséghez szóltak, s mivel a magyar költészetben nem volt hagyománya az olyan hangnak, amellyel ehhez a réteghez szólna, a gondolatvilágába behatolhatna, elbírná annak zsargonját is, eleveníti fel Villon „külvárosi” hangját. Az említett Villon-kiadás bevezetőjében például ilyen jellemzéseket találunk: „. . . végzete és temperamentuma abba a párizsi egyetemi alvilágba sodorták, amilyen azóta minden nagyvárosban, de akkor csak Párizsban volt található, s ebben a környezetben válik Villon a nagyváros és az alvilág, a nagyvárosi alvilág poétájává. Ha ebből a szemszögből nézzük, nem ismerünk-e azonnal egy ma is élő típusra, a nagyvárosi rossz fiúra vagy »vagányra«, vagy csavargóra, az örökös lázadóra és törvényen kívülállóra, aki fittyet hány, ha lehet, minden tilalomnak és konvenciónak . . .” (37. o.) Vagy: „. . . s ha figyelünk rá, meglepetve halljuk, hogy Villon hangján szólal meg, azon a nyers, rekedtes, fanyar, koravén, cinikus és mégis oly megvesztegetően is üdén fiatalos hangon, a nagyváros fiataljainak [. . .] derűjével . . .” (38. o.) József Attila Villon-fordításairól lásd e könyv jegyzetét: 251–252., 253. o.

¹² Ebben az évben tizenöt verset írt. Közöttük van a *Téli éjszaka*, *A város peremén*, az *Elégia* és az *Óda*. A pályaszakasz többi évében így alakul a költő termése: 1934-ben tizenhárom, 1935-ben tizenkilenc, 1936-ban harminc-négy, 1937-ben negyvenegy vers.

¹³ *Az egységfront körül*. = *Összes művei III*. 1955, 145. o.

¹⁴ Ezt bizonyítandó íme néhány párhuzamos hely a marxizmus klasszikusainak műveiből. *A tőkéből* vett idézetek *A tőke* 1955. évi (Bp., Szikra) kiadásából valók, Rudas László és Nagy Tamás fordítása.

„A közvetlen termelők kisajátítását a legkíméletlenebb vandalizmussal a leggyalázatosabb, legpiszkosabb, legkicsinyesebben gyűlölködő szenvedélyek ösztönzésére hajtják végre . . .” (704. o.) Az elszegényedésről a 606., a gépekről a 385. oldalon: „A gépek [. . .] megszorították a félelmes mozgásuk által uralmuk alá vetett emberek munkáját . . .”, ugyanígy a 394. oldalon. A termelőerőkről különösen az 548. oldalon. A „felosztott föld” széles értelmezésére a 311. oldalon találunk példát, a 395. oldalon pedig a „gyári rezsimre” vonatkozóan: a „munkások megosztását [. . .] kétkezi munkásokra és munkafelügyelőkre, ipari közkatónákra és ipari altisztekre . . .” A foglalkoztatottakra és nem foglalkoztatottakra való felosztásról az 594., a termelési viszonyok kettősségéről az 509., a gépi berendezés megosztó szerepéről a 454. oldalon, a munkásosztály történelmi hivatásáról pedig a 705. oldalon a „tökések kisajátítása” kapcsán. Az „új nép, másfajta raj” gondolatköréhez a 682. oldalon: „A tökés termelés előrehaladásával kifejlődik egy olyan munkásosztály, amely nevelés, hagyomány, szokás alapján ennek a nevelési módnak a követelményeit magától értetődő természeti törvényeknek ismeri el . . .” De a guanó is *A tőkében* található meg.

A munkásosztály történelmi hivatásáról a *Kommunista kiáltvány* is részletelesen szól, s innen sok gondolat került József Attila gondolatvilágába, így pél-

dául: „Valamennyi osztály közül, amely napjainkban a burzsoáziával szemben áll, egyedül a proletariátus a valóban forradalmi osztály. A többi osztályt elzüllesztí és elpusztítja a nagyipar, a proletariátus ellenben a nagyipar legsajátosabb terméke [. . .] a nagyipar fejlődésével tehát elvesz a burzsoázia lába alól maga a talaj, amelyen termel és a termékeket elsajátítja. Mindenekelőtt saját sírásóját termeli. Pusztulása és a proletariátus győzelme egyaránt kikerülhetetlen . . .” *Kommunista kiáltvány*. Noviszdád, 1949, 43. és 46–47. oldal. A „papok, katonák, polgárok” gondolatához lásd a *Kommunista kiáltvány* idézett kiadásának 29. és a 38. oldalát. A „fől a szívvel, az üzemek főlé!” gondolatához *A szent családban* található sokat idézett helye az elidegenülésről és a Proletárság felszabadításáról: Marx–Engels *Művei. II. Bp.*, 1958, 34–35. oldal, valamint a „munkások erejéről” az 52. oldalon.

- ¹⁵ József Jolán írja, hogy „racionalista ódai és tankölteményei elvontak, hűvösen szenvtelenek, és ellenállhatatlan lendületűek”. I. m. 331. o.
- ¹⁶ A *guanó A tőkében* is olvasható, ezt a szót is a költő elmélete értelmében a vers arkhimédészi pontja értelmezésében látjuk.
- ¹⁷ Makay Gusztáv versértelmezésében kétértelműsége hívja fel a figyelmet. „Édes hazám, fogadj szívedbe!” Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1959, 370. o.
- ¹⁸ József Jolán, i. m. 321. és Makay Gusztáv nyilatkozata arról, hogy nem szabad prózára fordítani, i. m. 361. o.
- ¹⁹ Jellemző példája ennek Bertolt Brecht kísérlete, hogy a *Kommunista kiáltványt* versbe szedje. Eleve reménytelen vállalkozásba fogott, ezt a témát a huszadik században már csak személyes problémaként lehet megénekelni. *Nagyvilág*, 1958. 5. sz. 631–634. o. Itt részletek is találhatóak verséből. Valamint Walkó György: *Bertolt Brecht*. Bp., Gondolat, 1959, 124. o.
- ²⁰ Horváth Márton magyarázata erőltetett és nem pontos. *József Attila*. Két előadás. [Lukács György, Horváth Márton]. Bp., Szikra, 1946, 52. o.
- ²¹ Az érzet–képzet–fogalom-ról Fogarasi Béla: *Logika*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1958, 141–143. o.
- Jellemző ez is a költő pontos szóhasználatára.
- ²² Érdekes, hogy Lenint is foglalkoztatta ez a kérdés, érezte a szeretet és a harc ellentmondásos, de alapjában összefüggő problémáját. Lenin: *O književnosti*. Beograd, Kultura, 1949, 217. o.
- ²³ Lásd Horváth Márton, i. m. 59. o. Nem Babits Jónásának álláspontja ez, aki „rühellé a prófétaaságot”. Inkább a természetes emberi hajlamnak és a kor harcot parancsoló légkörének összeütközése ez. Gelléri Andor Endre jó példája ennek a magatartásnak.
- ²⁴ Rudas László: *Materialista világnézet*. Bp., Szikra, 1950, 321. o. Vágó Márta emlékezéseiben megőrizte a költő magyarázatát is ezzel kapcsolatban. *Kortársak nagy írókról*. 2. sorozat. Bp., 1956, 464. o.
- ²⁵ Rudas László, i. m. 304. o.
- ²⁶ József Attila: *Összes művei III*. 1958, 152. o.
- ²⁷ Uo. 268–269. o.
- ²⁸ Az elidegenülésnek a maga korára vonatkoztatása, a marxizmusban felfedezett humanizmus kifejtésének problémája töredékesen a *Hegel, Marx, Freud* című tanulmányában. Uo. 262–269. o.

- ²⁹ Németh Iászló: *Az én cseh utam. Nagyvilág*, 1959. január, 111. o.
- ³⁰ Ferdinandy Mihály: *Középeurópa*. Bp., Cserépfalvi, é. n., 124. o.
- ³¹ Uo. 126. o.
- ³² Szabolcsi Miklós kutatásaiból fény derült erre a problémára. „*Nemzett József Áron . . .*” *József Attila apjának élete és halála* című tanulmányában. = *Költészet és korszerűség*. Bp., Magvető Könyvkiadó, 1959
- ³³ Lukács György: *A polgári filozófia válsága*. Bp., Hungária, 1947, 23. o.
De párhuzamokat lehet találni Hegel *A szellem fenomenológiájának* gondolatai között is.
- ³⁴ József Jolán, i. m. 366. o.
- ³⁵ Lukács György, i. m. 6. o.
- ³⁶ Ezek a gondolatok ebben az időben írott tanulmányaiban is megjelennek (a „játék”, a „szép szó”, a „munka öröme” stb.).
- ³⁷ Nem „freudista” gondolata ez, bár a *Hegel, Marx, Freud* című tanulmányában bukkan fel.
- ³⁸ „[A] proletároknak [. . .] van veszteni valójuk . . .” *Az egységfront körül* című tanulmányában. = *Összes művei III.* 1958, 145. o.
- ³⁹ Kállai Gyula: *A magyar függetlenségi mozgalom (1936–1945)*. Bp., Szikra, 1948. A könyv első fejezeteiben tárgyalja ezt a kérdést. Érdekes vonatkozások találhatók az *Új szellemi front* című füzetben (Bp., Szikra, é. n.), benne Kállai Gyula, Révai József, Darvas József, Zilahy Lajos, Gábor Andor, Illyés Gyula, Erdei Ferenc, Szekfű Gyula és Horváth Márton cikke. A népfront problémájára, valamint a népiesek és a kommunisták kapcsolataira adatokat találunk Révai József *Marxizmus és népiesség* című tanulmányában (= *Marxizmus, népiesség, magyarság*. Bp., Szikra, 1948). A népi írók problematikáját magvasan tartalmazza Darvas József írása, *A népi írók útja* (= *Új népért, új kultúráért*. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1956). Az 1941-ben írott cikk az elmúlt esztendő fejlődésének retrospektívája. Juhász Géza *Népi írók* című népszerűsítő füzete (Bp., Magyar Élet, 1943) is sok adatot tartalmaz. József Attila igen átfogó meghatározását adta a szocialistának a *Hegel, Marx, Freud* című tanulmányában, és a legkülönbözőbb világnézeti árnyalatok is bekerülhettek ebbe a fogalomba.
- ⁴⁰ A falukutatók a magyar parasztság és a falu valóságos életének számtalan adatát hordták össze, derítették fényt konkrét életére. Ennél azonban nem tudtak tovább jutni. Programadási kísérletük, amely a Márciusi Frontban csúcsosodott ki, majd a Magyar Parasztpárt megalakulása követett, végső soron meddő marad az egységes akcióprogram, elképzelésük zavarossága és irreális volta miatt. Révai József idézett tanulmányában jó összefoglalását adja ezeknek a problémáknak. De Kerék Mihály *A magyar föld* című kis könyve (Bp., Magyar Élet, 1942) is jellemző adatokat szolgáltat a fenti gondolatkörhöz, Veres Péter *Népiség és szocializmus* (Bp., Magyar Élet, é. n.) című brosúrája is tipikus példája a népiesek programzavarosságának, utópiakergetésének. Legújabbban a népi írók vitájában hangzott el néhány felszólalás, amely jellemezni próbálja mozgalmukat. Így Tóth Dezső az MTA Irodalomtörténeti Intézetében elhangzott vitában (a felszólalás szövegét lásd *Irodalomtörté-*

- net, 1959, 2. sz. 214–218. o.) meglepő hasonlatosságokat fedez fel nem az 1848-ban győzedelmeskedő, tehát a Petőfi-féle népiesség és századunk harmincas éveiben megjelenő között, hanem a reformkori népiesség és a „modern népiesség” között. Abban még a falukutatás csíráit is felfedte.
- 41 Jellemző Illyés Gyula és Németh László vallomása, hogy saját programjukat a kormány szájából hallották rájuk „zaporozni”. Nyilatkozatuk szövegét lásd József Attila: *Összes művei III.* 1958 jegyzeteiben. 376–407. o.
- 42 A szocializmus eszméje a kor levegőjében van, ezt bizonygatja *Az egységfront körül* című tanulmányában is. Olyan erős ez az eszme, hogy még a fasizmus is kénytelen felhasználni demagóg célokra.
- 43 Thomas Mann előadásának szövegéhez nem tudunk hozzájutni. *Az Apollo V.* [1938] évfolyamában azonban egy másik előadásának szövege van, amelynek *Európa és a humanizmus* a címe. Újabbán ismét megjelent magyar nyelven a fasizmus ellen írott cikkeinek, beszédeinek gyűjteménye: *Európa, vigyázz!* Bp., Gondolat, 1957
- 44 Szabolcsi Miklós, i. m. 40. o.
- 45 József Jolán a költő szerelmeiről kimerítő, bár emlékezésszerű adatokat közlő csupán, nemkülönbén Németh Andor is.
- 46 Az *Óda* típusjellegét személytelen jellege is aláhúzza. Feltűnő, hogy még máig sem sikerült kinyomozni az *Óda* ismeretlen ihletőjét. Kockázatos vállalkozás ugyan, de Makay Gusztávnál is felmerült gondolat bátorítása nyomán („*Édes hazám, fogadj szívedbe!*” című már idézett könyvében az *Óda* értelmezése során), valamint a két másik nagy, elvi, gondolati verse szomszédsága feltételezhetővé teszi, hogy az *Ódát* nem konkrét nő, hanem a szerelemhez fűzött gondolatai, vágyai inspirálták. Magas, elvi síkja is erre utal. De a versben mégis élő nő alakja van, s így a feltételezésnél tovább aligha lehetne menni ezen az úton. Van azonban szokatlan, mondhatnánk „tárgyi” ellentmondás is. A vers alkonyati tájat ír le, s ilyenkor a Nap sugarai már a „vizes poháron” nyugvó kezét nem világítja át. Nagy Lajos, aki a költővel volt, nem nyilatkozott a költő kalandjáról.
- 47 Makay Gusztáv idézett művében szépen elemzi ezt.
- 48 Vágó Márta idézett emlékezésében.
- 49 Így Révai József a *József Attila 1905–1937* című dokumentumkötet (Bp., Magyar Helikon, 1958) bevezetőjében és Szabolcsi Miklós is idézett könyvében.
- 50 Szabolcsi Miklós, i. m. 42–43. o.
- 51 Érdekes módon mutatja e hasonlat az ember megváltozott világhelyzetét az elmúlt száz esztendőben, magánossá, „árvává” válása ez.
- 52 József Jolán jellemzi Juditot, i. m. 338–339. o.
- 53 Révai József, i. m. 22–23. o.
- 54 József Attila: *Összes művei II.* 1955, 403–404. o.
- 55 Uo.
- 56 Ez a kép a *Külvárosi éjben* is felbukkan.
- 57 Bálint György: *A szavak felkelése.* Válogatott cikkek. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1954, 27. o.

- ⁵⁸ Fejtő Ferenc emlékezve Németh Andorra, utal Franz Kafka hatására József Attila gondolkodásában: „Én azt hiszem, kortársai közt legközelebb Franz Kafka állt hozzá [Németh Andorhoz – B. I.]. [. . .] Emlékszem, egy este – 1933-ban – József Attila egy különös történettel állított be hozzám, amelyet – mondotta – egy barátjától hallott. A történetben, amely nagyon felizgatta képzeletét, egy pörről volt szó, amelyben a vádlott kézzel-lábbal hadakozik, hogy megtudja, mivel vádolják, ám hasztalanul. Az eljárás ellene, tőle függetlenül folyik, valami végzetes gépies törvényszerűséggel. Nyilván nem is valamilyen pontosan megfogalmazható vétségért, hanem egy »eredendő« bűnért vonják felelősségre. A történetet, Kafka azóta világhírűvé vált Pörének meséjét Németh Andor mondotta el József Attilának, akiben mély nyomot hagyott. Alighanem a karkai világhangulat járt vissza benne később, amikor a saját létét is pörös ügyként fogta fel, »hamis tanúvá lettél saját igaz pörödnél.«” (Látóhatár, 1954, 3. sz. 163. o.) József Attila töredékei között van egy vers, a *Jelenet egy büntetőtörvényszéki tárgyalás iratából* című (Összes művei II. 1955, 309. o.), amely kézzelfoghatóan is bizonyítja Fejtő megállapításának igazságát.
- ⁵⁹ Legutóbb Makay Gusztáv, i. m. 350–354. o.
- ⁶⁰ Révai József, i. m. 27. o.
- ⁶¹ József Attila levele Móricz Zsigmondhoz, valamint Réz Pálnak a levélhez írott kommentára. *Irodalomtörténet*, 1958, 3–4. sz. 459. o.
- ⁶² Péter László: *Espersit János*. Bp., Akadémiai Kiadó (Irodalomtörténeti Füzetek I.), 1955
- ⁶³ Fogarasi Béla, i. m. 44. o.
- ⁶⁴ A logikus gondolkodás útja ez. Lásd Fogarasi Béla, i. m. *Analízis szintézis* című fejezetét. 419. o.
- ⁶⁵ Fogarasi Béla a szubjektív dialektikát az „objektív dialektika visszatükrözése a gondolkodásban”-nak fogja fel. I. m. 44. o.
- ⁶⁶ Rudi Supek a *Psihologija građanske lirike* című könyvében (Zagreb, 1952) pompásan elemzi és mutatja ki a szürrealista képalkotás jellegzetességeit, különösen a képek plasztikusságát a 188. oldalon és az azt követő lapokon.
- ⁶⁷ Vágó Márta emlékezéseiben, i. m.
- ⁶⁸ József Attila a verset „értelmes zenei szövegnek” tartotta. *Összes művei III*. 1958, 272. o.
- ⁶⁹ Devecseri Gábor figyelmeztet erre: *Antik versforma – magyar szöveg. = Műhely és varázs*. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1959. Különösen a könyv 36. oldalán. A versmondattól vázát a jó versben a rímek tartalmazzák.
- ⁷⁰ Íme példaként *A város peremén* rímsora: alkonyokon–korom–vastagon; esőpléhtetőt–rákövesedőt, raj–haj–olaj, társadalom–szilajon–talajon, mi hű-emberi mű–mélyhegedű, kialakult–sok a múlt–kolera dúlt, alázatott–alázatottok–zárt titok, gép–jég–ég, ebét–gép–nevét, omlotok–tulajdonotok–maga adott, gyermekei–fölemeli–teli, nagy szivet–fulladni meg–mélyeinek, düllöng–dühöng–odafönt, rend–végtelent–idebent, rokon–korom–vastagon, adott világ–jövöbe lát–harmóniát. Elemzésre vár még annak hatása, hogy fiatalkori versenye Illyés Gyulával milyen hatású volt költői gyakorlatára. Kapcsolat kétségtelenül van közöttük.

- ⁷¹ Marx gondolatát lásd Bori Imre: *Vázlat József Attila ars poetikájához*. *Híd*, 1959, 4. sz. 275. o.
- ⁷² Verseiben ez a helyzetlátás tragikus hangként jelentkezik. A lemondás hangjai ezek.
- ⁷³ Konkrét harci akciókban kovácsolódik az egység, ez a célja a „törülközőért és mosdóért” folyó harcnak is. A szocdem álláspont és a költőé ezért nem találkozhat. Azoknál ez cél, a költőnél eszköz. Lenin hasonló gondolatát Henri Lefebvre idézi könyvében (*Lenjinova misao*. Beograd, Kultura, 1959, 207. o.).
- ⁷⁴ Hiszen 1945-ben szovjet segítséggel válhatott legális párttá és erősödhetett.
- ⁷⁵ József Attila tanulmányára írott válaszokról *Összes művei III*. 1958 jegyzeteiben találunk adatokat, 362–374. o.
- ⁷⁶ József Attila a Szovjetunió politikáját ebből a szemszögből bírálja. Alapgondolata az, hogy „fegyverrel senkit nem lehet emberi öntudatra kényszeríteni”. (*Összes művei III*. 1958, 149. o.) Az emberi tudat lemaradásával számol, és csak a termelőeszközök birtoklásával még nem látja megoldottnak a helyzetet. Ebből ered heves ellenzékiisége a lenini villamosítás képletével szemben is. Lefebvre ezt i. m. 197. o. fejtegeti.
- ⁷⁷ *A szocializmus bölcselete*. = József Attila: *Összes művei III*. 1958, 153. o.
- ⁷⁸ Hegel, Marx, Freud. Uo. 267. o.
- ⁷⁹ Freud szövegeit egy alkotó marxistának úgy kellene végre elolvasnia, mint ahogy Marx és Lenin olvasták Hegelt. Talpára állították, és „racionális magvát” felfedve gyümölcsöztették. József Attilánál ilyen törekvés jegyeit fedezhetjük fel. A freudizmus és marxizmus összekapcsolásának elutasító magatartására jó példa a *Forum* 1948, 2. számában megjelent tanulmány Pálóczy-Horváth György tollából. Címe: *Freud vagy egy illúzió eredete*. Újabban mintha enyhült volna ez a merevség. Freud *A mindennapi élet pszichopatológiája* (Bp., Bibliotheca, 1958) című könyvének bevezetőjében Szalai Sándor a megértés hangját szólaltatja meg. „Azt mutatja meg benne, hogy egészséges emberek legmindennaposabb gondolataiban és cselekvéseiben hogyan nyilvánulnak meg a tudattalan erői, amelyek az értelem és a tudat humanizáló, bennünket emberré tevő, társadalmi kultúránkban, erkölcsünkben és neveltetésünkben megtestesülő hatalma nélkül valóban aszociális ösztönlényekké tehetnének bennünket; aminthogy a tulajdonképpeni pszichopatológia, a kórlélektan tárgya éppen a társadalom mindennapjába beleilleszkedni nem tudó, aszociálissá vált ember, aki ösztönei és indulatai rabjaként szenved, és szenvedtet másokat is.” (10. o.)
- ⁸⁰ *Új szocializmust! Hort Dezső könyve*. = József Attila: *Összes művei III*. 1958, 178. o.
- ⁸¹ *Ázsia lelke. Megjegyzések Hatvany Bertalan könyvéhez*. Uo. 180. o.
- ⁸² A megfogalmazás nehézsége az úttörés nehézségeivel magyarázható. A gondolatkapcsolások járatlan területeire hatolt be.
- ⁸³ József Attila versei bizonyítják, hogy ez költészetében meg is történt, hiszen éppen azok a versei, amelyekben az elfojtásokat vagy az azokat létrehozó körülményeket éneкли, amelyek a maga életében (gyermekkorá képei,

anyaversek, gyermekmotívumok, szerelem) a kor legégetőbb és legátfo-
góbb kérdéseit tartalmazzák. Szemléletét nem teszi zavarossá „freudizmu-
sa”, inkább a valóság megragadásában segíti.

- ⁸⁴ Georges Friedmann könyvében (*Razmrvljeni rad*. Zagreb, Naprijed, 1959) jó példáját találjuk annak, milyen termékeny lehet ez a módszer. A munka-
lélektant, a termelésben dolgozó emberek lelki életének, tudatának megér-
tését segíti elő a marxizmus és a freudizmus bizonyos kapcsolata. Friedmann különösen a József Attila-i „munka öröme” problémájához
szolgáltatót érdekes adatokat.
- ⁸⁵ *Összes művei III*. 1958, 273. o. Érdekes ez, mert a maga betegségét sem
pusztán fiziológiai okokkal, hanem elsősorban társadalmiakkal magyaráz-
za. Igazi természetét annyira el kellett fojtania, hogy az így támadt arány-
talanság felborította egyensúlyát. Emberi természetét, szépre, jóra, békére,
szerelethez, szép szavakra vágyását kellett megsemmisítenie szinte. Betegsége-
nben nem véletlenül ezeket panasolja fel. Hiányai társadalmi eredetűek,
s így versei nem „örült” versek, nem klinikai tárgyi bizonyítékok, hanem a
kort és az ember valóságos helyzetét alapjaiban kifejező költemények. A
kell, a szükség problémája, a marxizmus szükségelmélete itt villan fel.
- ⁸⁶ Nem a szocdem politika átvétele a békés hang, a „szép szó”-politikája, amit
a *Szerkesztői üzenetekben* fejt ki. A „meggyőzés” módszere és a „diktatú-
ra” elvetése az emberi tudat alakításának lassúbb módjával függ össze. Ez
van a Babitsról írott versben is.
- ⁸⁷ Tóth Dezső idézett felszólalásában még messzebb tolja ki a népiesek múlt
századdal összekötő sajátosságait.
- ⁸⁸ Révai József a népiesekről írott, idézett tanulmányában jól jellemezte őket.
A mai magyar irodalompolitika Petőfi-féle jegyeiről tanúskodik Horváth
Márton könyvének jelszószerű címe: *Lobogónk: Petőfi*. Valamint Révai Jó-
zsef nyilatkozata: „Zavarná fejlődésünket, ha nem viszonyulnánk kritiku-
san a magyar kultúra olyan óriásaihoz, mint Bartók Béla, Ady Endre,
Derkovits Gyula – és bizonyos fokig ide kell sorolni József Attila művének
egy részét is. Hatalmas mű az ő művük, örök kincse a magyar kultúrának.
De nem véletlen, hogy a magyar költészet nem Ady és nem is József Attila
útját folytatja, hanem – az alkotási módszer, a stílus demokratizmusában
– visszakanyarodik Petőfihez.” Idézi Tolnai Gábor: *József Attila. = Évek –
századok*. Bp., 1959, 34. o.
- ⁸⁹ Így Féja Géza irodalomtörténetének harmadik kötetében, Juhász Géza a
Népi írók című füzetében, Móricz Zsigmond a *Kelet Népében*, Illyésék a
Magyar Csillagban, Vatai László a *Magyar Élet* című folyóiratban.
- ⁹⁰ Például Németh László írásai.

UTÓSZÓ

A költő meghalt, műve örökké él. Így kellene valahogy befejezni ezt a könyvet. Azonban ha a költői mű utóéletére pillantunk, alig láthatunk mást, mint azoknak a meg nem értékeknek, félremagyarázásoknak, elferdítéseknek sorozatát, amely életében is kísérte. Még ma sem értékeli olyan mértékben a magyar irodalomkritika, mint kellene, mint ahogy életműve megérdemli, súlya, eredményei megkövetelik.¹

Meg kellett halnia, hogy műveit értékeljék és olvassák, hogy egyáltalán felfigyeljenek nagyságára. A *Szép Szó* csoportja éppen úgy magáénak vallotta, mint a népiesek, majd mind erőteljesebben a kommunista irodalompolitika. Az egyik tábor népiességére hivatkozott, egy másik szürrealizmusára, egy harmadik csupán a *Döntsd a tőkét . . .* időszakában keletkezett verseire esküdött, míg az életmű egészét gyorsan problematikusnak nyilvánították, mert azt nem lehetett beleilleszteni azokba a sémákba, amelyeket az ötvenes évek kezdetén a szocialista realizmust hirdető irodalompolitika kidolgozott. Neve lekerült Petőfi és Ady mellől, s bár munkáinak kritikai kiadása megindult, a műveivel való foglalkozás mind gyérebb eredményeket hozott. Tipikus felfogását látjuk ennek abban a vitában, amit Szegeden tartottak meg a magyar irodalomtudomány munkásai 1955 novemberében², ahol alig említik meg még a nevét is. A „haladó hagyományok” kellemetlenebb felét jelentették a József Attila-versek, mert inkább hallgattak róluk, és általános szólamokat hangoztattak velük kapcsolatban, de megérteni és egész nagyságában felmérni nem merték. A szocialista realizmus csíráit látták benne, aki azonban műveiben az antirealista irányoknak is áldozott, s így szerintük nem vette el Petőfi és Ady nagyságát.

Az 1956-os októberi események után fordulat áll be a költőhöz való viszonyulásban. Szabolcsi Miklós tanulmányainak középpontjában például éppen az ő életműve áll. Bár érdekes és igen tanulságos lenne egy idézetgyűjtemény keretében bemutatni azokat a változásokat, amelyek az életművét értékelők nézeteiben mutatkoztak csak az elmúlt évtizedben is. Ma már a magyar irodalomtudomány ott tart az irodalompolitikai változásokkal lépést tartva, hogy József Attila, amint azt Révai József

mondta, „... épp ez a diszharmónia József Attila költészetében teszik ezt a fiatalon elpusztult és szelleme kincseinek javával adós maradt költőt a XX. század legnagyobb magyar szellemeinek lelki rokonává”³, de még most sem mérték fel, mint azokkal egyenrangú társat. Nem egy tanulmányban az igazabb megértés szikráit is felfedezhetjük.⁴

S éppen ezért, és azért, mert a mai magyar irodalom alapjaiba nem épült bele életműve, József Attila még mindig a jövő költője, a nyílt titok, a nagy és friss, irányt mutató lehetőség.

Könyvem szerény csapást szeretne vágni a költőhöz vezető út sok bozótján és folyondárjain át.

Szuboticán, 1959. december 28-án

Jegyzetek

¹ B. Szabó György az 1948-ig megjelent József Attila-irodalom bibliográfiáját (itt-ott foghíjasan) állította össze és jelentette meg: *József Attila összes versei és műfordításai*. Noviszád, „Testvériség-Egység” Könyvkiadóvállalat, 1952, 547–550. o.

² *A realizmus kérdései a magyar irodalomban*. Bp., MTA, 1956. Nagy Péter referátumán kívül lásd még a 404., 440., 442. oldalon közölt felszólalásokat.

³ Révai József a *József Attila 1905–1937* dokumentumkötet (Bp., Magyar Helikon, 1958) bevezetőjében. 37. o.

⁴ Ezt az utószót írva különösen a következő tanulmányokra gondoltam: Révai József már idézett tanulmányára, a *Kortárs* 1957. 4. számában megjelent tanulmányokra (Kelemen János: *József Attila költészete* és Komlós János: *Egy árva, aki mindenkié*), a *Magyar Csillagban* (1942. december 1.) közreadott három tanulmányra (Halász Gábor, Vajda Endre, Gáspár Zoltán írásai), Darvas József *Új népért, új kultúráért* című könyvében (Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1956) közölt két írására (*Emlékbeszéd József Attiláról* és *József Attila emlékezete*), Veres Péternek a *Kelet Népeben* közölt, *József Attila* című írására, megjelent a *Közös gondjainkról* című tanulmánykötetében (Bp., Magvető Könyvkiadó, 1955), Nagy Lajos önéletrajzának, *A menekülő embernek* József Attilára vonatkozó részletére (Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1956, 441. o.), Forgács Lászlónak a *Nagyvilág* 1959. 1. számában közölt, *Gondolatok a „megszerkesztett harmóniáról”* című cikkére, az *Irodalom és felelősség* című gyűjteményes kötet tanulmányaira (Bp., 1956), Móricz Zsigmond *Nagyon fáj* című írására az *Irodalomról, művészetről I–II.* címen kiadott tanulmányainak második kötetében (Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1959), Szentkuthy Miklós írására a *Válasz* 1947. decemberi számában, Péter László recenziójára az *Irodalomtörténet* 1959. 2. számában, Tolnai Gábor *József Attiláról* című tanulmányára, megjelent az *Évek – századok* című kötetében (Bp., 1958), továbbá Schöpflin Aladár irodalomtörténetére, valamint a jegyzetekben említett más írásokra, hiszen azok mind tipikusak.

FÜGGELÉK

IV.*

[Mottó:
*A város peremén]***

Amit eddig láttunk a költő életéből és munkásságából, az csak nyitánya, előkészítője volt a haláláig tartó öt év nagy megvalósulásainak és nagy szenvedéseinek. Ez az öt év ádáz küzdelem a betegségekkel átjárt, törekeny test és az izzó, lángoló, harcoss elme között. És amikor a költő győz, megszületnek a magyar költészet legnagyobb versei: legnagyobbak, gondolatban és emberségben.

Az öt év életrajzi kerete a vereségek fekete színeivel díszítettek. Kizárták a pártból, és mintha a talajt húzták volna ki a lába alól, idegrendszere felbomlott, klinikákon, orvosi rendelőkből próbálják „megfoltozni” a sorstépte „hálót”, amely már 1932-ben kísértetiesen felmagasodott a *Háló* című vers utolsó versszakában:

*Kiterített fagyos hálóm
az ég, ragyog –
jeges bogai szikrázón
a csillagok.*

Közben a *Szép Szó* szerkesztője és a nyomorban részese mindannak, amit az ki tud találni gyötrésére. Szerelemben pedig Judit és Flóra neve jelzi a révet, ahol a költő ámitva magát, ki akart kötni. A maga módján mind a kettő jellemző volt József Attilára. A Judit-szerelem még a konkrétum volt, a valóság, Flóra viszont az eszmény, a költő menedéke, egy lázalom madonnája, az életből kihullottnak az élet ígérete és az élet látzata, itt vélte magát az emberekhez hasonlóknak látni, evvel akart, ha már mással nem sikerült neki, az emberi társadalomhoz tartozni.

* Feltehetőleg egyetemi előadásainak kézírata az 1960-as évek közepéről – a szerk.

** Szögletes zárójelben közöljük Bori Imre utólagos bejegyzéseit, valamint versidézésekre vonatkozó és egyéb utalásait – a szerk.

Valójában már csak látszatéletem élt, ahol még rend uralkodott, és a valóság egészében megvolt, az a költészete és költészetének az ígérete. Társadalmon-kívülsége e korban szembeötlő. A költő, aki a munkásosztályhoz tartozott, aki ott, annak keretében látta meg életének értelmét, a pártból való kizáratással és azzal egyidejűleg, idegrendszere felbomlásával mind a két vonatkozásban elvesztette kapcsolatát a valóságos társadalommal. Jellemzők ebből a szempontból a megsokasodott személyi jellegű versek. A költő, a már előbb jelzett módon, önmagával, betegségével foglalkozik, a pszichoanalízis nemcsak gyógyszerként kínálkozott számára, nemcsak az orvosa alkalmazta, hanem ő is nagy magányában. Mondanunk sem kell, már itt megkezdődött az önmagagyilkolás folyamata, amelynek logikus következménye volt a balatonszárszói vég. 1933-ban már ilyen, a maguk nemében nagy metaforák születnek, amelyek tartalmukban ezt jelzik:

*Én is így próbálok csalás
nélkül szétnézni könnyedén.
Ezüstös fejszesuhanás
játszik a nyárfa levelén.
(Reménytelenül)*

*Bennem a mult hull, mint a kő
az űrön által hangtalan.
Elleng a néma, kék idő.
Kard éle csillan: a hajam.
(Vas-színű égbolton . . .)*

A fejszesuhanás, a kard éle már a halál titkos gondolatát sugallják.

De a költőt ebben az ötévi lezárolásban leginkább a múlt érdeklí, ismerte a freudizmust, és amint ismerői vallják, nem kisebbre és lehetetlenebbre vállalkozott, mint a marxizmussal való összeegyeztetésére. Mellékesen megjegyezve, ez sem volt a költőnél pusztán a bolondnak a fixa ideája. Bizonyos mértékig életkérdése volt. Nem a tudományban, hanem önmagában akarta a kettőt összehangolni, mert tudatában éppen úgy az ellentét szikráit csiholta ki, mint a valóságban is. Valószínűleg a marxizmusban élés boldog harmóniáját érezte megzavartnak ezzel az elmélettel, és ezt megoldva megoldott volna önmagában is egy sereg kérdést.

A lélekelemzést, amely a freudizmusból nőtt ki, gyógyszerként kínáltak fel neki orvosai, de az áramló gondolatok bevallása nemhogy gyógyította, hanem még jobban mélyítette benne a sebeket. Hiszen a tudata alá akart behatolni, ott pedig egy szerencsétlen gyermekkor emlékei éltek, a sok sérelem, megbántás ott vert tanyát. Mintha egy sereg

vadállatot szabadított volna magára, a múlt kísérteteit, egész eddigi élete minden nyomorúságát. „Bennem a múlt hull, mint a kő / az űrön által hangtalan” – énekelte, és ez a múlt pedig saját tudata volt, amelyet az ösztönei borzongattak. [Idézni az *Egy ifjú párra* című vers harmadik–negyedik sorát.] Szinte megdöbbenő e tények megvilágításában az 1933-as év első verse: *Egy kisgyerek sír*. Egész korszaka a kiszolgáltatottság, tehetetlenség, a szörnyű magány dokumentumával kezdődik. Ebből a szempontból valóságos helyzetének kivetítődését olvashatjuk ki a megrendítő versből. De figyelniük kell a témára is, a kisgyereksírásra, az emlékeiből felbukkant múltra. Ezt már ez a múltban halászás hozta felszínre. [Megkeresni József Jolán könyvében ezt a részt.]

Persze ez a múlt, a „leltár”, ahogy ő nevezi, egykettőre elviszi halott anyjához, hogy az anya elképzelt ölében sírja ki magát. Juditnál nem tudta ezt a vágyat konkrét emberre realizálni, csak Flóránál találkozunk vele, aki, úgy látszik, vállalta ennek az érzésének a tetet öltött valóságát. Utolsó korszakának legnagyobb részét azonban az anyaversek uralják ebből a szempontból. Rögtön fel is bukkan 1934-ben az első, egyúttal a legárulkodóbb is: az *Anyá*. [Ideírjuk teljes egészében.]

Fel kell figyelniük az ötödik sor gondolatjeleire és a közötté meghúzódo odadobott gondolatra: „mert csecsre vágyom”, és azután a befejező három sorra:

*Reátaláltam gyermekemre,
aludj el, édes kedvesem, te,
csitt, csitt, kicsikém, tente, tente . . .*

Azután itt van a *Mama*, kivételesen a megértő emlékezés remekműve, és a sort a *Kései sirató* megrendült és megrendítő nagy verse zárja. Milyen nyíltan döbbennek fel benne újra és újra a panaszok, a felszabadított gyermekkori annyi emléke és csalódása. Egyedüllétében a halottak birodalmát járja, a legendákét. Ezért nem pusztán anya-versek ezek. A költő legmélyebb megnyilatkozásai is, amelyekben nevével nevezi baja-it, és leszámol mindennel. Ekkor szakad fel belőle mintegy mondani-valóként a nagy meglátás, pillanatnyi helyzetére vonatkoztatható legfőbb megállapítása:

*Kit anya szült, az mind csalódik végül,
vagy így, vagy úgy, hogy maga próbál csalni.
Ha küzd, hát abba, ha pedig kibékül,
ebbe fog belehalni.*

Csalódás és a halál. Ez tehát végső következménye életútjának. És nem véletlen, hogy ilyen nyíltan, a már említett okok miatt, éppen egyik anya-versében jutott felszínre. Kétségbeesésének segélykérő jeleit küldözgette már azelőtt is, most azonban ezek a jelek megsűrűsödtek. Mint láttuk, emlékekbe kapaszkodnak, de nemcsak azokban és elsősorban nem ott vannak a gyökerei. Valójában társtalan, visszhangtalan élete provokálja ki belőle az ilyen verseket:

*Bajszom, mint telt hernyó terül.
Elillant izű számra szét.
Fáj a szívem, a szó kihül.
Dehát kinek is szólanék –
(Vas-színű égbolton . . .)*

Életkérdései megvilágításának egyik fő gyökere éppen ez a sóhaj: „Dehát kinek is szólanék –”. Hány vers kétségbeesése szívta ezen át életető nedveit! Milyen szomorkás, halk, lemondó itt a hang:

*Az ember végül homokos
szomorú, vizes síkra ér,
szétnéz merengve és okos
fejével biccent, nem remél.*

*A semmi ágán ül szívem,
kis teste hangtalan vacog,
köréje gyűlnek szeliden
s nézik, nézik a csillagok.
(Reménytelenül)*

*Dúdolom halk leltáromat.
Hazám az eladott kabát,
buckákra omlott alkonyat,
nincs szívem folytatni tovább.
(Sárga füvek)*

Ezek is „sötét dolgok”, „oly hatalmak”, amelyek birtokukban tartják az érzékeny költő idegrendszerét, a tudatát. És így kovácsolódik ki egy állandóan fel-felbukkanó kép, a börtöne, a kalitkája, a rácsoké. Az örület és a versek, és velük a költő múltja és jelene, egymást táplálják most már. Egy őszi képből így bontakozik ki egy érzés, amely később majd el is hatalmasodik:

*A fán a levelek
lassan lengenek,
Már mind görbe, sárga,
s konnyadt, puha.*

*Egy hallgatag madár
köztük föl-le jár.
Mintha kalitkája
volna e fa.*

*Így csinál lelkem is.
(A fán a levelek . . .)*

Börtön és bolondokháza képeit vetítik fel ezek a víziók [idézni az *Eszmélet* nyolcadik darabját], amelyek egy-egy szenvedélyes versben az ég projekciójába nyúlnak és szélesednek. Ugyanakkor kétélűségükben a megdöbbenők. Egyfelől világosan idézik a társadalom embertelensége foglyaként vergődőket, másfelől az önmagát rabul ejtett költőt, aki köré bomlott tudatának ideghálózata szövö a rácsokat, hogy foglya legyen az értelem, a költő legnagyobb kincse.

*Leülekszik, nem illan el bajom.
Bár munkát fogni, noha mit se tud már,
a szerencsétlen ember ugrabugrál,
mint ketrecében az ijedt majom.
(Leülekszik . . .)*

Egy másik versében meg az őszi kép emléke dereng fel a metaforában:

*Tár ágak-bogak rácsai között
kaparásznak az őszi ködök,
a vaskorlátan hunyorog a dér.
(Ősz)*

A *Majd emlékezni jó lesz* című versében így világítja meg ennek a képzetnek a gyökereit:

*Mert hordtam téglát kinnal s jól tudom,
a kín teszi, hogy lett belőle börtön,
melyben idóm oly egykedvűen töltöm,
mint fáradt utas pihen féluton.*

És azután továbbfejlesztve:

*Csillagok rácsa csillag az egen:
ilyen pincében tart az értelem!*
(Jaj, majdnem . . .)

Legvégső gyökere pedig a „zárt világ”, amelynek a kilincset hiába keresi. Szinte a halálig elkíséri ez a költői motívum, hol a világra, hol örületében hanykolódva magára vonatkoztatott formájában. Az örület erős nagyítója alatt az értelem élesebben lát, és torzításaiban is sokszor a valóság leglényegét tudja felfedezni. Így történt ez meg József Attila életében is. Egy egész elnyomott világ dörömböl az ő kétségbeesésében, lázas látomásaiban. És nem véletlenül nő az egyik a másikba: a társadalmi rabság a maga elméjének rabságára döbrenti rá, a maga idegrácsai a külvilág börtön voltát idézik emlékezetébe.

És ebből a börtönből nem lát kiutat. A passzivitásra ítélt ember hiábavalóságának az érzése ez. Két szempontból is veszélyben látja magát: a társadalmi harcban a világ megváltoztatását vallotta, nem működhet közre benne, társadalmi tevékenységének költői működését tartotta, bomló értelme elvonta ettől is. Világos tehát, hogy pontosan elemző vaslogikája tovább dolgozik, és ebből az állapotból újabb szirtekre dobja: a büntudatát ébresztgeti benne, valamit tennie kellett, amiért így szenved, életének a következményei rettenetesek, nagy bünt kellett elkövetnie, ha már a büntetés ilyen rettenetes. Mert a börtön éppen úgy következmény, mint a magánosság, a tétlenség, a betegsége, nyomorúsága, szegénysége, minden szenvedése. És ismét kutatóan merül önmagába, és vélt igazságokat fedez fel ott, hogy odadobja értelme asztalára a kiéhezett idegeknek martalékul. [Idézni az *Én nem tudtam* című versét.]

S mi a bűne? Nincs erénye. Így mondja ezt:

*oly reménytelenül erőlködök
hogy könnyeimre: erényre találjak.*
(Mint gyermek . . .)

Hisz tele van vele, könnyel és erénnyel is! A rádöbbenés, a megvilágosodás pillanata az, amikor rádöbben, hogy nem is bűnös, nem találilyent.

[Idézni a *Bűn* első–harmadik szakaszát.]

Még egyszer visszatér ehhez a gondolathoz, és nem véletlenül éppen egyik legnagyobb, legemberibb, legfájdalmasabb versében, a *Kibe ugrál* . . . címűben. Többek között így szól:

*Mint űrt a fényszóró, csupasz tekintet
kutatja bennem: Mit vétettem én,*

*hogy nem felelnek, akárhogyan intek,
hogy nem szeret, ki jog szerint enyém.
Ne higgyetek értetlen bűneimnek . . .*

És beborulásainak egén a büntetéstől való félelem felhője záporozza a sikolyokat:

*nincs halhatatlan oltalom,
akinek panaszolhatom:
félek a büntetéstől.*
(Kiáltozás)

A menedéket kései éveiben Flóra jelentette. Hogy mennyi volt a valóság ebben a szerelemben és mennyi a segítségért kapaszkodó költő ráfogása, a versekből nehéz kifejezni. Mindenesetre az ő szempontjából az utolsó menedék volt Flóra, kinél emberként megbújhatott. Anyaöl, ahol meghúzódni akart. Az anyja emléke csak pillanatokra hozott megnyugvást, a valóságban a pszichoanalízis útjain járva, ahányszor emlékeibe temetkezett, vagy saját pillanatnyi helyzetét mérte fel, a vádak lepik el: miért is szülte az anyja. A vádak özöne csap fel ezekből a versekből, gondoljunk csak a *Kései sirató* kifakadásaira is. Az eddigi szemlélettel szemben rá kell mutatnunk az anyaverseknek ezekre a vádoló, gyötrelmes motívumaira is.

Flóra ezzel szemben a biztos talaj volt a költő tudatában. Itt még a boldogság elragadtatása is hangot kap a versekben egy olyan korban, amikor már a költő a kétségbeesés partjain bolyongott, és a halál vizeit méregette. A boldogság és az öröm hangjai szólalnak meg ezekben a versekben, egy olyan életműben, amelyben alig találunk optimista hangokat. Optimizmus csak a munkásosztály jövőjével kapcsolatban csillan fel, de a saját életének távlatai mindig borúsak, legfeljebb az ég alján cikáznak vilámok. Több illúziója volt osztálya sorsát illetően, mint saját egyéni életére vonatkozóan. És most élete végén, mintha ez a másik is megcsillanna a Flóra-versekben. És mi több, itt, e ciklus egyes darabjaiban ismét eggyé tud olvadni a társadalommal, és szerelemkérő hasonlataiban fel tűnnek a magyar társadalom égető kérdései is: a kétféle hiányérzet egymást erősítve zeng a versben [Flóra: *Már két milliárd*].

A szerelmi érzés hányféle árnyalata suhan végig a költőben! Türelmetlenül, egymás után, cím, rendszer nélkül születnek ezek a versek,

türelmetlen vággyal ontja magából a költő a nagy vallomásokat, a szelíd vallomásokat, a vádoló és kedveskedő szavakat, a felelősségre vonás, a szenvedély és az elragadtatás színeit. Elmaradt ölelések és ki nem elégtült szerelmes találkozások, gyerekes dicsekvés és férfias öröm váltogatják egymást, mintegy kései üzenetül, hogy mi lehetett volna belőle egy emberibb társadalom és emberibb sors áldásos, megértő ege alatt. Flóra több szeretetet hozott életébe, gazdagabb érzelmekben ez a két utolsó év, mint addigi harminc éve. A hexameterek gyors léptű ritmusában siet Flóra felé:

Látod, mennyire, félve-ocsúdva . . .

[Flóra: *Hexaméterek*]

azután egész lénye kedvességével így öleli át:

Ő a mezőn a harmatosság . . .

[Flóra: *Megméressél!*]

majd himnikusan ünnepli [*Én, ki emberként . . .*].

Hol van már az *Óda* elragadtatott szexualitása! A Flóra-versekben a lélek igénye tombolja ki magát, nem a testé. Egy beteg lélek kapaszkodik egy női testbe, egy költő a maga teremtette istenség redőibe.

Az utolsó versek már az itt is magára maradt, de képzeletben állandóan a Flórával élő költőt idézik:

Gyöngé a testem: óvja félelem!

De én a párom mosolyogva várom,

mert énvelem a hűség van jelen

az üres űrben tántorgó világon.

(Négykézláb másztam . . .)

Milyen gazdag lesz érzelmekben ez a szerelem éppen az „üres űrben” bolyongó világ ellentétéként. Az a tragikus azonban, hogy ez sem tart sokáig. Jön a vég, a kétségbeesés utolsó hulláma, amely betemet mindent, Flórát is, a szerelmet is, a költőt mindenestül.

Annak, aki a költőt életútjának ebben az utolsó szakaszában kísérte, és ott emberi, egzisztenciális megnyilatkozásainak jegyeit kereste, ez a vég külön tanulsággal bír. Flóra már távol van, és a költőt továbbra is a vereség legyőzhetetlen érzése kísérti és üldözi.

*Le vagyok győzve, (győzelem ha van),
de nincs, akinek megadjam magam.
Úgy leszakadtam minden más világról,
ahogy lehull a gyümölcs az ágról.*

majd:

*Köztetek lettem bolond, én a véges.
Ember vagyok, így vagyok neveléséges.
(Le vagyok győzve . . .)*

És megint a hiábavalóság, az értelmetlenül eltékozolt élet mardosó gondolata merül fel benne [idézni: *Karóval jöttél . . .*]. Azután pedig már a bizonyos halálé, amely ott setteng körülötte:

*A tárgy-egyén mind elválík a többitől,
magába mélyed és talán megsemmisül.*

És az, aki fiatalkorában már a kozmosszal kacérkodott, és olyan sok szép szót talált megéneklésekor, most egy kísérteties és őrült, de ugyanakkor megrendítő és szubtilis képben rögzíti helyzetét a halál előtt:

*Ez ideránt, az odahúz, mind fogdos, vartyog, taszigál
de észre egyikük sem veszi púpomat,
mit úgy hordok, mint őrült anya magzatát,
mellyel – azt hiszi – ősi némaságot szül vagy tiszta űrt.
(Szürkület)*

Ez az az űr, amelyben némán vacognak a csillagok, és csodálkozva ülnek körül fázós lelkét, amelyben a „börtöncsillagzatok” bolyongnak, és kerülik egymást „óvakodva”, amelyet a nagy költői sas „csilló azúri csőre” fal fel, és végül ez az az űr, amelynek

*. . . Kiülnék
a fehérhabú zöld egek,
fecsegeő csillagfellegek

mellé a nyugalom partjára,
a nem üres űr martjára,
szemlélni a világokat,
mint bokron a virágokat.
(Flórának)*

[Idézni az *Alkalmi vers a szocializmus állásáról* első szakaszát.]

És mindez nem az örült ember lázas látomása volt csupán. Így, ilyen gondolatokkal, azokat így megfogalmazva csak a József Attila osztály- és magánéletét élt költő tudott eljutni a kozmosz, a világmindenség látomásához. Materialista volt, itt is az anyagba hullt bele, melynek törvényeit társadalomban és magában kutatta, és legfőképpen a rendet tisztelte: „minden szervem óra” [*Majd emlékezni jó lesz*, ötödik szakasz]. Ösztönei nagy káoszában csodálatos-e, hogy a világmindenség rendjét idézi egyfelől, míg másfelől a maga társtalanságát a csillagok magánosságával egyenlíti ki?

Utolsó korszakának van azonban egy még hősibb sodra is. Ha az eddig elemzett versek fölött a megrendültség érzésével állunk meg, hisz a költő lelkének égő, parázsló, örökké fájó sebeit téptük fel újra, a következőkben az értelem hősi helytállásának a tanúi szeretnénk lenni. Ezekben a versekben a költő fölött az értelem, az ész napfénye ragyog:

*Egem az ésszel fölfogott
emberiség világossága.
(Már régesrég . . .)*

Az értelem, amely ellen a világ és egész ösztönélete lázadt, ahogy az *Eszméletben* mondta:

*s láttam, a törvény szövedéke
mindig fölfeslik valahol.*

Mert a költőben hatalmas csata dúlt élete utolsó öt évében az értelem és az ösztönök között. Rendalkotó kísérletei mind kevésbé sikerülnek, hiába a hite, amely az *Alkalmi vers a szocializmus állásáról* című verséből cseng ki ilyenén:

*A dolgos test s az alkotó szellem,
mondd, hogy törhetne egymás ellen?*

utolsó, be nem teljesedett nagy álma lesz. A csatában, igaz, a törekenyebb test győzött, de az értelem messze magasodik ki minden más jellegű verséből. Rögtön itt kimondhatjuk: legnagyobb verseit éppen ennek az értelemnek a fényénél alkotta az értelem himnuszaiként. A két *Óda* (a szerelmes és *A város peremén* címen ismert) őrzi ennek az értelemnek talán legnagyobb, e századi csúcsát. Természetesen a költő itt is kétirányú harcot folytat. Egyfelől az értelmetlenné vált társadalmi

rend ellen szegi az értelemnek tisztaságát és igazságát, és az értelem érveivel száll szembe az értelmetlenséggel, az elnyomással, az értelem fényénél látja meg a jövődő igazságait is, ugyanakkor az értelemmel akarja fegyelmelni megvadult ösztöneit is, minél nagyobb a káosz ott, annál inkább jelentkezik az ész hiánya, az utána való vágyakozás. Menjünk azonban sorjában.

Már második korszakában, mint láttuk, eljutott a tudatos társadalombírálathoz és a társadalom megváltoztatásának felismeréséhez és igényéhez. De egészen 1932-ig működését e téren nyugodtan csupán ösztönösnek tarthatjuk (szépen figyelemmel kísérhetők a lépcsőfokok, előbb egy anarchikus lázadó, ösztönös, hetyke kiállítás, utána a párt szabta feltételek között vállalt osztályharc igenlése), majd a harmincas években, de lényegében költői módon csak a harmadik korszakában jut el világnézetének filozófiai felméréséhez, a marxista filozófia birtokbavételéig, és ennek fényében helyzete felismeréséig. Egyetlen foltját ennek az értelmét elhomályosító idegállapotban kell fellelnünk. Tehát harmadik korszakában a döntően új e téren a filozófiailag megalapozott világnézete, amelynek fényében új távlatot kap nemcsak az osztályharc, hanem egész osztályának a jövődője is. A párt politikájával való szembefordulással egy időben kellett ennek megtörténnie. Hiszen csakis így magyarázhatjuk meg, hogy míg egyéni életét végletesen pesszimista, lemondó módon fogta fel, amikor azonban osztályokban gondolkodott, soha nem tévesztette el a célt, és nem veszítette el hitét. Ekkor már eggyé vált a marxista dialektikával. Mondanunk sem kell, hogy József Attila gondolatmenetében az öntudat, az ész, az értelem végső fokon a marxista dialektikával egyenlő. Erre gondol ő is mindig szóhasználatában. A két *Óda* a legszebb bizonyítéka ennek az állításunknak. Mielőtt e versek, valamint az *Eszmélet* darabjainak részletesebb elemzéséhez kezdenénk, szólnunk kell még marxista filozófiájáról, annak természetéről. Jó útbaigazítást találunk erre vonatkozóan Németh Andor visszaemlékezéseiben . . .

A kiindulópont tehát lényegében a fiatal Marx, az a korszak, amelyben a marxista dialektika készül. József Attila valószínűleg felülvizsgálta azokat a nézeteit, amelyek a párttal és elvtársaival való összeütközéséhez vezettek, csökönyösen és kitartóan, újra és újra belemerülhetett a már ismert szövegekbe. És nem véletlenül nyúlt ismét és ismét a fiatal Marx Németh Andor idézte műveikhez. Neki éppen ezek a könyvek, Marxnak éppen ezek a szövegei mondtak a legtöbbit, és hirdették az ő igazságát is. A proletariátussal való együttműködésének a romantikus szakasza ugyanis végleg lezáródott a számára, a gyakorlati pártmunkából is kívül rekedt, a maga helyzetének a felmérése, mint

láttuk, elvitte a kétségbeesésbe is, és végső fokon a balatonszárszói állomás síneire. A marxizmussal való ismerkedésének ebben az új szakaszában, amelyben különben is egyéni problematikája nyomul előtérbe érdeklődésének körében, felfedezi a marxizmus filozófiai vonatkozásait, Marxnak és Engelsnek azokat a műveit, amelyek lényegükben ezekkel foglalkoznak. *A szent család* ezen a téren külön helyet foglal el. Ebben találjuk meg ugyanis először a marxista filozófia álláspontjáról tárgyalva a költő számára olyan fontos kérdéseket, mint az ember, az eszme, az egyén és a tömeg, a termelés, a történelmi materializmus, a proletariátus szerepe, az ember eltárgyasodásának, elidegenedésének megszűntetése. A mindent magára vonatkoztató költő természetesen itt is hű maradt önmagához. Nem nehéz felismernünk *A szent család* fent felsorolt témáiban legegényibb gondjait, az elevenjébe vágó kérdéseket is. Természetesen nem szabad itt figyelmen kívül hagyni József Attilának az elszigetelt helyzetét, amely igen nagy befolyást gyakorolt választására. A harcból kiesve, de mindvégig harcosnak maradván, a költőnek alig lehetett más választása. Az erkölcsi, etikai kérdéseknek ez az előrenyomulása tehát természetszerű, ugyanakkor azonban a társadalmi és osztályharcoknak, a proletárlétnek egy magasabb fokon átélt és megfogalmazott problematikáját is jelenti. Ez pedig a filozófiai problémakörbe való hatolás. A világ filozófiai értelmezése tehát József Attila költészetében az az új jegy, vonatkozás, amely rányomta e korszakának költészetére a bélyegét. Egyben a magyar költészetben is új, forradalmi lépés történt előre, amelyet még ma sem sikerült egyetlen magyar költőnek sem túlhaladni: a marxista filozófia gondolatai lényegülnek át ezekben a versekben a legmagasabb rendű költészté.

Már az eddig elmondottakból is kiviláglik, hogy József Attila e korszakában írt költeményei és Marx említett fiatalkori művei között szoros kapcsolat áll fenn. Az a szerves világnézet, felépített gondolati rendszer, amelyben a szerelmes *Óda* és *A város peremén* harmonikusan kiegészítik egymást, az *Eszmélet* darabjai pedig természetes módon kapcsolódnak hozzájuk, akárcsak *A Dunánál* is, amelynek legfőbb jegye a tudatosság, magas fokú marxista képzettség, filozófiai jártasság nélkül elképzelhetetlen. Ha végigtekintünk a magyar költészet fejlődésén, aligha találjuk meg a költő és a világnézet ilyen szoros kapcsolatát. Ebben a viszonylatban Petőfi éppen úgy ösztönös költő, mint ahogy Ady is. József Attila meg velük is ellentétben nemcsak megalapozott világnézettel rendelkezett, hanem nála ez a világnézet vált költészté. Materialista volt, és megírta az *Ódát*, ahol a szerelem izzik az anyag ünneplésében, harcos forradalmár volt, osztályharcok tüzeiben

edződött, és megírta *A város peremén*-t, a történelmi materializmus máig is legnagyobb költői megszólalását. Ugyanakkor csodás összefonódásban jelenik meg mindez magával a költővel, legintimebb érzéseivel és gondolataival, egymást támogatva, egymásba kapaszkodva, hogy szinte lehetetlen különbséget tenni, különválasztani költőt és elméletet, érzelmet és filozófiát, világnézetet és egyéni sorsot. Ez a teljes egység, ez a megvalósult harmónia, amit főleg az említett két versben csodálhatunk meg legjobban, kétségtelenül a huszadik század magyar költészetének a csúcsait jelentik olyan költői témakörben, mint a szerelem és a filozófia.

Lényegében ezek a költemények is szerves folytatását jelentik azoknak, amelyek a *Döntsd a tőkét . . .* és a *Külvárosi éj* című köteteknek verseit képezik. Erre utalnak az e versek szomszédságában levők: a *Búza*, a *Bérmunkás-ballada* és *A tőkések hasznáról*. De lényeges különbséget közöttük a már jelzett magas fokú filozófiai érdeklődés jelent, amely éppen az 1933-as évben ért meg költészetét is. Nem tévedünk, ha József Attila eszmei és költői fejlődésében itt jelöljük meg a csúcst. Eddig ezek megírására nem volt képes, de állandó haladást tapasztalhattunk ebbe az irányba, míg később, idegbetegsége győzedelmével, sorsa beszakadt ege alatt, már képtelen volt az ezekben elért magasságokat újra megostromolni.

A város peremén-t 1933-ban írta. Megelőzően a *Búza*, *Sárga füvek*, *Vas-színű égbolton . . .*, *Reménytelenül*, *Téli éjszaka*, *Egy kisgyerek sír* című verseit alkotta meg, utánuk pedig az *Elégia*, az *Óda*, a *Bérmunkás-ballada* és *A tőkések hasznáról* következett. Eredeti címe *Óda* volt, de szemmel láthatóan a költő a szerelmes *Óda* miatt változtatott elsődleges elgondolásán. Címbe is szervesen kapcsolódik tehát mind a szerelmi *Ódához*, mind pedig az *Elégiához*. Kötetben csak a *Nagyon fáj*-ban jelent meg, bár már a *Medvetánc* készítése közben is rendelkezésre állt. Hogy miért maradt ki onnan, nem tudjuk még hitelesen.

Az egész költemény hangneme méltó eredeti címéhez. A magas, ódai hang már az első sorban megszólal, kimért ünnepélyessége egyszerre idézi a költő megilletődését, ünnepi hangulatát és a téma nagy-szerűségét is. Sok irányba visz rögtön az első versszak hat sorában. Az egész problémakör középpontjában maga a költő áll:

A város peremén, ahol élek . . .

Tehát mintegy belülről, a maga legszemélyesebb ügyeként szemléli a tematikát. Ugyanakkor a problémakör egyik fontos mondanivalóját is jelzi: a helyet, ahonnan e probléma meglátható, megoldható és kifej-

hető, ahol e probléma él. Érdeemes megfigyelni a jelzők különlegességét, a „beomló alkonyok”-at, a pici szárnyakon szálló kormot és a ritka szót, a guanót [a legnemesebb trágya, amelyből új élet sarjad], amely első pillantásra úgy tűnik, hogy nem illik e vers hangulatába. Ezek is aláhúzzák a téma rendkívüliségét, ugyanakkor egy konkrét helyzetrajz elengedhetetlen tulajdonságait is felvillantják. A „beomló alkonyok” düledező, sivár nyomortanyák képét idézik fel, a város külső területeit, a gyárak kéményei árnyékában meghúzódott emberek világát, amelyet állandóan ködbe von, belep a kéményekből gomolygó tömény füst és korom, szürkére festve a tájat, az embereket, mint a rossz, nélkülözésekkel teli életük komorsága is. A táj képét rajzolja meg, és emberi életek kietlenségére gondol közben. Már tudjuk: a külvárosok népéről van szó, az elnyomottak és kisemmizettek, kizsákmányoltak százezreiről, millióiról. Két hasonlattal hangsúlyozza ezt a költő. Mint pici denevérek, kezdi az első hasonlatot, és rögtön a szürkület és a sötétség állatával a táj és a lélek sötétségét teríti szét. Mint a guanó, kezdi a másikat, a lerakódó, mindent befedő korom és szomorúság érzékeltetésére. Ugyanakkor ez a versszak önmagában is egy nagy hasonlat, atomjaiban és egész szövegében is egynemű. A második szak első sora, zord kijelentése ezt jelzi:

Lelküinkre így ül ez a kor.

Ez a kor, a nagy remények és a nagy vereségek esztendeje. A haladó mozgalmak szerte Európában a német munkásság győzelmét várták, s ehelyett Hitler lépett uralomra. A gazdasági válságok rángása vitustáncba ragadta a világot, és mindez éppen a munkásosztály életfeltételeit érintette legjobban. Magyarországon a kommunisták ellen hajtvadászat indult meg, Sallai és Fürst kivégzése csak legszembetűnőbb jele volt ennek. És a költő, a növekvő fasizmuson, munkanélküliségen, terroron kívül a maga sorsát is ebben szemlélhette, életének rosszrafordulását éppen ez az emberek lelkére ráülő, fojtogató és megsemmisítéssel fenyegető kor okozta. Ez a kor a második világháborúba rohanó kapitalista világ kora volt, és ugyanakkor az öntudatosodó munkásmiliónak is.

Azután ismét egy hasonlat:

*És mint nehéz esők
vastag rongyai mosogatják
a csorba pléhtetőt –
hiába törli a bú szívünkről
a rákövesedőt.*

Tovább fejlődik a környezetraajz, újabb részletekkel gazdagodik: a csorba pléhtető és a nehéz, őszi esők ismét csak a táj kietlenségét domborítják ki. De az „esők vastag rongyai” metafora is erre utal. A tájra és a lélekre ráakodó korom és az embereket elnyomó kor hasonlat és hasonlított gondolat az embertelenséget jelzik. Belep mindent a korom, eső nem moshatja már le, ráül a kor embertelensége az emberi lelkekre, a bú nem mossa le a rossz sors feletti bút. De:

Moshatja vér is . . .

Igen, elérkeztünk az első nagy gondolathoz, amely még csak egy szinthe odavetett gondolat itt ezen a helyen: a forradalomé, a munkásosztály egyetlen nagy és hathatós fegyveréé. Ez a megengedést és feltételt jelentő mondat lezárja a vers első részét. A tájból így bontakozik ki az élet megváltoztatásának a gondolata.

Nem véletlenül tér át a költő éppen ezen a helyen az egyes szám első személyből a többes szám első személyébe.

Moshatja vér is – ilyenek vagyunk.

A kijelentés már a bizonyosság megrendíthetetlen tudatából fakad. Már nemcsak személy szerint órála van szó, egy egész világ támad fel e táj kietlenségéből, egy világ, amely merőben más minden eddigi embereknél. Ennek az új népnek a jellemzésében nagyot emelkedik a vers hangja, elég, ha a lélegzetvételét figyeljük. Szinte tódulnak tollára a jelzők, amelyek körülhatárolják, jellemzik ezt a társadalmi osztályt. Előbb csak egy mondat:

Új nép, másfajta raj.

Azután megtoldja még egy sorral a következő mondatot:

*Másként ejtjük a szót, fejünkön
másként tapad a haj.*

De most már nem lehet megállítani a gondolatot; viszi a sodra, és közben pontosan meghatároz mindent:

*Nem isten, nem is az ész, hanem
a szén, vas és olaj,*

*a való anyag teremtett minket
e szörnyű társadalom
öntőformáiba lötytyintve
forrón és szilajon,
hogy helyt álljunk az emberiségért
az örök talajon.*

És máris a marxista történelmi materializmus legbenszejében vagyunk. A kapitalista társadalom teremtette a munkásosztályt, tehát ott született, ahol a világ anyagi javai készültek, a gyárakban, a gépek mellett, nyomorban és szenvedésben. Milyen pontosan határol el a költő mindent:

*Nem isten, nem is az ész, hanem
a szén, vas és olaj,*

a való anyag teremtett minket . . .

A gyárak világát idézik a képek: a szén, vas, olaj, a társadalom öntőformái. De a társadalom „szörnyű”, az anyag „forró és szilaj”, ismét csak a munkásság szenvedése kap megfogalmazást itt. De előre is mutat akkor, amikor a múltat járja: a cél

*hogy helyt álljunk az emberiségért
az örök talajon.*

Az örök talaj a föld, ahol nemzedékek sora élt, amelyben hanyatló és haladó társadalmi osztályuk harcából kovácsolódik állandóan a fejlődés, a haladás. Ha a kapitalista társadalom szörnyű, világos, hogy a munkásosztály hivatott átvenni a haladás, az emberibb világ megteremtésének a vágyát. Erre utal, ezt részletezi, fejleszti tovább az ötödik, hatodik és hetedik versszak.

De tovább is megy. „Győzni fogó” munkásosztályról beszél, a jövődőről. Ismét a jelen, a „szörnyű társadalom” képe következik, amelyből sok szenvedés és vér árán bár, de megszületik az emberibb jövődőről, az a „földbe zárt titok”, amely nem más, mint a jövődőről győzelmeik biztos tudata. Pontos szavakat talál a gazdasági válságban fetrengő világra [nyolcadik, kilencedik, tizedik versszak].

A kapitalista gazdálkodás anarchiájáról szól, a termelőeszközök uralmáról, amely pusztít ugyan, de a munkásosztály kezében engedelmes eszközzé válik. Miért?

*Gyermekkora gyermekkorunk. Velünk
nevelkedett a gép.
Kezes állat . . .
Mi tudjuk a nevét.*

*De ő csak ahhoz húz, ki néki
enni maga adott . . .*

Ebben a termelési és emberi káoszban áll a munkásosztály egyékövác-solódva és gyanakvón minden iránt, ami a kapitalista társadalomtól jön, az erő maga, az a „földbe zárt titok”, amely ha egyszer győz, nem lesz titok többé, új világot tud teremteni a régi korhadt helyébe. De már utal a munkásosztály pártjára is, a pártra, amely vezeti, és magáévá teszi a munkásosztály ügyét.

Ím itt vagyunk . . .

És azután lázít, a munkásosztály hatalma tudatában, milyen pompásan jellemzi ezt az egyelőre még néma erőt:

Föl, Föl! . . .

A következő versszak a maga befejezetlenségével messze előre visz, ugyanakkor a költő legintimebb mondanivalóinak adva hangot, mintegy megszakítja a gondolatot. A vers gondolatainak befejezése következik az utolsó három versszakban. Egyelőre még ódai magasságban vagyunk:

*Míg megvilágosul gyönyörű
képességünk, a rend,
mellyel az elme tudomásul veszi
a véges végtelent,
a termelési erőket odakinn s az
ösztönöket idebent . . .*

Egy osztály társadalmi hivatására sem illik ez a valóban költői megfogalmazású megállapítása:

*. . . gyönyörű
képességünk a rend . . .*

amellyel az ember meglátja és tudomásul veszi a természet és a társadalom egyazon dialektikus törvényszerűségeit, és amely békés egységben csakis a munkásosztály teremtette társadalomban valósulhat meg, amikor az ösztönök is (a költő egyéni tragédiája az ott uralkodó rendetlenség) megbékélten illeszkednek az emberre szabott világ harmóniájába.

A vers vége tulajdonképpen a refrénszerű ismétlés: a jelen reménytelenségének a sötétsége az elme fényében megvilágosodott jövő képe után.

Az utolsó versszak mellékdala a fő mondanivalónak. Ismét az egyes szám első személy magánossága dobog; de kissé személytelebbről köntösben:

*A költő – ajkán csörömpöl a szó,
de ő . . .*

*tudatos jövőbe lát
s megszerkeszti magában, mint ti
majd kint, a harmóniát.*

Közben alkalmá adódik, hogy az egész vers szellemében meghatározza a költői mibenléte is, a legszebben, ahogy ezt a mesterséget meghatározni lehet:

*. . . (az adott világ
varázsainak mérnöke) . . .*

Egy konkrét társadalmi és emberi helyzet megszólaltatója is éppen így lesz ez a vers, a költő tudatos jövőbe látásával és az ösztönök területén a belső harmóniának azzal a vágyával, amely a munkásosztályt fűti, hogy a termelési erőkből is megteremtse azt. A személyi lemondás kesernyés íze csak még emberibb, konkrétabb színezetet ad a versnek. Nem véletlenül használja a „költő, a rokon” kifejezést, nem hiába maradt befejezetlenül talán a legszebb versszaka és gondolata ennek a versnek, nem véletlenül választja ketté a munkásosztály harmóniatementését kinn és a magát benn az ösztönökben. Ide már életének szerencsétlensége játszott bele, de ez nemhogy csökkentené (ez a látszólagos ellentmondás), hanem még emeli e vers hitelét: a költő már nem éri meg azt a kort, de a munkásosztály, előbb vagy utóbb nélküle is eljut majd oda. Az eszmé, a tudatos jövő fényére egy költői sors halvány árnya borul. Ismét csak a törekény test és a tudás immár reménytelen ellentéte csap ki. De ez a vers hitelének a pecsétje is egyúttal.

És most, hogy a vers gondolatmenetét végigjártuk olyan sorrendben és úgy, ahogy ízeiben kitapintható volt, idézzük állításaink bizonyítására Marx és Engels 1843-ban megjelent, *A szent család vagy a kritikai kritika kritikája* című könyvéből a költeményre vonatkoztatható részleteket [Franz Mehring: *Irodalmi tanulmányok*, 1950. 119–120. oldal].

A párhuzamok, az azonos gondolatmenet, érvelés, szemléletmód nem kétséges tehát. És hogy ilyen magas rendű költészetté válhatott éppen József Attila élményvilágában és éppen 1933-ban, azt költészetének eddigi elemzése és életrajzi adatainak ismerete világossá teszi. Láttuk e fejtegetések során, hogy már a *Döntsé a tőkét ne siránkozz* kötet verseiben is élt egy igényesebb szemléletmód, ez nyilatkozott meg a *Külvárosi éj* verseiben, külön a *Munkások* és a *Külvárosi éj* címűben, sőt ezekben némi egyezéseket is felfedezhetünk *A város peremén* problematikájával, a *Munkások* címűben főleg a második és az utolsó versszak, a *Külvárosi éj*-ben pedig a huszonhetedik sor és az utána következők:

*S odébb, mint boltos temető,
vasgyár, cementgyár, csavargyár.
Visszhangzó családi kripták.
A komor föltámadás titkát
őrzik ezek az üzemek.*

*A raktár megfeneklett bárka,
az öntőműhely vasladik
s piros kisdedet álmodik
a vasöntő az ércformákba.
Minden nedves, minden nehéz.*

Azonban a költő *A város peremén*-ben eljutott egy romantikamentes munkás és munkássors ábrázolásáig, tudományos igényvel nyúlt a kérdéshez „tudatos jövőbe” látóan, az „adott világ varázsainak” mérnökeként. Ezt pedig nem lehetett megvalósítani, csakis a filozófia felszívásával, költészetté alakításával. József Attila e versében éppen ezt az átalakulást figyelhettük meg. A konkrét helyzet, a valóságos munkássors egyszerre történelmi távlatot kap, a múltból következik a jövő, a munka és a maga rossz, embertelen, eltárgyasodott életében meglátta a történelem dialektikáját, azt, hogy enélkül nem születhet meg a „piros kisded”, „a tudatos jövő”, az elme gyönyörű képessége, a rend nem szabadul fel, és nem teremődhet meg a társadalom, a termelési erők és az érzelmek összhangja. Ebből a felismerésből szárnyaló vers született, a forma és a tartalom szerencsés pillanata: a szabad és alig kötött

verssorok, a csendben, észrevétlenül csendülő rímek keretében a fenséges gondolat szabadon szárnyalhat, a metaforák, a hasonlatok könynyedén, valódi versbravúrral követik a gondolkodás, elemzés meglátásait, és messzeágazóan árnyalják és fejezik ki. A történelmi materializmus hatalmas ódájában a konkrét magyar társadalmi helyzet költői képeinek mikrokozmosza él. Egyszerre van benne szó a város peremén élő költőről, a magyar munkásosztály elnyomatásáról és a világ politikai és társadalmi harcának állásáról. Ennyire a részletekbe és ugyanakkor ennyire az egyetemes munkássorsba hatoló szemlélet az, ami lehetővé tette e vers megszületését; ez a szemlélet pedig a marxizmus filozófiai iskolájában kovácsolódott költői fegyverré is.

A város peremén gondolatmenetét ismétli meg, más hangszerelésben az *Elégia* című versében is, amely közvetlenül *A város peremén*-nel együtt fogant, szemmel láthatóan ugyanegy élmény hatására. De itt már bizonyos eltolódások is megfigyelhetők: sokkal nagyobb szerepet játszik a vers mondanivalójában a költő látta magyar proletársors, a maga egyéni életének sötétbe boruló ege, reménytelensége. Mintha *A város peremén* végén a már jelzett befejezetlen gondolatot folytatná, az ott elhallgatott, oda nem illő gondolatoknak és érzéseknek adna hangot az *Elégiában*. A műfajmegjelölés, amely egyúttal cím is, ezt a sötétben látást, a fájdalmas harcot rögzíti. Ha *A város peremén*-ben a jövő, a „tudatos jövő” optimizmusa világít be minden komorságot, itt a pillanatnyi helyzet fölötti kétségbeesés ül tort. De a költő is nagyobb mértékben nyomul be a versbe, szinte központi helyet foglal el. A magának feladott kérdések, a sorsa felmérésének következményei soha fájdalmasabban nem nyilatkoztak meg, mint éppen ebben a költeményben, de ugyanakkor hovatarozásának kérdése, érzelem- és gondolatvilágának, társadalmi emberi lényének legrejtettebb rugói sem villannak fel ennyire, mint éppen itt. *A város peremén*-ben feltűnt árnyék itt az egész eget beborítja. A sötétség körvonalaiban azután így kapja meg a maga alakját a költő maga is. Mintha a két kép, *A város peremén*-ben rajzolt és az *Elégiában* meglátott ugyanannak az egy problémának két oldala lenne. *A város peremén* a fény, az *Elégia* az árnyék. De a mindent vizsgáló szenvedély is ugyanaz mind a kettőben. A vers kezdete ugyanis rögtön ezt a hangulat- és magatartásbeli különbséget intonálja:

*Mint ólmos ég alatt lecsapódva, telten,
füst száll a szomorú táj felett,
úgy leng a lelkem,
alacsonyán.
Leng, nem suhan.*

A város peremén-ben suhant, szárnyalt, lobogott. Itt, a „valóság nehéz nyomait követve” csak „leng”, tűnődik és kérdéseket tesz fel önmagának. A kemény lélek, lágy képzelet költője áll itt ismét osztálya és a maga sorsával szemben, de sokkal jobban egyéniségének befolyása, a pillanatnyi társadalmi helyzet nyomása alatt. Önnönmagán és eredetén elmélkedik. Már nemcsak a bánatáról van szó, amely nem tudja lemosni a gond szennyét, ez a bánat millió embernek, osztályának bánatával keveredik. Legfőbb gondolatai azonban itt is azonosak *A város peremén*-beliekéhez:

*Az egész emberi
világ itt készül. Itt minden csupa rom.*

*. . . Itt a lelkek
egy megszerkesztett, szép, szilárd jövőt
oly üresen várnak, mint ahogy a telkek
köröskörül mélán és komorlón
álmodoznak gyors zsidongást szövő
magas házokról . . .*

A város peremén problematikája tehát ez is, de a döntő kérdések ezek a versben:

*Felelj –
innen vagy?
Innen-e, hogy el soha nem hagy
a komor vágyakozás,
hogy olyan légy, mint a többi nyomorult,
kibe e nagy kor beleszorult
s arcukon eltorzul minden vonás?*

Magadra ismersz? Itt a lelkek . . .

És végül a legnagyobb kérdés, a legnemesebb felelet is a kérdésre:

Tudod-e . . .

A legszebb és egyben legfájdalmasabb vallomás ez, amit valaha is a munkásosztályhoz írtak. A filozófiai inspirációk itt is világosan felismerhetők. Ha *A város peremén*-ben a történelmi materializmus kérdésköre nyert lírai megfogalmazást, itt az egyénnek és a közösségnek,

az embernek és osztályának a viszonya cseng. A lírai hév azonban sokkal nagyobb hatású, mint *A város peremén*-ben. Legbensőbb énjéből szakadnak fel ezek a szenvedélyes vallomások. Nem szabad soha elfelednünk, hogy olyan korban hangzottak el, amikor veszélyt jelentett ilyen nyíltan megvallani osztály-hovatartozását, a költőnek olyan korszaka volt ez, amikor a párt mereven elzárkózott tőle, mintegy meg- és kitagadva legnagyobb fiát. Ez a motívum kel ismét életre évekkel később *A Dunánál* című versében is a munkásosztály történelmi hivatásának, a múlt öröksége letéteményesének nagy vallomásává válva. Ugyanakkor az *Elégiában* új fényben jelenik meg a táj, a környezet is, amelyet *A város peremén* sötétsége helyett egy jobban megvilágított, aprólékosabban megrajzolt környezetrajz tesz még pontosabbá, líraian hitelesebbé. Csak a távolság más, ahonnan a költő nézi őket. *A város peremén*-ben távolabb áll a tájtól és problematikájától, minthogy történelmi távlatból szemlél mindent, itt olyan közel áll, hogy a legkisebb részlet is megvilágosodik, a legkisebb nesz is meghallható. Íme mind a kettőre egy példa:

*A buckákról néha gyüszünyi homok
pereg alá . . . s olykor átcikkan, donog
egy-egy kék, zöld, vagy fekete légy . . .*

És ehhez a képhez és ezekhez a versekhez tartozik a *Téli éjszaka* is, a tiszta, a jéghideg, acélkemény értelem seregszemléje a táj felett. Itt is a város peremén járunk, itt is a probléma hasonló, de egészen sajtószerű módon megoldva: a téli éjszaka ridegségébe, csendjébe áthelyezve a fentebb elemzett versek tájelemeit. Ebben a kísérteties fényben, amelynek hasonlata csodálatosképpen az elme működése:

*Tündöklök, mint a gondolat maga,
a téli éjszaka.*

De a tél ilyen nagy erejű képe, kristályosan tiszta tündöklése csakis a külvárosokból látszik ilyennek, ahol az emberek lábára „rálép” a tél, és „gyártja a kínok szűrő fegyverét”. A csontig fagyott ember érezheti így:

*s a csönd kihűl. Hallod-e csont a csöndet?
Összekoccannak a molekulák.*

*Milyen vitrinben csillognak
ily téli éjszakák?*

[De akár úgy is érthetjük: a szoba kihűlt.]

Ugyanígy a maguk módján kiegészítik az itt felvetett problematikát, mintegy részleteiben oldva meg azokat, a *Falu*, a *Levegőt!* és a *Hazám* című versei. Ezeknél is azonban szembetűnő, hogy *A város peremén* és az *Elégia* filozófiai gondolatából sarjadtak ki mintegy konkrét példaként az állítások, a filozófiailag megértett valóság igazolására.

Ezekben a versekben három mozzanat szerves összefonódását figyelhetjük meg. Ez a három mozzanat pedig a marxista filozófia, a magyar munkásosztály konkrét helyzete és a költő egyéni életének, sorsának elemei. Mind a három döntő módon szól bele József Attila e korszakának alkotásaiba, formai és tartalmi szempontból egyaránt. A költő mesterségének, képességének teljében alkotta meg őket. Mondottuk már, hogy ebben a korban jutott el a magyar társadalomnak és benne a magyar munkásosztály sorsának egyetemesebb szemléletéhez, ugyanakkor a maga egyéni perspektívájában elveszített minden reményt. Ezek a versek és a filozófiailag így felfogott társadalmi szemlélet tette lehetővé, hogy míg egyfelől az egyéni bajait, komplexusait megszólaltató versek döbbenetes kifejezői lehettek az egy ember testi és lelki, sőt társadalmi tragédiájának is, ugyanakkor érvényükben zártak, soha, egy pillanatra sem érintik magának a munkásosztálynak a jövőjét, még akkor sem, ha a kettő szervesen egybefonódik a költői kifejezésben. Csak a kifejezés, a gondolkodás, világlátás, szemlélet olyan tiszta és makulátlan költője fogalmazhatta meg így a verseket, mint amilyen József Attila is volt. Szemléletének távlata volt, soha nem tévesztette össze sem a dolgok, események sorrendjét, sem az okokat és okozatokat. Éppen ezért legnagyobb jelentőségét költészetének nem szocialista realista, vagy antifasiszta voltában kell látnunk, hanem materialista szemléletében, ember és világnézet szerves egységében. Erre pedig a már elemzett verseken kívül talán legszebb példa az *Óda* című költeménye és az *Eszmélet* nevet viselő versciklusa.

József Attila ugyanis az anyag gyermekének vallotta magát. De ennek az anyagnak jelzője is van az ő szóhasználatában, ezt *A város peremén* egyik variánsában leljük meg, ahol is megértett anyagról beszél. Tehát az anyag szót a marxista filozófia értelmezésében használja. Filozófiai vizsgálódásainak csúcsaként, mint már láttuk, a költő legszemélyesebb élményeként; sőt érzelmként tudta megszólaltatni a világ megismerésében tett fölfedezéseit. Az ösztönéletében támadt rendellenességek kiküszöbölése egyik célja volt ennek, azután kiterjedt a társadalmi élet változásainak, törvényszerűségeinek megértésére, saját helyzetének felmérésére és a világegyetem, az egész anyagi világ törvény-

szerúségeinek megértésére, amelyben az ember és gondolkodása, érzelmvilága egyazon törvényeknek engedelmeskedik. 1933-ban, amikor a megszületett költemények alapján filozófiai érdeklődése a legintenzívebb, alkotja meg az *Ódát*, a szerelem és a „megértett anyag”, a filozófiailag, gondolatilag felfogott örök természet ünneplését.

Az *Ódában* az anyag törvényszerűségeit megjelenési formájában érzékeli és érzékelteti, egy pillanatig sem elvont, filozofikus. A „mindenséget” bírta itt szóra szerelmi mámorában. Innen a versből kihangzó kétféle jelentés, amely végső fokon és a fentiek alapján értelmezve, mégiscsak egységet jelent. A vers felületén a szerelmi elragadtatás hullámai csapkodják a forma szelíd és simuló partjait, mélyebben egy szerelmi találka történetét fedezhetjük fel, magja pedig a szerelemmé vált anyag költészetté alakulása. A versből, mintegy kihangzásképpen felkeng a költőnek a nagy-nagy lelki magánya is, amelyben már ezekben az években élt. A Flóra-versek szenvedélyes hangja és érzelmi viharzása tombol már ebben is. A szerelemmé vált anyag és a költőnek a szerelemhez fűzött illúziói kristályosodtak ki az *Ódában*. Az érző anyag ünnepe ez, a nagy magányosság vallomása a legemberibb vágyak egészéről.

A vers három fő része és a hangban, stílusban, mondanivalóban különálló, de a vers egész értelmét megadó mellékdal szerves egységet képeznek. A mellékdallal mintegy lehorgonyozza a költő a magasba röppenő gondolatot, ezzel konkretizálja a maga életének pillanatához. Mert a pillanat szülte ezt a verset, egy késő délután boldog légyottja a költő sok szerelmi konfliktusa közepette. Szinte visszhangzik a költemény a magányosságtól, a szerelmi elragadtatás csak még jobban hangsúlyozza a szerelemre vágyó költő hiányérzetét. Fények és árnyak játéka, az ellentétek között hányódó érzés panaszdala is ugyanakkor. Már az ötödik sorban ez szólal meg:

*Szoktatom szívemet a csendhez.
Nem oly nehéz –
idesereglük, ami tovatűnt,
a fej lehajlik és lecsüng
a kéz.*

Szinte jelképes ez a lehajtott fej és a tehetetlenségében, magányosságában lecsüngő kéz, amely a beteljesülésre, a mámorra, az ölelésre, emberi melegre vágyódik. A lélek sötétsége körül a táj fényei villódnak:

*Itt ülök csillámló sziklafalon.
Az ifjú nyár
könnyű szellője, mint egy kedves
vacsora melege száll.*

Nézem a hegyek sörényét . . .

És azután a kitörés a türelmetlen várakozás, csüggedt pillanatok topogása után! Ez a vers második része. A türelmetlenség, amely lassúnak látja a feléje siető kedves mozdulatait, most egyszerre gátat szakít: ömlik a vallomás.

De még mindig a lecsüngő kéz, a lehajtott fej súlyos gondolatait bogozza, még nem szabadult fel. Még magáról beszél, „a szív legmélyebb üregeiben / cseleit szövő fondor magány”-ról, az „életem csúcspontjai közt, a távol közelében”, „verődve földön és égbolton” életről. Az ösztönök nagy lakomája ez, ahogy a költő felszabadul a találkozás, az együttlét első sutaságából. Most már [harmadik rész] árad a nagy vallomás.

És a szerelmi beteljesülés közben szólal meg a „mindenség” az elme közegében, az ösztönök „savával” belemarva oda, és kitölti az anyagot, eggyé válik az anyaggal, a lényeggel. Az „öntudatlan örökkévalóság” zeng a testeknek ezen az ünnepén. Az eggyé válás, eggyéolvadás elragadtatott hangjai ezek, az érző anyag beszél, és költői képeket nyílik: „Vérköreid . . .” [negyedik rész].

De vége az ekstázisnak. Milyen józanon csengnek a szavak, és milyen fájdalmasan. Szinte hihetetlen magának a költőnek is minden, ami vele történt.

Óh, hát miféle anyag vagyok én . . .

A szerelmi lázban felélt kérdések csak most döbbennek fel teljes valóságukban, és a kételkedés küszködik az örömmel, amikor a kedves távozik már. Ezt intonálják a sorok:

*Mint alvadt vérdarabok
úgy hullnak eléd
ezek a szavak.*

Távozó, lefelé menő léptek ütemeire zeng fel most már az újra magára maradt költő fájdalom, vágya, szerelme és féltelme a magányától, amely majd tovább „szövi” cseleit. Most már könyörög is.

De ismét csak kezdődik minden előlről, egyedül van:

(Milyen magas e hajnali ég! . . .)

Csak az emberi élet, a társ utáni vágy zokog a mellékdalból, amely hangban is jelzi, hogy már csak vágyak dalolnak belőle.

[Mellékdal]

Az életrajzi elemek megjelenésével teljesedett ki tehát a költemény. A fájó anyag uralkodását a költő már nem tudja filozófiává sem oldani. Az értelem kristálytiszta vize így kapja meg a szomorúság árnyát, így kap filozófiája is konkrét és szubjektív tartalmat, mert nála a filozófia síkja és az élet síkja egybeesett, egy volt. Elég, ha e helyen utalunk néhány ilyen szempontra: az ő fogalmazásában az emberi lét társadalmi létet jelent, a társadalmi lét pedig lehetőséget, hogy a világ megváltoztatásán dolgozhassék. Ugyanilyen távlatot kap az ember és a természet viszonya is nála. A természetnek az ő felfogásában nincs öntörvénye, ezért olvashatott ki társadalmi bajokat a természet képeiből, és ezért olvadhatnak bele szervesen legegységesebb mondanivalójába a természetből vett képei és hasonlatai. Az anyagi világ egysége és egységében sokfélesége nem tőle idegen valami, ahol vendégként baranbolhat, hanem egyazon törvényeknek engedelmeskedik az is, a társadalom is, a költő is. Ezért írhatta így az *Ódában* is:

*A lét dadog,
csak a törvény a tiszta beszéd.*

A törvény pedig mindig a természet és a társadalom törvényeinek azonosságát is tartalmazza.

Befejezésül át kell még tekintenünk az *Eszmélet* tizenkét versének problematikáját, hiszen az mintegy tizenkét villanásban összegezi a költő egész fejlődését, egyszersmind önéletrajz és világnézeti valloolás, összefoglalása egy életnek és egy élet eszmélkedéseinek. Érdekes kísérlet ez: egészen elvont módon megfogalmazni egy élet múltjának néhány kristályosodási pontját.

Az első a születésé, a fiatalságé, ezé a lebegő „csilló könnyűség”-é, a tavaszé.

A második a valóság rászakadásáról szól, az élet és az álmok ketősségéről. Az álomban az élet tarkasága ötlött fel, minden szép volt, rendezett világ volt. Az élet a valóságban „vas világ”, és minden tőtágast áll:

*Nappal hold kél bennem s ha kinn van
az éj – egy nap süt idebent.*

tegyük hozzá: a szebb élet álma ez.

A következő életrajzi adalék, a szegénységéről vall benne. Az egy ember életénél keres biztatóbbat, realisabbat. De erre rámegy az élet, az egy ember élete. Vagy jólét, vagy a „bizonyosabb” keresése:

*ügyeskedhet, nem fog a macska
egyszerre kint s bent egeret.*

A negyedik filozófiai, gondolkodásbeli eredmény, a természet törvényeinek megismeréséről szól. A múlt érthető, áttekinthető, a jövő majd szép lesz, de a jelen sivár, „széthull darabokra”. A kor képe: káosz. És ő ebben a káoszban lelte meg a törvényeket.

Azután ismét egy életrajzi adalék. Lecke a társadalom életéből, a magántulajdon védelméről és a szegények nyomorúságáról.

A hatodik már nyíltan vall:

*Ím itt a szenvedés belül,
ám ott kívül a magyarázat.*

És még egy felismerés:

Rab vagy, amíg a szíved lázad –

Csak egy kiút van, egy igazságosabb társadalom megteremtése. Együttal romantikus társadalomszemléletének korszaka felett is az ítélet itt hangzott el.

Forradalmi korszakán tart szemlét a hetedik versben. A törvényt kereste, amely majd magyarázatot ad, és a jövőbe mutat, de, és ezt saját életén mérte le (neki pedig éppen ez volt az élete álma: „álmaim gözei alól” – ahogy itt énekelte), ebben is csalódnia kellett:

*s láttam, a törvény szövedéke
mindig fölfeslik valahol.*

A nyolcadik a szabadság elvesztését, a csupa börtön-, csupa csőzvilág jelenlétét vallja. Még ifjúsága emlékeiben szabadságra lelhetne, de minek?

*. . . S hát amint fölállok,
a csillagok, a Göncölök
úgy fénylenek fönt, mint a rácsok
a hallgató cella fölött.*

Majd ismét egy kesernyés panasza, vallomása életéről:

. . . nem tudok mást, mint szeretni

de azután a legfájóbb felkiáltás, ahogyan csak az a költő fakadhatott ki, aki szeretetre született, és kegyetlen, késhegyre menő harcot kell vívnia:

*görnyedve terheim alatt –
minek is kell fegyvert veretni
belőled, arany öntudat!*

Mi más ez, mint a költő tragédiája három tömör és pontos sorban?

A tizedik vers a halálé. A költő fiatalon ismerkedik vele, árnyéka, az öngyilkosság palástjában fiatal kora óta kíséri.

A polgári boldogság a nyugalmas élet, a jóllakottság, de a pocsolyába fetregés, a megalkuvás képe is kísértésképpen itt van a versben, mintegy ellentétéként a szenet lopó, éhező költői életnek.

Az utolsó pedig a költő realitásának villanásszerű, de mégis pontos képe. Kiesett az életből, a napok szállnak fölötte, ő meg csak könyököl és hallgat: egyszóval nem él, csak tengődik.

Legutóbb ilyen módon, ilyen lapidárisan, tömören és röviden 1928-ban összegezett a *Medáliákban*. Az azóta eltelt hat év persze sokszor végigszántott ekéjével a költő lelkén. De akkor még a harcos esztendők teljében írta őket, az *Eszmélet* már egy kiegészített lélek vallomásaiból képződött. Ott élénkebb, tarkább a stílus, gazdagabb a szókincs és fűgőbb a gondolat, itt a gondolatok lassúbbak és súlyosabbak, a kifejezés pedig a lehető legegyszerűbb és legpontosabb. Mint aki megszabadult már a szenvedés tűzében égve, lehántott magáról minden fölöslegest: ha hozzáér valaki, rögtön az élő húsba mar.

Ezzel a felfokozott érzékenységgel, a világ minden érintésére fájdalmasan felszisszenő jajjal kell zárunk ezt a korszakot, amely a költő halálával a halhatatlanságba visz. Annál is inkább jogosan tehetjük ezt, mert éppen ez az a korszaka, amelyben a legtöbb nagy emberi és művészi verse született meg. És nem véletlenül: a fájdalom szülte őket.

„A mű, amit a költő haláláig alkot, halálával hirtelen *egész* lesz, s a kompozíció, melyet élteben szinte testével takart, a test sírbahulltával válik láthatóvá, fényleni és nőni kezd . . . És Önöknek s nekünk, kortárs-költőknek megadatott az, hogy láthattuk a bámulatos metamorfózist, mikor egy folyton épülő mű teljesen készen átfordul az időtlen öröklétbe, s ehhez az kellett, hogy egy csodálatos kedvességű fiatal férfit kiszedjenek a tehervonat ütközői közül, és összetört tagokkal és régen összetört lélekkel eltemessenek Balatonszárszón. Furcsa érzés és rettentő tanulság. S hányan *tanúk* erre itt tudatosan? – nézek körül. Elönt a keserűség. Még tapsoltok? [. . .] a tiszta és mindig világosságot áhító lelken törvényszerűen teljesedett be a sors. Megalázó szegénységben élt, folytonos és egyre szaporodó politikai csalódások között. Ilyen *természetes* halált csak egy költő halt még a magyar irodalomban, Petőfi Sándor . . .”

Így emlékezett az immár huszonöt esztendeje halott költőre a halálhír kapcsán, a friss fájdalom égésében Radnóti Miklós, aki szintén egy tragikus halál várományosa volt. A halál tényéhez, s ahhoz, amit a valóság melegével a másik költő leírt, nincs mit hozzátennünk. Csak annyit, hogy a felemlegetett törvényszerűség az abszurdum logikája volt: logikusabb módon megjelenő halált szinte el sem képzelhetünk neki, aki a magyar költészetben egyedülállóan, s talán az egész modern világirodalomban is, a magánynak, az eltárgyasultságnak, az egyedüllétnek, a felbomló énnel olyan élményeit hordozta testében, az egzisztenciális, sőt, egzisztencialista lét olyan kérdéseit vetette fel, s mindebből olyan magasrendű költészetet alkotott, amelynek körvonalait és mélységeit eddig szinte fel sem próbáltuk még mérni, s amilyen magános és meg nem értett volt életében, költészete sorsa is ezt vitte tovább: mindenről szó esett vele kapcsolatban, csak éppen azokról a mozzanatokról nem, amelyek az embert és költőt, költőt és korát annyira egygé forrasztották, életművét egységessé és ne szégyelljük kimondani: modernné tették.

* A költő halálának huszonötödik évfordulója alkalmából írt szöveg (1962) – a szerk.

Hosszú s kanyargós utat kellett megtennie addig, míg eljutott élete utolsó napjai egyikéig, amikor megállt Victor Hugo *Ultima verba* című verse fölött, s elolvasta: „La conscience humaine est morte . . .” – Az emberi értelem meghalt . . ., s lemondjon arról, amit addig oly szenvedélyesen vállalt, védett és szeretett: az életéről, és a filozófiai öngyilkosság elméletisége és vállalása után a kerek alá vesse magát.

„Az emberi értelem meghalt . . .” – döbbenetesen csengő szavak a halálba készülõ költõ fülében, és döbbenetesen hangzanak még most is, huszonöt esztendő után, s ha jól megnézzük költészetét, azt látjuk, hogy minden útja, életéé és gondolkodásáé egyaránt errefelé vitték, s életműve lassú, de a bizonyosság erejével ható felkészülés volt erre a felismerésre, amely végsõ fokon a halállal egyenlítette ki az életét, és lezárta költõi életművét.

Ma még nehéz lenne megmutatni azt a pillanatot, amikor elindult ezen az úton. Egy időszak, amikor maga a költõ is lázasan kutatott emlékeiben: hol is kezdõdött nála ez, hol fogamzódott meg benne a gondolat, hogy a lét tulajdonképpen nemlét, hogy az ember élete egy rettenetes pokol, hogy lelkébõl a magány üvölt, hogy rideg és borzalmas úr tátong az emberek között, s mindent megragadva tart az emberi élet determináltsága: nincs remény és nincs menekvés, a világ börtön és az ember a „semmi ágán ül” egyedül a csillagokkal. Ha pedig megszólal, szavaiból a nem-ek és nincsenek, a semmik dalolnak, az ember csak hiányairól tanúskodhat, s a mikro- és makrokozmosz egyaránt nyomorúságát példázza.

Szelíd, polgári költõnek indult, a „szépség koldusa” akart lenni, s ha nem ragadja el a sorsa, talán egy Somlyó Zoltán vagy egy harsabb hangú Juhász Gyula, a Nyugat megtúrt énekese vált volna belõle, aki sohasem áll meg a maga mélységei felett, nem meríti hálóját önmagába úgy, mint õ tette, miután megjárta Bécs és Párizs emigráns forradalmárainak útját, és kijárta a marxizmusnak és a munkásmozgalomnak azt az iskoláját, amit a húszas évek vége és a harmincas évek eleje kínált neki. Ő azonban nem tudott megállni: Bécs után Párizs, Párizs után s az anarchizmus után a szervezett munkásság s Marx szövegei következtek, Marxot pedig Hegellel kezdte olvasni, s milyen csodálatos, hogy *A tõke* elsõ kötetének közgazdasági képletei mögött megsejti a filozófus Marx gondolatait is, amelyeket éppen azokban az években tesznek majd közzé a *Gazdasági-filozófiai kéziratokban*. Felfedezi az elidegenültséget, és ennek segítségével megérti a proletársorsból következõ élethelyzeteket, s filozófusként kezd gondolkodni akkor, amikor ez a legnagyobb eretnekségnek számított a munkásmozgalomban és abban a szocialisztikusnak nevezett irodalomban, amelyet a

munkásmozgalom ilyen jellege életre hívott. Alapos természettudományos, filozófiai, közgazdasági műveltsége pedig olyan gondolkörök jelenlétét is biztosította költészetében, amelyek kora költészetében, különösen a magyarban, szinte nem is találhatók. Elgondolja a negatív univerzumot is – csúcsaként ennek az új vonású műveltségnek és gondolkodásnak, ugyanakkor erősen antropologikus szemléletével ezt a természettudományos elgondolást kiterjeszti az emberi világra is: negatív létről, azaz nem-létről is tud, s attól sem riad vissza, hogy kortársaival ellentétben, a disszonanciákból konszonanciákat halljon ki, s a harmóniát dialektikusan értelmezve, azt disszonáns elemekből építse fel. Szemléletének ugyan az ember a középpontja, de nem úgy, ahogy azt az ókortól kezdve egészen az újkorig, az emberek szemléletében pedig szinte egészen máig is tartották, hogy a világmindenség fókuszában a Föld és rajta élve az ember áll. Szemléletében az univerzum egységes, s minden részlete az egészet tükrözi s hordozza szellemét. Ezért írhatta le a szerelmi elragadtatásban:

*Hullámozó dombok emelkednek,
csillagképek rezegnek benned . . .*

s az emberi viszonyok képét adva a *Téli éjszakában*:

*A hideg űrön holló repül át
s a csönd kihűl. Hallod-e, csont, a csöndet?
Ősszekoccannak a molekulák.*

Mint ahogy ezt a képet idézi fel szenvedéseiben fetrengve:

Miben hisztek, ti makacs égitestek . . .

Ugyanazon egy világnak a keretei között mozgott, így egyformán mondhatta azt, hogy

*Én fölnéztem az est alól
az egek fogaskerekére –
csilló véletlen szálaiból
törvényt szőtt a mult szövőszéke
és megint fölnéztem az égre
álmaim gőzei alól
s láttam, a törvény szövődéke
mindig fölfeslik valahol.*

és azt:

*Ne légy szeles.
Bár a munkádon más keres –
dolgozni csak pontosan, szépen,
ahogy csillag megy az égen,
úgy érdemes.*

De ebből a szemléletből következően láthatta magát a „semmi ágán” is:

*A semmi ágán ül szívem,
kis teste hangtalan vacog,
köréje gyűlnek szeliden
s nézik, nézik a csillagok.*

A talaj, amelyen állt, az a talaj és televény, amelyen a modern európai költészet nőtt fel: az elidegenültség, a „tárgy–egyén” gondolatvilága, analitikus felmérése ez a talaj, mégha nem is onnan indult el, mint az európai költők legtöbbje, ugyanis azok a polgári lét, József Attila pedig proletárlét tapasztalataiból indult ki, s természetesen a végcélok sem azonosak, de az a pont, ahol a valóság költészetként szólalt meg, a metszéspontok egyik vagy nagyon közel állnak egymáshoz, hiszen mind a modern európai polgári költészet, mind József Attila az elidegenültségből táplálja fel verseit, az elidegenültség századunk már világméretűvé nőtt, univerzális jelenség: törvényei polgárra, proletárra egyaránt érvényesek, csak hogy költőnk azt is tudta, amit a legtöbb polgári költő nem tudott: ő megnyerte a marxista filozófiában ennek az elidegenültségnek a tudatát is. A jelen és a jövő dialektikus ellentétei költészetében olyan sajátságok, amelyek manapság talán a legnagyobb tanulsággal bírnak: József Attila a negatív világ éneklésével megszerezte annak a pozitívumnak a birtokát is, amely univerzumának bizonyos egységet tudott biztosítani – a totalitásnak egy olyan ígérését hordozza, amelynek megsejtését is nehezen lehet elképzelni a mozgalmi költészet, szocialista realizmus vagy polgári módon. Igen kézzelfoghatóan mutatkozik meg ez a totalitás *A város peremén* és az *Elégia* ikerverseiben. Külön-külön tele vannak disszonáns elemmel, csak együttolvasásuk és együtt-értelmezésük mutatja meg, hogy itt nem két külön világról, hanem egyetlen világ két arcáról van szó, egyik a másik nélkül elképzelhetetlen.

S ami még fontosabbá teszi ezt a felismerést, az az, hogy a költőnek egy pillanatra sem kell kimozdulnia önmagából. Kegyetlenségnek tűnik, ha azt mondjuk, hogy az a sok szerencsétlenség, amely életét alakította, a költészet nagy nyeresége volt, hogy a versben ezerszer

kompenzálódott mindaz, amit emberként elvesztett, hiányaiból következően elszenvedett, örületében bolyongva átélt. Szubjektivitás, az egyéninek ez a magas fokú megjelenése ez nála, amelynek zászlaját oly magasra emelte századunk, de bárhova is nyúljon ebben az egyéni, s atomjaiig szubjektív világban, egy egész világ rándul bele, tehát verseiben nem álobjektivitással találkozunk, hanem a valódival, hiszen érzelmi-gondolati világa egyetemes érvényt nyert, mert az objektív világ valódi jellegzetességei között járt, s amikor úgy tűnik, hogy a legszubjektívebb problémáiról beszél, azokról, amelyek csak rá és senki másra nem tartoznak, akkor mutatkozik meg, hogy szavaiból a világ beszél. Komplexusai, hiányai, örülete panaszai világhiányok is egyúttal: az univerzum arca néz reánk. A „semmi ágán” ült például a kor is, amelyben élt, a reménytelenség világméreteket öltött, az örület a második világháború felé tántorgó emberiség sajátja volt, a magány ott üvöltött minden szobasarokban, az öröm álommá vált, a szeretet szenvedés volt, az „arany öntudat” fegyverré lett, a természet „téli éjszakává” alakult, s az ember vacogva élt a „csupa-csész világban”, az emberi értékek devalválódtak, az ember „a senkibe hajózott”. József Attila pillanata, s a koré is az volt, amit az *Eszmélet* negyedik darabjában énekelt meg:

*Csak ami nincs, annak van bokra,
csak ami lesz, az a virág,
ami van, széthull darabokra.*

Megosztott föld, „farkasverem-világ”, hasadt lelkű emberiség, tárgy–egyén – íme József Attila világának és életlátásának néhány fontos címszava, az a filozófiai gondolat, amely összefogja költői világképét, s amely gondolkodási körét is jellemzi, azokra a forrásokra mutat, ahonnan versei buzogtak.

S most felmerülhet a kérdés: eddig miért nem beszéltünk költészetéről, hiszen ezen a helyen s a halála huszonötödik évfordulóján a költőre akarunk emlékezni, ki a világ dolgait esztétikumká transzformálja s katalizátora annak a metamorfózisnak, ahogy az adott világ „varázslai” verssé, költői kifejezéssé alakulnak. Érzésem szerint egyetlen pillanatra sem hagytuk el költészetének a talaját, csupán erősebben igyekeztünk meghúzni azokat a gondolati elemeket (s ezeket a költő esztétikumából olvastuk ki, a versekből olvasztottuk ki), amelyek költészetének legfőbb vonulatát jellemzik. Mert lehet-e méltóbban emlékezni a költőre, minthogy nagysága méreteit akarjuk körüljárni, s igazi arcát keressük, igazi énjét, és abban a gondolatiságban keressük azt, ami

költészetének a legnagyobb eredménye s életének legértékesebb gyümölcse? Mert európai méretű és jellegű költő volt – mondjuk ki: talán nagyobb, mint Ady Endre, aki a magyar világban évtizedek múltán valószínűleg azt, ami akkor már régen Európa sajátja volt, s Baude-laire-re esküdött akkor, amikor Párizs utcáin már Apollinaire bolyongott, az *Égőv* Eiffel-tornyát s a Mirabeau hídról a Szajnát álmodta. József Attilában ugyanakkor a háború utáni Európa szellemi mozgalmi jelennek meg költészetté és gondolatává válva. Camus és Sartre gondolatainak az elődje is volt, a *Szűszifosz mítoszá*nak és *A pestis*nek („Ős patkány terjeszt kórt miköztünk . . .” – énekelte a költő), valamint Sartre *Négy fal között* című drámájának gondolataira, élethelyzeteire döbbenhetünk verseit olvasva, minthogy a negatív univerzum is csak a háború után került be fizikai világképünkbe. Humanizmusának egzisztencialista vonásai mellett, de ide kell sorolnunk Kafka világát is, a marxizmus egy teljesebb értelmezésének igényét hirdette meg, s elég, ha a mai jugoszláv filozófiai gondolkodás tárgyára és eredményeire utalunk a marxizmus humanista alapjainak felderítése terén.

Ha a mai költészet, az a legnagyobb s legértékesebb, a makro- és a mikrokozmosz bűvöletében él, s ebben él a művészetek mindegyike, akkor költőnk életművét is erre a magas európaiság szintjére helyezhetjük. Versei atomjaiban, a versmolekulákban, amelyekből egész költészetének anyaga tevődik össze, ott él a makro- és mikrokozmosz világa. A kifejezés hordozza ezeket, s az a szubtilis analízis építi őket, amely a legnagyobb költői érzékenységgel azonos. Amikor gondolatairól beszéltünk, a költői kép erejét idéztük, a nyelvet, amely szakított a magyar irodalom áramlataival, népiesekkel, urbánusokkal, szocialisztikusokkal egyaránt – univerzálissá vált, a totalitást hirdetve itt is, mint nagy kortársa a zenében: Bartók Béla. Gondolat és kifejezés egysége ez, s ez az, ami összefogja költői életművét, és szembehelyezkedik azokkal a tendenciákkal, amelyek a költőt fel szeretnék parcellázni, s életművéből a „népies” vagy a „munkásmozgalmi” jelleget emelve ki, meg akarják hamisítani azt, ami benne a legnagyobb volt. Költészetének igazi jellege a harmincas évek elején bontakozott ki, s attól kezdve beszélhetünk valóban József Attila-i költészetről, amikor már levetkőzte a hatásokat, s a maga világát építhette. Ez a költészet pedig cáfolata a fent említett tendenciáknak.

Eljött az ideje, hogy végre igazi arcába tekintsünk, s rehabilitáljuk költészetét. Sokszor elfeledkeztünk róla, amikor európaiságról s modern költői nyelvről, képalkotásról, életérzésről beszéltünk. Messze partokon kerestük az aranyat, de nem tudtuk, hogy ott lapul meg könyvespolcunkon. Európai igényesség és világkép, de nemesebb kiadás-

ban és megjelenési formában, mint nyugati példaképeink példázhatták: József Attilában az a totalitás mozdult meg, amely az egész új magyar irodalomban talán az egyetlen valóban példamutató: eredményeivel és tanulságaival egyaránt. Elérhetetlen? Nem! De az út, amelyen ő járt, a megváltozott körülmények, emberi helyzetek, a költő és kora új jellege ellenére is, költőnek a mai világban, az egyetlen járható, s ez a gondolat és gondolkodás útja, amelyben az érzelem is gondolattá válik, mint nála is. Korunk kozmikus kor, s ez a közhelyszerű kijelentés mögött fel tudunk-e idézni olyan költői érzületet, amely ezt tartalmazza? Aligha. S a totalitást kifejező József Attila, éppen huszonöt esztendeje, abban az időben, amikor mind jobban arra eszmélt, hogy az „értelem meghalt”, a *Március* című versében ezt énekelte, mintegy felrajzolva az eljövendő költészet tárgyát:

*Mert mi teremtünk szép, okos lányt,
és bátor, értelmes fiút,
ki őriz belőlünk egy foszlányt,
mint nap fényéből a Tejút, –
s ha csak pislog már a nap,
sarjaink bizóan csacsogva
jó gépen tovább szállnak
a művelhető csillagokba.*

EGY MEGÉRTÉSTÖRTÉNET SZAKASZAI

Bori Imre József Attila-olvasatának ismeretlen fejezete

Bori Imre tudós életrajzának külön fejezetébe tartoznak József Attila-tanulmányai, -esszéi, -elemzése, -újságcikkei, nem utolsósorban polemikus írásai is. Borit korai munkáitól kezdődően egész élete során foglalkoztatta a József Attila-kérdés, benne ismerte fel ugyanis, már egészen korán, a múlt századi magyar költészet alakulástörténetének meghatározó fejezetét, különösképpen a húszas–harmincas évek fordulóján, vagyis azokban az években, amelyekben az újabb költészet-történeti munkák a paradigmaváltás jeleit vélik felfedezni. Ebben a váltásban jutott Bori szerint külön szerep József Attila költészetének, mind az avantgárd, főként a szürrealizmus poétikájának felhasználásában, mind a létfilozófiákkal való találkozásában, ezen belül pedig az „abszurdum”, majd csak később, leginkább Camus nyomán megfogalmazott „érzésének” költői kifejezésében.¹

Bori Imre élete során közel ötven tanulmányt, esszét, cikket jelentett meg József Attiláról, valamint vitatkozó kritikát a József Attila-irodalom egyre szaporodó könyveiről, tanulmányokról és elemzésekről.² Több könyvében közölt tanulmányt a költőről, avantgárd-története két kötetében külön fejezetet szentelt neki.³ *Szövegértelmezések: Írások versekről, prózáról* című tanulmánykötetében József Attila-versek interpretációi találhatók.⁴ Bori Imre irodalomtörténeti tanulmányainak reprezentatív válogatásában is két József Attila-tanulmányt olvashatunk.⁵ Változatlan intenzitású József Attila iránti érdeklődésének ezen túlmenően is számos dokumentuma található Bori Imre életművében. Talán az sem érdektelen adat, hogy ezeknek jó része napi- és hetilapokban jelent meg, annak jeléül, hogy Bori Imre a József Attila-kérdést nem tekintette csupán a József Attila-szakma, az irodalomtörténet és -elmélet számára fontosnak, hanem ugyanolyan fontosnak vélte az irodalmi kultúra számára is. Ezt tanúsítják irodalmi tankönyvei és olvasókönyvei is, amelyekben József Attilának kiemelt szerep jut. Ennek ellenére, hogy Bori Imre sokszor fordult oda József Attilához, meg hogy egész életén át figyelemmel kísérte a József Attila-recepció eredmé-

nyeit és figyelmeztetett zsákutcáira, József Attiláról szóló tanulmányait nem gyűjtötte külön kötetbe, nem is adott ki róla könyvet, ahogyan könyvet publikált Kassák Lajosról, Füst Milánról, Radnóti Miklósról, Kosztolányi Dezsőről, Móricz Zsigmondról . . . Hogy miért maradtak József Attila-tanulmányai tanulmánykötetekben, újságokban vagy folyóiratok lapjain, nem tudhatjuk.

Ahogyan azt sem tudhatjuk, miért maradt kéziratban egyik korai, talán legkorábbi összegező munkája, a mind a mai napig kiadatlan József Attila-monográfia. Talán egyszer Bori Imre életrajzának kutatása fényt deríthet erre a talányos kérdésre. Könnyű volna azt mondani, talán maga a szerző volt elégedetlen korai munkájával, ám ezt a feltételezést ugyanolyan könnyű cáfolni, hiszen Bori Imre fontos József Attila-tanulmányainak nemcsak gyökerei ismerhetők fel a kiadatlan kézirat lapjain, hanem a szemléletin túl szó szerinti azonosságok is.⁶ Későbbi írásaiban felhasználta a kézirat szempontjait és mondatait. Mégsem rendezte sajtó alá, holott a kéziratban található, sokszor kibetűzhetetlen bejegyzések azt bizonyítják, hogy megírása után is foglalkozott a kézirattal.⁷

Bori Imre József Attila-monográfiája az ötvenes évek végén készült. Az utószó jelzése szerint éppen 1959. december végén tett pontot a kéziraatra, születésének napján, vagy ennek a napnak a közelében. Bori Imre akkor töltötte be harmincadik életévét, már elköltözött Csókáról, ahol az általános iskolában magyart tanított, Szabadkán élt, a szabadkai tanítóképzőben volt akkor magyartanár. Mások mellett Domonkos István és Bosnyák István is tanítványai közé tartozott. Első könyvét társszerzőként jegyzi.⁸ Önálló kötettel a következő évben jelentkezik, egyszerre kettővel is.⁹ A tanulmányok és kritikák írásával, az antológia szerkesztésével egy időben készülhetett a József Attila-monográfia: akkori olvasmányainak és írásainak nyomai könnyen kimutathatók a kézirat hivatkozásaiban, de gondolatmenetében is.

A megőrzött gépirat cím nélküli bevezetőből, a zsengéket taglaló rövid részből, négy római számmal jelölt fejezetből és utószóból áll. A gépirat címlapja ez ideig nem került elő, ezért nem tudhatjuk, milyen címet szánt könyvének a szerző.¹⁰ A bevezetőben József Attila helyét jelöli ki a múlt század első felének magyar költészetében, és már első mondatában leszögezi, hogy „József Attila központi helye századunk magyar irodalmának fejlődésében immár vitathatatlan”. És hozzáteszi: „. . . a múlt fejlődése vele végérvényesen lezárult, és a jövő költészete, ha előre akar jutni, az ő életműve folytatásaként jelentkezhet csupán”.¹¹ A bevezető kezdő mondatai jelzik, hogy Bori Imre kivételes jelentőséget tulajdonít József Attila költészetének, ugyanakkor azt is jel-

zik, hogy költészetszemléletében a fejlődés elvének meghatározó szerep jut. Az evolúciós aspektus kéziratára valóban rányomja a bélyegét, hiszen a monográfia fejezetei József Attila költészetének fejlődésivét követik a zsenyéktől és a fiatalkori versektől kezdődően a kései nagy költeményekig. Az evolúciós szemponthoz természetesen hozzátartozik a referencialitás aspektusa is. Bori Imre korai monográfiájában szoros kapcsolatot feltételez József Attila életrajza és költészete között. Megállapítja hát, hogy „A mostoha társadalmi körülmények, rövid élete, betegsége, a vele szemben tanúsított meg nem értés természetesen korlátait is jelentették életműve kiteljesedésének. Amennyire éppen ezek a körülmények tették lehetővé számára, hogy az élet, a társadalmi fejlődés, az érzelem területén a magyar költészetben addig ismeretlen tájakat vagy kevésbé kiaknázott lehetőségeket fedezzen fel, énekeljen meg, annyira éppen ezt a kiteljesedést, szintézisre törést gátolták is. A költő életműve csupán ennek a két ellentétes hatásnak egységében érthető, értékelhető és magyarázható meg.”¹² Az élet és a mű szoros összetartozása, a műnek az életélmények és -tapasztalatok irányából való közvetlen értelmezése a pozitivista irodalomtudomány hagyományainak fenntartása, ugyanakkor felismerhetők benne az ötvenes évek József Attila-recepciójának nyomai is, függetlenül attól, hogy Bori Imre monográfiájának következő részeiben, a szoros olvasás módszerét alkalmazó interpretációiban eltávolodik a közvetlenül referenciális olvasás gyakorlatától, fogalomhasználátában pedig a hivatalossá tett József Attila-értelmezések szótárától. Éppen ez a kettősség okozza József Attila-monográfiájának ambivalenciáját. Egyik oldalon az irodalomtörténet-írás tiszteletben tartandó hagyománya és a kor irodalomszemléletének nyomása, másik oldalon pedig annak belátása, hogy sem a hagyományos irodalomtörténeti gyakorlat, sem a hivatalossá tett József Attila-kép nem alkalmas József Attila költészetének megértésére és irodalomtörténeti helyének pontosabb kijelölésére. Az, hogy Bori Imre monográfiájának írása közben küzdött ezzel az ambivalenciával, jól látható a kézirat első három fejezetében, meg az is jól látható a befejezetlenül hagyott, több utólagos bejegyzést és utalást tartalmazó negyedik fejezet állításain, hogy akkor még nem találta meg a kiutat ebből a szorításból. Költészetszemlélete ambivalenciájának szorításában Bori Imre polémiára kényszerül, részint a húszas, harmincas években kodifikált irodalmi értékrenddel és kánonnal, amely a Nyugat, később a megbélyegzés szándékával „polgárinak” mondott költészetét részesítette előnyben, leginkább Babits költészetét, részint pedig az ötvenes években a „pártosságot” hirdető hivatalos irodalomszemlélettel. Polémiája ekkor még nem olyan határozott és szókimondó, amilyenné

majd később, a történeti avantgárd meghatározó hagyományának felismerése, valamint a szoros olvasás gyakorlatában az immanencia elvét követő interpretációi, vagy ahogyan maga Bori Imre mondotta volt, a „szövegértelmezések” nyomán válhatott. Használja ugyan a „polgári költészet” és a „pártköltő” fogalmát, de fenntartásokkal, ez utóbbit különösképpen, hiszen hangsúlyozza, hogy a „pártköltő” minősítést az ötvenes évek József Attila-recepciója tapasztotta a költőre.

Bori Imre monográfiájának bevezetője szerint Adyval a magyar költészet egy korszaka lezárul, Babits és a Nyugat más költői pedig csak fenntartják a század első két évtizedének világszemléletét, de a húszas, harmincas években megújulni már nem képesek. Szerinte a „második Nyugat-nemzedék”, a „Babits-tanítványok elitje” már csak „stiliztikában követhette” az elődöket, „emberi magatartásban, politikában már nem”.¹³ Leválasztja hát József Attilát mind Ady örökségéről, mind a Nyugat „irodalmi polgárságáról”, de leválasztja kor- és nemzedéktársairól is. Bori Imre szerint „Ady a vég kezdete és a fejlődés lezárása volt, Babitsék pedig a kezdet végét jelentették”.¹⁴ De – szerinte – József Attila költészete különbözik a kortárs európai költők költészetétől is, mert ő sorsában nemcsak átélte a proletársorsot, hanem „a marxista filozófia segítségével tudatosan fel is mérte, értékelt, ezeknek tapasztalatával állapította meg a maga helyét a világban”.¹⁵ Fontos megfigyelni, hogy mit ért akkor, az ötvenes évek második felében, Bori Imre a marxista filozófia „segítségén”. Bori Imre József Attila-értelmezésében a marxista filozófia elsősorban világnézetet jelent, amit a költő tudatosan vállal, prózájában tovább is gondol, leginkább a freudizmus irányába, de maga a filozófia poétikáját érintetlenül hagyja. Bori Imre nem keres „magyarázatot” József Attila költészetére a marxizmusban, de interpretációiban felhasználja a korai Marx néhány tételét, leginkább az elidegenedésre utalókat, mert éppen az elidegenedés filozófia kategóriájában találja meg József Attila életének és gondolkodásának egyik kulcsszavát. De ennek a fogalomnak sem található szerinte közvetlen leképezése József Attila költészetében. Bori Imre arra tesz tehát kísérletet, hogy fenntartva az ötvenes években még „olvasható” Marxot és Freudot, József Attila költészetét mint költészetet olvassa, a filozófiában és a pszichoanalízisben pedig részint József Attila világnézetére, részint pedig életrajzának vonatkozásaira találjon magyarázatot. Ezáltal ismét a már emlegetett ambivalencia szorításába kerül, amely szorításból, monográfiájának tanúsága szerint, nem, pontosabban még nem léphetett ki.

Ebből következően van is némi ellentmondás a bevezető célkitűzése és a monográfia négy fejezetének olvasói tapasztalata között.

Monográfiájának első, hetvenkét lapot kitevő, „*De szeretnék . . .*” című, csupán ötoldalas és római számmal jelölt első, *A Szépség koldusa* címet viselő fejezete a kezdő költő útját követi nyomon az első zsenyéktől kezdődően, a hatások számbavételével, az életrajzi adatok sorjázásával, az első versköteten át József Attilának a szürrealizmussal való találkozásai: ismert életrajzi adatok követik itt egymást, versek és hatások érintkezési pontjai, sok helyütt tárulnak fel az ifjú költő elmentmondásos kötődései. Ami azonban mindennél fontosabb, hogy Bori Imre József Attila első verseit a későbbi nagy versek irányából olvassa és értelmezi, felfedezve ezáltal a zsenyekben azokat a jeleket és jegyeket, amelyeknek a kifejtésére és költői megfogalmazására csak később, mélyebb költői tapasztalatok birtokában kerülhet sor. A korai versek ezáltal különös megvilágításba kerülnek. Bori Imre a József Attila-olvasásnak ezzel az irányultságával mintha kimondatlanul is a bevezetőben jelzett evolucionista aspektustól térne el, mert szerinte nem a korai versek mutatnak a későbbiek felé, hanem fordítva, a későbbiek helyezik más megvilágításba a koraiakat. Ilyen értelemben példamutató a *Tiszta szívvel* elemzése. A verset Bori Imre nem az életrajz irányából értelmezi, hanem megkeresi a helyét József Attila egész költészetében, vagyis számba veszi mindazokat a verseket, részleteket és képeket, amelyek távolabbról vagy közelebről ebből a versből következnek, vagy erre a versre utalnak. Különösen fontos a vers hangtanának olvasata, hiszen éppen ezáltal végezheti el a *Tiszta szívvel* poétikai elemzését szemben a vers korabeli ideologikus értelmezéseivel. Az immanencia szemléletét vállaló szoros olvasás egyik korai példája a *Tiszta szívvel* elemzése Bori Imre irodalomtörténeti és kritikai gondolkodásában. A *Tiszta szívvel*-t mondja Bori Imre a költő első „tökéletes” versének. „Az élet és a költészet első nagy, termékeny találkozása volt ez a vers a költői élet eddigi folyásában” – állapítja meg.¹⁶

A másik fontos megfigyelése ennek a fejezetnek József Attilának a szürrealizmussal való találkozásához fűződik. Egy sor új vonás került József Attila költészetébe a szürrealizmus révén, állapítja meg Bori Imre, bár ekkor még úgy tartja, hogy „Látszólag nem sok újat hozott a szürrealista kaland.”¹⁷ Mégis, szerinte költészetének a következő jegyei „kovácsolódtak” a „szürrealizmus műhelyében”: a dinamika, a mozgalmasság, a képbontás, az asszociációk merészsége, „a városi élet jelenségei és a hétköznapi élet szavai”, a tudatalatti világ megközelítése, a szürrealizmus „hajlama” a népi témák iránt. Azt kérdezi itt Bori Imre, hogy „vajon a későbbi nagy versek formai megoldásai elképzelhetők-e a szürrealizmus iskolája nélkül?”, és azt is kérdezi, vajon „milyen úton jutott [volna] el a költő a népinek ahhoz a felfogásához a

szürrealisták iskolája nélkül, amit újabban benne bartókinak éreznek”?¹⁸ De szerinte éppen a szürrealizmus iskolája vezette el az ösztönök tiszteletéhez, és indította el József Attilát a marxizmus és a freudizmus kapcsolatainak keresése felé. Sőt azt is állítja, hogy éppen ez az avantgárd irányzat vezette el a költőt „egyenes úton” „a pártmunka és a párttagság felé”.¹⁹ Mielőtt mélyen elgondolkodnánk ezen megállapítás értelme felett, gondoljunk arra, hogy Bori tanulmánya az ötvenes évek második felében íródik, és akkoriban ott állnak előtte Aragon, Eluard és mások példái . . .

A monográfia második, összesen száztizennyolc gépírási lapot számláló, *Hejh burzsoá! hejh proletár! – / én, József Attila, itt vagyok!* címet viselő fejezete 1926-tól 1932-ig követi József Attila életútját és költészetének alakulástörténetét. A fejezethez írott jegyzetek szerint nem tartja befejezettnek József Attila költészetének periodizálását, de elfogadja Szabolcsiéval szemben Révai korszakolását, amely szerint a bécsi és párizsi út rendkívüli fontossággal bír, míg 1932 választását korszakhatárnak részint a pártkonfliktus indokolja, részint az, hogy – a jegyzetek állítása szerint – József Attilának „1932-vel kezdődik érett emberi és költői korszaka”.²⁰ A fejezetnek csupán három fontos megfigyelésre mutatok rá. Először Bori Imrének a „pártköltő” fogalma és funkciója körüli polémiájára. Így ír a monográfia szerzője: „Megnehezítette a tisztánlátást a felszabadulás utáni magyar irodalomtudomány átállása a szocialista realizmus elméletére és Lenin pártirodalomról szóló tanulmányának, szovjet mintára, szó szerinti, betű szerinti értelmezésére. A köztudatban ekkor formálódott József Attiláról a pártköltő fogalma meg. Ebből a szempontból a költő semmiben sem különbözött az agitátortól, feladatát ugyanabban jelölték meg.”²¹ Bár ilyen értelemben elutasítja a „pártirodalom” meg a „pártköltő” fogalmát, a szocialista költészet értelmezésére azonban kísérletet tesz, ha nem is a szocialista realizmus keretében. Részint a költészet története irányából, amikor a XIX. század végéről és a XX. század elejéről egy sor „szocialisztikus” verset idéz, amelyekben nyoma sincs a költészetnek, annál harsányabb bennük az agitáció, és jelzi, mennyire eltérnek ezektől József Attila politika felől is értelmezhető versei, részint pedig a szegényember-versek irányából. A másik fontos megfigyelése ebben a fejezetben József Attila szerelmi lírájához fűződik, a harmadik pedig József Attilának ezekben az években készült tanulmányaihoz, kritikáihoz, vitairataihoz.

Mindezeknél talán fontosabb a *Háló* című versről írott néhány mondata. Bori a költő „. . . bomlott idegzetének nagy önlátomását” ismeri fel a versben. Ebből a költeményből, szerinte József Attilának

„későbbi éveiben nem egy nagy verse képei bontakoznak majd ki”. Így interpretálja a verset: „Szakadt élet, kétségbeesés, céltalanság, reménytelenség. Egy emberi élet minden célkitűzéseinek romjai. Egy érzésvilág rácsai közé záródott evvel a költő. A börtönvilágban a maga idegei és élete börtönébe. A *Tiszta szívvel*-től eddig nagy utat tett meg, s bár egy magasabb tudatregálással, de ugyanazt látja, mint akkor: nincsen senkije és semmije.”²² A talán elsietett vagy éppenséggel slampos fogalmazás ellenére a *Háló* és a *Tiszta szívvel* közötti kapcsolat említése mintha azt jelezné, Bori Imre számára a referenciális háttér feltárása már nem elégséges magyarázat a versre, ezért keresi a költői opus belső kapcsolódási vonatkozásait. Megkísérli ezáltal valóban a költészetet költészetként olvasni.

Amire példákat a kéziratos monográfia harmadik, száznegyvennyolc lapot kitevő, *Az adott világ varázsainak mérnöke* című fejezete tartalmaz. Nem kerüli meg a párttal való kapcsolat megszakadásának nyomasztó hatását, továbbra is fenntartja azt a véleményét, hogy József Attila költészete életének utolsó öt évében túllép a „polgári költészet” lehetőségein. Egy helyütt így ír: „. . . a költőnek olyan tartalmak, érzések kifejezésére nyílt alkalma, amelyek a polgári költészetben nem jelenhettek meg . . .”²³ Ezt a következőképpen indokolja: „A daltól az ódáig minden lírai műfajt újrateemtett. Alapja és feltétele ennek a valósághoz való új, minőségi viszonyulása volt, s ez a költői matéria új megformálási módját is feltételezte.” Bori Imre akkori meglátása szerint József Attila „műfajteremtő munkája pályájának egyik szakaszában sem volt ilyen gazdag, mint ebben”. Ehhez a következő szavakkal fűz magyarázatot: a „polgári költészetben”, a „poeta doctusok” költészetében „a tudatos értelmi munka a formán dolgozott, míg a tartalom ösztönössége kísérőjelensége volt amannak. József Attila költészetében ennek a fordítottját figyelhetjük meg: a való világhoz tudatos hozzáállása funkcionális szerepet biztosított a költői kifejezési eszközöknek, így a műfajoknak is”.²⁴ Nem tagadható, hogy Bori Imre itt erősen leegyszerűsít, hogy az úgynevezett „polgári költészet” ilyen szempontú bírálata nem a versek megértéséből következik, hanem adózás a kor szellemének, amely Babitsot, Kosztolányit és másokat az olyannyira megvetett „dekadencia” fogalmának szajkózásával kiiktatta a magyar költészet XX. századi fejlődéstörténetéből. Bori Imrének akkoriban még oka lehetett rá, hogy deklaratívén elfogadja ezt a nézetet, ugyanakkor e fejezet fontos verselemzései, minthogy a hangsúlyt éppen a „kifejezési eszközök”, valamint a „műfaj” értelmezésére teszi, ki is lépnek ebből a kényszerűen vállalt keretből. Az úgynevezett nagy versek, Bori Imre használja az úgynevezett szót, az *Elégia*, az

Óda, A város peremén elemzése mellett ebben a fejezetben külön helye és szerepe van az *Eszmélet* elemzésének. A tizenkét versből álló kompozíciót „versciklusnak”²⁵ tekinti, és „filozófiai önéletrajznak”.²⁶ Ezért állapíthatja meg a következőket: „A versek visszapillantás-jellege kétségtelen, az *Elégiában* tisztázott viszonya a felismert sorshoz, a munkásosztályhoz új értelmet adnak élete volt jelenségeinek, s például az anya-versek már ennek az új megértésnek szülöttei. Az *Eszmélet* egyes darabjaiban pedig az igék múlt, illetve jelen idejű használata élesen megkülönbözteti mondanivalójának múltra vonatkozó utalásait élete jelen állapotától. S így nemcsak leszámolások ezek a versek a múlttal, hanem a múlt jelenségeinek értelmezései is az elért filozófiai gondolkodás magaslatáról. Megértetté vált világ rajza ez, a társadalom és természet törvényeinek dialektikája alapján, amely egyúttal magának a megértésnek a lírai naplója is.”²⁷ Bori Imre *Eszmélet*-elemzésének éppen ez a megállapítása: a vers mint a megértés lírai naplója, ezzel együtt a vers formai és műfaji elemeinek számontartása jelentik a szerző folyamatos küzdelmét a kor ideológiai előírásaival és a hivatalossá tett irodalmi kánonokkal is. Érezhette Bori Imre az *Eszmélet* és a további „nagy versek” elemzésekor, hogy a megszabott keretek már nem teszik lehetővé a versek megértését, ezért fordult egyre határozottabban, de még kevés poétikai tapasztalattal az úgynevezett formai elemek funkcióinak értelmezése felé, és fordulhatott úgyszintén a „megértés” mint „önmegértés” gondolata felé. A „megértés lírai naplója” kifejezés az *Eszmélet* értelmezésében nyilván dialogikus beszédhelyzetet feltételez, és ebben az önmegértés esélyét látja meg. Ezért állapíthatja meg az elemzés végén, hogy „Az *Eszmélet* tizenkét verse lényegében magában foglalja a költő egész emberi és költői fejlődésének legfontosabb szakaszait, állomásait, mikrokozmosza tehát a költő szellemi és gondolati univerzumának, társadalmi feltételezettségének.”²⁸ És mint más elemzések esetében, az *Eszméletet* is elhelyezi a költő életművében. Párversét a *Medáliák*ban találja meg: „1928 végén a *Medáliák* tizenkét versében készített már egy ilyen költői és emberi pályaképet.”²⁹ Ám azt állapítja meg, hogy „Az *Eszmélet* versei magas fokú tudatosságukkal ellendarabjai is ezeknek. Nemcsak stílus, verselés, képalkotás, hanem elsősorban a világ értelmezésének új módja is éles választóvonalat képez a kettő között. Az az élet egy felszínesebben látott, ez egy értelmezett világ rajza. A *Medáliák* szertelenebb költő alkotásai voltak. Az *Eszmélet* a maga költői eszközeivel szuverénül bánó költő alkotása. A tömörítés, sűrítés, a gondolatok magas fajsúlyja jellemzi a ciklus darabjait.”³⁰ A *Medáliák* és az *Eszmélet* ilyen szempontú összevetése újabb kérdéseket vet fel, főként a szürrealizmus he-

lyének és szerepének kérdését József Attila költészetében. Bori Imrénének a *Medáliák* verseit elemző egyik későbbi tanulmánya³¹ után persze nem lehetne fenntartani a kéziratos monográfia állítását, ám most nem is annyira a vitatható megállapítás minősége tekinthető igazán fontosnak, hanem Bori Imrénének az a törekvése, hogy már az ötvenes évek második felében a versértelmezések forrásait magában a költői életműben tárja fel a versek egymáshoz való viszonyításával, és ezáltal, amennyire csak lehet, kitágítsa a maga idejében ráért és valamennyire vállalt értelmezési kereteket.

A kézirat harmadik fejezetének még egy megkülönböztető jegyét kell kiemelni, főként azért, mert Bori Imre későbbi irodalomtörténeti tanulmányaiiban kitüntetett helyet foglal el. Szövegértelmezései ugyanis legtöbbször a motívumok vizsgálatára összpontosítanak. Az itt elemzett „nagy versek” világában a gyerekkor motívumát tartja elsősorban számon. „Gyermekélete és általában a gyermekélet motívumként, hasonlatként gyakorta előfordul e korban keletkezett verseiben. »S aki él, mind-mind gyermek / és anyaölbe vágy« – foglalta össze élete nagy tanulságát a Freud születésnapjára írott, *Amit szívedbe rejtessz* című költeményében. »Gyermekké tettél« – mondja azonos című szerelmes vallomásában. *A Dunánál* címűben átfogó verssé nő gyermekora, egy másik szerelmes költeményében (*Az a szép, régi asszony*) hasonlatként bukkan fel: »csak úgy szeretném látni, mint holt anyját a gyermek . . .«, a *Majd megöregszel*-ben pedig: »mert elfáradt bennem a fájdalom, / elalszik, mint a gyermek s én is véle«. A *Mint a mezőn*-ben szinte az egész vers gyermekéletről vett hasonlattá nő. A *Kirakják a fát*-ban így vall: »A kisgyerek, ki voltam, mégis él még.« Thomas Mannt ezzel üdvözli: »Mint gyermek, aki már pihenni vágyik . . .«, majd »Tudod, szívem mily kisgyerek . . .« – mondja a *Nem emel föl*-ben. A *Könnyű, fehér ruhában* című versében az ártatlanság mezéből idézi a gyermeket: »Én tudom, mint a kisgyerek, / csak az a boldog, ki játszhat.« A *Könnyű emlékek* . . . a megkívánt és soha meg nem kapott ólomkatonák idézése, a *Szürkület* pedig már a halál előtt álló költőt mutatja, ki gyermekként tanul járni a jambusokba fogódzva.»³²

Ezután a *Nagyon fáj* elemzése következik, mert benne Bori Imre szerint „a költő egységes érzelm- és gondolatrendszer”, melynek „kristályosodási pontjai” az egyes versekben tűnnek fel, itt „egységesen” vizsgálható. Ismét egy fontos verselemzés következik e fejezetben, majd a fejezetzáró bekezdésekben az akkoriban írott tanulmányok, kritikák, töredékek és vitairatok számbavétele.

Bori Imre hátrahagyott kéziratainak talán legkidolgozottabb, legtöbb újdonságot és értelmezési kísérletet tartalmazó fejezete a harma-

dik, amelyben jól felismerhető a szerző törekvése a kor gondolkodásmódjától, a kor szótárától való elszakadásra, az irodalmi beszédmódok kereteinek kiszélesítésére. Teljesen más lapra tartozik, hogy ez irányú törekvése milyen sikerrel járt.

Kevésbé kidolgozott és aligha tűnhet befejezettnak a kézirat vázlat-szerűnek látszó negyedik, összesen harminchárom lapot számláló cím nélküli fejezete. Nyilvánvaló azonban, hogy az összefoglalás szándékával készült, mert itt újra visszatér a korábban elemzett versekhez, közöttük kapcsolatokat keres és ezen, elsősorban poétikai összefüggések alapján igyekszik bizonyítani, hogy József Attila költői életműve egységes egésznek alkot. A fejezet központi helyét az *Óda* elemzése foglalja el, de maga ez az elemzés is befejezetlennek látszik, hiszen nem is idézi a verset, csupán jelzi a kéziratban az idézetek helyét. A fejezet zárómondata azonban, azzal a megállapítással, hogy éppen a kései „fájdalom szülte”³³ versek tekinthetők József Attila legteljesebb verseinek, arra enged következtetni, hogy Bori Imre az utolsó versekben ismert rá József Attila költészetének magaslataira, de ezen versek elemzése és értelmezése számára még elérhetetlen, mert megakadályozza benne a még egészében vissza nem utasított hivatalossága a kor, az ötvenes évek irodalomszemléletének és szóhasználatának.

Bori Imre kiadatlan József Attila-monográfiája a hazai, a vajdasági magyar irodalmi élet József Attila iránti érdeklődésének egyik, mindmáig számon nem tartott dokumentuma, hiszen ez ideig csak híreről tudtunk. Kialakulóban volt az ötvenes években errefelé is a József Attila-kultusz, de ennek vonatkozásai eltértek a magyarországi hivatalos József Attila-értelmezésektől. A *Híd* folyóirat 1940-ben, közvetlenül betiltása előtt válogatást adott ki József Attila költészetéből³⁴, majd a háború után B. Szabó György sajtó alá rendezte József Attila összes versét és műfordítását³⁵, aztán a következő évben megjelenik Fejtő Ferenc három tanulmányt tartalmazó *József Attila az útmutató*³⁶ című könyve, amely az összegyűjtött versek előszavával, B. Szabó György tanulmányával együtt meghatározza a vajdasági magyar József Attila-értés és -receptió irányát. Ugyanakkor kísérlet történik József Attila bemutatására szerb nyelven is. Lazar Merković fordításában válogatást közöl József Attila verseiből a Szabadkán megjelenő *Rukovet* nevű folyóirat. A közléshez Bori Imre ír kísérőtanulmányt *Attila Jožef*³⁷ címen. Ebben a sorban kell keresni Bori Imre József Attila-monográfiájának befogadástörténeti helyét függetlenül attól, hogy megírásának idején nyomtatásban nem jelent meg.

Természetesen előttünk a kérdés: indokolt-e megírása után majd fél évszázaddal kiadni a kéziratot, minthogy egyes részei befejezetlennek

látszanak, továbbá mert nem vetkőzhette le teljesen a kor ideológiai előírásait, holott meglátásaiban, főként a szoros olvasás módszerét követő elemzéseiben sok nívumot kínál fel, meg aztán megírása után maga a szerző sem szándékolta nyomtatásban látni nagyszabásúnak ígérkező korai irodalomtörténeti munkáját. A kézirat dokumentumértéke vitathatatlan, szemléletét azonban Bori Imre későbbi írásaiban, a József Attiláról szólókban is, messze meghaladta, és később talán nem is gondolt jó érzéssel a József Attila-monográfia kéziratára. Igazából kiadását Bori Imre későbbi József Attila-dolgozatainak összegyűjtése indokolja, hogy ezáltal jól szemügyre lehessen venni részint Bori Imre József Attila-értésének történetét, részint pedig a vajdasági magyar József Attila-recepció folyamatait, beleértve a hazai József Attila-kultusz kialakulását, valamint József Attila költészetének recepcióját a szerb, úgyszintén az egykor volt jugoszláv kultúrákban és irodalmakban.

A kritikai kultúravizsgálat elméletén és gyakorlatán át vezethet a hozzáférés útja Bori Imre kéziratban maradt József Attila-monográfiája felé. A nyilván „befejezetlen”, de nem töredékes nagytanulmány kiadásával nem sérül Bori Imre emléke, ellenkezőleg, tudós életművének megértése válik teljesebbé.

BÁNYAI János

Jegyzetek

- ¹ Bori Imre: *Eszmék és látomások*. Újvidék, Forum Könyvkiadó, 1965. „A költő nem spekulatív úton jutott el eddig a pontig: szubjektivitásának legmélyéről fakadt, életéből következett, múltjából, eredetéből és abból a zsákutcás sorsfordulatból, amelybe a harmincas évek során jutott.” (15. o.)
- ² Csáky S. Piroska: *Bori Imre-bibliográfia (1950–1992)*. Újvidék, Forum Könyvkiadó, 1994
- ³ *József Attila expresszionizmusa*. = Bori Imre: *A szecessziótól a dadáig*. Újvidék, Forum Könyvkiadó, 1969, 206–213. o. *József Attila szürrealizmusa*. = Bori Imre: *A szürrealizmus ideje*. Újvidék, Forum Könyvkiadó, 1970, 88–98. o.
- ⁴ *Szövegértelmzések (Írások versekről, prózáról)*. Újvidék, Forum Könyvkiadó, 1977. *József Attila két verse: Tiszta szívvel. Reménytelenül*. 116–133. o. *József Attila kis formái: József Attila „dalai”*. Medáliák. 134–147. o.
- ⁵ *Bori Imre huszonöt tanulmánya: A XX. századi magyar irodalomról*. Újvidék, Forum Könyvkiadó, 1984. *József Attiláról 1980-ban*. 107–114. o. *A „semmi ágán”*. 115–130. o. Ez utóbbi korábban az *Eszmék és látomások* című kötetben jelent meg.
- ⁶ Főként a szövegelemzésekben, úgyszintén József Attila és a szürrealizmus kérdésének megközelítésében.

- ⁷ Interjúkban, előadásokban sohasem tett említést a kéziratról, magánbeszélésekben legfeljebb megerősítette, hogy létezik a monográfia.
- ⁸ Szima Cucics és Bori Imre: *A gyermek és a könyv*. Fordította Szarvas János. Noviszád, 1957
- ⁹ *Az ember keresése*. Tanulmányok. Novi Sad, Forum Könyvkiadó, 1960. *A vajdasági ég alatt: A jugoszláviai magyar költészet antológiája*. Válogatta és a jegyzeteket írta Bori Imre. Novi Sad, Forum Könyvkiadó, 1960
- ¹⁰ A kéziraatra való hivatkozásokat azon a címen jelöljük, amelyen most megjelenik a mű: Bori Imre: *József Attila költészete*.
- ¹¹ Bori Imre: *József Attila költészete*. 5. o.
- ¹² I. m. 11. o.
- ¹³ I. m. 6. o.
- ¹⁴ I. m. 6. o.
- ¹⁵ I. m. 8. o.
- ¹⁶ I. m. 63. o.
- ¹⁷ I. m. 80. o.
- ¹⁸ I. m. 80. o.
- ¹⁹ I. m. 81. o.
- ²⁰ I. m. 187. o.
- ²¹ I. m. 128. o.
- ²² I. m. 150. o.
- ²³ I. m. 286. o.
- ²⁴ I. m. 286. o.
- ²⁵ I. m. 226. o.: „A valóság megismerésének, objektív szemléletének ez [a hatodik vers] a csúcsa ebben a versciklusban.”
- ²⁶ I. m. 222. o.: „Filozófiai önéletrajz ez, sajátos költői eszközökkel elmondva, eredettörténet, amely nem absztrakciók halmozása, nem »elvont« filozófalgatás, hanem materialista szemléletmód története, tehát állandóan szoros kapcsolatban áll az egyéni élet, a társadalom alakulásával, fejlődésével.”
- ²⁷ I. m. 222. o.
- ²⁸ I. m. 229. o.
- ²⁹ I. m. 229. o.
- ³⁰ I. m. 229. o.
- ³¹ Bori Imre: *Szövegértelmezések*. Újvidék, Forum Könyvkiadó, 1977. *József Attila kis formái: József Attila „dalai”. Medáliák*. 134–147. o.
- ³² Bori Imre: *József Attila költészete*. 280. o.
- ³³ I. m. 344. o.
- ³⁴ József Attila: *Versek*. (Stern Emil válogatása). Híd Könyvtár. Szubotica, Híd, 1940
- ³⁵ *József Attila összes versei és műfordításai*. Noviszád, „Testvériség-Egység” Könyvkiadóvállalat, 1952. Az előszót írta B. Szabó György.
- ³⁶ Fejtő Ferenc: *József Attila az útmutató*. Újvidék, „Testvériség-Egység” Könyvkiadóvállalat, 1953. A kötet a következő írásokat tartalmazza: *József Attila az útmutató, József Attila Ars Poetica-ja, József Attila költészete*.
- ³⁷ Bori Imre: *Attila Jožef. Rukovet*, 1957, 11–12. sz. 589–597. o.

A KIADÓ JEGYZETE

Bori Imre (1929. december 28.–2004. április 22.) irodalomtörténész posztumusz kötetének kéziratát – amelynek kötetbe szerkesztése után a Forum Könyvkiadó adta a *József Attila költészete* címet – kérésünkre Bori Imréné bocsátotta rendelkezésünkre a múlt év őszén, a közelgő centenáriumra való tekintettel, s közösen kértük fel Bányai Jánost, Bori munkásságának legjobb ismerőjét, a filológiai munkálatok elvégzésére és az utószó megírására. Ez utóbbi, hogy valódi tanulmánnyá kerekedett, csak örülhetünk neki. Serer Lenke, Bori egykori tanítványa pedig szívesen vállalta a szöveggondozás, az összevetés, a mai helyesírás szabályainak alkalmazása, egyszerűen a szerkesztés minden fázisa elvégzését. Nem kis munka volt ez, ha tudjuk, hogy Bori Imre a kéziratot (a negyedik fejezetet kivéve) még 1959. december 28-án fejezte be. A szerkesztőnek az azóta eltelt negyvenhat éves időtávlatot is szem előtt kellett tartania, mint ahogy erről a mai olvasó sem feledkezhet meg, különösen akkor, amikor a „legutóbb”, a „mindmáig”, a „még ma sem” és hasonló megállapításokkal találkozunk. A kor szellemi képe is változott volna, ha ezekhez a mondatokhoz hozzányúlunk.

A hátrahagyott összesen négyszázhuszonhat gépelt oldalnyi kéziratot úgy hagytuk, ahogyan Bori Imre annak idején megírta, és csak az esetleges elírásokat, gépelési hibákat javítottuk ki, amelyek jószérivel abból adódtak, hogy a kézirat ékezetlen írógépen írt indigós másodpéldány lévén (az eredeti példány nem került elő) szerzőileg szinte javítatlan volt. Csak néhány olyan fejezetet találtunk, ahol volt ceruzával, vagy tintával történt – nyilván későbbi – bejegyzés, bizonyítékként annak, hogy ezt a kéziratot sem hagyta teljesen elfekvőnek, használ-(ha)tott föl belőlük későbbi tanulmányaihoz, egyetemi és egyéb előadásaihoz.

A kéziratomb történetéhez tartozik az a tény is, hogy a kötetben függelékként közölt (római négyes számmal jelölt) szöveg eredeti gépelt példány, amelyben több szerzői bejegyzés és utalás található, s ezeket (már amelyek kiolvashatók voltak) szögletes zárójelbe tettük.

Mivel Bori Imre, mint az első fejezet tizennegyedik, illetve a második fejezet nyolcvanhetedik lábjegyzetében maga is említi, e korai művének megírásakor József Attila verseit az 1955., tanulmányait, cikkeit pedig az 1958. évi kritikai kiadás (József Attila: *Összes művei I–III.*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1955, 1958) alapján tárgyalja. A vers- és tanulmányidézeteknél e kiadással egyeztetünk, eszerint közöljük.

E kötet közreadásakor mondjuk még el, hogy Bori Imre egész életén át foglalkozott József Attila munkásságával, amelyről több mint ötven tanulmánya és cikke tanúskodik. Tudomásunk szerint először a Fejtő Ferencsel való újvidéki találkozás kapcsán ír József Attiláról a *Híd* 1952. októberi számában, majd a monográfia kéziratának lezárásáig még nyolc tanulmánya jelenik meg ugyancsak főleg a *Híd*-ban, majd a *7 Nap*-ban és a szabadkai *Rukovet*-ben, de ide sorolhatnánk az újvidéki Bölcsészkar 1961-es *Évkönyvében* A Tiszta szívvel-től a Medáliák-ig című tanulmányát is. Az esetleges összevetések végett e jegyzet legvégén közzétesszük Bori Imre azon önálló köteteinek címét, amelyekben József Attila-tanulmányokat is közölt. Ezek, időrendi sorrendben: *Eszmék és látomások* (1965), *A szecessziótól a dadáig* (1969), *A szürrealizmus ideje* (1970), *Szövegértelmezések* (1977) és *Bori Imre huszonöt tanulmánya: a XX. századi magyar irodalomról* (1984). Valamennyi kötete kiadónknál jelent meg.

TARTALOM

Bevezető	5
„De szeretnék . . .”	13
I.	
A Szépség koldusa	19
II.	
Hejh burzsoá! hejh proletár! – / én, József Attila, itt vagyok!	85
III.	
Az adott világ varázsainak mérnöke	195
Utószó	313
Függelék	
IV.	315
József Attila	345
Bányai János: Egy megértéstörténet szakaszai (Bori Imre József Attila-olvasatának ismeretlen fejezete)	353
A kiadó jegyzete	365

Bori Imre

JÓZSEF ATTILA KÖLTÉSZETE

Forum Könyvkiadó
Újvidék
2005

CIP – A készülő kiadvány katalogizálása
A Matica srpska Könyvtára, Novi Sad

821.511.141–14.09 József A.

BORI, Imre

József Attila költészete / Bori Imre. – Újvidék : Forum, 2005 (Novi Sad : Ideal). – 367 p. ; 23 cm

Példányszám: 400. – 353–364. p.: Egy megértéstörténet szakaszai: Bori Imre József Attila-olvasatának ismeretlen fejezete / Bányai János.

ISBN 86-323-0642-1

a) Jožef, Atila (1905–1937) – Poezija

COBISS.SR-ID 209437959

A kiadásért felel Bordás Győző főszerkesztő

Recenzensek: Bányai János és Gerold László

Szerkesztő: Serer Lenke

Műszaki szerkesztő: Csernik Előd

Korrektor: Buzás Márta

Példányszám: 400

Készült az újvidéki Ideál Nyomdában, 2005-ben